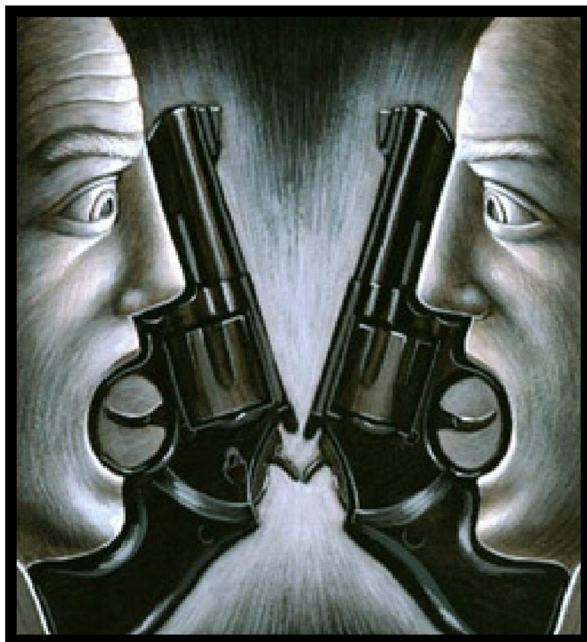
M. L. BUSH

SERVITUTEA ÎN EPOCA MODERNĂ

Curs de științe politice

ANTET

M.L. Bush

SERVITUTEA ÎN EPOCA MODERNĂ

Traducerea: Andreea Năstase

ANTET

M. L. Bush, *Servitude in Modern Times*

Redactor: Nicolae Năstase
Tehnoredactare computerizată: Cristina Antonescu
Coperta: Ion Năstase

ISBN 973-636-033-4

Tiparul a fost executat de tipografia
ANTET XX PRESS
Filipeștii de Târg, Prahova
Str. Max Heberlin, nr. 677
tel.: 021/2234945, 021/2221245
E-mail: antet@fx.ro
www.antet.ro

CUPRINS

Pentru a putea pătrunde mai bine în substanța acestei științe cu aceeași libertate a spiritului cu care suntem deprinși să trasăm linii și suprafețe în matematică, m-am hotărât să nu râd sau să plâng văzând faptele oamenilor, ci doar să le înțeleg și să le privesc sentimentele și pasiunile precum dragostea, ura, mânia, pizma, trufia, mila... nu ca vicii ale naturii omenești, ci ca proprietăți care-i aparțin în același fel cum căldura, frigul, furtuna, tunetul țin de natura atmosferei.

Spinoza, *Tractatus politicus*

Prefață

Servitutea a existat pe scară largă, nu doar în Antichitate și în Evul Mediu, ci și în vremurile moderne, adică de la 1500 încoace. De fapt, între 1450 și 1750 a suferit o extindere considerabilă, pe măsură ce sclavia a ajuns să predomine în cele două Americi, iobăgia a fost adoptată în Europa de Est, iar Imperiul Otoman – un regim dinamic condus de o elită ținută în sclavie – a cunoscut o înflorire spectaculoasă. Emanciparea de la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul celui de-al XIX-lea a pus capăt majorității acestor fenomene, dar servitutea a continuat să se manifeste, o dată cu răspândirea practicii muncii sub contract în străinătate în imperiile coloniale francez, german, olandez și britanic, a aservirii datornicilor în America Latină, Africa și Asia, precum și a sclaviei în Africa, China, Asia de Sud-Est și Orientul Mijlociu. În secolul al XX-lea, impunerea servituții a trecut într-o nouă etapă atunci când munca forțată a devenit o componentă esențială a statului totalitar.

În mod caracteristic, servitutea impusă în timpurile moderne căuta să rezolve o problemă vitală a forței de muncă, datorată incapacității temporare a sistemelor comerciale agricole de a opera într-o manieră capitalistă normală, adică de a angaja suficientă mână de lucru liberă prin oferirea unui salariu. De eșecul acestui mecanism de recrutare erau răspunzătoare fie lipsa unei forțe de muncă indigene, fie prezența uneia care nu era potrivită pentru munca salarizată deoarece se compunea din vânători, culegători sau țărani. Astfel, în loc să ofere o alternativă la capitalism, servitutea a devenit un instrument pe care sistemele capitaliste în criză de mână de lucru erau obligate să se bazeze.

Nivelul de manifestare a servituții în timpurile moderne este proporțional cu gradul în care producția economică era o formă distorsionată de capitalism. De asemenea, exprimă măsura în care societățile moderne au continuat să fie structurate de un alt factor decât clasa. Cele două variante la societatea de clasă erau o societate stratificată prin servitute sau, respectiv una stratificată prin ordine definite juridic (de exemplu, nobilimea, clerul, oamenii de rând). În Europa de Est, cele două au funcționat împreună, în timp ce în cele două Americi, în lipsa ordinelor, sclavia a furnizat elementul corespunzător clasei. Implicațiile sociale ale servituții nu erau, în principiu,

diferite de cele asociate cu societatea fondată pe ordine. În ambele cazuri se propunea o inegalitate definită mai degrabă prin lege decât pur și simplu prin avere. În această privință, servitutea modernă a contribuit la păstrarea credințelor sociale tradiționale și, astfel, la limitarea impactului pe care l-a avut capitalismul asupra transformării atitudinilor și relațiilor sociale.

Utilizarea extinsă a servituții în timpurile moderne mai reflecta și nereușita statului modern de a asigura guvernelor posibilitatea dobândirii unui sprijin suficient pentru politicile lor și destule resurse pentru implementarea acestora, fără a fi nevoie să facă apel la metode primitive precum forța sau supunerea. Considerentul acesta se aplică în special răspândirii largi a iobăgiei în Europa de Est, la începutul epocii moderne, și felului în care statul modern se folosește de servitutea penală, fie pentru a susține legea, fie pentru a impune voința guvernului. Deși statul modern, cu aparatul lui bazat pe profesionalism birocratic și putere militară, cu etosul său fondat pe venerarea regelui și naționalism, toate având un caracter centralizator, tinde să fie apreciat ca o îmbunătățire sensibilă față de statul medieval în termenii eficacității guvernării, durabilitatea servituții pare să demonstreze că reputația lui în această privință a fost exagerată în mod grosier.

Până de curând, analiza academică a servituții moderne a fost dominată de un punct de vedere persistent, moștenit de la mișcarea antisclavagistă de la începutul secolului al XIX-lea. În esență, teoria susținea că neputința la care erau reduși supușii îi făcea, inevitabil, victimele unor abuzuri grave. Această viziune neo-aboliționistă a fost susținută în anii din urmă în câteva cărți extrem de influente: în special, *Slavery and Social Death* (1982) de Orlando Patterson, o trecere comparativă în revistă a sclaviei, *A New System of Slavery* (1976) de Hugh Tinker, un studiu privind munca sub contract în străinătate din Imperiul Britanic de la sfârșitul secolului al XIX-lea, *The End of the Old Order in Rural Europe* (1978) de Jerome Blum, o descriere a iobăgiei din Europa de Est, și *The Fatal Shore* (1987) de Robert Hughes, o relatare plină de culoare a deportării condamnaților spre Australia. Zguduiți de scenariul cumplit descris în această carte, unii istorici au început să se îndoiască de autenticitatea unor expresii familiare ale servituții doar pentru că spun o poveste diferită; astfel, William Hagen privește acum iobăgia ca un termen impropriu atunci când este aplicată țărănimii din Brandenburg-Prusia de la începutul epocii moderne (M. L. Bush, ed., *Serfdom and Slavery*, London, 1966, pp. 308-309), în timp ce unii istorici cred că este inadecvat să-i considerăm drept sclavi pe membrii aserviți ai elitelor care conduceau Imperiul Otoman (vezi Daniel Pipes, *Slave Soldiers and Islam*, London, 1981, pp. 12-23).

Dar care era esența servituții? Nu încape îndoială că era o instituție constituită legal, după cum nu încape îndoială că reprezenta o lipsire de libertate, în sensul că supușii erau obligați să asculte de proprietarul timpului și muncii lor. Totuși, este cât se poate de evident că servitutea s-a manifestat în câteva forme diferite, unele cu un caracter exploatator mult mai puternic decât altele; de asemenea, e limpede că o anume formă de servitute putea conține grade diferite de asprime sau îngăduință. Din aceste motive, nu e corect să privim toate formele de servitute, să spunem, ca variante ale sclaviei, sau toate formele de sclavie ca fiind practic identice. Cu alte cuvinte, ceea ce au în comun servii – o supunere confirmată legal față de voința altuia – nu determină caracterul sau condiția lor. În loc să accepte pur și simplu servitutea ca instituție legală, istoricii și cercetătorii din domeniul științelor sociale trebuie să descopere ce însemna ea în practică, stabilind, comparativ, factorii răspunzători de modul în care erau tratați servii și măsura în care aceștia puteau submina sistemul. Atunci, pentru a dezvălui adevărata natură a servituții, nu este nevoie numai de o abordare pragmatică, ci și de voința de a-i privi pe servi drept altceva decât doar victimele pasive ale stăpânilor.

În ultimii ani, unele lucrări importante au contestat poziția neo-aboliționistă. În privința sclaviei din Statele Unite avem cercetarea de pionierat întreprinsă de Eugene Genovese, în special în *Roll, Jordan, Roll* (1974) și cea a lui Herbert Gutman, în *The Black Family in Slavery and Freedom* (1976). Referitor la munca sub contract în străinătate, există studiile școlii de la Canberra, fondate în anii '60 de J. W. Davidson pentru cercetarea muncii de pe plantațiile din insulele Pacificului, și, mai recent, lucrarea lui David Northrup, *Indentured Labor in the Age of Imperialism* (1995). Pentru aservirea datornicilor în America spaniolă, există articolul lui Arnold Bauer, „Muncitorii rurali din America spaniolă: probleme privind statutul de peon și opresiunea“, publicat în *Hispanic American Historical Review*, 59 (1979). Legat de iobăgie, avem articolul lui William Hagen, „Cât de puternici erau junker-ii“, în *Past and Present*, 108 (1985) și cartea lui Steven Hoch, *Serfdom and Social Control in Russia* (1986). Pentru servitutea penală, există studiul lui J. B. Hirst referitor la munca efectuată de condamnați în Australia la începutul secolului al XIX-lea, *Convict Society and its Enemies* (1983).

Dacă abordarea acestui subiect a suferit numeroase schimbări, rămâne o problemă care era prezentă încă de la început: cum se poate trata obiectiv o chestiune încărcată de conotații politice. Sentimentul responsabilității față de impunerea celor mai virulente forme ale servituții – și față de sancționarea cumplitelor crime împotriva umanității pe care le constituie – a lăsat o

pată de neșters pe reputația unui spectru larg de națiuni, nu doar din cauza folosirii lagărelor de concentrare în Germania nazistă și Rusia sovietică, ci și datorită regimurilor sclavagiste asociate istoric cu Statele Unite, Marea Britanie, Franța, Spania, Portugalia, Olanda și Danemarca. Obiectivitatea este greu de atins, mai ales că, în lucrările lor despre servitutea modernă – lucrurile stau diferit în privința sclaviei antice sau iobăgiei medievale –, cercetătorii sunt înclinați să fie ori apologeți, ori acuzatori ai crimelor săvârșite de antecesorii lor.

Preocuparea cărții de față nu este atât de a studia toate tipurile de servitute ce se manifestă în lumea modernă, cât de a stabili rolul acesteia în determinarea procesului de modernizare. Din acest motiv, lucrarea ignoră în mare măsură servitutea sedimentară care, supraviețuind din vremurile anterioare, a rămas ca un fapt social pasiv, imanent. În schimb, se concentrează asupra aservirii albilor, folosiți pentru colonizarea dominioanelor britanice din Caraibe și a Americii de Nord, asupra practicilor sclavagiste din cele două Americi și Imperiul Otoman și asupra regimurilor de iobăgie din Europa Centrală și de Est, în mod esențial pentru că, între secolul al XVI-lea și începutul celui de-al XIX-lea, fiecare a jucat un rol central în modelarea felului în care s-au dezvoltat societățile, economiile și statele, acționând mai ales ca un mijloc dinamic de generare a bogăției economice sau ca o sursă dinamică pentru puterea de stat. Mai mult, repudierea iobăgiei și sclaviei de la începutul secolului al XIX-lea nu a pus capăt servituții, nici măcar nu a redus-o până la un nivel insignifiant. Din acest motiv, cartea examinează modul extins în care au fost aplicate munca sub contract a străinilor și aservirea datornicilor pe plantațiile din Lumea a Treia la sfârșitul secolului al XIX-lea, precum și importanța pe care au acordat-o servituții penale regimurile coloniale în același secol, iar regimurile totalitare în veacul al XX-lea. În primul caz se urmărea obținerea unei mâini de lucru ieftine, în cel de-al doilea – efectuarea unor munci grele și exercitarea controlului politic.

În general, cartea oferă un punct de vedere opus față de progresismul cu care este asociat în mod normal procesul de modernizare, arătând că formele de aservire care s-au manifestat predominant în istoria lumii în ultimii cinci sute de ani nu erau neapărat o moștenire a primitivismului – o rămășiță a vremurilor de demult, de care societățile s-au lepădat pe măsură ce se modernizau – ci, mai degrabă, o forță pozitivă, creatoare. De asemenea, cartea răstoarnă abordarea uzuală a servituții, prin care sclavia este luată drept standard de măsurare a celorlalte forme de aservire. Pornind ca o comparație între sclavie și iobăgie, inițial lucrarea se baza pe concepții asupra servituții marcate de familiaritatea extinsă a autorului cu subiectul

iobăgiei. Aplicate sclaviei, aceste premise legate de iobăgie m-au convins că, în loc să fie impusă conform interesului stăpânului, sclavia era modelată printr-un proces de negociere între stăpân și sclav. În decursul timpului, studiul s-a extins pentru a cuprinde întreaga gamă a servituților. Această lărgire a orizontului a deschis o altă cale de analiză a sclaviei, permițând compararea ei cu munca forțată din regimurile totalitare, ceea ce întărește punctul de vedere obținut prin apropierea sclaviei de iobăgie. Ca rezultat, sclavia apare, în realitate, mai puțin dură decât era prezentată odată, iar sclavii – mai puțin victimizați decât se credea cândva. În această privință, analiza comparativă nu a făcut doar să furnizeze un mijloc convenabil pentru studierea cuprinzătoare a subiectului, ci a oferit căi de revizuire, de vreme ce, sclavia fiind reconcepută comparativ, întregul subiect al servituții, laolaltă cu părțile lui componente, poate fi văzut acum într-o nouă lumină.

Primii pași ai acestui studiu s-au făcut în 1954, când H. E. Howard (alias R. Philmore sau George Passant) a deschis un caiet de exerciții școlare cu o copertă de culoarea dudei și, după ce a umplut jumătate de pagină cu note scrise curat și meticulos cu penița fină a stiloului său Parker 51, încrezător, dar cu un aer conspirativ deloc necesar, a ținut un discurs de istorie universală comparată unui grup de puști de-a șasea care, pe vremea aceea, erau mai interesați de *Goon Show* * și existențialism. Nu e nevoie să spunem că discursul nu avea nimic de-a face cu programa școlară. Ideile semănate astfel au dormitat mulți ani, îngropate sub refuzul istoriei mai convenționale. De faptul că, în cele din urmă, au ajuns să germineze a fost răspunzătoare o conferință ținută la Manchester în septembrie 1994. Cartea aceasta este un semn de mulțumire pentru cercetătorii din Statele Unite, Marea Britanie, Franța, Germania, Norvegia și Rusia care au luat parte la discuții. De asemenea, le datorez mulțumiri lui Doug Munro de la Universitatea Pacificului de Sud care, după ce m-a contactat pentru a-mi pune întrebări despre G. R. Elton, mi-a inoculat în mod discret subiectul aservirii muncii în Pacific; lui Bertrand Taithe de la Universitatea Huddersfield, care mi-a permis să țin o conferință despre „moartea socială“ în cadrul seminarului său; lui Tony Taylor de la Universitatea Hallam, care mi-a oferit informații bibliografice, cărți și multă receptivitate; lui Brian Turner de la Universitatea Metropolitană Manchester, care, cu generozitate, a citit ciorna finală și mi-a acordat accesul la cunoștințele lui considerabile despre sclavie; în sfârșit, lui Sarah Bush, care a reușit să înlăture frazele prea lungi.

* *Goon Show* – emisiune comică radiofonică difuzată în Marea Britanie a anilor ’50 – n. tr.

Partea I
Formele aservirii legale

1

O analiză comparativă a servituții

Servitutea modernă s-a manifestat în cinci forme principale: sclavia, iobăgia, munca sub contract în străinătate*, aservirea datornicilor** și servitutea penală. Toate aveau în comun o lipsire de libertatea personală diferită de constrângerile impuse în mod normal de sistemele politice asupra locuitorilor sau de cele pe care le așteptau de obicei societățile de la membrii lor. Indiferent de formă, efectul era impunerea asupra celor aserviți a unei dominații autorizate legal care le refuza dreptul de a opta în privința muncii, reședinței sau remunerației și statua faptul că munca lor se afla în proprietatea unui stăpân, angajator sau custode.

Totuși, deși aceste forme principale aveau anumite caracteristici comune, prezentau și diferențe considerabile. În general, aservirea era fie temporară, fie permanentă. Din categoria celor temporare făceau parte munca sub contract în străinătate, aservirea datornicilor și servitutea penală; în rândul celor permanente se găseau iobăgia și sclavia. Servitutea temporară lua sfârșit automat atunci când expira perioada contractului, se plătea datoria sau se încheia termenul de executare a sentinței. În schimb, servitutea permanentă avea o durată nedefinită, putând fi terminată doar printr-un act de dezrobire. În acest caz, esențial era principiul moștenirii, bazat pe credința că aservirea se găsea în sânge. Astfel, sclavia și iobăgia reprezentau o stare de aservire

* În original, *indentured service*, formă de aservire ale cărei trăsături caracteristice erau existența unui contract și transportarea mâinii de lucru la distanțe mari; uneori, pentru simplificare, în text apare doar „munca sub contract". De asemenea, subiecții acestei forme de aservire sunt numiți adesea „muncitori aflați sub contract" (în original *indentured servants*), lipsirea de libertate subînțelegându-se. (n. tr.)

** În original, *debt bondage*. (n. tr.)

care nu era doar pe viață, ci trecea și la descendenți, în timp ce constrângerile specifice celorlalte forme durau de obicei mai puțin decât viața subiecților, adesea mai puțin de un deceniu, și rareori erau transferate moștenitorilor.

Unele forme de muncă în robie erau, în mod tipic, neplătite; acesta era cazul sclaviei, iobăgiei și servituții penale. Totuși, acest lucru nu se aplica și muncii sub contract în străinătate din secolul al XIX-lea, nici, de cele mai multe ori, condiției de aservire a datornicilor. Mai mult, sclavia și iobăgia nu erau, în mod caracteristic, sisteme bazate pe consimțământ, deși au existat exemple de supunere voluntară în scopul dobândirii protecției. De obicei, oamenii erau sclavi sau iobagi din naștere; în unele cazuri, deveneau astfel în urma unei tranzacții financiare în care nu aveau nici un cuvânt de spus, sau din cauza unui act de subjugare și posedare forțată pe care nu reușiseră să-l împiedice. În mod diametral opus, cei care-și efectuau munca sub contract în străinătate și datornicii aserviți ajungeau în această situație, de cele mai multe ori, după ce-și dădeau acordul. În plus, aservirea datornicilor și munca sub contract în străinătate aveau în mod esențial un scop economic, în vreme ce unele tipuri de sclavie (în special cea militară), ca și iobăgia și servitutea penală, erau instrumente politice care ofereau guvernelor un mijloc de conducere sau de reprimare. Toate acestea ar conduce la concluzia că, general vorbind, nu numai că sclavia și iobăgia se asemănau, dar, întrucât erau neplătite, ereditare, permanente, aveau o funcțiune politică, dar nu beneficiau de consimțământul celor aserviți, erau diferite de munca sub contract în străinătate și aservirea datornicilor, servitutea penală plasându-se într-o categorie separată.

Totuși, alte trăsături distinctive sugerează o demarcație diferită. Servitutea putea lua forme private sau publice. De vreme ce sclavia putea apărea sub ambele aspecte, ea era diferită, pe de o parte, de iobăgie, aservirea datornicilor și munca sub contract în străinătate, care erau în mod exclusiv expresii ale proprietății private, și, pe de altă parte, de servitutea penală care, făcând din victimă posesiunea statului, era inevitabil o formă de proprietate publică. Pe plan comercial, sclavia și munca sub contract în străinătate au rezultat din democratizarea luxului. Ele furnizau mâna de lucru necesară pentru satisfacerea cererii enorme de zahăr, tutun, bumbac, ceai și cafea. Munca iobagilor și cea a condamnaților penal aveau o proveniență diferită, iobăgia furnizând mâna de lucru pentru obținerea produselor agricole de bază, precum grâul, iar munca osândiților fiind utilizată pentru construcția de drumuri, porturi și căi ferate. În plus, sclavia, munca sub contract în

străinătate și servitutea penală implicau adesea un rit de trecere extrem de dureros, noii recruți suferind o călătorie lungă și dificilă spre o lume străină. În schimb, iobagii și datornicii rămâneau de obicei legați de locul de baștină. Aceasta însemna că sclavii, muncitorii aflați sub contract și condamnații erau adesea subiecții comerțului cu mână de lucru, în timp ce cu iobagii și datornicii nu se întâmpla astfel. De asemenea, însemna că iobăgia și aservirea datornicilor – ambele instrumente cu ajutorul cărora membrii aceleiași comunități se plasau în raporturi de dominare-supunere – nu au fost caracterizate de ororile asociate cu celelalte forme de servitute, constând în principal în călătoria înfricoșătoare spre un tărâm străin și problemele psihologice provocate de aceasta.

Formele de servitute mai erau separate și de alte diferențe identificabile. Propriu iobăgiei era caracterul în mod esențial țărănesc al vieții șerbilor: faptul că erau proprietarii fermelor pe care le lucrau în scopuri de subzistență, folosind munca membrilor familiei. Specifică sclaviei era maniera în care sclavii erau văzuți ca paria permanenți. Munca sub contract în străinătate se deosebea prin faptul că cei supuși ei se bucurau de un contract pe durată limitată, precum și de plata efortului lor, fie printr-un salariu fixat, fie printr-o sumă achitată la încheierea serviciului. Datornicii aserviți beneficiau de dreptul automat la eliberare o dată ce-și puteau plăti datoria, deși, de obicei, mecanismul acesta funcționa greoi. Servitutea penală se caracteriza prin existența unui verdict de vinovăție emis în urma unui proces și prin faptul că acesta reprezenta o formă de condamnare din partea statului.

Ceea ce pune probleme extrem de grele definirii și caracterizării celor cinci forme de servitute este nivelul de constrângere implicat de fiecare. În fiecare formă, cererile impuse subiecților puteau varia de la foarte ușoare la deosebit de împovărătoare. Tendința de a privi servitutea ca fiind dură în mod intrinsec – premisă firească, dacă ne gândim la dezechilibrul major dintre drepturi și îndatoriri care exista de obicei între cei aserviți și stăpânii lor – a impus o simplificare care, adesea, nu era confirmată de realitate. Vinovate au fost, pe de o parte, înclinația de a folosi sclavia ca imagine reprezentativă a tuturor formelor de servitute modernă și, de cealaltă parte, tendința de a considera tipică pentru sclavia modernă una dintre manifestările ei cele mai severe, munca de pe plantații. Amestecul de îngăduință și asprime prezent în toate formele face inutilă orice încercare de a privi servitutea ca fiind inevitabil exploatatoare sau de a clasifica aspectele ei în funcție de caracterul lor oprimant.

În centrul oricărei discuții despre servitute se află tentativa de a o compara cu munca liberă plătită. Este limpede ultima nu proteja neapărat mai

bine forța de muncă decât cea dintâi. Din acest motiv, chestiunea exploatării este irelevantă pentru operațiunea de definire a servituții. Esențial pentru aceasta era sistemul de constrângere autorizat de lege care putea permite exploatarea masivă a forței de muncă, dar nu o făcea obligatoriu. În plus, o cercetare generală a servituții trebuie să ia în calcul faptul că avea o varietate de scopuri ce nu erau legate de economie. Mai degrabă decât să maximizeze pur și simplu profitul, țelul ei era adesea maximizarea controlului, marcarea statutului și semnalarea lezării onoarei. De aceea, servitutea nu poate fi prezentată doar ca o expresie a clasei. Pentru cei aserviți, preocuparea esențială era libertatea, nu sărăcia; pentru stăpâni, scopul fundamental era de a poseda, nu de a exploata.

2
Sclavia modernă

Dificultatea cea mai mare a studierii sclaviei moderne constă în adoptarea unei abordări lipsite de patimă. Acest fapt se datorează vinovăției generate de existența sistemelor sclavagiste din Lumea Nouă. Cercetătorii au tendința să condamne sau să găsească circumstanțe atenuante. Pe de o parte, ei prezintă o imagine înfiorătoare a sclaviei, dependentă în mare măsură de dovezile și concluziile marcate de prejudecăți ale aboliționiștilor care, la începutul secolului al XIX-lea, au pus în scenă o campanie de propagandă masivă și eficientă. Pe de altă parte, ei caută scuze sclaviei pe motiv că, oricât de rea a fost, a reprezentat un sistem eficient de utilizare a forței de muncă, pentru care nu exista o alternativă funcțională, sau susținând că, deși era o crimă împotriva umanității, practicarea ei a fost mai puțin dură în Statele Unite decât în zona Caraibelor sau în Brazilia (în parte deoarece munca era mai puțin grea, iar sclavia nord-americană depindea în mai mică măsură de comerțul transatlantic cu sclavi), ori – în termenii Războiului Rece – afirmând că sclavia americană era ceva mai îngăduitoare decât iobăgia rusească. Cu alte cuvinte, găsirea de scuze se realizează cu ajutorul unor pledoarii la fel de sofisticate ca și condamnarea. Emotivitatea omniprezentă este exprimată de titlurile în stil hollywoodian ale câtorva studii reprezentative: *Slavery and Social Death* („Sclavia și moartea socială"); *Time on the Cross* („Timpul petrecut pe cruce"); *Roll, Jordan, Roll* („Curgi, Iordanule, curgi"); *Way of Death* („Calea morții").[1] Dificultatea are la bază disconfortul simțit de o națiune supusă judecății.

O a doua dificultate majoră este reconcilierea dintre ceea ce însemna sclavia în lege și ceea ce însemna de fapt în practică. Formal, sclavul era posesiunea stăpânului său, de care acesta putea dispune după dorință, fără a-l mutila sau ucide. De aceea, sclavii beneficiau de o anumită recunoaștere ca persoane în fața legii, dar drepturile care decurgeau de aici erau minime. Lipseau de obicei drepturile legale autonome la deținerea unei familii sau a unei proprietăți, de vreme ce ambele se supuneau dreptului superior al stăpânului. Mai mult, legea nu-i conferea sclavului nici identitate socială, nici identitate politică. Pe plan politic, era reprezentat de către stăpânul său; la nivel social, făcea parte dintre efectele stăpânului. Astfel, în loc să-l protejeze, legea părea să desemneze sclavul ca victimă eternă.

În realitate, totuși, sclavii dobândeau un rol foarte diferit de cel acordat de lege, întrucât cutumele și practicile acceptate le confereau o identitate socială de sine stătătoare, deosebită de simpla calitate de anexă a stăpânului. De aceea, este inadecvat ca, în manieră juidică, să considerăm că existau într-o stare de moarte socială care începea cu înrobirea și se încheia doar o dată cu manumisiunea.[2] La acceptarea sclavului ca ființă socială contribuiau, în parte, *peculium*-ul – averea pe care i se îngăduia să o dețină –, relațiile de familie pe care le putea întreține, dreptul de a împărtăși religia stăpânului, capacitatea de a crea o cultură independentă și, în sfârșit, practicile și libertățile tradiționale devenite cutume, pe care stăpânii erau obligați să le respecte.

Dacă nu era anulat ca pedeapsă pentru comiterea unei infracțiuni, *peculium*-ul era privit de obicei ca posesia sclavului pe viață. Ca drept de proprietate, se deosebea în mod clar de cel de care se bucurau oamenii liberi, de vreme ce nu era confirmat de lege ca posesiunea personală a sclavului și, după moartea acestuia, era atribuit stăpânului. Cu toate acestea, folosința și proveniența *peculium*-ului duceau la recunoașterea apartenenței sclavului la societate. În primul rând, *peculium*-ul putea fi utilizat pentru cumpărarea eliberării, demonstrând voința societății de a accepta faptul că aparținea de drept sclavului. În al doilea rând, era acceptat ca un mijloc prin care sclavul putea ispăși o condamnare plătind o amendă. Cazul nu se aplica doar infracțiunilor comise împotriva stăpânului, ci și celor săvârșite împotriva altor persoane libere. Faptul că sclavul era tras public la răspundere pentru cele din urmă ofense – în loc ca acestea să fie trecute, pur și simplu, în contul stăpânului său – sugerează că, deși era definit legal aproape ca parte a șeptelului, societatea îl accepta ca ființă socială.

În vremurile moderne, *peculium*-ul era susținut de dreptul sclavilor de a câștiga bani, vânzând, spre exemplu, produse recoltate de pe propriile loturi de pământ, exploatându-și priceperea ca meșteșugari ori negustori sau vânzându-și munca fizică și serviciile personale. Practica de a acorda sclavilor timp liber, în care puteau munci pentru ei înșiși, era răspândită pe scară largă. În felul acesta, în cadrul general al servituții, *peculium*-ul le oferea sclavilor un grad de independență economică, bazele unei economii morale și o identitate socială recunoscută care depășea limitele gospodăriei și plantației stăpânului.

De asemenea, sclavii dobândeau identitate socială prin intermediul relațiilor de familie. Adesea smuls din ținutul de baștină și dus într-o lume străină, sclavul era privit ca o unitate individuală de muncă, lipsită de complicațiile

legăturilor de rudenie, motiv pentru care a fost etichetat „izolat din punct de vedere genealogic".[3] De exemplu, la nivel juridic în posesiunile britanice din Caraibe și în Statele Unite, respectiv, în practică, în America Latină și dominioanele franceze și spaniole din Caraibe, stăpânii puteau separa partenerii de viață sau le puteau lua copiii. Dar cât de des se întâmpla lucrul acesta? În realitate, relațiile de rudenie dintre sclavi erau adesea respectate și, chiar și atunci când se refuza confirmarea formală a uniunilor sexuale prin căsătorie, concubinajul dintre sclavi dobândea, de obicei, recunoașterea cutumiară. Mai mult, copiii erau adesea recunoscuți ca moștenitori legitimi ai bunurilor posedate de părinții lor. În această privință, familiile de sclavi au căpătat o dimensiune dinastică ce i-a făcut să se deosebească foarte puțin de familiile celor liberi. În plus, în Africa, India și Asia de Sud-Est sclavii puteau primi un lot de pământ pe care trebuia să-l lucreze, cu ajutorul membrilor de familie, în beneficiul stăpânului. În acest caz, familia sclavului era integrată în sistem. Același lucru poate fi spus despre comunitățile țărănești din unele părți ale Indiei moderne, care la un moment dat au fost înrobite de cuceritori și au rămas aservite în continuare. Când sclavia s-a transformat într-o formă de iobăgie, acest lucru s-a produs inevitabil prin intermediul familiei.[4]

Sclavii au dobândit recunoașterea și pe calea adoptării religiei stăpânilor lor. În mod frecvent, înrobirea presupunea întâlnirea cu credințe religioase străine. În timpurile moderne, cele mai masive procese de înrobire au fost conduse de creștinii care au subjugat necreștini și de musulmanii care au aservit nemusulmani. Cu toate acestea, în ambele cazuri, înrobirea nu a exclus convertirea religioasă, ci chiar a promovat-o. Sclavia a funcționat ca un instrument al evanghelizării, mai presus de care s-a aflat doar activitatea misionară. Musulmanii și păgânii trimiși ca sclavi în Lumea Nouă au fost primiți în credința creștină prin botez. Deși acest fapt înlătura justificarea înrobirii originare, au rămas în robie, ca și copiii lor. La fel, creștinilor și păgânilor aduși în sclavie de regimurile islamice nu li s-a refuzat admiterea în religia musulmană; dimpotrivă, au fost încurajați să se convertească. Drept urmare, exista o distincție anomală între înrobire, care era impusă exclusiv păgânilor și necredincioșilor, și practica sclaviei, care le îngăduia stăpânilor și sclavilor să împărtășească aceeași credință. Recunoscând umanitatea și responsabilitatea morală a sclavilor, voința stăpânilor de a le permite acestora să le împărtășească religia a reprezentat admiterea faptului că, dimpreună, aparțineau aceleiași societăți. Sistemele de sclavie indigenă – așa cum au existat în Africa și Asia – în care membrilor aceleiași credințe li se îngăduia să se înrobească unii pe alții au avut același rezultat.

La modul ideal, sclavul era un automat, programat să nu facă altceva decât să îndeplinească dorințele stăpânului. Dar acest ideal a întâmpinat opoziția contraculturii dezvoltate de sclavi: o lume privată, adesea scufundată în taină, la care stăpânul nu avea acces și pe care nu o putea domina. În centrul acestei alte lumi se afla o cultură bazată pe tipare de rudenie și practici păstrate din ținutul de baștină, din libertate. În Lumea Nouă, de pildă, stăpânii descopereau că dețin o forță de muncă marcată de obiceiurile provenite din Africa și care, în decursul timpului, s-au amestecat cu cele europene pentru a genera o cultură deosebită de amândouă. În acest caz, identitatea socială le era conferită sclavilor de posesiunea unei culturi independente față de care stăpânii aveau aversiune, dar pe care nu o puteau nega. De asemenea, imaginea ideală a sclavilor ca automate a fost alterată de practicile și libertățile tradiționale stabilite de comunitățile de sclavi, pe care stăpânii trebuia să le accepte: timpul liber, durata zilei de muncă, sărbătorile organizate de stăpân, rațiile de hrană și hainele la care aveau dreptul sclavii. Puține dintre acestea erau prevăzute de lege, însă cutuma s-a dovedit mai puternică.

Drepturile sclavilor – la *peculium*, la familii, la religia oamenilor liberi, la o cultură alternativă, la libertățile tradiționale – au fost acordate în mod esențial pentru că biciul nu era suficient ca instrument de control. Trebuiau oferite stimulente pentru a-i face pe sclavi să lucreze bine și loial; din același motiv, stăpânii trebuiau să arate respect față de modul de viață și obiceiurile prețuite de ei, în timp ce mijloacele de control social exercitate asupra oamenilor liberi, prin religii care subliniau virtuțile obedienței, trebuiau să fie folosite și pentru sclavi. Tot în scop de manipulare, se acordau privilegii diferențiate, prin care erau controlați atât sclavii inferiori, ce sperau într-o promovare, cât și cei de rang mai înalt, care se temeau să fie degradați.

Sclavii au devenit renumiți pentru felul în care i-au obligat pe stăpâni să-i conducă făcând apel la alte mijloace decât forța. Sclavii puteau fugi și o făceau; munceau prost ca răspuns la maltratări; furau mult pentru a dobândi ce li se cuvenea. Drept urmare, în mințile stăpânilor și ale familiilor acestora s-a născut cu ușurință ideea violenței iminente și a permanentelor subterfugii, ei ajungând să creadă că sclavii plănuiau mereu să se revolte sau să comită pe ascuns acte criminale precum incendierile și otrăvirile. Dar simțeau că folosirea forței s-ar fi putut dovedi contraproductivă, conducând la o rezistență și mai înverșunată, ce ar fi impus o reprimare deosebit de costisitoare. La urma urmelor, sclavii nu puteau fi domoliți prin scăderea rentelor sau mărirea salariilor, de vreme ce nici una dintre aceste forme de plată nu reprezenta un aspect firesc al relației dintre stăpâni și sclavi. De

aceea trebuiau luate măsuri de ameliorare a situației, prin care se recunoștea umanitatea sclavilor și se demonstra respectul pentru nevoile lor materiale și culturale.

Cu toate acestea, fără nici o îndoială, forța reprezenta o parte integrantă a sclaviei. Majoritatea sclavilor nu aleseseră să nu fie liberi, după cum nu doreau să rămână aserviți. Dar, în loc să fie pur și simplu impusă, condiția de sclav era acceptată ca rezultatul incapacității stăpânului de a-i controla pe sclavi ca forță de muncă exercitând doar drepturile de dominație conferite de lege. În această privință, descrierea sclaviei în manieră marxistă, ca fiind în mod esențial o „relație de dominare“, sau în maniera adaptată a lui Patterson, ca „o stare caracterizată de lipsa de putere“, camuflează semnificația reală a fenomenului.[5] Legea referitoare la sclavie exprima viziunea stăpânului asupra sclavului. Cu o predispoziție clară în favoarea celui dintâi, definea ceea ce nu aveau sclavii, tratându-i astfel în mod diametral opus față de omul liber. Dar în practică sclavul nu a fost niciodată nul, așa cum arăta legea. Sub învelișul de dependență și subjugare se găsea un nucleu de autonomie, bazat pe drepturile și libertățile cutumiare pe care stăpânii trebuiau să le tolereze pentru ca sistemul să funcționeze. În acest sens, asprimea sclaviei a fost atenuată de generațiile de sclavi care, operând eficient din interiorul regimului, au făcut astfel încât condiția lor să nu fie produsul voinței stăpânului, ci al unui proces de reciprocitate dintre cele două părți.

Sclavia nu era făcută mai tolerabilă doar de libertățile pe care le dobândeau sclavii în calitate de sclavi, ci și de perspectiva tangibilă de a fi asimilați în comunitatea oamenilor liberi. Toate neajunsurile cumplite ale sclaviei deveneau suportabile când aceasta nu mai părea decât o situație temporară. În cele mai multe sisteme sclavagiste moderne, sclavii se puteau aștepta ca fie ei, fie copiii lor să fie eliberați într-o bună zi. Deși au existat unele excepții evidente – mai ales în sudul Statelor Unite, în posesiunile britanice din Caraibe și în mare parte a Indiei hinduse – sclavia a reprezentat un tunel al servituții luminat la un capăt de amintirea libertății de care se bucuraseră nu cu mult timp în urmă și la celălalt de perspectiva redobândirii ei. Stăpânii de sclavi îi eliberau pe aceștia din câteva motive: pentru a obține bani în urma plătirii manumisiunii, pentru a scăpa de obligația de a întreține muncitori în vârstă, care nu mai puteau lucra eficient, pentru a se dovedi virtuoși în vederea mântuirii religioase și pentru a încuraja efectuarea unei munci de calitate.

Faptul că sclavia nu era în practică doar un artefact juridic este dovedit și de varietatea condițiilor în care se manifesta. Dincolo de asprimea sau bunăvoința stăpânului, multe depindeau de funcția pe care o îndeplineau

sclavii. În general, cei folosiți ca servitori erau tratați mai bine decât lucrătorii agricoli. Același lucru se poate spune și despre meșteșugarii calificați. În mod deloc surprinzător, sclavii publici erau tratați mai bine decât cei privați, pentru că aveau șanse de a fi folosiți ca soldați de elită, administratori sau majordomi, în timp ce sclavii privați erau, în majoritate, angajați într-o formă de muncă manuală.

Pe lângă faptul că aveau sarcini mai puțin obositoare, sclavii din administrație și meșteșugarii pricepuți aveau posibilitatea de a obține favoruri prin intermediul muncii lor. Acesta era mai ales cazul sclavilor care-și slujeau stăpânii ca parteneri sexuali, sau care îngrijeau gospodăria stăpânului, a amantei și a copiilor. În plus, familiaritatea ce se dezvolta între slujitori și familia stăpânului le dădea dreptul nu doar la un tratament îngăduitor, ci și la eliberare în schimbul unei răscumpărări. Perspectivele eliberării și recompensei le ofereau, în schimb, un stimulent puternic de a munci așa cum trebuie, mai ales că natura individuală a îndatoririlor lor le dădea posibilitatea de a fi remarcați pentru ceea ce făceau. Mai mult, sclavii aflați în poziții administrative sau cei ce erau meșteșugari pricepuți își puteau ușura munca adesea, cumpărând, la rândul lor, sclavi, sau puteau aduna suficient *peculium* pentru a-și cumpăra propria libertate.

Șansele de a se face remarcați erau mai puține pentru muncitorii manuali care, lucrând *en masse* în mine sau plantații, obțineau recunoașterea personală a stăpânului numai atunci când erau desemnați pentru a fi pedepsiți. Mai mult, posibilitățile lor de a acumula avere erau minime; sănătatea lor ceda cu ușurință sub povara muncii; puteau suferi de malnutriție din cauza zgârceniei sau ineficienței stăpânului; condițiile de locuit erau de obicei primitive; deoarece depindeau de îmbrăcămintea furnizată de stăpân, purtau o uniformă de pânză aspră care, pe lângă faptul că era umilitoare, oferea o protecție inadecvată împotriva verilor toride și iernilor geroase. Totuși, în comparație cu sclavii domestici, cei ce efectuau munci manuale se bucurau de o libertate sporită pentru a-și crea și practica propria cultură, mai ales dacă lucrau pe plantații mari. Mai mult, unii sclavi din această categorie erau mai bine situați decât alții, în funcție de modul în care erau angajați în operațiuni comerciale importante, legate de piața exporturilor: aprovizionarea pieței locale sau a gospodăriei stăpânului aducea avantaje mult mai puține. De asemenea, multe depindeau de natura culturilor, cele de trestie de zahăr implicând o muncă mai grea decât bumbacul, tutunul sau plantele alimentare, precum și de felul în care sclavii își puteau exploata timpul liber. Sclavii de pe plantații, de pildă, puteau primi loturi de pământ pe care să-și

cultive plante pentru subzistență, sau li se îngăduia să curețe și să valorifice terenurile și apele din preajmă. La fel, unii sclavi din minerit aveau o poziție bună pentru a-și ameliora soarta, mai ales dacă erau angajați la extragerea metalelor prețioase; astfel, în unele părți ale Americii Latine (de exemplu în Chocó, în Columbia, sau în Minas Gerais, în Brazilia) sclavilor li se permitea să sape în timpul liber, cu condiția de a vinde producția proprietarilor minei. Strădaniile pe care le depuneau pentru a exploata această șansă de a face bani se reflectau în rata mare a răscumpărărilor, întrucât își foloseau câștigurile pentru a obține manumisiunea.[6] De vreme ce oportunitatea de a-și folosi profitabil timpul liber era atât de importantă, sclavii ce trăiau în marile orașe sau în apropierea acestora se bucurau de un avantaj material decisiv în raport cu sclavii din mediul rural. În favoarea sclavilor angajați în servicii era înclinația lor de a trăi în orașe și de a trage foloase de pe urma posibilităților de comerț și salarizare găsite acolo.

Între aceștia, cel mai bine tratați erau slujitorii militari din Imperiul Otoman, Persia Safavidă* și câteva state islamice situate în Africa de Nord și de Vest. Acești sclavi alcătuiau o elită conducătoare, aflată atât în posesia puterii, cât și a bogăției. Scopul lor esențial era de a da șefului statului un mijloc pentru a acționa independent de supușii săi de frunte, mijloc pe care îl putea controla pe deplin, deși, în realitate, avea tendința de a cădea sub stăpânirea sclavilor săi. Existența lor conferă un înțeles cu totul nou cuvântului „sclav“, într-o asemenea măsură încât unii cercetători susțin că slujitorii de acest fel erau cu adevărat oameni liberi, asimilați sclavilor numai pentru a li se sublinia relația de supunere față de conducător. Totuși, în realitate, mulți erau sclavi, și nu într-un sens metaforic. Unii erau cumpărați de pe piața de sclavi; alții erau înrobiți după ce fuseseră capturați în luptă; restul erau donați ca tribut din partea popoarelor vasale; și cu toții rămâneau sclavi până când erau eliberați în mod formal.[7]

Deși practic necunoscută în Occidentul modern, înrobirea prin consimțământ avea loc frecvent în alte părți ale lumii moderne, în special în Africa, India, Asia de Sud-Est și China, unde oamenii se vindeau pe sine sau își vindeau rudele ca sclavi pentru a-și plăti datoriile sau a nu muri de foame, și alegeau sclavia pentru a scăpa de pedeapsa cu moartea sau pentru a-și asigura asimilarea într-o comunitate străină. Înrobirea de acest tip producea un tip de sclavie oarecum diferit de înrobirea prin constrângere,

* Dinastia safavidă (1502 – 1736) a stabilit ramura șiită a Islamului ca religie de stat în Iran, contribuind la unificarea conștiinței naționale în rândurile elementelor etnice și lingvistice extrem de diferite ale țării – n. tr.

cu toate că existau asemănări puternice între cele două forme, prin faptul că ambele implicau o aservire ce dura cel puțin pe tot parcursul vieții, precum și proprietatea stăpânului asupra sclavului. Pe de altă parte, în cadrul înrobirii prin consimțământ era esențială chestiunea protecției, lipsind, în schimb, distincția rasială proprie sclaviei occidentale. În fapt, înrobirea prin consimțământ era de obicei un fenomen indigen, indivizii devenind supușii altor membri ai aceleiași societăți. Lipsa obiecțiilor religioase încuraja această practică. Interzicerea înrobirii celor de aceeași credință era o trăsătură a Islamului și a creștinătății occidentale, dar nu și a bisericii ortodoxe grecești, a hinduismului, confucianismului și budismului.[8] În consecință, în India, Asia de Sud-Est, Rusia și China se puteau recruta sclavi din rândurile populației băștinașe, mai ales în vremuri de foamete.

Sclavii care consimțeau la acest statut aveau multe de câștigat de pe urma renunțării la libertate: viața – pentru criminalii care în felul acesta evitau aplicarea pedepsei cu moartea; supraviețuirea – în cazul familiilor care scăpau de înfometare plasându-se sub ocrotirea unui stăpân; acceptarea socială, în unele societăți africane în care sclavia era prețul admiterii; bogăția și puterea, în regimurile musulmane în care robia reprezenta biletul de intrare într-o elită politică din care conducătorul își selecta demnitarii și ofițerii de frunte. Dar consimțământul putea face loc constrângerii, mai ales atunci când aservirea la care încuviințaseră părinții se transmitea și progeniturilor. Mai mult, în mod tipic, în perioada modernă sclavia implica un act de constrângere determinat, dacă nu de statutul la naștere, atunci de captură sau vânzare. Dintre cei supuși aservirii involuntare – majoritatea sclavilor din timpurile moderne și, probabil, din orice altă perioadă – soarta cea mai tristă o aveau cei destinați sacrificiilor umane. Pe la sfârșitul epocii moderne, această practică era pe cale de dispariție. Era un instrument de împăciuire a zeilor pe care coloniștii europeni, mulțumiți cu sacrificiul lui Christos, au depus toate eforturile pentru a-l elimina, atât în cele două Americi cât și în Africa. Cu toate acestea, coloniștii l-au înlocuit cu o practică aproape la fel de inumană: sclavia de pe plantații. În Brazilia și dominioanele din Caraibe, sclavia a căpătat o dimensiune suplimentară de oprimare prin dezvoltarea plantațiilor de trestie de zahăr, a căror producție era dirijată spre export, deși, în decursul timpului, duritatea acestui sistem a fost atenuată de drepturile cutumiare acordate sclavilor pentru a li se obține cooperarea.

Definirea trăsăturilor esențiale ale sclaviei este o operațiune dificilă din cauza varietății condițiilor pe care le putea îngloba. Dacă existau atât sclavi săraci, cât și bogați, nu este posibil să privim toți sclavii ca victime ale exploatării economice; dacă existau atât sclavi puternici, cât și împilați, nu

putem privi toți sclavii ca fiind intrinsec lipsiți de putere. Și, întrucât existau discrepanțe importante între sclavia juridică și cea din practică, nu are rost să insistăm asupra statutului sclavilor, apropiat de cel al vitelor, nici măcar asupra supunerii sclavului față de voința stăpânului. Combaterea legii era soluția-tampon a cutumei. În timp ce legea era de partea stăpânului, cutuma servea interesele sclavului, relația dintre cei doi bazându-se pe o combinație complexă a celor două.

La temelia sclaviei se afla distincția pe care o făceau societățile între oamenii liberi și cei lipsiți de libertate, între cei buni și cei corupți, sau între cei puri și cei pervertiți. În mod tipic, cei plasați în categoria oamenilor lipsiți de libertate/corupți/pervertiți puteau fi definiți drept sclavi. De obicei, sclavia era considerată drept un stigmat al dezonorării. Aceasta rezulta din natura însăși a înrobirii și din modul degradant prin care făcea ca o persoană să devină posesiunea alteia, în urma capturării sau donării. Mai mult, dacă nu era ștearsă prin manumisiune, pata acestei umilințe se transfera de la o generație la următoarea. Din toate aceste motive, condiția de sclav nu era niciodată plăcută pentru victimele ei, indiferent câte avantaje le-ar fi adus. Nimeni nu se putea mândri cu statutul de sclav.

Sclavia nu era singura condiție extrem de dezonorantă. Servitutea penală și iobăgia împărtășeau aceeași soartă, deși într-o măsură mai mică. Rușinea iobăgiei s-a diluat atunci când, în multe cazuri, nucleul societății consta din țărani, iar cei mai mulți dintre ei erau iobagi. În plus, dezonoarea care cădea asupra condamnaților nu era intrinsecă naturii lor umane, ci pur și simplu o consecință a condamnării, care dispărea în urma eliberării. Același lucru s-ar putea spune despre aservirea datornicilor și munca sub contract în străinătate. În fapt, nimic nu se putea compara cu dezonoarea sclavului.

În afară de lipsirea automată de demnitate, cea de-a doua trăsătură fundamentală a sclaviei era fragilitatea dreptului de a moșteni avere. Deoarece, de obicei, fiii sclavilor dobândeau statutul părinților lor, averea pe care o aveau de moștenit rămânea, în fapt, la dispoziția stăpânului. Acest lucru nu se aplica celorlalte forme de servitute. Spre deosebire de sclavi, iobagii dețineau drepturi de proprietate transferabile prin moștenire care garantau o rentă fixă, accesul la arenda permanentă și comună, drepturi exprimate limpede într-o zicală a țărănimii rusești și poloneze: „Suntem ai voștri, dar pământul e al nostru“.

Un al treilea atribut al sclaviei consta în controlul limitat pe care-l exercitau sclavii asupra propriei munci. În esență, această muncă era proprietatea stăpânului, care decidea modul de atribuire a însărcinărilor. Mijloacele

de care dispuneau sclavii pentru a obiecta legitim față de ceea ce li se cerea erau extrem de limitate. Mai mult, plata primită pentru munca lor principală nu putea fi renegociată. Mare parte a muncii pe care o prestau nu avea nici o valoare pentru ei. Dacă evadau, încălcau legea; dacă refuzau să muncească, ajungeau să fie biciuiți. Drepturile limitate în privința muncii îi plasau pe sclavi într-o poziție inferioară iobagilor, ale căror servicii erau adesea negociate și definite prin acorduri cutumiare, și care, în cea mai mare parte a timpului, lucrau pentru ei înșiși în propriile ferme. De asemenea, sclavii aveau o situație mai grea decât muncitorii transportați în străinătate, ale căror îndatoriri și drepturi erau înscrise într-un contract. Pe de altă parte, soarta lor nu era comparabilă cu aceea a victimelor sistemelor de muncă forțată dezvoltate în secolul al XX-lea de regimurile totalitare în care, spre deosebire de sclavagism, achiziția forței de muncă nu implica investiții, iar lipsa costurilor presupuse de înlocuirea lucrătorilor elimina orice reținere de la maltratarea acestora. În aceste condiții, nu avea prea multă importanță dacă munceau până la moarte. Tratarea sclavilor în această manieră nu avea logică din punct de vedere economic, de vreme ce ar fi condus la distrugerea unui capital investit.

În nici un caz nu se poate spune că sclavia nu era marcată de brutalitate. Pedeapsa caracteristică era biciuirea, modalitate aleasă pentru că se punea accentul pe obținerea unei cantități de muncă maxime. De aceea, erau excluse pedepsele contraproductive de felul întemnițării pe termen lung sau al înfometării. În societățile creștine, exista tendința de a limita pedeapsa cu închisoarea la zilele de duminică, în care, în mod obișnuit, sclavii aveau dreptul la odihnă. Mai mult, întrucât nu putea reduce salariile sau mări rentele, pentru că aceste obligații financiare nu erau prezente, stăpânul avea o gamă de pedepse extrem de limitată. Principalele forme de sancționare trebuiau să fie cele care nu-i scoteau pe sclavi de la muncă. Una dintre ele era practica legării cu lanțuri, menită să împiedice evadarea; o alta era folosirea biciului, durerea fiind intensificată prin frecarea cu sare sau înmuierea șfichiului în grăsime fierbinte; în sfârșit, mai era și repartizarea la munci mult mai dure. Ca pedeapsă, biciuirea era folosită probabil pe scară mai largă asupra sclavilor decât asupra victimelor oricărei alte forme de servitute, deoarece iobagii, muncitorii aflați sub contract, datornicii aserviți și condamnații puteau fi chemați la ordine cu ușurință prin alte metode, în special prin sporirea rentelor și serviciilor impuse iobagilor, reducerea salariilor servitorilor sau datornicilor aserviți și prin prelungirea sentințelor, mărirea normelor de lucru și micșorarea alocațiilor de hrană ale condamnaților.

Cea din urmă trăsătură distinctivă a sclaviei moderne consta în faptul că afecta mai ales imigranții. În mod tipic, aservirea prin constrângere implica o călătorie într-un ținut străin, nu pentru o perioadă fixată, ca în cazul muncii sub contract în alte țări, ci pentru totdeauna. Prin înrobire, femeile și bărbații erau atașați cu forța de societăți extrem de îndepărtate, atât geografic cât și cultural, de cele în care se născuseră. Cererea de sclavi imigranți era întreținută de ratele ridicate de manumisiune practicate în regimurile islamice, care au făcut din sclavie o formă de asimilare (în permanență erau aduși sclavi din afară, ai căror copii erau eliberați, fiind considerați de-ai locului). De asemenea, cererea era susținută de fertilitatea scăzută și mortalitatea mare, asociate cu sclavia din Caraibe și din Brazilia. Impunând necesitatea aprovizionării continue cu sclavi, acești factori au determinat ca, din numărul total de robi, o mare parte să fie imigranți la prima generație. Împotriva importului de sclavi acționau practicile de aservire prin consimțământ întâlnite în Africa, India, Asia de Sud-Est și China. În același sens se manifesta capacitatea comunităților de sclavi de a se reproduce în societățile care nu îngăduiau decât cu greu manumisiunea. Acest fapt a creat în statele sudice ale Statelor Unite un sistem în care numeroși sclavi rămâneau în țara în care se născuseră. Pe de altă parte, mulți ajungeau să nu mai trăiască în locul de baștină sau în apropierea acestuia, deoarece profitabilitatea cultivării bumbacului în „Sudul profund"* a creat un trafic intern cu sclavi cu efecte perturbatoare la fel de mari ca și cel extern, din Africa.[9]

Sclavii nu erau indigeni într-o proporție atât de mare ca iobagii sau datornicii aserviți. Mai mult, cei a căror aservire începea de cele mai multe ori cu o călătorie într-un ținut străin, în special condamnații expediați în lagăre de muncă îndepărtate sau muncitorii trimiși în coloniile de peste mări (din India în Caraibe, de exemplu) plecau adesea cu speranța întoarcerii. Cei din urmă chiar își declarau consimțământul față de această călătorie și-și alegeau destinația. În schimb, sclavii transportați nu aveau nici un cuvânt de spus și, practic, nici o perspectivă de a se întoarce în locul de baștină.

Ca și în Antichitate, sclavia modernă se manifesta atât în domeniul public, cât și în cel privat. Pe la 1500 dispăruse echivalentul acelor *servi publici* care, în maniera Greciei antice și Romei republicane, aparținuseră comunității. Rămăsese, totuși, corespondentul condiției de *familia Caesaris*, sclavi publici care aparțineau conducătorului și erau folosiți pentru buna funcționare a sistemului politic. Deși lipseau din Occidentul modern, se întâlneau

* În engleză, *Deep South*: statele Arkansas, Mississippi, Louisiana, Alabama, Georgia, Carolina de Sud și Florida – n. tr.

frecvent în lumea islamică. În plus, în perioada modernă au fost creați sclavi publici, mai ales în Rusia și China, prin comutarea pedepsei cu moartea în înrobire pe viață.[10]

Extinderea spectaculoasă a Imperiului Otoman atât înspre Răsărit, cât și înspre Apus din secolele al XV-lea și al XVI-lea, precum și faptul că regimul se bizuia pe sclavii sultanului pentru activități militare și administrative, au făcut din sclavia publică un sistem de guvernare, în timp ce importanța pe care au dobândit-o cele două Americi la începutul epocii moderne a conferit sclaviei private rolul de sistem economic de producție eficient.

Puterile europene de pe țărmurile Atlanticului au promovat în mod activ sclavia în Lumea Nouă prin intermediul guvernării coloniale, dar nu au încurajat-o deloc acasă. Aceasta nu înseamnă că nu exista în Europa. În țările ce aveau legături cu Africa mai ales în cele implicate în transportul de sclavi în Lumea Nouă (Portugalia, Republica Olandeză, Anglia, Franța și Spania) puteau fi întâlniți robi, în special în muncile domestice, în orașele mari.[11] Odinioară, în Europa, folosirea muncii sclavilor era esențială pentru desfășurarea lucrărilor agricole, după cum fusese și în Imperiul Roman. S-a renunțat la ea – în anii de declin ai imperiului și după căderea acestuia – pe măsură ce marile domenii au început să fie lucrate de iobagi. În Europa modernă, mai ales în regiunea aflată la est de linia care unește orașele Hamburg și Trieste, a apărut un sistem de agricultură comercială bazat pe munca obligatorie, dar, din nou, aceasta era efectuată de țăranii din partea locului, cu statut de iobagi. Altfel, în Europa modernă, muncile agricole erau îndeplinite prin mijloace fără legătură cu servitutea, în special prin folosirea țăranilor care-și lucrau propriul pământ, sau prin angajarea de oameni plătiți. Cei dintâi aveau de plătit o dijmă sub forma unei proporții fixe din recolta anuală; cei din urmă erau țărani săraci, ale căror proprietăți erau prea mici pentru a le asigura subzistența, și care trăiau la țară din slujbele temporare plătite pe care le găseau la fermele comerciale. Întrucât se putea recruta suficientă mână de lucru în această manieră, nu se întrevedea necesitatea reînvierii sclaviei. Când aceasta a reapărut în secolele al XV-lea și al XVI-lea, s-a întâmplat pe unele insule îndepărtate de țărm din Mediterana și Atlantic, în conexiune strânsă cu cultivarea comercială a trestiei de zahăr; astfel s-a creat prototipul plantației cu sclavi, care, în următoarele două sau trei secole, a dominat agricultura comercială din Lumea Nouă.

În întreaga lume modernă a prevalat sclavia domestică. Exact din acest motiv, sclavia a avut un rol periferic în toate societățile: cum economia depindea de alte forme de muncă, proporția populației care putea fi definită

ca fiind în sclavie rămânea mică. De aceea, potrivit distincției lui Hopkins, societățile erau mai degrabă „societăți cu sclavi“ decât „societăți sclavagiste“ după modelul antic.[12] Înflorirea regimurilor sclavagiste din Imperiul Otoman, Persia Safavidă și Imperiul Mughal* din secolele al XV-lea și al XVI-lea nu a reușit să modifice tabloul general, deoarece sclavii, deși se bucurau de o putere politică însemnată, jucau un rol marginal în producție și constituiau doar o proporție foarte mică a societății.

În istoria sclaviei, economiile sclavagiste din Lumea Nouă au avut un impact mult mai puternic. În fapt, apariția lor a înviat fenomenul „societății sclavagiste“, în special în insulele din Marea Caraibilor, în Brazilia și sudul Statelor Unite. Dar era o societate sclavagistă deosebită. În primul rând, distincția dintre sclav și stăpân era strâns asociată cu rasa, sclavii fiind negri, iar stăpânii – albi. Mai mult, regimurile sclavagiste din Lumea Nouă erau destul de dure, datorită combinației dintre cererile de mână de lucru pentru plantații și atitudinile lipsite de omenie generate de rasism. Într-un contrast izbitor, regimurile sclavagiste din Orientul Mijlociu erau, prin comparație, îngăduitoare, deoarece se bazau în mare măsură pe folosirea sclavilor în administrație. Același lucru se poate spune și despre regimurile din Africa și Asia, unde sclavii erau folosiți mai ales la muncile din gospodărie și la cele ale câmpului.

Fără îndoială, perioada modernă a cunoscut o creștere extraordinară a folosirii sclavilor, mulți dintre ei aduși din Africa, dintre care aproximativ 11 milioane au fost transportați în Lumea Nouă și alte nouă milioane în Orientul Mijlociu.[13] După Africa, numărul cel mai mare de recruți era furnizat de societățile slave din Balcani și Rusia de sud, de unde Imperiul Otoman își obținea în permanent sclavii. Oare această practică extinsă a sclaviei putea fi explicată în termenii utilității?

Deținerea de sclavi avea valoare ca simbol de status, ca instrument al guvernării sau ca mijloc de producție. La nivel social, existența sclavilor le aducea avantaje celor liberi, indiferent cât de săraci. Pentru proprietarii de sclavi, sclavia era fie o expresie cantitativă a unui stil de viață epatant, fie un mijloc onorabil de a evita munca. În spiritul valorilor timpului, le conferea astfel posesorilor un statut social, în vreme ce li-l refuza celor posedați. Pe plan politic, sclavia era utilă ca un mijloc prin care conducătorii se puteau elibera, militar și administrativ, de dependența de aristocrație sau tribalism.

* Imperiul Mughal, condus de dinastia musulmană cu același nume între 1526 și 1761, a reprezentat stadiul de maximă înflorire a Indiei precoloniale, prin extinderea fără precedent a teritoriului și organizarea unei administrații eficiente – n. tr.

Dar cât de utili erau sclavii în producerea de bogăție? Totul era în funcție de eficacitatea muncii lor și de lipsa de mână de lucru liberă. O explicație de bun-simț sugerează că, deoarece munca lor era neplătită și obligatorie, sclavii confereau un avantaj față de oamenii liberi, mai ales atunci când, așa cum se întâmpla în mare parte a Lumii Noi, sclavii erau extrem de numeroși și, de aceea, ieftini, în timp ce muncitorii liberi erau puțini, fiind, din acest motiv, plătiți cu salarii mari. Dar o școală de gândire influentă – inițiată de Adam Smith, favorizată de aboliționiști și continuată de Karl Marx – a susținut că munca sclavilor era mai degrabă „scumpă" decât „ieftină", deoarece, afirmau reprezentanții ei, sclavilor le lipsea imboldul de a lucra bine, întrucât remunerația lor (în mod tipic sub forma hranei, îmbrăcămintei și cazării) rămânea constantă, indiferent de munca pe care o efectuau. În consecință, se credea că rezultatele muncii lor nu puteau compensa prețul cumpărării și costul întreținerii. În schimb, lucrătorul liber avea să fie mult mai eficient, pur și simplu pentru că remunerația lui ar fi fost legată de munca prestată și i-ar fi inspirat o atitudine pozitivă față de aceasta. Smith credea că singura cale de a-i face pe sclavi să-și manifeste angajamentul era „violența" (adică biciuirea), dar a sugerat că, până și atunci, motivația ar fi fost mai scăzută decât dacă, asemenea lucrătorului liber, sclavul ar fi avut „un interes personal" în ceea ce făcea.[14] Această teorie este lipsită de logică. Ea trece cu vederea teama de concediere lucrătorului plătit și cea a sclavului de a fi vândut. În această privință, ambii erau la fel de motivați pentru a munci. De asemenea, se mai trece cu vederea ceva. Fără îndoială, sclavii aveau propriile mijloace pentru a remedia dezechilibrul enorm creat de relația stăpân-sclav, mai ales simulând prostia, nedepășindu-și norma și lucrând numai la poruncă, trăgând de timp, prefăcându-se bolnavi, comițând furturi mărunte și așa mai departe. Dar stăpânii puteau combate acest șir de atitudini negative acordând recompense sub forma drepturilor cutumiare, recunoașterii unor libertăți, perspectivelor promovării la o muncă mai ușoară, toate acestea putând încuraja sclavii să lucreze bine. Din acest punct de vedere, rolul biciului nu era de a motiva, ci de a pune capăt nesupunerii și de a face dovada puterii. În sfârșit, teza lui Smith trece cu vederea avantajul evident de care se bucura sclavia în raport cu munca plătită: în general, costa mai puțin.

Pentru producerea de zahăr și bumbac cu un minimum de mijloace mecanizate, sclavia se dovedea a fi o sursă de mână de lucru extrem de eficientă. Dar cum era în comparație cu celelalte forme de muncă forțată? Sclavii păreau să muncească mai bine pentru stăpânii lor decât iobagii, de vreme

ce aceştia din urmă erau interesaţi în primul rând de propriile ferme. Mai mult, tendinţele iobagilor de a trage de timp, de a se pretinde bolnavi şi a fura erau greu de combătut, date fiind drepturile de care se bucura asupra propriului avut şi restricţiile cutumiare care limitau pretenţiile latifundiarului. Munca la care erau obligaţi unii albi la începuturile colonizării Americii de Nord era, prin comparaţie, la fel de ineficientă, pur şi simplu pentru că, în lipsa salariilor, nu exista nici un imbold pentru a munci, iar munca de slabă calitate nu putea fi pedepsită prin concediere. Din acest motiv, a ajuns să fie înlocuită de cea a sclavilor negri. În cele din urmă, sistemul de muncă sub contract în străinătate a înlocuit sclavia neagră pe plantaţii, nu pentru că ar fi fost mai eficient, ci pentru că folosirea muncii sclavilor fusese scoasă în afara legii. Pe de altă parte, munca sclavilor nu era, probabil, la fel de eficientă ca aceea prestată de prizonierii lagărelor din secolul al XX-lea, cărora li se aplicau presiuni punitive puternice fie prin scăderea raţiilor de hrană până la nivelul de înfometare, fie prin prelungirea sentinţei, măsuri ce maximizau rezultatele muncii într-un grad mult mai mare decât cele aflate la îndemâna stăpânilor de sclavi.

3

Iobăgia modernă

Trăsătura distinctivă a iobăgiei era localizarea ei într-o societate țărănească, adică într-o comunitate de fermieri care-și lucrau micile proprietăți cu ajutorul membrilor familiei, în scopuri de subzistență. Aceasta nu înseamnă că în celelalte forme de servitute nu se întâlneau țărani. În Asia și America Latină existau sclavi și datornici aserviți care prestau muncile specifice țăranilor. Mai mult, muncitorii aflați sub contract în străinătate și datornicii aserviți folosiți în secolul al XIX-lea la munca de pe plantațiile din colonii erau recrutați în special din rândurile țărănimii din India și China, în timp ce majoritatea sclavilor transportați în Lumea Nouă erau luați din comunitățile țărănești din Africa occidentală. De fapt, până în secolul al XX-lea, cei aserviți proveneau, în cea mai mare parte, din rândul țăranilor, mulți dintre ei aspirând să-și redobândească statutul de țărani prin cumpărarea unei mici proprietăți. Cu toate acestea, dacă iobagii erau în mod tipic țărani, sclavii, muncitorii aflați sub contract în străinătate și datornicii aserviți erau, în majoritate, foști țărani care, fiind forțați să muncească pe plantații, în mine sau în orașe, fuseseră transferați într-o lume dominată de valori nețărănești.

Atunci, iobagii erau de obicei țărani; dar care era diferența dintre un țăran și un iobag? Ca și în cazul sclavilor, iobagii erau în proprietatea cuiva și adesea puteau fi vânduți, fie separat, fie o dată cu moșia de care erau legați. Din acest punct de vedere, se poate spune că nu erau liberi. Concepuți de lege ca fiind „la voia stăpânului“, iobagii erau legați fie de moșia acestuia, fie de persoana lui. În comparație cu țărănimea liberă, erau supuși unei game mai largi de obligații, dintre care multe erau plăți pentru obținerea permisiunii stăpânului – de exemplu, pentru a se căsători, a adopta o nouă ocupație, a trăi în afara moșiei, a moșteni, subînchiria sau vinde proprietăți – și, prin aceasta, recunoșteau explicit controlul seniorului asupra lor.[15]

Iobăgia de acest tip era frecventă atât în Europa occidentală medievală, cât și în Europa de Est modernă. Țăranii legați de glie nu reprezentau un fenomen exclusiv european; cu toate acestea, în celelalte părți ale lumii aparțineau unei alte categorii de servitute. Astfel, în India și Africa existau familii lipsite de libertate care, pentru dreptul de a deține pământ, prestau servicii neplătite, având o poziție asemănătoare celei a iobagilor. La fel, în ha-

ciendele din America Latină indienii nativi erau legați de moșie, prestând munci în schimbul găzduirii. Dar acești proprietari de pământ indieni și africani erau, din punct de vedere tehnic, sclavi, în timp ce mulți, deși nu toți lucrătorii de pe latifundiile din America Latină erau, de fapt, datornici aserviți.[16]

Iobăgia din Europa medievală și modernă era parte a sistemului feudal, încât proprietarii iobagilor erau, invariabil, seniori ai domeniului: unii dintre ei prinți, alții clerici sau nobili. Ceea ce determina modul de viață al iobagilor era divizarea feudei în trei părți, moșia propriu-zisă, pământul arendat și pârloaga. În timp ce moșia propriu-zisă era deținută în totalitate de stăpân și se afla la dispoziția lui, terenurile arendate erau doar de drept în proprietatea sa; în practică, reprezentau proprietatea condiționată a iobagilor. Folosința pârloagei era împărțită între senior și iobag, deși în termeni diferiți.[17]

Atunci când feudalul alegea să cultive el însuși moșia propriu-zisă în loc să o dea în arendă, le putea cere iobagilor să furnizeze mâna de lucru și uneltele necesare. Ei nu îndeplineau aceste servicii pentru un salariu, ci ca o obligație derivată din statutul lor de iobagi. În schimb, li se îngăduia, de obicei, să ia în arendă teren pe aceeași moșie. Din acest motiv, iobagii erau adesea implicați în două operațiuni agricole distincte: una pentru feudal și cealaltă pentru ei înșiși, cea dintâi – o întreprindere comercială adaptată pentru piață și profit, cea de-a doua – cu scopul modest de a hrăni familia iobagului și de a-i permite să-și plătească impozitele și taxele. În plus, iobagii primeau dreptul de a folosi în comun părțile necultivate ale moșiei. Acestea includeau porțiunile necultivate temporar – pământul lăsat de pârloagă, miriștile de după recoltarea grânelor, pășunile de după cosit – și porțiunile care nu erau cultivate niciodată. Juridic, terenurile acestea erau considerate ca făcând parte din moșie, dar, ca administrator, feudalul trebuia să respecte dreptul iobagilor de a se bucura de resursele lor naturale. Acest drept la folosință comună – parte integrantă și vitală a existenței iobagului – se referea la pășunatul turmelor sale și la colectarea resurselor: cărbune, ciuperci, ferigi, lemne, urzici, nuci și alte fructe, în vreme ce stăpânul avea drept exclusiv de folosință asupra pescuitului și vânatului, pe care îl putea acorda însă și iobagilor. Moșia nu crea pentru iobagi doar un corp de drepturi, ci și un sentiment puternic al comunității, ambele susținute instituțional prin apartenența la adunarea satului și accesul la judecătoria domeniului. Acestea erau lucruri pe care sclavia nu le îngăduia.

Spre deosebire de sclavi, iobagii datorau supunere statului, care îi obliga să plătească impozitele guvernamentale și să efectueze serviciul militar în armata regală. Depinzând de iobagi în aceste două chestiuni importante,

guvernele, mai ales în timpurile moderne, simțeau nevoia de a-i ocroti față de exploatarea moșierilor. Din acest motiv, adoptau legi care le acordau sclavilor o personalitate juridică mult mai consistentă decât cea care le fusese atribuită vreodată sclavilor. Plătind impozite guvernelor și dijmă latifundiarilor, iobagii se deosebeau în mod esențial de sclavi. Aceștia din urmă nu erau decât o sursă de mână de lucru și servicii. În schimb, adesea, iobăgia nu avea nimic de-a face cu aceste aspecte. Scopul instituirii și menținerii ei era de a împiedica micșorarea veniturilor, în parte prin interzicerea emigrării de pe moșie și în parte oferindu-i stăpânului un mijloc flexibil de a revizui rentele și dijma în conformitate cu nivelul inflației.[18]

Deși diferiți de sclavii tipici – întrucât duceau o viață de țărani și datorau obligații statului – uneori iobagii se puteau asemăna cu ei îndeaproape, mai ales atunci când erau aserviți personal și supuși muncii forțate. Iobăgia avea două forme principale. Unii iobagi erau aserviți personal stăpânului lor. Erau numiți *Erbuntertanen*, *Leibeigenen*, *nativi per corpore* ori *hommes de corps*. Aservirea lor, asemănătoare cu aceea a sclavilor, era una de sânge, astfel încât își moșteneau statutul și îl transmiteau progeniturilor. Alți iobagi erau legați de glie. Erau numiți *Gutsuntertanen*, *Realleibeigenen*, *servi terrae*, *gens de mainmorte réelle* sau *serfs de la glèbe*. Aservirea lor se referea mai degrabă la proprietatea pe care o luau cu chirie decât la legăturile de sânge, fapt ce-i deosebea clar de statutul sclavilor. Pentru acest tip de iobăgie era esențială existența pământului dat în arendă pentru clacă, recunoscut de lege ca nefiind liber.[19]

Dacă terenurile ar fi fost luate în arendă doar de cei aserviți personal, nu ar mai avea sens să facem distincția dintre cele două tipuri de iobăgie. Dar lucrurile nu se petreceau astfel: numeroase terenuri erau în arenda unor familii care se priveau pe sine ca fiind libere la acest nivel. Mai mult, distincția dintre cele două tipuri de iobăgie nu ar fi însemnat prea mult dacă ar fi fost caracterizate prin același grad de aservire. Totuși, iobagii legați de glie se bucurau de mai multe drepturi în fața legii decât cei aserviți personal, în vreme ce, din cauză că li se aplicau cerințe mai mari și mai numeroase, cei din urmă sufereau o exploatare mai dură. Atunci când ambele tipuri se întâlneau în aceeași societate, iobagii aserviți personal erau priviți ca fiind inferiori. În sfârșit, diferențele evidente dintre cele două categorii conduceau la consecințe sociale diferite. Spre deosebire de iobagii legați de glie, cei aserviți personal puteau fi vânduți separat de pământ, astfel că erau mai susceptibili de a fi separați de familii și de a fi dezrădăcinați. Mai mult, dacă era aservit personal, iobagul putea apărea și acolo unde nu exista

proprietate funciară, ca în cazul iobagilor legați de gospodării din Rusia secolelor al XVIII-lea și al XIX-lea, care desfășurau pe moșie activități meșteșugărești primind în schimb rații alimentare din partea stăpânului, și nu trăiau ca țărani clăcași. La fel erau iobagii care, plătind o taxă de autorizare, primeau dreptul de a locui în afara domeniului și de a munci ca artizani sau negustori în orașe, sau membrii ramurilor colaterale ale familiilor de iobagi care, neprimind dreptul asupra pământului familiei din cauza regulii de primogenitură, rămâneau să locuiască pe moșie în chip de chiriași. Faptul acesta nu modifica echivalarea generală dintre iobag și țăran, dar dădea naștere unei societăți de iobagi care era mai complexă din punct de vedere social decât cea asociată cu legarea de glie. În acest din urmă caz, lipsa pământului aducea cu sine libertatea, în timp ce, pentru iobagii aserviți personal, emanciparea era mult mai greu de obținut, cerând, ca și pentru sclavi, plata unei taxe de manumisiune – motiv pentru care aceștia erau mai susceptibili de a evada. Iobagii legați de glie aveau prea mult de pierdut dacă plecau, astfel că erau mai înclinați de a rămâne pe loc. În sfârșit, acolo unde iobagii erau, în majoritate, din categoria celor legați de glie, iobăgia tindea să aibă o dominație socială mai slabă decât în locurile unde prevala aservirea personală, cu o proporție mult mai mică a populației rurale aflată în stare de aservire. Atunci când iobăgia era preponderent personală, crea o societate iobagă; atunci când era în cea mai mare parte bazată pe legarea de glie, crea o societate cu iobagi.

De obicei, noii iobagi apăreau prin procreare, mai degrabă decât prin cumpărare. În plus, iobagilor li se cerea să furnizeze, în mod obligatoriu și fără plată, echipamentul agricol de bază – unelte, pluguri, boi pentru tracțiune, căruțe – ca și mâna de lucru. Din aceste motive, ofereau, aparent, o sursă foarte ieftină de forță de muncă. Nu exista nevoia de a plăti salarii sau de a investi în echipamente, neajunsul principal al unui sistem bazat pe forța de muncă liberă; nu exista necesitatea de a cumpăra, repopula, hrăni și echipa lucrătorii, principalul neajuns al sclaviei. Cu toate acestea, iobăgia avea propriile limitări, atât pentru stăpân, cât și pentru țăran. În primul rând, o suprafață considerabilă de teren trebuia pusă deoparte, separată în mici gospodării, pentru folosința personală a iobagilor. În această privință, moșiile s-au putut dezvolta ca întreprinderi dedicate în totalitate agriculturii comerciale numai după abolirea iobăgiei. Mai mult, deși nu impunea investiții de capital, munca iobagilor era departe de a fi eficientă. Supusă obligațiilor concurente față de moșier și față de propria gospodărie, familia iobagă era, în mod firesc, mai devotată celei din urmă. În fapt, serviciile aduse

moșierului erau adesea înfăptuite neglijent, pentru ele alocându-se uneltele cele mai vechi și membrii cei mai neputincioși ai familiei.[20] În plus, de vreme ce atât pe moșie, cât și în micile gospodării arendate se cultivau aceleași produse, iobagii puteau lua din recolta moșierului fără a fi pedepsiți. Întrucât nu erau mijloace de a dovedi că grânele din posesia lor nu fuseseră cultivate în propriile ferme, furturile comise de iobagi erau extrem de greu de detectat. Ineficiența fundamentală a muncii iobagilor a fost cea care a determinat abandonarea sistemului, atât în Occidentul de la sfârșitul Evului Mediu, cât și în Răsărit, în perioada modernă.

Pentru stăpâni, iobăgia mai avea și un alt neajuns important, constând în faptul că, deși era confirmat de lege, dreptul lor de proprietate asupra domeniului era atacat de drepturile cutumiare ale iobagilor. Protejându-le interesele, aceste drepturi cutumiare reglementau transmiterea fermei arendate prin moștenire, stabileau renta, serviciile care trebuiau efectuate, uneori dijma, accesul la porțiunile necultivate ale moșiei și le dădeau un cuvânt de spus în chestiunile de interes local, mulțumită apartenenței la curtea de judecată a domeniului sau la sfatul sătesc.[21] Dacă nu erau stabilite prin cutumă, obligațiile iobagilor puteau fi limitate la măsura în care erau rezonabile. Astfel, deși supuși cererilor senioriale care, legal, erau la latitudinea stăpânilor, dobândeau drepturi similare celor de care se bucurau locuitorii liberi ai domeniului. De obicei, transmiteau posesiunea asupra terenului luat în arendă din generație în generație. Mai mult, renta și serviciile datorate stăpânului erau, adesea, definite cu grijă și puteau fi modificate numai prin negociere, astfel că, de pildă, dorința stăpânului de a mări obligațiile de muncă putea fi satisfăcută numai în schimbul micșorării rentei.[22]

Aceste drepturi ale iobagilor erau susținute de unele considerații practice. Ca și în cazul sclavilor, forța era un mijloc nepotrivit de persuasiune. Era interesul stăpânului de a constitui comunități de iobagi care să fie obediente și auto-organizate, astfel încât moșia să poată funcționa cu un minimum de supraveghere și de intervenție. Cooperarea era asigurată în mod optim dacă se acordau iobagilor anumite libertăți, în special prin recunoașterea drepturilor cutumiare și reducerea imixtiunii în treburile lor.[23]

Politicile pe care le adoptau stăpânii în privința moșiilor erau influențate și de capacitatea iobagilor de a opune rezistență. Aceasta se putea manifesta sub mai multe forme: petiții adresate stăpânilor pentru a reclama comportamentul angajaților, sau chiar petiții adresate conducătorilor țării pentru a reclama comportamentul stăpânilor; încetarea cooperării, rezultând în îndeplinirea neglijentă a obligațiilor sau refuzul de a plăti renta și dijma; acte de

revoltă, unele dintre ele clandestine – cum ar fi furtul, braconajul, incendierea și mutilarea vitelor stăpânului, altele pe față – cum ar fi cântecele exprimând nemulțumirile față de stăpân, acțiunile de revendicare a dreptului de folosință comună a terenurilor necultivate, actele de violență îndreptate împotriva stăpânilor și angajaților acestora, ori chiar evadarea de pe moșie. Iobagii preferau unele dintre aceste forme de protest în raport cu altele. Celor care munceau toată săptămâna, tragerea de timp și furtul le permiteau să evite represaliile grave. În schimb, refuzul de a îndeplini obligațiile față de stăpânire putea conduce la evacuarea lor; fuga însemna abandonarea pământului ancestral, rebeliunea era pedepsită cu moartea, în timp ce acționarea în judecată, atunci când era posibilă, era de cele mai multe ori scumpă și ineficace. În mare parte, rezistența iobagilor nu reprezenta o luptă pentru supraviețuire sau o încercare revoluționară de a răsturna sistemul, ci, mai degrabă, era menită să mențină drepturile înrădăcinate împotriva inovațiilor impuse arbitrar. Așadar, scopul ei era constituțional; dar, dacă lua forma unei revolte pe scară largă, putea ajunge să ceară abolirea completă a iobăgiei. Astfel de insurecții aveau loc rar și fără succes, dar, din cauza extinderii și duratei lor, au devenit evenimente istorice importante de care, apoi, seniorii și prinții își aminteau cu teamă, încât ajungeau să exercite o influență pe termen lung asupra politicilor urmate de aceștia.[24]

Stabilirea drepturilor iobagilor nu se datora doar capacității comunităților de țărani legați de glie de a-și apăra interesele, ci și modului în care guvernele interferau în relația senior–iobag. Dependența militară și fiscală a guvernului în raport cu iobagii, care era la fel de considerabilă ca și dependența seniorului față de ei în privința dijmei și a muncilor, însemna că ocârmuirea centrală nu-și putea permite să-i lase în totalitate la dispoziția acestuia din urmă: cu alte cuvinte, nu putea îngădui relației dintre iobag și senior să dobândească autonomia asociată în mod normal cu relația dintre stăpân și sclav. În cursul secolelor al XVII-lea și al XVIII-lea, pe măsură ce căutau să-și sporească puterea politică instituind armate mari, stabile și birocrații extinse, conducătorii din Europa Centrală și de Est susțineau din ce în ce mai mult o politică de ocrotire a iobagilor. Aceasta era menită, pe de o parte, să protejeze o resursă vitală și, de cealaltă parte, să evite revoltele țărănești. S-au instituit restricții asupra obligațiilor pe care le puteau impune seniorii iobagilor, cu scopul de a rezerva o parte substanțială a resurselor șerbilor pentru impozitarea guvernamentală, ca și pentru a asigura ca familiile acestora să fie destul de prospere pentru a da recruți sănătoși și destul de obediente ca să nu amenințe stabilitatea statului.[25] De aceea, guvernele încercau să

împiedice incorporarea terenurilor ocupate de iobagi în domeniul seniorial, transfer care le-ar fi scutit de impozitare, și să limiteze pretențiile seniorilor. Astfel de politici s-au aplicat în special în Imperiul Habsburgic (teritoriile austriece, Boemia, Ungaria) unde, la sfârșitul secolului al XVIII-lea, ca reacție la înfrângerea suferită în fața Prusiei și extinderea pe scară largă a răscoalelor țărănești, guvernul a încercat să-și îmbunătățească eficacitatea pe plan internațional; dar aceste politici erau prezente și în monarhiile rusă și prusacă. În mod tradițional, drepturile iobagilor erau stipulate în ceea ce se numea *Weistümer* sau *urbaria*: afirmări ale îndatoririlor și privilegiilor seniorale care erau obținute și revizuite prin negocierea între comunitatea arendașilor și reprezentanții feudalului. Dar, spre sfârșitul secolului al XVIII-lea, drepturile iobagilor erau prevăzute adesea în reglementări emise de guvern. Aceasta însemna că, mult timp înainte de abolirea iobăgiei, șerbii au obținut o personalitate juridică implicând un corp de drepturi validat prin decret guvernamental. În 1791, Habsburgii au mai făcut un pas, abolind iobăgia în Boemia și teritoriile austriece. În același scop al întăririi statului și evitării revoluției, Hohenzollernii și Romanovii au procedat la fel, cei dintâi în 1807, cei din urmă în 1861.[26]

Ca și sclavia, iobăgia exista într-o mare varietate de forme, unele blânde, altele extrem de dure. Mai mult, severitatea cu care erau tratați individual iobagii se putea schimba radical în decursul timpului, depinzând în mare parte de faptul că aceștia aveau sau nu obligația de a munci toată săptămâna pe moșie. La rândul ei, această obligație era în funcție de regimul moșiei, dacă era cultivată direct sau dată în arendă. Iobăgia a devenit dură în secolul al XVI-lea în Polonia și Brandenburg-Prusia, în secolul al XVII-lea în Boemia și la sfârșitul secolului al XVIII-lea în Rusia, când seniorii au hotărât să-și conducă moșiile în regim comercial, folosind munca șerbilor. Ca rezultat, iobagii erau obligați să muncească un număr de zile pe săptămână. Aceste îndatoriri nu erau limitate doar la muncile agricole, ci în Rusia și Boemia se refereau și la industria textilă și a berii. Cantitatea de muncă depindea parțial de natura activității, agricultura necesitând mai mult decât păstoritul, iar industria, spre deosebire de agricultură, impunând o cerere constantă de mână de lucru. De asemenea, depindea de mărimea proprietății. Acolo unde domeniile seniorale reprezentau peste 40 la sută din terenul cultivat – ca în Schleswig-Holstein, Pomerania, Galiția și unele părți ale Transilvaniei – munca obligatorie depășea patru zile pe săptămână. În alte părți, rareori trecea de trei zile pe săptămână. Unii iobagi erau suficient de înstăriți

pentru a angaja zilieri care să îndeplinească aceste munci, după cum se întâmpla în Brandenburg în secolul al XVIII-lea, dar salariile plătite astfel îi puteau costa foarte mult.[27]

Nicăieri în ținuturile în care se practica iobăgia obligațiile de muncă impuse șerbilor nu deveneau atât de oneroase ca acelea solicitate de la sclavi, în mare parte pentru că, recunoscuți ca țărani, iobagilor trebuia să li se acorde suficient timp pentru a-și conduce propriile ferme. Timpul liber acordat sclavilor pentru cultivarea loturilor date în folosință (duminicile, uneori și după-amiezele de sâmbătă) era, de obicei, mult mai scurt decât timpul îngăduit iobagilor, așa cum terenul atribuit iobagilor era mult mai mare decât cel alocat sclavilor.[28] Din cauză că fermele iobagilor aveau un profil agricol, și nu horticol, având funcția nu doar de a hrăni familia, ci și de a furniza resursele pentru plata impozitelor către stat și a dijmei, era necesar mult timp pentru cultivarea lor. Cu toate acestea, în practică, obligația de a lucra pe moșia seniorului punea pe umerii iobagilor o povară grea, de vreme ce reducea munca efectuată în ferma familială. Această cerere dublă de mână de lucru – manifestată simultan, datorită naturii sezoniere a muncii la fermă – era cea care se dovedea a fi opresivă, mai ales atunci când seniorul încerca să sporească, indiferent cât de puțin, obligațiile care-i erau datorate. În perioadele de creștere rapidă a populației, ca în secolul al XVI-lea și apoi la sfârșitul secolelor al XVIII-lea și al XIX-lea, un exces de mână de lucru îi putea convinge pe seniori să ușureze unele dintre sarcinile iobagilor, de obicei în schimbul unei sume de bani plătite regulat. În aceeași situație, iobagii înstăriți puteau angaja muncitori care să le îndeplinească îndatoririle pe moșie. Dar în perioadele de extremă depopulare – ca urmare, de pildă, a războiului și epidemiilor de ciumă, după cum s-a întâmplat în Europa centrală și răsăriteană în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, mai ales în Boemia, Brandenburg-Prusia și Polonia – faptul că seniorii insistau asupra cultivării directe a pământului, asociat cu diminuarea forței de muncă, a condus la sporirea considerabilă a poverilor puse pe umerii iobagilor care supraviețuiseră. Fără îndoială, încetarea obligațiilor de muncă, sau convertirea lor în îndatoriri anuale, spre deosebire de cele săptămânale, au ușurat mult regimul iobagilor. O dată eliminată munca săptămânală obligatorie, de exemplu, iobăgia care a rezistat în Occident începând cu Evul Mediu a devenit suportabilă din punct de vedere economic.[29]

Protejați de drepturile acordate plătitorilor de rentă, iobagii înstăriți puteau fi întâlniți atât în Europa occidentală, cât și în cea răsăriteană. Societățile țărănești s-au confruntat cu o amenințare mai serioasă decât iobăgia, apărută

o dată cu extinderea sistemului de arendă, care a înlăturat drepturile plătitorilor de rentă, înlocuind rentele ereditare cu arenda pe termen scurt, pentru care se cereau sume mari. În timp ce iobăgia era soluția preferată pentru latifundiarii din Europa de Est de la începuturile modernității, convertirea la arendă a fost soluția preferată de cei din Europa occidentală aflată în aceeași perioadă de dezvoltare. Care dintre soluții avea un caracter exploatator mai puternic? Politica arendării a creat două tipuri de societate, una în care pământul era arendat fermierilor care desfășurau activități comerciale și o alta în care era arendat țăranilor. În cel dintâi caz, relația dintre arendaș și senior era de cele mai multe ori bună, de vreme ce profiturile obținute din agricultură le permiteau arendașilor să plătească rentele crescute. Totuși, regimul acesta – în care capitalismul rentier se împletea cu agricultura capitalistă – a creat o clasă de muncitori lipsiți de pământ, împilați, chiar dacă liberi, mulți dintre ei foști țărani alungați, cu încuviințarea seniorului, de pe pământurile din moși-strămoși de către fermierii cu activități comerciale. Acolo unde arendașii erau în continuare țărani, a apărut un nou tip de exploatare, ca rezultat al împletirii dintre capitalismul rentier și agricultura de subzistență. Se poate demonstra că muncitorii liberi de la ferme și țăranii arendași liberi din Occident erau mult mai oprimați decât numeroși iobagi din Est. Mai mult, în Răsăritul Europei, unde iobăgia era legată de dreptul de posesiune și nu personală, oamenii liberi de la țară erau, în general, muncitori lipsiți de pământ care sufereau greutăți mai mari decât iobagii, de vreme ce aceștia din urmă își păstrau statutul de țărani și drepturile plătitorilor de rentă, în timp ce primii au devenit un proletariat oprimat, exploatat atât de iobagi, cât și de seniori, prin plata unor salarii mici și amenințarea cu concedierea.[30]

Din aceste motive, ar fi înșelătoare echivalarea dintre iobăgie și formele extreme ale exploatării de către latifundiari. Pentru iobagi, nu încape îndoială că munca săptămânală desfășurată pe moșie reprezenta o obligație deranjantă. Dar în numeroase societăți de iobagi ea lipsea, nu doar în cele care au supraviețuit în Europa occidentală la începuturile modernității, dar și în unele părți ale Europei de Est, de exemplu în nordul Austriei, în Silezia, Boemia secolului al XVI-lea și Rusia de la începutul secolului al XVIII-lea. În toate aceste cazuri, munca obligatorie se reducea la câteva zile pe an. Atunci când era impusă claca săptămânală, iobagii din alte societăți (de pildă, în Brandenburg în secolul al XVI-lea) puteau primi în schimb fixarea sau scăderea rentei. Pentru iobagi, un caracter opresiv îl puteau avea și obligațiile financiare față de senior. Dacă erau numeroase și revizuibile, puteau

submina valoarea dreptului plătitorului de rentă, oferind seniorului un mijloc de a compensa nivelul scăzut al rentei fixate. Atunci când nu erau plătite, ofereau un pretext pentru evacuare. Cu toate acestea, asemenea rentelor, dijmele erau, cel mai adesea, fixate prin cutumă. Cele fixate la o proporție din recoltă își mențineau valoarea, dar multe erau transformate în bani lichizi care, dacă erau stabilite la o anumită sumă, se depreciau în decursul timpului o dată cu creșterea prețurilor.[31]

Iobagii nu erau neapărat săraci. În fapt, studiile de nutriție sugerează că standardul lor de viață putea fi chiar destul de ridicat.[32] Mai mult, greutățile la care erau supuși rezultau adesea de pe urma unor factori care afectau întreaga țărănime, cum ar fi lipsa asigurării față de compromiterea recoltelor, vulnerabilitatea în raport cu creșterea populației – întrucât aceasta diminua gospodăriile prin subdiviziune și devaloriza drepturile la folosință comună prin supraautilizare – și supunerea față de jugul triplu, reprezentat în caricaturile vremii prin monarh, nobil și cleric călărind pe spinarea încovoiată a țăranului. Laolaltă, îndatoririle iobagului, nu doar în raport cu seniorul, ci și impozitele și serviciul militar reclamate de guvern, precum și zeciuiala cerută de biserică puteau constitui o povară chinuitoare. Totuși, greutatea acestei poveri se datora în mare parte modalității în care erau colectate impozitele și zeciuiala. La începutul perioadei moderne, sistemele fiscale din Europa de Est se caracterizau prin ponderea covârșitoare a impozitelor, de care bogații erau scutiți în virtutea privilegiilor dobândite în calitate de nobili. În plus, pe la sfârșitul secolului al XVIII-lea, țărănimea din Prusia, Rusia și Imperiul Habsburgic furniza o parte substanțială a armatei regulate, datorită încorporărilor și, iarăși, scutirilor de care se bucura restul societății.[33] Mai mult, dată fiind importanța pe care o aveau membrii familiei iobagilor, care trebuiau să lucreze la propriile ferme și să îndeplinească îndatoririle față de senior, obligația serviciului militar le afecta direct resursele de bază. Cât despre zeciuială, era o povară grea pentru iobagi nu pentru că aceștia nu erau liberi, ci pentru că erau țărani. Zeciuiala era un impozit pe agricultură, mai degrabă decât pe industrie, iar atunci când era impusă ca a zecea parte din producția fermei, nu era afectată de riscul devalorizării. Dacă, asemenea dijmei cerute de senior, zeciuiala ar fi fost convertită într-o sumă fixă în bani, inflația ar fi ușurat corvoada în decursul timpului; dar, de cele mai multe ori, rămânea ca o proporție fixată din recoltă. Triplul jug apăsa mai greu asupra iobagilor decât asupra țăranilor liberi deoarece primii erau mai expuși în raport cu cererile stăpânirii; dar, date fiind mecanismele de protecție de care iobagii se bucurau împotriva exploatării senioriale,

mulțumită drepturilor de plătitori de rentă, povara lui se datora mai mult cererilor suplimentare formulate de guvern și biserică.

Așadar, la începuturile Europei moderne, existau două tipuri de iobăgie extrem de diferite: unul dăinuind din Evul Mediu la frontiera vestică a Germaniei, celălalt instaurându-se între 1480 și 1650 în cea mai mare parte a Europei centrale și de est; unul relativ blând, celălalt relativ aspru; unul – folosit ca mijloc de a stoarce surplusurile țărănimii prin dijmă și rente, celălalt – ca mijloc de a folosi munca țăranilor în scopuri comerciale; unul – statutul juridic al unei minorități a populației, celălalt – statutul juridic al majorității; unul – o trăsătură incidentală a societății, celălalt – o caracteristică socială dominantă. Totuși, în comparație cu sclavia, ambele par identice. Între senior și iobag exista un grad de reciprocitate care nu se găsea în mod normal între stăpân și sclav. Mai mult, iobagii erau diferiți de sclavi prin faptul că, în general, erau țărani cu ferme transmise prin moștenire. Spre deosebire de sclavi, ei munceau în celule familiale și rămâneau în contact fizic cu antecesorii lor, al căror pământ continuau să-l lucreze. Ocrotiți în interiorul gospodăriei familiale și în comunitatea țărănească, se bucurau de o autonomie necunoscută de majoritatea sclavilor. În comparație cu aceștia, aveau un control mai bun asupra propriei munci și erau mai puțin expuși la umilințe. În sfârșit, iobagii se deosebeau de sclavi prin faptul că aveau o relație directă cu statul. Depinzând de ei pentru a-și acumula veniturile și a aduna trupe, prinții aveau o motivație puternică pentru a le oferi protecție. În schimb, sclavii erau obligați în totalitate față de stăpânii lor și nu se aflau în sfera de atingere a guvernului. Din aceste motive, a privi sclavia și iobăgia ca termeni interșanjabili, sau chiar fundamental identici, este o cale de a crea noi probleme, mai degrabă decât o modalitate de a le rezolva pe cele existente.[34]

4

Munca sub contract în străinătate

Munca sub contract în străinătate s-a manifestat în două faze distincte, cea dintâi în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, cea de-a doua la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul celui de-al XX-lea. În ambele faze, bărbații și femeile se legau pentru o perioadă între trei și cinci ani să slujească într-un ținut îndepărtat, de obicei la mii de kilometri de casă, aservirea lor fiind definită într-un contract scris. Inițial aflați în proprietatea celui care le plătea călătoria, la sosire erau vânduți adesea unui stăpân care era îndreptățit legal să le exploateze munca până la expirarea contractului sau să-i vândă mai departe. Muncitorii aceștia se deosebeau de iobagi sau de sclavi prin faptul că aveau dreptul la consimțământ: acesta se aplica atât în locul unde fusese semnat contractul de aservire, cât și acolo unde era dus la îndeplinire. Totuși, ei nu-și puteau alege nici stăpânul, nici munca pe care urma s-o efectueze, iar unele legi publice aspre îi obligau să rămână în serviciul stăpânului pe durata contractului. În acest sens, munca sub contract în străinătate se asemăna cu iobăgia și sclavia. Era, fără nici o îndoială, o altă formă de servitute și un alt sistem de muncă lipsită de libertate.[35]

În cea dintâi fază, din secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, cam 300 000 de muncitori europeni – în majoritate englezi, irlandezi și scoțieni, dar și câțiva elvețieni, francezi și germani – au fost transportați în Caraibe și în America de Nord; în cea de-a doua fază, de la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul celui de-al XX-lea, aproximativ 2,5 milioane de neeuropeni – în mare parte indieni și chinezi, dar și numeroși africani, japonezi și locuitori din insulele Pacificului – au fost duși în America Latină, Caraibe, insulele Mauritius și Réunion din Oceanul Indian, sudul Africii, Queensland și unele insule din Pacific, în special Noua Guinee, Fiji, Hawaii, Samoa și Tahiti.[36]

Munca sub contract în străinătate era strâns asociată cu preocupările comerciale ale colonialismului european. Purtători de stindard, în ambele faze, au fost britanicii, deși, în cea de-a doua etapă, a fost practicată pe scară largă și în coloniile franceze, olandeze, germane, spaniole și portugheze. Scopul era de a furniza în cantități mari o mână de lucru bine controlată și ieftină, inițial pentru defrișarea terenurilor și, începând cu mijlocul secolului al XVII-lea, pentru munca pe plantații. Tutunul, trestia de zahăr și alte culturi pentru export au creat cererea pentru această forță de muncă, în timp

ce guvernarea colonială a aprobat folosirea ei; dar răspunzătoare pentru numărul mare de persoane recrutate erau sărăcia de acasă și perspectiva unei vieți mai bune în străinătate. Pentru a scăpa de una și a o atinge pe cealaltă era nevoie de efectuarea unei călătorii foarte lungi și costisitoare, de obicei fiind vorba de o călătorie de mii de mile pe mare, pentru plata căreia săracii, mânați de disperare și hotărâți să realizeze mai mult decât cei asemenea lor, erau dornici să contracteze o datorie care putea fi acoperită doar prin câțiva ani de muncă neplătită sau plătită foarte puțin. Astfel, deveneau slujitori aserviți, majoritatea angajându-se individual, și nu în familie.

Ambele faze au fost afectate profund de prezența sclaviei, dar în moduri diametral opuse. În timp ce munca sub contract în străinătate din prima fază a devenit redundantă în urma alegerii sclavilor ca principală sursă de mână de lucru pe plantații, aceea din a doua fază a apărut după abolirea sclaviei, rezultând din refuzul foștilor sclavi de a continua să muncească pe plantații.

Deși aveau caractere similare, munca sub contract în străinătate din prima fază era departe de a fi identică cu cea din a doua etapă. În prima fază, comerțul cu mână de lucru era organizat la nivel privat de către negustori; în cea de-a doua, era organizat public de către guverne. America de Nord a primit numeroși lucrători în prima etapă, dar nu a jucat nici un rol în cea de-a doua. În prima fază, munca era legată în principal de cultivarea tutunului; în cea de-a doua, de cultivarea trestiei de zahăr. În prima fază, slujitorii și stăpânii erau de aceeași rasă, în timp ce, în cea de-a doua, stăpânii erau de extracție europeană, iar majoritatea lucrătorilor proveneau din Asia.

Mai mult, cele două faze au avut evoluții istorice complet diferite, cea dintâi sfârșind treptat, pe măsură ce sclavii sau salariații liberi au ajuns să fie apreciați ca o sursă de mână de lucru mai eficientă și mai eficace. Cea de-a doua fază a fost stopată brusc de legile aboliționiste, în special de hotărârea din 1916 a Raj-ului* de a interzice exporturile de forță de muncă aservită din India britanică.

Cele două faze erau diferite și prin termenii în care se făcea angajarea. În cea de-a doua fază, muncitorilor li se oferea adesea un salariu; celor din prima etapă li se ofereau doar transportul și cazarea. Muncitorilor din cea de-a doua fază li se putea promite transportul înapoi acasă după expirarea contractului; în privința celor din prima etapă, stăpânii presupuneau că, întrucât lucraseră în Lumea Nouă, aveau să se stabilească acolo. În locul călătoriei spre casă, li se ofereau drepturi de eliberare sub forma unei sume de bani

* *Raj* – cuvânt de origine hindi care desemnează stăpânirea britanică din India – n. tr.

sau a unui lot de pământ, menite să-i ajute să supraviețuiască în calitate de persoane libere în colonii. Mai mult, în cea de-a doua fază, pentru a se evita aplicarea clauzei de repatriere s-a dezvoltat practica unor contracte în serie, lucrătorilor oferindu-li-se stimulente pentru a semna pe o nouă perioadă, în timp ce, în prima etapă, ei deveneau muncitori liberi o dată ce le expira contractul inițial.

Asimilarea culturală era posibilă în prima fază, dar practic exclusă în cea de-a doua. Aceasta se datora în mare măsură faptului că, în prima etapă, dar nu și în cea de-a doua, stăpânul și slujitorul aveau aceleași rădăcini europene; de asemenea, termenii contractului implicau faptul că, în prima fază, muncitorii aveau să rămână, în timp ce în cea de-a doua făceau planuri pentru a se întoarce acasă.

O altă deosebire dintre cele două etape era caracterul muncii. În prima fază, cei aflați sub contract în străinătate lucrau adesea în interiorul sau în apropierea familiilor, fiind slujitori în gospodărie sau în atelierele meșteșugărești, în birourile comerciale și la fermele mici. Dacă lucrau pe plantații, aveau adesea un rol care necesita pricepere, fiind supraveghetori sau administratori. Caracteristică pentru munca din prima fază era natura ei variată, lucrătorii îndeplinind o gamă largă de funcții, precum și intimitatea care exista între slujitor și stăpân, datorată faptului că munceau împreună și locuiau în aceeași casă sau în apropiere. În mod diametral opus, muncitorii din a doua fază erau, de obicei, angajați în întreprinderi mari. În general, furnizau mâna de lucru necalificată pe plantații sau în minele din subteran, și trăiau în barăci sau sate separate pe moșii. Stăpânul trăia în altă lume culturală și rezidențială. Adesea, el era o companie aflată în proprietate anonimă, reprezentată local de administratori și supraveghetori.

În sfârșit, rolul muncii sub contract în străinătate era diferit în cele două faze. În prima, era menită să ofere mâna de lucru acolo unde aceasta nu exista, fie pentru că indigenii erau nomazi cărora nu li se potriveau muncile respective, fie pentru că epidemiile din Europa decimaseră populația; în cea de-a doua etapă, oferea de obicei o forță de muncă alternativă la cea deja existentă, fie că aceasta era indigenă sau formată din foști sclavi. Drept urmare, în cea de-a doua fază, folosirea mâinii de lucru a muncitorilor aflați sub contract era mult mai susceptibilă de a incita la conflicte sociale, nu doar pentru că era privită ca o modalitate de a ieftini mâna de lucru, ci și pentru că reprezenta o provocare etnică.[37] Pe de altă parte, munca sub contract în străinătate din ambele faze era caracterizată prin faptul că avea o durată finită, termenii erau consfințiți într-un document legal și în legile coloniale,

iar forța de muncă putea fi cumpărată și vândută în așa fel încât să li se refuze lucrătorilor orice posibilitate de alegere în chestiuni vitale, cum ar fi stăpânul pentru care munceau sau tipul muncii efectuate.

Munca sub contract în străinătate a fost categorisită drept un tip de sclavie. S-a pretins că „indiferent de elementele juridice tehnice, sclavia și munca sub contract în străinătate erau sinonime". Termeni precum „sclavie pe termen scurt" sau „noul sistem sclavagist" sunt folosiți pentru a-i surprinde esența. Această pretenție este justificată prin faptul că munca, atât a sclavilor, cât și a lucrătorilor aflați sub contract, era o formă de proprietate alienabilă. În această privință membrii ambelor categorii erau considerați bunuri mobile, unii în mod permanent, alții doar temporar.[38] Cu toate acestea, sclavia și munca sub contract în străinătate erau extrem de diferite. Întrucât cea din urmă a fost folosită adesea în secolul al XIX-lea pentru a înlocui mâna de lucru a sclavilor de pe plantațiile coloniale, s-au luat precauții, în special de către guvernul britanic, al cărui imperiu era principalul furnizor de forță de muncă și angajator, pentru a se garanta că relele sclaviei fuseseră înlăturate și că munca sub contract în străinătate nu reprezenta o perpetuare a sclaviei prin alte mijloace. Mai mult, la începutul secolului al XVII-lea – când practica aceasta a fost folosită pentru prima dată pentru a transporta forța de muncă a albilor în Lumea Nouă, după care a început importul de sclavi negri – se susținea punctul de vedere, exprimat explicit în relatările martorilor și în actele legislative, că sclavia și munca sub contract în străinătate nu reprezentau același lucru. În anumite privințe fundamentale, chiar așa stăteau lucrurile. Sclavii din Lumea Nouă nu se aflau acolo pentru că aleseseră acest lucru. Oamenii deveneau sclavi fiind răpiți sau prin naștere. Prin contrast, majoritatea celor aflați sub contract în străinătate renunțau în mod voluntar la libertate. Deși servitutea căreia îi erau supuși, asemănătoare celei a sclavilor, îi împiedica să-și aleagă stăpânul, le îngăduia totuși să decidă locul în care urma să slujească. Răpirea oamenilor liberi pentru a fi transformați în muncitori aserviți pentru o perioadă nu era o practică necunoscută dar, spre deosebire de luarea de sclavi cu forța, era ilegală și rară. Mai mult, caracterul temporar al muncii sub contract în străinătate însemna că aceasta nu era ereditară. Astfel, slujitorii nu erau doar pe o treaptă superioară față de sclavi, dar erau și valorizați în mod diferit. În secolul al XVIII-lea, prețul cu care putea fi cumpărat un muncitor aflat sub contract în străinătate era de trei ori mai mic decât cel al unui sclav și, acolo unde ambii erau considerați proprietate impozabilă, se păstra același raport.[39]

Spre deosebire de sclavie, munca în străinătate depindea de un contract în care se declara că drepturile de proprietate ale stăpânului nu se aplicau persoanei slujitorului, ci doar muncii acestuia, și, de aceea, doar unei fracțiuni din viața lui. În plus, relația dintre stăpân și slujitor era mai susceptibilă de a fi reglementată juridic decât aceea dintre stăpân și sclav. Legislațiile coloniale erau mai pregătite să accepte muncitorul aflat sub contract ca o persoană, mai degrabă decât ca un lucru, permițându-i o protecție publică sporită împotriva relelor tratamente. În sfârșit, pentru sclavii din Lumea Nouă perspectiva eliberării era, până la etapele de sfârșit ale sistemului, doar o speranță îndepărtată, în timp ce pentru slujitori era garantată prin contract. Eliberarea sclavilor individuali depindea de un act de bunăvoință venit din partea stăpânului și, adesea, trebuia să fie cumpărată, pe când eliberarea lucrătorilor era un răspuns automat la expirarea contractului și, în general, era urmată de o formă de răsplată.

Cât de diferită era munca sub contract în străinătate de munca liberă? Putem răspunde, în primul rând, comparând migrațiile lucrătorilor aflați sub contract în străinătate cu acelea ale muncitorilor liberi și, în al doilea rând, examinând afinitățile care existau între munca sub contract în străinătate și relațiile de pe piața forței de muncă liberă – în special cele legate de ucenicie și lucrul în agricultură. Slujitorii aflați sub contract se asemănau oarecum cu muncitorii liberi care migrau prin faptul că porneau, din proprie inițiativă, în călătorii foarte lungi căutând să-și amelioreze situația, numai că transportul celor dintâi nu era plătit din propriile economii, ci din împrumutul contractat și în cele din urmă răscumpărat prin munca neplătită sau plătită prost pe care se angajau în fața creditorului să o presteze pentru o perioadă fixată. Așadar, munca sub contract în străinătate le acorda celor care erau prea săraci pentru a-și plăti călătoria șansa de a-și îmbunătăți situația prin migrație. De aceea, ei nu erau victime ale opresiunii, ci se bucurau de anumite avantaje în raport cu migranții liberi, de vreme ce nu numai că le era plătită călătoria, dar, o dată ce ajungeau la destinație, locul de muncă le era garantat, iar, la expirarea contractului, erau răsplătiți cu o parcelă de pământ sau cu o sumă de bani menită să-i ajute să pornească o afacere.

Cu toate acestea, dezavantajele lucrătorilor aflați sub contract în străinătate erau imense. Atunci când ajungeau în Lumea Nouă, muncitorii liberi se bucurau de o gamă largă de opțiuni: de pildă, puteau să-și fondeze propriile afaceri sau să lucreze pentru un patron pe care aveau dreptul să-l părăsească în cazul în care condițiile de muncă sau de plată se dovedeau nesatisfăcătoare. Astfel de opțiuni – elementare în lumea forței de muncă libere – le

erau refuzate celor aflați sub contract în străinătate. În mod esențial, aceștia erau constrânși să lucreze pentru stăpânul căruia îi fuseseră vânduți. Lipsa de cooperare și evadarea puteau reprezenta o cale de a se opune patronilor răi dar, recurgând la aceste mijloace de protest, ei încălcau legile reglementând relația dintre stăpân și servitor, respectiv cele referitoare la vagabondaj, și deveneau astfel vulnerabili, asemenea sclavilor, față de forme extreme de pedepsire, precum biciuirea, întemnițarea, legarea la stâlpul rușinii, purtarea unor greutăți de fier, reducerea alocației sau chiar extinderi ale duratei serviciului. Severitatea acestor pedepse reflecta faptul că stăpânul trebuia să plătească pentru servicii dinainte, rămânând în seama lui sarcina de a obține beneficii de pe urma mâinii de lucru. Din acest motiv, o prioritate era împiedicarea tragerii de timp sau a fugii servitorilor; iar aceștia, deoarece erau recompensați doar la începutul și sfârșitul contractului, erau slab motivați să coopereze în decursul acestuia. Cu muncitorii liberi, cooperarea putea fi asigurată pe alte căi: prin ridicarea salariilor sau amenințarea cu concedierea. Nici una dintre aceste opțiuni nu era disponibilă proprietarilor de mână de lucru aflată sub contract; ei nu puteau decât s-o vândă mai departe. De aceea, erau forțați să obțină cât mai mult de la muncitorii lor printr-un regim de pedepse și sancțiuni.

În unele dintre formele sale, munca liberă nu era deloc astfel. Ucenicia îi lega pe adolescenți într-un serviciu de șapte ani, implicând adesea locuirea sub acoperișul stăpânului, în termenii unui contract care stabilea obligațiile stăpânului și ale ucenicului. Mai mult, lucrul la ferme îi obliga pe bărbați și femei să lucreze conform unui contract anual. În mod limpede, ucenicia avea puține legături cu munca sub contract în străinătate, deoarece era menită să ofere instruire într-o meserie, pregătire care era plătită printr-o sumă inițială de bani.[40] În schimb, cel care lucra sub contract în străinătate nu trebuia să plătească nimic dinainte, iar scopul era de a angaja forță de muncă, nu de a acorda instruire tinerilor. Cât despre munca la ferme, ea poate să fi fost succesoarea muncii sub contract în străinătate, dar cele două erau extrem de îndepărtate atât prin caracter, cât și prin funcție.[41] În secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, când erau la fel de importante – munca la fermă având o pondere considerabilă în Anglia rurală, iar munca sub contract în străinătate furnizând o mare parte a forței de muncă a albilor din Lumea Nouă – ele au reprezentat sisteme diferite de recrutare a mâinii de lucru. Cea dintâi implica plata unui salariu și, de obicei, un contract verbal extins pe cel mult un an; cea de-a doua presupunea un contract scris și, în prima fază, munca neplătită pe o durată de câțiva ani. Mai mult, statutul

juridic al muncii efectuate era diferit, pur și simplu pentru că lucrătorii aflați sub contract în străinătate puteau fi vânduți, pe când cu muncitorii de la ferme nu se întâmpla acest lucru. Scopul din spatele celor două forme de utilizare a forței de muncă era diferit. Serviciul la fermă era folosit pentru a atrage lucrătorii dintr-un sat în altul, în timp ce munca sub contract în străinătate era menită să-i convingă pe lucrători să pornească la migrații intercontinentale. Fapt deloc surprinzător, experiențele prin care treceau cele două categorii de persoane erau cu totul diferite. Așadar, munca sub contract în străinătate oferea un sistem de lucru oarecum străin de cel al forței de muncă libere. În fapt, munca sub contract în străinătate se aseamănă mai mult cu alte forme de servitute: nu doar cu sclavia, ci și cu aservirea datornicilor sau folosirea muncii condamnaților.

Aservirea datornicilor era o altă modalitate de a deplasa forța de muncă prin lume.[42] Ca și munca sub contract în străinătate, se centra pe o datorie constituită ca urmare a incapacității migranților de a-și plăti drumul. Diferența dintre ele consta în faptul că aservirea datornicilor nu avea un termen fixat. Mai mult, esențială pentru ea era plata unui salariu, care reprezenta mijlocul principal pentru achitarea datoriei, în timp ce esențial pentru munca sub contract în străinătate era principiul stingerii datoriei prin efectuarea cantității de muncă cerute. Nu e surprinzător faptul că în secolele al XIX-lea și al XX-lea numeroși chinezi și indieni s-au supus atât aservirii ca datornici, cât și muncii sub contract în străinătate, atunci când au migrat în căutarea unui loc de muncă. Condițiile de angajare erau extrem de asemănătoare, fără să existe posibilitatea alegerii patronului, ci doar a destinației, iar legile penale aspre făceau din nesupunerea față de stăpân o infracțiune gravă. Uneori, cele două se împleteau într-un sistem hibrid de servitute. Astfel, germanii au venit în Pennsylvania în secolul al XVIII-lea ca „ispășitori". Ajunși la țărm, erau teoretic datornici aserviți, de vreme ce căpitanii vaselor, care le asiguraseră transportul în Lumea Nouă, le acordaseră două săptămâni pentru a-și plăti călătoria. Dacă nu reușeau, erau vânduți ca muncitori sub contract în străinătate, angajându-se prin contract, în maniera obișnuită, să-și plătească datoriile efectuând câțiva ani de muncă neplătită.[43] De multe ori, asemănările puternice dintre cele două forme de servitute făceau dificilă identificarea celei care se manifesta de fapt. Chinezii aduși în Peru și Cuba la sfârșitul secolului al XIX-lea se aflau sub contract și erau vânduți, dar apoi o parte din salariile lor se duceau pe plata datoriilor create atunci când fuseseră transportați în cele două Americi. Erau oare lucrători aflați sub contract în străinătate, sau datornici aserviți?[44]

De asemenea, munca sub contract în străinătate era strâns înrudită cu servitutea penală, în principal din cauză că, de la sfârșitul secolului al XVII-lea, infractorii condamnați în Anglia erau transportați în colonii, mai întâi în Lumea Nouă și apoi în Australia, nu pentru a fi încarcerați, ci pentru a fi repartizați angajatorilor privați în calitate de muncitori aflați sub contract.[45] Totuși, în cazul condamnaților nu exista dreptul la consimțământ; doar cei pe care-i aștepta spânzurătoarea puteau alege între moarte și deportarea în colonii. Mai mult, durata serviciului lor – cel puțin șapte ani – era mult mai lungă decât cea stipulată în mod normal în contractele de muncă în străinătate. Iar deportarea lor nu era menită să-i facă să plătească o datorie, ci să execute o sentință penală. Cu toate acestea, ca și lucrătorii aflați sub contract, condamnații transportați în Lumea Nouă erau aduși de negustori, vânduți unui stăpân, cu termenii vânzării stipulați într-un document legal, și puși să muncească în ferme și ateliere, nu pentru un salariu, ci în schimbul hranei gratuite, hainelor și cazării.

La fel ca iobăgia și sclavia, munca sub contract în străinătate nu poate fi descrisă în termeni generali ca fiind aspră sau blândă, pur și simplu pentru că i se asocia o gamă foarte largă de forme de exploatare. Multe depindeau de caracterul muncii: asemenea sclavilor, servitorii care desfășurau activități meșteșugărești o duceau mai bine decât cei care lucrau pe plantații, iar aceștia din urmă, la rândul lor, aveau o viață mai bună decât cei angajați în cariere sau mine, mai ales în minele de guano din Peru sau cele de aur din Guyana Franceză și Transvaal. Pe de altă parte, multe depindeau și de gradul de prosperitate de care se bucura în momentul respectiv industria în care lucrau. Personalitatea stăpânului era un alt factor determinant. Datorită dezechilibrului mare de putere în favoarea stăpânului – rezultat al incapacității servitorului de a-și schimba patronul până la expirarea contractului – și din cauza recompenselor reduse primite de lucrători, mai ales în prima fază, când salariile nici măcar nu figurau în contractul de muncă, sistemul putea degenera într-o luptă răzbunătoare între angajator și angajat, în care încercările celui din urmă de a păstra o oarecare independență și demnitate puteau stârni represalii din partea celui dintâi – în mod declarat, pentru a-l obliga să respecte contractul, dar, adesea, pentru a exercita dominarea.

Întrucât munca sub contract în străinătate presupunea consimțământul persoanelor respective, acestea trebuiau să fie convinse că aveau să obțină unele avantaje în urma angajării. În afară de călătoria într-un ținut îndepărtat și garantarea unui loc de muncă și a întreținerii chiar din momentul sosirii,

mai existau și ale beneficii. Prima fază oferea perspectiva unei recompense la expirarea contractului. În cea de-a doua fază, slujitorii primeau, de obicei, atât salarii, cât și hrană și cazare, uneori chiar și plata drumului de întoarcere. Totuși, o dată ce contractul era semnat, salariile nu erau negociabile. Mai mult, erau fixate adesea la un nivel mult inferior față de cele ale muncitorilor liberi. Cu toate acestea, recompensele sau salariile puteau justifica sacrificiile pe care le făceau lucrătorii pentru a scăpa de sărăcia mult mai mare care i-ar fi așteptat dacă ar fi muncit ca oameni liberi acasă. Pentru servitori, pacostea sistemului de muncă sub contract în străinătate consta în ușurința cu care patronii pedepseau absenteismul sau munca înceată prin extinderea termenilor contractului sau tăierea salariilor; pentru stăpâni, pacostea era, în prima fază, incidența mare a evadărilor. Ajunși în Lumea Nouă fără să fi plătit vreun ban, muncitorii deveneau fugari, situație care nu era prea periculoasă pentru ei, deoarece, albi fiind, nu erau suspectați din cauza culorii pielii. În cea de-a doua fază, statutul de aservire era scos în evidență de trăsăturile lor asiatice, astfel că aveau mai puține șanse de a fugi, însă erau mai susceptibili de a opune rezistență, de obicei prefăcându-se bolnavi sau încetinind ritmul de lucru, sau, în cazul chinezilor, răsculându-se.[46]

Măsura în care munca sub contract în străinătate era pasibilă de exploatare depindea de împrejurări. Stăpânii nu puteau reacționa la recesiunea economică prin concedierea lucrătorilor aflați sub acest regim, astfel că ripostau reținând salariile sau scăzând cheltuielile de întreținere. Un rol determinant pentru condițiile de muncă era deținut de proximitatea sclaviei. Astfel, în Lumea Nouă din secolul al XVII-lea, munca angajaților necalificați aflați sub contract a devenit mult mai opresivă o dată cu dezvoltarea plantațiilor lucrate de sclavi. Totuși, pentru cei calificați sau cu funcții de administrare, în aceleași regiuni, condițiile rămâneau suportabile. La fel, imediat după abolirea sclaviei, la jumătatea secolului al XIX-lea, muncitorii aduși să lucreze pe plantații erau tratați adesea asemenea sclavilor, cu locuințe jalnice, salarii rămase neplătite și biciuiri frecvente. Cu timpul, totuși, etosul creat de sclavie a lăsat loc unor regimuri în care muncitorii aflați sub contract erau priviți ca fiind foarte puțin diferiți de cei liberi. La această evoluție a contribuit și voința statului de a le oferi protecție față de stăpâni, lucru adevărat mai ales pentru Imperiul Britanic în secolul al XIX-lea, când, în contextul emancipării sclavilor, guvernul nu numai că a abolit sclavia, dar a căutat și să împiedice transformarea muncii sub contract în străinătate într-o „nouă sclavie“.[47]

În sfârșit, tratamentul aplicat muncitorilor aflați sub contract depindea de raritatea mâinii de lucru. În lipsa unei forțe de muncă la un preț accesibil,

sau din cauza insuficienței numărului sclavilor, ori acolo unde era penurie de datornici aserviți, muncitorii aflați sub contract profitau de blândețea manifestată de stăpâni, care doreau fie să atragă mai mulți slujitori din ținutul de baștină, fie, în cea de-a doua fază, să-i convingă pe lucrători să semneze pentru prelungirea contractului. Din motivele expuse mai sus, caracterul opresiv al muncii sub contract în străinătate varia extrem de mult. În cele din urmă, această trăsătură a fost pierdută din vedere pe măsură ce grupurile de presiune care susțineau abolirea sistemului – de pildă, naționaliștii indieni sau coloniștii albi rasiști din Africa de Sud și Australia – au încurajat compromiterea lui, afirmând că nu oferea lucrătorului nimic altceva decât greutăți și umilință.[48]

Pentru servitori, totuși, munca sub contract în străinătate oferea oportunitatea de a scăpa de mizerie și de a-și diminua sărăcia, permițându-le să migreze din ținutul de baștină, unde excesul de mână de lucru conducea la un nivel ridicat al șomajului, în locuri unde mâna de lucru era rară, iar locul de muncă era garantat. Numărul mic de persoane care s-au întors acasă în cea de-a doua fază, când se oferea gratuit călătoria înapoi, sugerează că se obțineau unele câștiguri de pe urma acestei experiențe. În fapt, mulți îndeplineau un ideal tradițional înființând mici gospodării sau afaceri la expirarea contractului.[49]

Ce oferea patronului munca sub contract în străinătate? Înainte de extinderea folosirii sclaviei, lipsa de mână de lucru din Lumea Nouă – datorată nivelului scăzut al migrației libere, ca și ratei enorme a mortalității în rândurile populațiilor indigene – a conferit muncii sub contract o importanță deosebită, mai ales la începutul dezvoltării Americii de Nord și zonei Caraibelor. Calificarea și mâna de lucru necesare pentru defrișările inițiale și crearea primelor plantații – de pildă, în cazul fermelor de tutun din Maryland, Virginia și Caraibe – erau furnizate în mare măsură de către slujitorii aserviți care reprezentau cel puțin jumătate, poate chiar două treimi din numărul total de migranți albi dintre 1630 și 1770.[50] Nu furnizau doar cea mai mare parte a forței de muncă albe, dar și un număr considerabil de coloniști albi, de vreme ce, după ce-și terminau contractul, se stabileau acolo. Pe la 1700, totuși, însemnătatea lor a fost umbrită de africanii importați ca sclavi și în cele din urmă, la sfârșitul secolului al XIX-lea, de către europeni, mulți dintre ei foști iobagi din Europa de Est care soseau acolo ca oameni liberi, plătindu-și singuri transportul. Cu toate acestea, la începuturile constituirii Americii Britanice, munca sub contract în străinătate a reprezentat o forță vitală.

În cea de-a doua fază, valoarea pe care a căpătat-o acest sistem în ochii patronilor datora mult abolirii sclaviei și nevoii de a găsi suficientă mână de lucru pentru plantațiile de trestie de zahăr. Întrucât foștii sclavi aveau tendința de a refuza munca pe plantații, acestea trebuiau să fie întreținute și extinse cu ajutorul lucrătorilor aflați sub contract; așa s-a întâmplat în coloniile britanice Mauritius, Trinidad și Guyana, în Surinamul olandez și în insula Réunion, aflată sub stăpânire franceză. De asemenea, angajarea unor lucrători sub contract a permis extinderea plantațiilor de trestie de zahăr în noi regiuni, mai ales în Fiji, Hawaii, Queensland și Natal.[51] Iar aceasta se petrecea într-o perioadă când prețul zahărului scădea continuu, ca rezultat al supraproducției și al concurenței venite din partea industriei de sfeclă de zahăr din Europa de Est. Astfel, înlocuirea unei forme de muncă aservită cu o alta a prelungit durata unui sistem de plantații care nu ar fi putut supraviețui în condițiile unei forțe de muncă libere.

Ca sistem de asigurare a mâinii de lucru, munca sub contract în străinătate nu beneficia de eficiența financiară a sclaviei, în mare parte deoarece, spre deosebire de aceasta din urmă, era temporară, și nu permanentă. Mai mult, de vreme ce aservirea nu avea un caracter ereditar, nu putea fi menținută prin procreare. În prima fază a sistemului, la fiecare trei sau patru ani trebuia asigurat un nou import de lucrători, în timp ce aceia dinainte trebuiau să-și primească plata pentru eliberare. În cea de-a doua fază era necesară luarea unor măsuri pentru descurajarea întoarcerii acasă a muncitorilor la expirarea contractului. Astfel, li se oferea teren, bani sau o mărire de salariu. Deși prețul unui lucrător aflat sub contract în străinătate era cam o treime din cel al unui sclav, necesitatea de a cumpăra la intervale regulate noi contingente de slujitori impunea costuri mari ale întreținerii sistemului. În plus, în cea de-a doua fază, muncitorii trebuiau să primească un salariu, probabil pentru a fi deosebiți în mod clar de sclavi. Deși inițial salariile erau mult mai mici decât cele ale lucrătorilor liberi, o dată cu trecerea timpului diferența de plată s-a atenuat pe măsură ce, pe de o parte, mâna de lucru alternativă furnizată de slujitori a scăzut prețul celei libere și, de cealaltă parte, concurența dintre coloniile care doreau muncitori sub contract, asociată cu nevoia de a-i convinge pe cei care-și încheiau termenul să se reangajeze, a crescut prețul forței de muncă aservite. Drept urmare, cu timpul, munca sub contract în străinătate a devenit o opțiune costisitoare. Dacă ar fi avut o productivitate ridicată, faptul acesta nu ar fi contat. Totuși, în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, productivitatea mai mare a muncii sclavilor i-a făcut pe plantatori să o prefere, atât în coloniile din America de Nord, cât

și în cele din zona Caraibelor. Apoi, o dată cu abolirea sclaviei, la mijlocul secolului al XIX-lea, s-a considerat că, sub controlul regimului contractual, asiaticii ar fi putut furniza o forță de muncă mai eficientă decât aceea recrutată din rândul populațiilor indigene, întrucât ar fi lucrat nu doar pentru salarii mai mici, dar și cu mai multă hărnicie, atenție și supunere. Aceste avantaje ar fi justificat, după cum se credea, costul importării lor pe plantațiile din colonii. Dar lucrătorii indieni, marea majoritate a asiaticilor recrutați prin această modalitate, se distingeau prin productivitatea scăzută, lipsa de cooperare și îndărătnicie. Indienii aduși pentru munca pe plantații erau de talie mai mică și mai puțin potriviți pentru corvezi decât, să spunem, foștii sclavi de origine africană care populau insulele din Marea Caraibilor, indigenii din Fiji ori zulușii din Natal. Mai mult, normele de muncă – fixate inițial în raport cu randamentul sclavilor – erau mult prea mari pentru a putea fi îndeplinite: astfel, numărul de sarcini cerute pe an de la fiecare lucrător aflat sub contract în Guyana Britanică pe la 1850 era aproape dublu față de numărul mediu de sarcini îndeplinite. Acestui randament slab i se asocia un nivel al absenteismului care, în practică, reducea săptămâna de lucru de șase zile la patru zile.[52] Pedepsele aplicate frecvent și prelungirea duratei contractului, menită să compenseze timpul de lucru pierdut, nu s-au dovedit a fi remedii eficace. Astfel, plantatorii nu reușeau să obțină rezultatele așteptate de la lucrătorii aflați sub contract. În consecință, confruntându-se cu scăderea continuă a prețurilor, au fost nevoiți să urmeze alte strategii. Cea dintâi a fost separarea prelucrării de producția de zahăr din trestie, prin înființarea unei fabrici care să deservească toate plantațiile din regiune, în loc ca fiecare plantație să aibă propriile ateliere de zdrobire și tratare. Cea de-a doua a fost împărțirea producției prin închirierea unor porțiuni mici din plantații care, în loc să fie lucrate de muncitorii aflați sub contract, operau în cadrul unui sistem de agricultură țărănească, mâna de lucru fiind asigurată de foștii angajați care, acum, produceau zahăr în propriile ferme, cu ajutorul membrilor familiei. Așa s-a întâmplat, de exemplu, în Mauritius, Fiji, Trinidad și Guyana Britanică la sfârșitul secolului al XIX-lea.[53] Efectul acestei strategii nu a fost doar dispariția marilor plantații, ci și reducerea cererii de mână de lucru care determinase înființarea sistemului de muncă sub contract în străinătate.

Spre deosebire de iobăgie sau sclavie, munca sub contract în străinătate oferea doar soluții pe termen scurt la problemele legate de găsirea mâinii de lucru pentru producția comercială pe scară largă: în fiecare dintre cele două faze, utilitatea ei în oricare societate nu a durat mai mult de jumătate

de secol. În veacul al XVII-lea și la începutul celui de-al XVIII-lea, ca și în secolul al XIX-lea și la începutul celui de-al XX-lea, a fost răspunzătoare de migrații spectaculoase pe distanțe mari – peste Atlantic, peste Pacific, peste Oceanul Indian, în jurul Capului Bunei Speranțe și, peste Atlantic, în zona Caraibelor. Pe de altă parte, cei 2,8 milioane de europeni, asiatici și africani care au călătorit în străinătate pentru a munci sub contract nu reprezentau decât o fracțiune neînsemnată din numărul africanilor transportați ca sclavi. Mai mult, cei aproximativ 2 milioane de asiatici care au migrat ca lucrători sub contract la sfârșitul secolului al XIX-lea nu reprezentau decât o minoritate din numărul total de asiatici care, în acea perioadă, au plecat în străinătate în căutarea unui loc de muncă.[54] Dintre ceilalți, nu toți migrau ca oameni liberi. Mulți au făcut-o ca datornici aserviți – și aceasta era o altă formă de servitute.

5

Aservirea datornicilor

Aservirea datornicilor și munca sub contract în străinătate erau strâns înrudite, întrucât ambele reprezentau, în esență, o obligație de efectuare a unor servicii pentru răscumpărarea unei datorii și constituiau o formă temporară de servitute. Așadar, amândouă erau extrem de diferite de sclavie și iobăgie. Cu toate acestea, erau departe de a fi identice. În timp ce munca sub contract în străinătate avea un termen fixat, aservirea datornicilor, depinzând în mod flexibil de achitarea datoriei, se putea încheia rapid; ori, dacă datoria nu putea fi plătită, putea dura la fel de bine o viață întreagă – chiar și mai mult în societățile unde datoriile se transmiteau prin moștenire – și se putea transforma în sclavie. Mai mult, aservirea datornicilor era de cele mai multe ori involuntară, deoarece implica, în numeroase cazuri, lăsarea copiilor ca zălog. Deși faptul se producea cu acordul părinților, copiilor le era impus.

Aservirea datornicilor făcea parte integrantă din sistemul de creditare al multor societăți tradiționale neeuropene; în schimb, munca sub contract în străinătate a fost creată de colonialismul european în scopul de a furniza mână de lucru prin migrație. Fapt deloc surprinzător, dată fiind istoria sa mult mai lungă, aservirea datornicilor avea o gamă mult mai largă de obiective, servind nu doar pentru a organiza migrații ale forței de muncă pe distanțe mari, ci și pentru a recupera datoriile și a angaja mâna de lucru locală. În sfârșit, aservirea datornicilor îmbrăca o varietate mult mai mare de forme: în timp ce munca sub contract în străinătate era în esență voluntară, pe termen scurt și nu era ereditară, aservirea datornicilor conținea elemente de constrângere, permanență și chiar transmitere prin moștenire.

Aservirea datornicilor își are originile în practica luării unor persoane drept zălog – și nu este vorba de luarea lor în proprietate – în schimbul răscumpărării unei datorii.[55] Uneori, servitutea era permanentă și obligatorie, și de aceea se apropia de sclavie; mai frecvent, se asemăna doar pe jumătate cu sclavia, fiind obligatorie, dar temporară. Adesea, totuși, datornicii se aserveau voluntar, astfel că apar unele asemănări cu muncitorii liberi.

Un exemplu de aservire a datornicilor asemănătoare sclaviei, prezentă în unele părți ale Asiei de Sud-Est, era practica de a rezolva problema îndatorării cronice atribuind oficial creditorului posesiunea asupra debitorului

și familiei acestuia. Bazată pe un ordin a cărui îndeplinire era obligatorie, și fiind privită ca permanentă, această formă de aservire era, fără îndoială, înrudită cu sclavia. Astfel, în Indonezia tradițională, în Birmania și Malaya, o datorie considerată oficial ca imposibil de răscumpărat îi permitea creditorului să supună debitorul și întreaga sa familie aservirii pentru totdeauna.[56] O altă sursă de aservire obligatorie pe termen lung consta în practica stingerii datoriilor prin luarea ca zălog a rudelor, de obicei copii și adesea fete; această practică se întâlnea nu doar în Thailanda și Birmania, ci și în China, India și Africa neislamică.[57]

Mai puțin asemănătoare cu sclavia, dar încă îndepărtată de munca liberă, era practica utilizată în Cambodgia, de a obliga debitorii să intre într-o formă temporară de aservire. În aceeași țară, prizonierii de război sau infractorii condamnați puteau scăpa de sclavie dacă furnizau servicii în muncă pentru o perioadă suficientă de timp. Aservirea forțată a datornicilor în Cambodgia rezulta de pe urma unei datorii personale foarte mari, adică în cazul în care dobânda era egală sau mai mare decât împrumutul inițial. În această situație, creditorul avea dreptul fie să-l folosească pe debitor în interes propriu, fie să-l propună pentru vânzare publică. Aservirea era în avantajul debitorului, deoarece punea capăt creșterii dobânzii. După aceea, relația dintre debitor și creditor era reglementată prin obligații reciproce, primul având dreptul de a-și cumpăra libertatea prin plata datoriei. Apărând acest sistem de înrobire a datornicilor ca răspuns la criticile francezilor, regele Norodom al Cambodgiei declara în 1884: „Această înrobire pentru neplata datoriei reprezintă una dintre fundațiile statului cambodgian. Supușii noștri reduși la servitute sunt cei mai fericiți dintre toți.“[58] Astfel de forme obligatorii de aservire a datornicilor apăreau adesea din transmiterea ereditară a stării de îndatorare. De pildă, în imperiul spaniol de peste mări, atât în America Latină, cât și în Filipine, copiii erau aserviți pur și simplu pentru că părinții lor fuseseră în aceeași situație, într-un sistem juridic care nu permitea stingerea datoriilor personale în momentul morții. Același lucru era adevărat și în cazul Indiei, unde membrii familiei erau obligați să preia obligațiile datornicului dacă acesta deceda sau boala ori vârsta înaintată îl împiedicau să-și îndeplinească sarcinile legate de plata datoriei.[59]

În Asia de Sud-Est, ca și în Africa, India, China și America Latină se întâlnea frecvent aservirea prin consimțământ. Această formă se încheia de obicei prin achitarea datoriei. Putea avea o durată foarte scurtă, rezultând din încasarea în avans a unor salarii pentru munca sezonieră. Atunci când era nevoie de călătorii lungi pentru aducerea muncitorilor, datoria cuprindea

împrumutul unei sume pentru acoperirea costurilor transportului, ca și un avans din salariu, conducând la o perioadă mai mare de aservire.

Aservirea tradițională a datornicilor și-a datorat apariția interacțiunii – de obicei într-o regiune cu densitate mare a populației – dintre ratele imense ale dobânzilor la împrumuturi și gradul extrem de sărăcie, care făcea din munca personală singurul bun disponibil cu o valoare de creditare cât de mică. În schimb, răspunzătoare pentru dezvoltarea aservirii moderne a datornicilor era cererea mare de mână de lucru necalificată, creată prin extinderea pe scară largă a culturilor destinate comercializării în regiunile tropicale sau semitropicale, în urma abolirii sclaviei. Aservirea datornicilor a ajuns un fenomen foarte des întâlnit la sfârșitul secolului al XIX-lea, când a fost folosită pentru a duce mii de muncitori din India pe plantațiile de ceai din Ceylon, în orezăriile din Birmania și pe plantațiile de cauciuc din Malaya.[60] Același sistem era utilizat și în America vorbitoare de spaniolă, atât în statele independente, cât și în coloniile imperiului iberic, mai întâi pentru a lega forța de muncă indigenă de haciende și, în secolul al XIX-lea, pentru a-i atrage pe indienii nativi pe plantații și în mine. Mai ales în India, Asia de Sud-Est și Africa, aservirea datornicilor s-a extins ca un înlocuitor al sclaviei, pe măsură ce aceasta a fost scoasă în afara legii.[61]

Ca și munca sub contract în străinătate, aservirea datornicilor era folosită pentru a trimite muncitorii în călătorii lungi, peste mare; astfel, lucrătorii chinezi erau transportați în cele două Americi și în Australia, iar cei japonezi în Peru, Hawaii și Mexic.[62] Dar, spre deosebire de munca sub contract în străinătate de la sfârșitul secolului al XIX-lea, care era organizată direct de oficialitățile coloniale și, de aceea, reglementată atent prin proceduri formale, mâna de lucru recrutată prin aservirea datornicilor era administrată informal, de către agenți și intermediari privați. Ei foloseau, de pildă, un sistem numit *kangani* pentru a duce indienii în Ceylon și Malaya, sau *maistry* pentru a duce indienii în Birmania, ori oferirea pe credit a transportului chinezilor în Malaya, Australia, Statele Unite și Canada, și pentru a-i duce pe japonezi – la sfârșitul secolului al XIX-lea, când munca sub contract în străinătate fusese scoasă în afara legii – în Peru, Hawaii, Mexic, Statele Unite și Brazilia.[63]

Aceste sisteme moderne de aservire a datornicilor nu erau cu toatele identice. În sistemul de creditare a costului călătoriei, intermediarul recupera ceea ce cheltuise cu transportul muncitorilor în străinătate vânzându-i unor patroni care, la rândul lor, îi revindeau sau îi puneau să muncească fără plată pentru o perioadă de timp. În schimb, sistemele *maistry* sau *kangani*

nu implicau vânzarea. Intermediarul păstra controlul, recuperând banii pe care îi avansase prin reținerea salariilor primite de muncitori, cărora le lăsa doar strictul necesar pentru subzistență până când se întorceau acasă. În America Latină, mâna de lucru era recrutată prin două sisteme de aservire a datornicilor. Unul dintre ele, care ar putea fi numit sistemul de la haciende, a început să funcționeze din secolul al XVII-lea; celălalt, sistemul de pe plantații, a apărut la sfârșitul secolului al XIX-lea, când cererea internațională explozivă de zahăr, bumbac, cherestea, cafea, cauciuc și tutun (asociată cu ameliorarea rapidă a comunicațiilor produsă de trenuri și vapoarele cu aburi) a încurajat companiile americane și europene să investească în zonă. În sistemul de la haciende, indienii nativi erau atrași să locuiască acolo prin acordarea de loturi sau rente din producția recoltată în schimbul efectuării muncilor agricole. Ceea ce-i lega de moșie erau datoriile pe care le contractau cu *hacendado*. În cel de-al doilea sistem, plantatorii trimiteau agenți în comunitățile indiene, oferind salarii în avans pentru munca sezonieră în schimbul efectuării unor lucrări obligatorii pe o perioadă determinată.[64]

Aservirea datornicilor țintea două scopuri diferite: fie pentru a recupera o datorie, fie pentru a obține o cantitate suficientă de mână de lucru adecvată, de care era nevoie din cauza nașterii întreprinderilor capitaliste din Lumea a Treia, de obicei sub forma plantațiilor, minelor sau atelierelor manufacturiere. În timp ce aservirea datornicilor pentru recuperarea datoriei data din vremuri imemoriale, folosirea ei pentru recrutarea mâinii de lucru a dobândit însemnătate la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul celui de-al XX-lea, ca rezultat al imposibilității de a utiliza munca sclavilor sau forța de muncă liberă de pe plan local pentru aceste noi întreprinderi. În cele din urmă, o forță de muncă liberă a venit în ajutorul lor dar, între timp, aservirea datornicilor a umplut golul, fiind un mijloc prin care se recrutau lucrători din ținuturile îndepărtate sau din satele din aceeași regiune. De asemenea, îi lega pe aceștia de locul de muncă, acționând, astfel, nu doar pentru a aduna mâna de lucru, ci și pentru a impune disciplina.

De multe ori, în maniera muncii sub contract în străinătate, aservirea datornicilor a contribuit la înlocuirea forței de muncă locale cu una formată din imigranți. Folosirea aservirii datornicilor în acest scop s-a datorat teoriei conform căreia, obișnuiți cu tradițiile satului lor și atașați unei culturi țărănești centrate pe idealurile obligațiilor familiale și muncii în propria gospodărie, nu la patron, lucrătorii locali aveau să fie neserioși și scumpi. Astfel, pentru a evita dependența de mâna de lucru locală, plantațiile din Ceylon,

Malaya sau Birmania importau din India muncitori aserviți ca datornici. Pe de altă parte, în California, la sfârșitul secolului al XIX-lea, mulțumită importării unui mare număr de chinezi – 300 000 între 1850 și 1890 – aservirea datornicilor a furnizat mână de lucru ieftină într-o regiune în care forța de muncă liberă era insuficientă și scumpă, iar alte forme de servitute (adică sclavia și munca sub contract în străinătate) fuseseră scoase în afara legii.[65]

Totuși, spre deosebire de munca sub contract, înrobirea datornicilor era adesea un instrument pentru organizarea mâinii de lucru locale. Astfel, la sfârșitul secolului al XIX-lea, în Java, unde concurența din industria prelucrării metalelor și cea textilă era foarte mare, aservirea datornicilor le-a permis patronilor să rețină mâna de lucru calificată în întreprinderile lor și să prevină creșterea salariilor pe care ar fi provocat-o folosirea muncitorilor liberi. În America Centrală și de Sud, începând cu 1870 – într-o perioadă când haciendele tradiționale erau transformate în plantații – aservirea datornicilor a reprezentat un mijloc prin care forța de muncă era extrasă din satele indiene independente și pusă la dispoziția plantatorilor. În sfârșit, aceștia au rezolvat problema mâinii de lucru anexând pământurile satelor și controlând dreptul la apă, distrugând autonomia economică a locuitorilor care, astfel, au fost obligați să lucreze pe plantații cu normă întreagă. Cu alte cuvinte, problemele cu care se confrunta capitalismul incipient în legătură cu mâna de lucru au fost rezolvate printr-un proces de proletarizare. Dar, până când acesta și-a putut urma cursul, aservirea datornicilor a reprezentat o soluție temporară, furnizând mână de lucru mai ales pentru muncile grele, cum ar fi tăierea trestiei de zahăr în Guatemala, prelucrarea lemnului în Chiapas, cultivarea de *henequen* în Yucatán sau extragerea cauciucului în jungla amazoniană.[66]

Cât de eficientă era această mână de lucru? Din punctul de vedere al patronului era, fără îndoială, ieftină, iar faptul că muncitorii erau obligați să plătească sume considerabile la locul de muncă pentru transport era util. Dar intermediarii și agenții își luau și ei partea, atât pe seama patronului, cât și a muncitorului. Cât despre aceștia din urmă, ei erau de cele mai multe ori lipsiți de experiență și adesea subnutriți, mai ales dacă proveneau din Asia. Mai mult, întrucât plătiseră salariile în avans, patronii nu erau în poziția de a asigura efectuarea corectă a lucrărilor. Lipsa de stimulente pentru forța de muncă și frecvența evadărilor erau alte neajunsuri ale sistemului de aservire a datornicilor, forțându-i pe patroni să angajeze, cu costuri considerabile, supraveghetori și paznici care să oblige forța de muncă să-și îndeplinească obligațiile contractuale.

Cercetarea aservirii datornicilor dintr-un punct de vedere umanitar este îngreunată de diferitele grade de duritate pe care le-a cunoscut. În plus, trebuie luate în calcul și avantajele care îi reveneau debitorului. În acest sens, în ultimii ani s-au formulat două întrebări: datornicii aserviți puteau fi considerați un fel de sclavi, sau un fel de voluntari? Și: ar fi mai potrivit ca aservirea datornicilor să fie privită ca o formă de creditare?[67]

Asemenea muncii sub contract în străinătate, aservirea datornicilor le permitea lucrătorilor săraci să scape de mizeria societăților suprapopulate și să pătrundă în lumi unde locurile de muncă erau numeroase, iar mâna de lucru insuficientă. Așa s-a întâmplat cu migrația indienilor, chinezilor și japonezilor în Asia de Sud-Est și în cele două Americi la sfârșitul secolului al XIX-lea. Mai mult, aservirea datornicilor le îngăduia țăranilor să-și consolideze modul de viață tradițional, dându-le posibilitatea de a face „raiduri" prin lumea capitalistă a plantațiilor și de a se întoarce apoi în satele lor precapitaliste pentru a se bucura de câștiguri.[68] Lucrurile se petreceau astfel cu țăranii peruani care plecau din comunitățile lor din munți pentru a lucra pe plantațiile de bumbac și trestie de zahăr de pe coastă, cu țăranii mexicani care călătoreau înspre nord pentru a munci în minele din Coahuila sau Zacatecas, ori pe plantațiile de bumbac din Laguna, cu locuitorii sudului Indiei care mergeau în plantațiile din Ceylon. Celor care nu aveau pământ, sistemul le oferea un loc de muncă plătit, unde, uneori, primeau și teren, ca la haciendele din Mexic, Bolivia și Peru. Celor care aveau pământ în proprietate, le furniza resurse suplimentare. Astfel, aservirea datornicilor le putea acorda sărmanilor avantajul de a deveni proletari plătiți sau chiar țărani, iar comunităților țărănești băștinașe le oferea, prin extinderea dimensiunii creditelor, o șansă de a-și prezerva idealurile ancestrale.

Spre deosebire de munca sub contract în străinătate, care, în mod esențial, impunea ca muncitorii să se îmbarce în călătorii lungi pe mare și să-și părăsească locuințele pentru câțiva ani în șir, aservirea datornicilor presupunea drumuri și absențe mai scurte. Cei mai mulți dintre muncitorii recrutați prin acest sistem își dădeau acordul, mai ales că salariile erau plătite în avans și erau asigurați că nu aveau de lucrat mai mult de un sezon.

În afară de faptul că oferea găsirea unui loc de muncă plătit, aservirea datornicilor le permitea familiilor să facă față datoriilor și să obțină credite. De exemplu, adulții puteau lua împrumuturi atunci când nu aveau nimic de lăsat zălog în afară de ei înșiși și copiii lor. În acest mod, găseau mijloacele de a plăti pentru înmormântări și căsătorii, sau pentru a supraviețui perioadelor de foamete. Prețul era pierderea libertății; dar chiar și aceasta putea avea

avantajele ei. În Cambodgia, Laos și Vietnam, sclavia pe viață impusă infractorilor și prizonierilor politici putea fi evitată prin acceptarea aservirii ca datornici; iar aservirea copiilor în acest sistem le putea oferi prilejul de a trăi într-un mediu înstărit, dacă erau adoptați de către creditor ca parte a familiei acestuia.[69] Acolo unde legea le impunea datornicilor incorigibili să devină slujitori permanenți ai creditorului, ca în Cambodgia, le oferea o oarecare protecție față de abuzuri: nu puteau fi puși la munci înjositoare sau nocive, iar cei maltratați primeau dreptul la eliberare dacă aduceau dovezi suficiente.[70] În general, aservirea datornicilor nu era marcată de degradarea asociată cu iobăgia ori sclavia. Subiecții erau priviți ca victime ale nenorocului, sau ca aserviți temporar, și nu ca oameni inferiori de la natură sau care deveniseră inferiori. Mai mult, spre deosebire de iobăgie și sclavie, aservirea datornicilor nu era, de cele mai multe ori, ereditară, și nici măcar nu dura toată viața, iar cei aflați în această situație nu deveneau o marfă de vânzare.

Dar, din diferite motive, aservirea datornicilor putea avea neajunsuri serioase. Creditul obținut la început degenera cu ușurință într-o datorie inextricabilă care putea conduce în sclavie persoana respectivă. Adesea, aservirea datornicilor se transforma în exploatare pură, pentru că plasa o persoană sub controlul total al alteia. O dată recrutați prin plata în avans a salariului, muncitorii puteau fi reținuți pentru o perioadă mult mai lungă decât cea contractată inițial; de exemplu, prin magazinul companiei sau cel de pe plantație, puteau fi ademeniți să se îndatoreze încă și mai mult. Întrucât salariile erau primite adesea înaintea efectuării muncii, ajungeau să fie utilizate mijloace extra-economice – sub forma pedepselor fizice, acționării în judecată sau extinderii arbitrare a perioadei de lucru – pentru obținerea a ceea ce patronii considerau a fi cantitatea de muncă ce li se cuvenea. Mai mult, erau inventate diverse modalități pentru compensarea dezertărilor, îmbolnăvirilor și deceselor. De exemplu, o trăsătură a sistemului *kangani* era de a face un grup de muncitori responsabil pentru datoria fiecărui membru, astfel că, dacă unul nu reușea să-și îndeplinească obligațiile, acestea erau preluate de restul grupului.[71] Atunci când munca dura tot timpul anului, nefiind sezonieră, ca în cazul mineritului, prelucrării lemnului și culegerii cauciucului, iar mâna de lucru era insuficientă (deoarece munca era extrem de grea și nesănătoasă, sau comunitățile locale puteau subzista independent pe propriile pământuri, fiind înclinate să privească disprețuitor munca salarizată), patronii recurgeau la înșelătorie și forță, în parte pentru a-i reține prin creșterea datoriei pe cei care se oferiseră să lucreze, și în parte pentru a împiedica încercările datornicilor de a evada, a încetini lucrul sau a lipsi

de la muncă. Uneori, aservirea datornicilor putea semăna cu sclavia în cea mai dură formă.[72]

În dezvoltarea economiilor bazate pe plantații, aservirea datornicilor a jucat un rol special în două părți ale lumii: în America spaniolă post-colonială, mai ales în Mexic, Guatemala și Peru, și în Asia de Sud, în special în Ceylon, Birmania și Malaya. Împreună cu munca sub contract în străinătate, a permis agriculturii de pe plantații nu numai să supraviețuiască, dar să se extindă în perioada dificilă care a durat între abolirea sclaviei și nașterea unui sistem capitalist complet, cu muncitori liberi. În timp ce munca sub contract în străinătate furniza mână de lucru de peste mări, din continente diferite, aservirea datornicilor presupunea transportul muncitorilor pe sol, în același continent. O excepție față de această distincție a rezultat din refuzul legislativului Statelor Unite de a aproba munca sub contract în străinătate la sfârșitul secolului al XIX-lea, ceea ce a făcut ca numeroși chinezi să intre în țară sub acoperirea sistemului de aservire a datornicilor.[73] Prin munca sub contract se furniza, de obicei, mână de lucru pentru plantațiile deservite înainte de sclavi, așa cum se întâmpla în Cuba, Jamaica, Insulele Leeward din Marea Caraibilor și Trinidad, ca și pe teritoriul Guyanei Britanice și al Surinamului, în timp ce aservirea datornicilor era asociată mai degrabă cu sistemele de plantații care apăruseră după abolirea sclaviei. Astfel, cele două aveau funcții complementare în ceea ce privește asigurarea mâinii de lucru pe plantațiile lumii.

Împreună cu munca sub contract, aservirea datornicilor a fost răspunzătoare de migrari importante ale forței de muncă de culoare, în special la sfârșitul secolului al XIX-lea. Deși datornicii se întorceau adesea acasă, mulți rămâneau acolo unde fuseseră transportați. Cei care se întorceau ofereau resurse suplimentare pentru o creștere încă și mai mare a populației în societăți deja suprapopulate, în timp ce aceia care se stabileau pe plantații sau în apropierea acestora au contribuit la o proletarizare a societății. Rezolvând problema lipsei forței de muncă, au dat plantațiilor posibilitatea să înflorească și să se extindă în detrimentul sistemelor satelor independente. Mai mult, plasând în interiorul societăților indigene o contra-societate de altă rasă, care nu reprezenta doar o cultură diferită, ci și o forță de muncă alternativă, aservirea datornicilor, ca și munca sub contract în străinătate, a determinat intensificarea la extrem a prejudecăților rasiale și a conflictelor în regiunile în care aducea lucrători.

Etichetată ca o variantă modernă a sclaviei, aservirea datornicilor a fost scoasă în afara legii spre sfârșitul secolului al XIX-lea – de către olandezi în

Java în 1860, de exemplu, de către britanici în India în 1860 și în Malaya în 1863, de către francezi în Cambodgia în 1897 și în cele mai multe țări latino-americane între 1915 și 1920. Dar, așa cum recunoștea în 1926 Comisia pentru Sclavia Temporară din cadrul Ligii Națiunilor, aservirea datornicilor era greu de eliminat, chiar și atunci când era interzisă de lege.[74] Era, în continuare, mult mai persistentă decât munca sub contract în străinătate sau sclavia. Independentă de acțiunea guvernamentală și nu atât de diferită față de unele forme de muncă liberă, aservirea datornicilor a putut supraviețui clandestin atât timp cât a slujit unui anumit scop. Ceea ce a eliminat-o ca sursă de mână de lucru pentru întreprinderile capitaliste pe scară largă, de felul plantațiilor și minelor, a fost crearea unei piețe satisfăcătoare a forței de muncă libere, ca rezultat al creșterii demografice și al prăbușirii sistemelor țărănești de la începutul secolului al XX-lea. Dar a rămas intactă funcția sa de creare a creditelor și acoperire a datoriilor în societățile sărace unde, în lipsa proprietății, munca personală rămânea o sursă importantă de garanții pentru împrumuturi.

6

Servitutea penală

În perioada modernă, servitutea penală nu a fost doar o cale de a-i face pe condamnați să îndeplinească însărcinări lipsite de sens în spatele gratiilor, ci a furnizat și o forță de muncă de o însemnătate economică vitală, în special în coloniile britanice, în imperiul asiatic al Rusiei țariste și în regimurile totalitare ale Germaniei naziste și Rusiei staliniste. Din acest motiv, servitutea penală poate fi comparată cu alte forme de muncă sub constrângere. Mai mult, împreună cu aservirea datornicilor și munca sub contract în străinătate, ea demonstrează că lumea occidentală a continuat să utilizeze sisteme de muncă în regim de lipsire de libertate mult timp după repudierea sclaviei și iobăgiei.

Condamnații erau în proprietatea statului, iar acest fapt ar trebui să marcheze o diferență acută între servitutea penală și celelalte forme de aservire, care, în majoritate, erau legate de proprietatea privată. Această distincție a fost cât se poate de evidentă în regimurile totalitare, unde condamnații obligați să muncească erau ținuți și controlați în incinte împrejmuite cu sârmă ghimpată, păzite de câini fioroși și gardieni înarmați. Lucru la fel de adevărat pentru Germania nazistă, unde deținuții din lagărele de concentrare și prizonierii de război erau puși să muncească pentru firmele private[75], sau în cazul regimurilor coloniale. În loc să fie întemnițați, condamnații transportați de către britanici în America de Nord și Caraibe în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea erau „proprietate în slujba“ negustorilor care încheiau contracte cu tribunalele pentru a-i duce peste Atlantic. La sfârșitul călătoriei, negustorii îi transferau pe condamnați noilor „proprietari“, care puteau fi orice persoană din Lumea Nouă pregătită să cumpere dreptul de folosință asupra muncii lor pentru durata sentinței. Astfel, acești condamnați cedați spre folosință se asemănau mult cu muncitorii aflați sub contract de la începuturile perioadei moderne – mai ales că nici unora, nici celorlalți nu li se acorda transportul gratuit înapoi în patrie – dar existau și unele diferențe notabile: condamnații nu erau voluntari, termenul de aservire era mai lung în cazul lor (între șapte și paisprezece ani, față de trei-cinci ani) și nu aveau dreptul să primească sume de bani la eliberare.[76]

Un sistem similar s-a dezvoltat în Australia, după ce revolta coloniilor americane a făcut imposibil transportul deținuților în Lumea Nouă. Autorizată în 1786, transferarea în Australia a durat până la mijlocul secolului al XIX-lea; descoperirea aurului pe acest continent, în 1851, a făcut din el un loc nepotrivit pentru trimiterea condamnaților. Totuși, o dată ajunși în Australia, aceștia nu erau vânduți coloniștilor, ci păstrați ca proprietate a guvernatorului colonial. Unii erau ținuți în închisori, iar alții erau angajați pentru efectuarea lucrărilor publice. Totuși, pentru reducerea costurilor de întreținere și furnizarea de mână de lucru sistemului privat, aflat în mare nevoie, condamnații erau repartizați adesea coloniștilor printr-un contract care îl autoriza pe primitor să aibă dreptul de posesie până la expirarea sentinței; în schimb, acesta trebuia să dea condamnatului rații alimentare și îmbrăcăminte în valoare de cel puțin 10 lire pe an. Dacă deținutul era grațiat sau primea o scutire (care înlătura îndatorirea de a efectua munca obligatorie), colonistul putea solicita compensații. În cazul în care deținutul era mutat la un centru penitenciar, ca urmare a unei noi condamnări, colonistul avea dreptul să primească altul în schimb.[77]

Sistemul australian de repartizare a deținuților a fost condamnat la sfârșitul deceniului patru al secolului al XIX-lea ca fiind înrudit cu sclavia; la fel s-a întâmplat cu lagărele de muncă forțată a prizonierilor, folosite în anii '30 și '40 din secolul XX de către autoritățile naziste și sovietice.[78] Echivalarea servituții penale cu sclavia era sugerată de lipsa de consimțământ a subiecților în privința duratei, locului și tipului muncii prestate, precum și de faptul că munca deținuților nu avea un preț de piață. Dar, în practică, munca deținuților și cea a sclavilor erau profund diferite. În general, sclavia era perpetuă, în timp ce servitutea penală era finită. Cea din urmă se baza pe condamnare; înrobirea rezulta din captură sau naștere. Mai mult, o trăsătură proeminentă a sclaviei moderne era distincția rasială dintre stăpân și sclav, în timp ce, cu excepția Germaniei naziste, cu aversiunea ei față de evrei și slavi, servitutea penală nu a fost afectată de rasism: în lagărele sovietice și în coloniile britanice, de exemplu, condamnații și gardienii erau de aceeași rasă. În plus, lagărele naziste și cele sovietice au atins un nivel de brutalitate rareori aplicat sclavilor, în mare măsură pentru că munca pe care o efectuau aceștia era mult mai ușor de utilizat. La urma urmelor, nu trebuia să fie cumpărată și putea fi înlocuită rapid fără costuri suplimentare. Spre deosebire de sclavi – ale căror valoare ca marfă și cost de înlocuire determinau o pierdere de capital în cazul decesului – deținuții din lagăre erau adesea puși să muncească și înfometați până la moarte. Cu lagărele era asociată o rată

a mortalității care nu apărea niciodată în rândurile sclavilor: de exemplu, rata anuală a mortalității din lagărele sovietice era de 25 la sută în 1942-1943, iar în lagărul nazist aflat sub pământ, în munții Harz, era de 68,4 la sută în 1943.[79]

Spre deosebire de majoritatea formelor de sclavie, caracterul servituții penale era determinat atât de rolul său economic, cât și de cel politic. Servitutea penală era o pedeapsă menită să mențină o societate supusă legii, sau să prezerve securitatea statului. Din acest motiv, tratamentele aspre erau mai ușor de justificat în privința prizonierilor decât pentru sclavi, al căror tratament normal era guvernat de ideea recuperării banilor investiți și a căror pedepsire, dacă nu era motivată de sadism, era de obicei o modalitate de a împiedica nesupunerea. Mai mult, în aplicarea pedepselor, gardienii lagărelor naziste și sovietice făceau legea ei înșiși într-o măsură mult mai mare decât stăpânii de sclavi, mai ales atunci când era vorba de administrarea pedepsei cu moartea. O altă trăsătură distinctivă între cele două forme de servitute erau măsurile folosite de fiecare pentru a obține un maximum din partea mâinii de lucru. Deși în ambele cazuri munca era încurajată prin aplicarea forței fizice și a stimulentelor, pentru sclavi cele din urmă luau, de obicei, forma recompenselor, în timp ce pentru deținuții din lagăre era vorba de privațiuni. Astfel, pe lângă întreținerea de bază, constând în hrană și îmbrăcăminte, sclavii din Lumea Nouă aveau un anumit grad de independență care le îngăduia să-și creeze, în afara atingerii stăpânului, propria cultură (derivată din tradițiile africane) și economie (de pildă, prin cultivarea loturilor de pământ și comercializarea produselor). Pe de altă parte, deținuții din lagărele de muncă erau îndemnați să facă eforturi și mai mari de teama tăierii rațiilor alimentare, reducerii privilegiilor și prelungirii sentințelor. Înfometarea și moartea erau pedepsele detinate celor care nu reușeau să îndeplinească obiectivele fixate de gardienii lagărelor.[80]

Nu același lucru se întâmpla cu deținuții vânduți sau atribuiți stăpânilor privați din coloniile britanice. Condiția lor era mai înrudită cu aceea a sclavilor, prin faptul că depindea mult mai mult de personalitatea stăpânului și de situația economică. Li se puteau oferi stimulente pozitive sub forma unor alocații de hrană suplimentare. În Australia, salariile, grațierea sau eliberarea condiționată, oferirea gratuită a transportului familiei condamnaților, promiterea de pământ la încheierea sentinței, toate acestea reprezentau imbolduri pentru o muncă de calitate. Mai mult, condamnații din colonii, asemenea sclavilor, se bucurau de drepturi, atât cutumiare, cât și oficiale, în privința normelor de lucru, timpului liber și rațiilor alimentare.[81] Ca și în

cazul sclaviei, opunerea de rezistență era pedepsită, mai ales prin biciuire, dar și prin folosirea lanțurilor și legăturilor din fier menite să împiedice evadarea. Mai mult, ceea ce-i făcea pe condamnați să fie docili în Australia era perspectiva îngrozitoare de a fi transferați de sub tutela patronilor în închisoare (la Moreton Bay, pe insula Norfolk, la Port Arthur sau în portul Macquarie), sau, pentru bărbați, plasarea într-o pușcărie mobilă. Aceasta însemna zile de muncă în lanțuri la repararea drumurilor și nopți în șir petrecute într-o cușcă pe roți.[82] Condamnatele nesupuse din Australia erau trimise în fabrici-închisori, sau, după ce li se rădea părul, erau puse la muncă grea pe terenurile închisorilor.[83] Așadar, dincolo de sistemul de stimulente, pedepsele erau aplicate frecvent. În coloniile americane, biciuirea și folosirea lanțurilor pentru împiedicarea fugii, prerogative ale stăpânului, erau probabil folosite la fel de des în cazul condamnaților ca și în acela al sclavilor. În Australia, totuși, pedepsirea deținuților rămânea exclusiv o chestiune publică și, pentru condamnații repartizați unor patroni, trebuia să fie autorizată de un magistrat.[84] În ciuda acestui inconvenient, patronii recurgeau frecvent la pedepse. De exemplu, în 1833, trei sferturi dintre condamnații din Teritoriul Van Diemen (în prezent, Tasmania) au fost aduși în fața tribunalelor pentru a fi pedepsiți, în timp ce în 1835 proporția a fost de jumătate în New South Wales. În 1835, 18 la sută din cei 12 651 de condamnați erau biciuiți în Tasmania, și 26 la sută din cei 27 340 de condamnați în New South Wales. Faptul că erau biciuiți îi deosebea de muncitorii liberi, a căror pedeapsă pentru nesupunere era limitată la concediere sau amendă, dar nu îi transforma în sclavi. Pe lângă faptul că nu puteau fi pedepsiți decât sub autoritatea reprezentanților Coroanei, ei posedau, cel puțin în teorie, dreptul extins de a accede la Curțile de judecată.[85] Din acest motiv, condamnații transportați în Australia se bucurau de un statut superior celor al sclavilor.

În termeni generali, forța de muncă aservită penal era recrutată prin sistemele juridice care aplicau următoarele pedepse pentru infracțiunile politice, ca și pentru cele de drept comun: vâslitul pe galere, munca de întreținere a digurilor în porturile importante din patrie, transportarea în colonii sau încarcerarea în lagăre de muncă situate în țara de origine. Munca pe galere a fost practicată în Franța și în Spania până la sfârșitul secolului al XVIII-lea, când a fost înlocuită mai întâi de munca grea în porturile din metropolă și apoi de deportarea în colonii, practică utilizată în Anglia începând cu secolul al XVII-lea. Pe la jumătatea veacului al XX-lea, lagărele de muncă au devenit principala modalitate de organizare a mâinii de lucru a deținuților, fiind folosite de Germania nazistă, Rusia stalinistă și Japonia în timpul

celui de-al Doilea Război Mondial, dar istoria lor era mult mai îndelungată: fuseseră folosite în Rusia țaristă pentru dezvoltarea Siberiei și în coloniile europene de peste mări pentru condamnații care, din varii motive, nu putuseră fi repartizați unor patroni. Utilizarea muncii condamnaților a fost pe de o parte promovată, înaintea secolului al XX-lea, de politica uzuală a comutării pedepsei cu moartea în închisoare pe viață, și, de cealaltă parte, limitată de nașterea unui sistem penitenciar fondat pe o filozofie care acorda mai multă importanță restrângerii libertății prizonierilor decât folosirii muncii lor, în cursul secolului al XIX-lea.[86]

Întrucât condamnarea la muncă grea rezulta adesea din comutarea pedepsei cu moartea, servitutea penală se asemăna oarecum cu sclavia care le era oferită prizonierilor de război ca alternativă la execuție.[87] Totuși, infracțiunile pentru care se aplicau vâslitul pe galere, deportarea sau internarea într-un lagăr de muncă puteau fi relativ neînsemnate. Multe depindeau de asprimea legii și a aplicării acesteia, asociate cu incapacitatea închisorilor statului de a face față numărului mare de deținuți. De exemplu, după 1718, în Anglia secolelor al XVIII-lea și al XIX-lea, deportarea a devenit o pedeapsă pentru furturile mărunte și provocarea dezordinii. Un avocat bibliofil a fost dus în coloniile americane în 1736, pentru a ispăși o condamnare de șapte ani, pentru că furase cărți rare de la Universitatea Cambridge, în timp ce în 1827 artistul William Gould a fost trimis în Australia pentru că-și însușise o haină, o batistă de mătase și trei mănuși.[88] Furtul calificat, infracțiunea pe care tribunalele engleze o pedepseau cel mai adesea prin deportare în colonii, putea fi o încadrare juridică aplicabilă și unor infracțiuni minore, începând cu furtul bunurilor valorând un șiling. Cât despre celelalte infracțiuni pentru care vinovații erau transportați peste mări, revoltele conduse de căpitanul Swing în 1831 în Hampshire și Wiltshire au avut drept consecință trimiterea a 256 de bărbați în New South Wales, în timp ce majoritatea transporturilor din Irlanda în Australia duceau condamnați pentru vagabondaj și răscoale țărănești.[89] Ferocitatea legii era evidentă în Uniunea Sovietică, unde actul normativ împotriva infracțiunilor economice din 1932 condamna ca dușman al poporului pe oricine era prins furând de pe proprietatea statului, iar un cetățean putea fi arestat de cititorul contorului de electricitate, după cum relatează Soljenițîn. La fel era și în Germania nazistă, unde absenteismul și întârzierile la serviciu erau considerate infracțiuni grave la adresa statului, iar evreii, țiganii și homosexualii au fost internați pentru nici o altă crimă decât că erau ei înșiși. Totuși, întrucât aceste grupuri erau trimise mai degrabă în lagărele de exterminare decât în cele de muncă, ele furnizau doar o sursă minoră de mână de lucru aservită penal.[90]

Un alt factor determinant pentru recrutarea acestei mâini de lucru a fost războiul total din anii ’40, când, în lupta dintre Germania nazistă și Rusia sovietică, producția industrială și agricolă din ambele tabere, fiind lipsită practic de forța de muncă liberă din cauza nivelului ridicat al recrutărilor, a ajuns să depindă într-o proporție extrem de mare de brațele prizonierilor de război, cetățenilor popoarelor înfrânte și deținuților politici.[91] Resursele angajate în acest fel erau enorme. La sfârșitul anului 1944, naziștii foloseau 7,7 milioane de persoane supuse la muncă forțată, dintre care 2,5-3 milioane erau în lagăre de concentrare și pentru prizonierii de război. Restul erau muncitori recrutați din statele cucerite, în majoritate adunați în lagăre închise care nu se deosebeau prea mult de cele în care erau ținuți prizonierii de război. Rusia stalinistă a folosit 18 milioane de prizonieri, minimum un milion și maximum 2,6 milioane în fiecare an dintre 1936 și 1953.[92] Anterior, numai Rusia țaristă mai folosise mâna de lucru a deținuților pe o scară atât de extinsă, 1,3 milioane fiind transportați în Siberia între 1800 și 1916. Pentru comparație, numărul condamnaților puși la muncă în coloniile britanice era neînsemnat: cam 60 000 au fost trimiși în America de Nord și în insulele din Marea Caraibilor între 1660 și 1770 și 162 000 au fost duși în Australia între 1788 și 1867, deși aceste numere erau mari în comparație cu cele ale persoanelor trimise în colonii din Franța și Spania.[93] Condamnații transportați în teritoriile de peste mări reprezentau o sursă importantă de mână de lucru și de coloniști. Întrucât 90 la sută din transporturile britanice în coloniile americane aveau ca destinație Virginia sau Maryland, în unele părți ale regiunii Chesapeake, în secolul al XVIII-lea, condamnații reprezentau între 10 și 12 la sută din populația albă. La fel, în Australia, cum înainte de 1840 fuseseră doar puțini imigranți liberi, înseamnă că deținuții constituiau o proporție considerabilă în rândurile primilor coloniști din New South Wales și Teritoriul Van Diemen.[94]

Dacă majoritatea celor supuși la muncă forțată în Germania nazistă sau Rusia țaristă și sovietică erau prizonieri politici, condamnații trimiși în coloniile britanice erau în cea mai mare parte infractori de drept comun; în fapt, delincvenții „politici“ reprezentau doar 9 la sută dintre cei transportați în Caraibe și în America de Nord (în majoritate, rebeli irlandezi și scoțieni sau susținători ai revoltei de la Monmouth din 1685) și doar 3 la sută dintre cei duși în Australia (aproape două treimi dintre ei fiind țărani irlandezi condamnați pentru proteste împotriva proprietarilor de pământuri).[95]

În afară de această funcție punitivă, servitutea penală avea același scop ca și celelalte forme de aservire: compensarea penuriei cronice de forță de muncă. Dincolo de situația de război total (ca în Germania nazistă și Rusia

sovietică), utilizarea muncii prizonierilor a fost asociată cu etapele timpurii ale colonizării. La fondarea imperiilor de peste mări ale spaniolilor, francezilor, olandezilor și britanicilor, condamnații au fost folosiți, în numere mici, atât în echipajele vaselor care au efectuat primele călătorii de descoperire, cât și pentru stabilirea primelor colonii.[96] Atunci când ținuturile erau prea îndepărtate, sau condițiile prea inospitaliere pentru a atrage muncitorii liberi, intervenea aservirea penală. La început în Maryland și Virginia, condamnații, ca și muncitorii aflați sub contract în străinătate, au muncit din greu la defrișări și constituirea primelor plantații, în timp ce în New South Wales, la începutul secolului al XIX-lea, lipsa sclavilor și a muncitorilor aflați sub contract, precum și numărul mic de coloniști liberi au conferit condamnaților un rol crucial în convertirea unei închisori cu pază militară într-o colonie civilă. Contribuția lor nu a fost legată doar de construcția podurilor și a șoselelor, ci și de dezvoltarea fermelor de vite și ovine.[97]

În plus, condamnații au jucat un rol esențial în exploatările miniere și forestiere acolo unde terenul și climatul erau atât de ostile, încât obligarea rămânea singura modalitate viabilă de a obține forța de muncă necesară. Lucrul acesta se întâmpla în regiunile de tundră și taiga din nordul și răsăritul îndepărtat al Rusiei, unde lunga iarnă arctică, crivățul și vara scurtă, în care țânțarii făceau legea, excludeau ideea unor așezări ale oamenilor liberi, astfel că munca era efectuată de condamnații din lagăre. După ce construiau lagărul, deținuții munceau la drumuri și căile ferate de legătură, după care treceau la exploatarea resurselor locale. În acest fel au luat naștere exploatările forestiere din Siberia, minele de cărbune de la Vorkuta, minele de aur de la Kolîma și cele de nichel de la Novil'sk.[98]

Mai mult, la începutul anilor '40, efortul de război al Germaniei naziste și al Rusiei sovietice s-a bazat în mare măsură pe munca prizonierilor nu doar pentru obținerea materiilor prime, ci și pentru producerea armelor și echipamentelor militare. În cazul Uniunii Sovietice, această mână de lucru furniza 100% din producția de aur, 60% din cea de tablă, 13% din cea de nichel și 13 % din obuzele de mortier. În 1944, producea 17% din cantitatea totală de muniție.[99] În Germania nazistă, aproape jumătate din minerii din Bazinul Ruhr erau străini la sfârșitul anului 1943, iar 75% dintre ei erau muncitori din estul Europei, în majoritate prizonieri de război sovietici. Folosirea deținuților din lagăre pentru producerea de armament a început în 1942, în special la Buchenwald, Auschwitz și Ravensbrück. În octombrie 1943, 60 000 de deținuți erau implicați în această activitate. În august 1944 a fost dată în folosință în munții Harz Uzina Centrală, unde 12 000 de deținuți urma să

lucreze la producția de rachete V2. Drept urmare, polițiile secrete ale celor două state – NKVD în Rusia și SS în Germania –, care răspundeau direct de această forță de muncă, au fost implicate profund în producția industrială.[100]

În multe dintre aceste cazuri, eficiența muncii deținuților nu poate fi comparată cu cea a muncitorilor liberi de vreme ce, în același timp și loc, cei din urmă erau practic inexistenți. Se poate spune că munca deținuților era mai bună decât singura alternativă reală: o mână de lucru liberă total insuficientă. După cum spunea în 1826 judecătorul Forbes de la Curtea Supremă, referindu-se la New South Wales, „fără muncitori, pământul din această colonie nu poate fi folosit nicidecum, iar singurii lucrători sunt deținuții repartizați proprietarilor de teren."[101] Același lucru era adevărat și în cazul Rusiei arctice. Avantajele muncii deținuților constau în faptul că aceștia nu trebuia să fie cumpărați ori plătiți. Mai mult, cum erau folosiți în locul mașinilor sau al animalelor de cărăușie, iar paznicii ar fi fost necesari oricum – chiar dacă deținuții și-ar fi executat sentințele fără obligația de a munci – cheltuielile asociate utilizării mâinii lor de lucru erau mult mai mici decât costurile aferente muncitorilor liberi sau sclavilor. Dincolo de investiția minimă inițială, munca deținuților, în special atunci când erau internați în lagăre, oferea avantajul unui control extrem de ferm asupra forței de muncă. De asemenea, era ușor manevrabilă: când erau folosiți la munci grele în regiunile îndepărtate, condamnații din lagăre puteau fi mutați cu ușurință de la un proiect la altul.[102]

În coloniile britanice, condamnații evadau frecvent – de exemplu, 9 la sută au făcut-o în Maryland între 1746 și 1775 – sau, fiind permanent beți, ajungeau incapabili să muncească. Totuși, dacă primeau stimulente, cum ar fi perspectiva unei plăți de eliberare la expirarea sentinței sau a unui salariu în timpul executării acesteia, puteau lucra destul de bine.[103] Comentând în 1828 situația forței de muncă din New South Wales, Alexander Harris estima costurile deținuților la jumătate din cele asociate mâinii de lucru libere. Cât despre eficiența muncii lor în raport cu cea a lucrătorilor liberi, afirma: „între teama de biciuire și speranța obținerii unei dovezi de indulgență… munca lor era aproape la fel".[104] Din punctul de vedere al angajatorilor, folosirea condamnaților din colonii prezenta unele avantaje față de alte forme de servitute. Deși erau probabil mai puțin eficienți decât muncitorii sub contract în străinătate și sclavii, și cu siguranță mai susceptibili de a evada, acești deținuți se puteau compara favorabil atât cu sclavii, fiind mult mai ieftin de obținut, cât și cu muncitorii aflați sub contract, slujind pe o perioadă mai lungă și neavând dreptul la plata de eliberare.[105] Mai mult, prin secolul al XIX-lea – când deținuții puteau fi obținuți fără o plată inițială, iar

muncitorii aflați sub contract dobândiseră „privilegiul" salarizării și întreținerii, ba chiar și plata drumului de întoarcere – servitutea penală a ajuns să pară mai eficientă din punct de vedere financiar.

În lagărele naziste și sovietice, unde deținuții erau îmboldiți de amenințarea reducerii rațiilor – în fapt, de perspectiva reală a morții prin înfometare –, este de înțeles faptul că munceau din toate puterile. Totuși, slăbiciunea fizică provocată de malnutriție, asociată cu incapacitatea multora de a lucra din cauza tratamentului atroce căruia îi erau supuși și corupția conducătorilor lagărului, le-a diminuat sever productivitatea. Albert Speer considera că un deținut care lucra în industria de armament producea doar o șesime din ceea ce ar fi produs un muncitor normal, și sublinia că programul nazist de construcție a rachetelor de la Uzinele Centrale era sortit să fie întârziat mult în raport cu planificarea. Afirmând aceste lucruri, însă, el intenționa să denigreze planurile de folosire a muncii forțate elaborate de rivalul său, Heinrich Himmler. În Rusia Sovietică, se considera că deținuții aveau mai puțin de jumătate din capacitatea de muncă a lucrătorilor liberi, deși, în primele luni ale războiului, condamnații folosiți pentru producerea de mortiere și grenade au depășit planul în mod remarcabil, cu 38 la sută.[106]

Pentru deținuții britanici, transportul în colonii era considerat adesea ca o opțiune foarte convenabilă, un mijloc prin care bărbații și femeile primeau, în locul pedepsei extreme meritate, recompensa unei călătorii gratuite și a angajării garantate într-o lume plină de oportunități. Astfel, un poem publicat în decembrie 1786 în *The Whitehall Evening Post* suna după cum urmează:

Pe-o insulă merg, să muncească cu spor,
Mai caldă mult ca Britania, mai mare de zece ori;
N-au de plătit nici o vamă, nici prețul de drum,
Și-n golful Botaniei* vor duce-un trai bun.[107]

Atunci, ar trebui să compătimim oamenii liberi, care erau obligați să-și plătească drumul, să caute de lucru o dată ajunși și să plătească impozite după ce-și găseau o slujbă. Cu toate acestea, condamnații, ca și familiile pe care le lăsau acasă, aveau toate motivele de a gândi altfel. La urma urmelor, condamnații nu cereau să fie trimiși în Maryland sau în New South Wales, nici să fie supuși muncii obligatorii timp de șapte ani sau mai mult când

* Botany Bay – n. tr.

soseau acolo, adesea pentru o încălcare neînsemnată a legii. Mai mult, în ochii lor, transportarea în America reprezenta o dezonoare cumplită, întrucât aveau să lucreze pe câmp alături de sclavii negri.[108] Drumul în Australia – o călătorie de 15 000 de mile fără ca drumul de întoarcere să fie plătit – însemna plecarea de-acasă pentru totdeauna.

Aversiunea condamnaților față de transportarea în America era exprimată limpede în cererile pe care le înaintau pentru a obține pedepse alternative: preferau să fie biciuiți, să intre în rândurile armatei sau să fie folosiți pentru cercetări medicale. De asemenea, reieșea din frecvența cu care, în America de la începuturile perioadei moderne, condamnații evadați încercau să se întoarcă acasă, chiar dacă, în felul acesta, erau pasibili de pedeapsa capitală. Totuși, transportarea în colonii era, fără îndoială, o soluție mai bună decât moartea, astfel că acei condamnați care erau exilați în loc să fie executați nu făceau o afacere proastă. Cât despre numeroșii deținuți transportați în colonii pentru comiterea unor infracțiuni mărunte, pedeapsa era, în mod clar, disproporționată în raport cu delictul; dar, laolaltă, sistemul de repartizare, acordarea unei anumite libertăți, în funcție de munca efectuată – mai ales dacă era vorba de lucrul la ferme –, valoarea la care era prețuită munca lor din cauza penuriei de mână de lucru, precum și prevederea prin care condamnaților din Australia li se permitea să lucreze pentru ei înșiși înainte de ispășirea întregii pedepse – toate acestea ofereau condamnaților posibilitatea de a trăi în condiții rezonabile și, în cele din urmă, de a-și îmbunătăți condiția.[109] Cu siguranță, nu la fel stăteau lucrurile în lagărele de deținuți naziste ori sovietice. Acolo, autoritățile îi felicitau ironic pe prizonieri pentru norocul de a fi scăpat de pedeapsa cu moartea, dar experiența lagărului era atât de cumplită, dezumanizantă și distrugătoare încât moartea li s-ar fi putut părea cu adevărat o izbăvire.[110] În fapt, opresiunea extremă din aceste lagăre a făcut ca toate celelalte forme de servitute modernă – sclavia, iobăgia, munca sub contract în străinătate, aservirea datornicilor și munca forțată a condamnaților din colonii – să pară aproape benigne: în pofida aservirii, victimele erau în stare, prin perseverență, curaj și viclenie, să-și asigure o calitate a vieții superioară nivelului minim de subzistență.

Partea a II-a

Apariția și dezvoltarea

7

Servitutea albilor în cele două Americi

O trăsătură distinctivă a coloniilor britanice, atât din Marea Caraibilor, cât și din America de Nord, a fost faptul că, în primele etape ale dezvoltării, au folosit din plin slujitori albi.[1] De origine engleză, scoțiană, irlandeză, elvețiană ori germană, aceștia au jucat un rol esențial în defrișarea terenurilor, curățarea pârloagelor, crearea plantațiilor și au adus în Lumea Nouă priceperea lor în privința meșteșugăritului și a mecanicii. Contribuția lor a fost atât de importantă, încât s-ar putea spune că economia acestor colonii s-a fondat pe servitutea albilor. Echivalentul francez, *les engagés à temps*, a avut un rol similar, deși mai puțin însemnat, în coloniile franceze din Marea Caraibilor.[2]

Aservirea era și o modalitate de recrutare a noilor coloniști. Peste jumătate dintre cei sosiți în coloniile britanice între 1640 și 1780 își obținuseră drumul în America nu plătind bilet, ci obligându-se să muncească timp de câțiva ani. În calitate de coloniști, au jucat un rol crucial în extinderea spre vest. În 1717, Alexander Spottiswood afirma: „Locuitorii de la hotarele noastre sunt, în mare parte, dintre cei care au fost aduși aici ca slujitori și, întrucât și-au încheiat termenul de muncă, se așază acolo unde este pământ liber.“[3] În curând, valoarea acestor persoane aservite a căpătat recunoaștere oficială: în 1664, subliniind nevoia de a popula coloniile pentru a le ameliora, un comitet al Consiliului Plantațiilor Străine de la Londra declara că „populația este sporită mai ales prin trimiterea de slujitori“.[4]

Aservirea lua diferite forme, deși toți cei supuși ei se asemănau prin faptul că erau mărfuri care se puteau vinde ori cumpăra. Mulți ajungeau în America în calitate de muncitori aflați sub contract; înainte de a-și părăsi

țara natală, aceștia semnau un document legal prin care se specificau durata și condițiile de muncă. După ce soseau și erau vânduți, faptul era consemnat pe spatele documentului. Alții erau pur și simplu aserviți prin „datina locului“ și erau supuși legilor coloniale aferente. Nu era semnat nici un document legal. Uneori erau denumiți slujitori prin lege.* Datorită unui pachet de legi coloniale adoptate între 1661 și 1717, transportarea slujitorilor prin lege și a muncitorilor aflați sub contract a fost practicată pe scară largă în secolul al XVII-lea. În secolul următor a apărut un al treilea tip de lucrători aserviți, așa-numiții răscumpărători. După ce efectuau călătoria transatlantică fără vreo plată inițială, o dată ajunși în Lumea Nouă semnau un contract și se ofereau de vânzare. Dar faptul acesta se petrecea numai după o perioadă de grație de paisprezece zile, în care li se acorda posibilitatea de a-și răscumpăra libertatea, găsind o cale de a plăti costul călătoriei. Dacă reușeau, puteau începe o viață nouă ca oameni liberi; dacă eșuau, deveneau slujitori.

Aceste trei tipuri de slujitori aveau două lucruri în comun: aservirea lor avea loc prin consimțământ și își avea originea în costul transportului.[5] Mai existau alte două tipuri de slujitori duși în străinătate, pentru care constrângerea era involuntară: slujitorii pe care negustorii lipsiți de scrupule îi „răpeau“ din Lumea Veche împotriva voinței lor, respectiv condamnații trimiși să-și ispășească pedepsele în colonii.[6]

Se mai întâlnea și un alt tip de slujitor: colonistul care încălca legea colonială. Coloniștii condamnați pentru neplata datoriilor puteau fi aserviți până la stingerea datoriei. Ca o cale alternativă de răscumpărare, își puteau vinde copiii, care urmau să presteze muncă sub contract în străinătate. Și coloniștii condamnați pentru diverse infracțiuni puteau fi aserviți. În lipsa unui sistem penitenciar, la început erau amendați pentru o gamă de delicte incluzând furtul, incendierea și falsificarea, iar apoi, dacă nu puteau să plătească amenda, erau supuși muncii forțate. Ca și muncitorii aflați sub contract, toți acești condamnați – proveniți din metropolă sau din colonii – erau încredințați pentru o anumită perioadă oricui era pregătit să-i cumpere.[7]

Aceste forme variate de aservire aveau câteva caracteristici comune. Dincolo de faptul că puteau fi vânduți, slujitorii nu primeau un salariu în schimbul muncii prestate, ci doar cele necesare supraviețuirii. Nici unul dintre ei nu-și putea alege stăpânul: pur și simplu, erau atribuiți celui care licita mai mult. Totuși, aservirea nu era nelimitată în timp. Spre deosebire

* În original, *servants by statute* – n. tr.

de cazul sclavilor negri, nu se transmitea generației următoare, ba adesea nici nu era pe viață. Pentru muncitorii aflați sub contract și slujitorii prin lege, dura între patru și șapte ani; pentru condamnați, între șapte și paisprezece ani.[8] Aceasta însemna că, pentru asigurarea continuității forței de muncă, trebuiau găsite mereu noi surse de lucrători.

Utilizarea lucrătorilor aserviți a fost începută de Virginia Company care, între 1608 și 1619, a dezvoltat o metodă de atragere a coloniștilor în Lumea Nouă. În schimbul plății călătoriei, compania cerea efectuarea unui serviciu sub contract de câțiva ani. Dar, nereușind să se descurce cu numeroasele evadări și tergiversări, s-a eliberat de responsabilitatea organizării acestei forțe de muncă mai întâi închiriind-o, apoi vânzând-o coloniștilor liberi. O dată cu dizolvarea companiei, în 1624, sistemul a devenit o importantă sursă de mână de lucru: din 1227 de locuitori albi ai Virginiei, 487 erau muncitori aserviți. Iar acesta nu era decât începutul. Cam trei sferturi din albii care au traversat Atlanticul în secolul al XVII-lea pentru a se așeza în Virginia erau inițial aserviți.[9]

În comerțul transatlantic cu slujitori, Virginia Company a fost înlocuită curând de o mulțime de negustori englezi. Reglementările britanice împotriva „răpirii“ (o ordonanță a Parlamentului din 1645, un ordin al Consiliului de Coroană din 1682 și o lege adoptată de Parlament în 1717) îi încurajau pe negustori să se protejeze împotriva acuzațiilor de răpire cerând persoanelor transportate să semneze acte legale înaintea îmbarcării.[10] Totuși, în cursul secolelor al XVII-lea și al XVIII-lea, numeroși slujitori continuau să vină în Lumea Nouă fără să fi semnat vreun contract. O dată ajunși, confruntându-se cu datoria reprezentată de costul călătoriei, acceptau să fie vânduți ca lucrători aserviți. În momentul vânzării, fie se angajau să muncească sub contract, fie acceptau să se supună datinilor locului, devenind astfel slujitori prin lege. Practic toți cei care semnaseră contracte în țara de origine erau celibatari; același lucru era adevărat pentru slujitorii prin lege. Totuși, un număr destul de mare de răscumpărători, mai ales cei din Germania și Irlanda, veneau cu familiile care, în cursul procesului de vânzare, erau adesea separate. Mai mult, mulți dintre cei care consimțeau să fie transportați ca lucrători aserviți ajungeau victime ale înșelăciunilor, atunci când promisiunea de a li se atribui loturi de pământ la încheierea termenului nu era îndeplinită.[11] Ca foști țărani, erau atrași în Lumea Nouă de perspectiva recăpătării statutului de împroprietărit al strămoșilor lor. Această ambiție le era adesea retezată de extinderea agriculturii comerciale pe scară largă, care îi obliga, la încheierea termenului, să-și câștige existența ca lucrători lipsiți de pământ.

Munca albilor aserviți a devenit acceptabilă rapid în toate coloniile britanice din Lumea Nouă. Totuși, în unele părți, mai ales în Connecticut și Massachusetts – unde erau suficienți coloniști liberi pentru a satisface nevoia de forță de muncă – nu a căpătat importanță. În fapt, cele mai mari concentrări de slujitori albi se găseau în coloniile fondate pe teritoriul indienilor Chesapeake din Virginia și Maryland, precum și în coloniile caraibiene din Barbados și Jamaica, regiuni în care la început a predominat sclavia negrilor.[12]

Mult peste jumătate dintre cei care au venit în coloniile britanice din America în calitate de lucrători aserviți au ajuns în Maryland și Virginia. Virginia reprezenta cea mai importantă destinație în secolul al XVII-lea, iar Maryland – în cel de-al XVIII-lea. Pennsylvania a devenit o destinație importantă la începutul secolului al XVIII-lea, dar aceasta numai în comparație cu coloniile de la nord de Chesapeake. Pe la 1770, când în Pennsylvania veneau 18 la sută dintre slujitorii importați, 79 la sută mergeau în Virginia și Maryland. În acea perioadă, puțini se îndreptau spre Indiile de Vest. Totuși, pe la jumătatea secolului al XVII-lea Barbados era destinația cea mai însemnată, primind 69 la sută față de 28 la sută în coloniile din teritoriul Chesapeake; proporția a scăzut la 3 la sută, față de 85 la sută în Chesapeake, pe la 1690. În 1720, Jamaica devenise cea mai importantă destinație din Indiile de Vest, 21 la sută din total mergând acolo, față de 1 la sută în Barbados. Apoi, pe la 1730, a devenit destinația majoră pentru slujitorii transportați în întreaga Lume Nouă, luând 60 la sută dintre noii sosiți, față de 24 la sută în regiunea Chesapeake. După aceea, totuși, însemnătatea ei a scăzut, primind doar 1 la sută în 1770. În această perioadă, majoritatea slujitorilor mergeau în Chesapeake și restul în Pennsylvania.[13]

O trăsătură proeminentă a folosirii albilor aserviți în America este faptul că cererea pentru acest tip de mână de lucru nu era neapărat exclusă prin utilizarea sclavilor negri. Cele petrecute în Barbados, unde sclavii i-au înlocuit rapid pe slujitori, nu reprezintă o experiență tipică. Jamaica, de pildă, a primit cea mai mare parte a slujitorilor albi pe la 1730, când populația insulei era compusă în proporție de 93 la sută din negri, în majoritate sclavi; iar în 1770 – când coloniile din regiunea Chesapeake primeau cei mai mulți dintre slujitorii albi trimiși în Lumea Nouă – proporția negrilor din totalul populației de aici a ajuns la valoarea maximă, de 39 la sută.[14] Câțiva factori au permis coloniilor să folosească sclavi și slujitori în număr mare în același timp. Unul dintre ei era faptul că, în societățile dominate de plantații, s-a produs o diviziune a muncii: munca necalificată era prestată de sclavi, iar cea

calificată și administrativă era efectuată de către albii aserviți.[15]

Mai mult, penuria de forță de muncă și costul ridicat al acesteia stimulau cererea de lucrători albi aserviți, chiar și acolo unde sclavii negri erau numeroși. Dar și lucrătorii albi puteau fi greu de găsit și, de aceea, scumpi. Spre deosebire de sclavi, muncitorii aserviți (în afară de condamnații deportați) își puteau alege întrucâtva colonia în care aveau să slujească. Deoarece hotărârea era luată înainte de părăsirea țării natale, era influențată considerabil de reputația de care se bucurau diferitele colonii. În general, coloniile de pe continent erau preferabile față de cele din Caraibe. Când își alegeau destinația, slujitorii luau în considerare condițiile și tipul de muncă, precum și recompensele promise pentru o comportare bună. În curând, Barbados s-a exclus de la sine, între 1640 și 1660, devenind o insulă de plantații imense de trestie de zahăr lucrate de sclavi. Faptul acesta s-a petrecut în detrimentul sistemului anterior de mici ferme de bumbac și tutun lucrate de albi aserviți și, în multe cazuri, deținute de foști slujitori. Schimbarea reiese cu claritate din petiția adresată în 1675 regelui de către consiliul și adunarea legislativă din Barbados: „Pe vremuri primeam din abundență slujitori creștini din Anglia... dar acum putem primi doar puțini englezi, întrucât nu avem pământ să le dăm la încheierea termenului de lucru, ceea ce până acum îi atrăgea încoace... De aceea, depindem în totalitate de negri.“ Cum rămăsese o suprafață de teren insuficientă pentru distribuire și plata recompenselor de eliberare, iar șansa de a atrage slujitori albi, în concurență cu Jamaica sau continentul american, era redusă, plantatorii din Barbados erau obligați să instruiască sclavi pentru îndeplinirea muncilor calificate și administrative; altfel, urma să depindă de condamnații în care nu se putea avea încredere și de oamenii liberi, extrem de bine plătiți. Insulele Leeward (Antigua, Montserrat, Nevis și St. Christopher) au suferit aceleași transformări între 1678 și 1713. Jamaica a urmat aceeași cale la sfârșitul secolului al XVIII-lea. O atracție esențială pentru albii aserviți era posibilitatea de a găsi un loc de muncă după încheierea perioadei fixate. Totuși, Charles Leslie, vizitând Jamaica, afirma în 1739: „După expirarea celor patru ani, nu găsesc pe nimeni să-i angajeze și, în general, rămân într-o stare de mizerie.“[16]

Pe continentul american, coloniile de pe teritoriul Chesapeake se bucurau de un avantaj decisiv față de celelalte colonii britanice în ceea ce privește recrutarea slujitorilor, deoarece cultivau plante industriale care atrăgeau negustorii implicați în comerțul cu albi aserviți. Pentru acești negustori era extrem de convenabil să vină cu un transport de slujitori și să se întoarcă cu o încărcătură de tutun. Spre deosebire de trestia de zahăr, tutunul con-

tinua să fie cultivat de micii fermieri, care preferau să folosească albi aserviți deoarece prețul unui slujitor era mai scăzut decât acela al unui sclav. Astfel, albii aserviți au continuat să fie folosiți ca muncitori atât calificați, cât și necalificați, prețul lor fiind menținut scăzut datorită existenței unui surplus de lucrători în Europa, a lipsei restricțiilor guvernamentale în privința emigrării lor și interesului negustorilor de a-i transporta la Baltimore.

Slujitorii efectuau munci agricole nu doar în regiunea Chesapeake, ci și în coloniile din New York, New Jersey și Pennsylvania, unde recoltele aveau ca destinație principală piața americană. Totuși, aici numărul de lucrători aserviți era limitat de faptul că predominau fermele lucrate de membrii familiilor, ca și de incapacitatea de a concura cu Chesapeake în privința atragerii noilor sosiți. Angajarea slujitorilor ca muncitori agricoli în aceste regiuni de la nord de Chesapeake era favorizată, pe de o parte, de costurile ridicate ale forței de muncă salarizate și, de cealaltă parte, de imposibilitatea cumpărării unui număr suficient de sclavi. Subliniind importanța mâinii de lucru aservite, președintele consiliului din Pennsylvania declara în 1756: „Fiecare întreprindere de aici, de la cele de negustorie și aparate mecanice până la plantații și ferme, este susținută de munca slujitorilor aflați sub contract.“[17]

Utilizarea mâinii de lucru a albilor aserviți a evoluat așa cum a făcut-o datorită trăsăturilor ei fundamentale: în special, principiul consimțământului, care le permitea slujitorilor să-și hotărască destinația din colonii, apoi durata relativ scurtă a contractului faptul că, în afară de cele necesare subzistenței, nu erau plătiți decât la începutul și terminarea contractului; în plus, cei aserviți erau în exclusivitate albi, ceea ce le permitea să profite de pe urma deosebirii pe care o făcea societatea colonială între servitutea albilor și cea a negrilor.

În asociere cu durata redusă a contractului, principiul consimțământului crea o problemă a asigurării forței de muncă, deoarece obliga diferitele colonii să concureze pentru obținerea de noi recruți, în timp ce scurtimea perioadei obligatorii făcea din recrutare o condiție vitală pentru supraviețuirea sistemului. Drept urmare, trebuiau oferite stimulente pentru atragerea slujitorilor, iar regiunile mai puțin populare (cum erau Caraibele în raport cu partea continentală a Americii, și, în Caraibe, Barbados față de Jamaica) erau forțate să instituie un regim mai blând. Acesta presupunea limitarea pedepselor pe care le puteau administra stăpânii, garantarea unor condiții minime de hrană, îmbrăcăminte și cazare, renunțarea la constituirea de echipe de muncă forțată în agricultură, promiterea unor sume ge-

neroase la eliberare, chiar și plătirea de salarii și reducerea perioadei de muncă obligatorie.[18] Mai erau și alți factori care sporeau indulgența sistemului, în special metoda de plată și nevoia intrinsecă a societății de a distinge între aservirea albilor și cea a negrilor.

Slujitorii albi aveau datoria de a munci în schimbul călătoriei gratuite în Lumea Nouă; la sfârșitul perioadei, primeau o sumă de bani menită să le recompenseze strădaniile și loialitatea. În acest timp, nu aveau dreptul la nimic altceva decât cele necesare subzistenței. Faptul că remunerarea nu se făcea decât la sfârșit reprezenta o problemă pentru stăpân, care trebuia să obțină de la slujitori hărnicie, eficiență, angajament atunci când capacitatea lui de control printr-un regim de pedepse era limitată de legea colonială. Mai mult, asprimea stăpânului putea duce la tergiversarea lucrului și la sporirea numărului evadărilor. După perioada de început, când evadații erau pedepsiți cu moartea, s-a ajuns ca aceștia să primească, de obicei, o extindere a duratei muncii obligatorii; măsura nu aducea mari avantaje stăpânului, care trebuia să plătească pentru capturarea evadatului și se alegea doar cu un slujitor care era încă și mai puțin pregătit să muncească.[19] Un stăpân care dorea să asigure o muncă de calitate din partea albilor aserviți trebuia să poată oferi stimulente. În consecință, slujitorii puteau fi tratați chiar mai bine decât cereau contractele de aservire sau legile coloniale.

La început, în Lumea Nouă, africanii sau amerindienii puteau fi priviți ca slujitori aserviți temporar, la fel cu cei albi. Dar, pe baza ipotezei conform căreia albii sunt în mod esențial creștini, iar cei de culoare – în mod esențial păgâni, dreptul colonial și cel metropolitan au ajuns să includă o distincție importantă, prin care negrii erau condamnați la aservire perpetuă, transmisibilă generațiilor următoare, în timp ce aservirea albilor se referea doar la suspendarea libertății pentru o perioadă anume. Această distincție a devenit mai flexibilă doar atunci când s-a pus problema abolirii sclaviei; de exemplu, Legea Abolirii Treptate a Sclaviei adoptată în Pennsylvania în 1780 a transformat sclavii nou-născuți în slujitori aflați sub contract. Același lucru s-a petrecut pe la 1830 și cu sclavii eliberați în insulele britanice din Marea Caraibelor.[20] Mai mult, aservirea impusă negrilor pornea de la ideea că aceștia nu aveau identitate legală ca persoane, în afara cazurilor când erau prevăzute excepții prin lege. În schimb, aservirea impusă albilor le nega doar unele drepturi până la încheierea termenului, în timp ce se prezuma păstrarea celorlalte drepturi în perioada de servitute.[21]

Distincția clară făcută în Lumea Nouă între servitutea albilor și cea a negrilor s-a manifestat în 1664, când la Londra a fost constituit un birou oficial

de înregistrare pentru cei transportați. Erau recunoscute două tipuri de slujitori, albi și negri. Definind negrii ca „slujitori pe viață“, biroul recomanda vânzarea lor la prețul de 20 de lire sterline. Definind albii ca slujitori temporari, prețuiți la 16 lire, instituția preciza că urma să fie eliberați după o perioadă la încheierea căreia aveau să primească 10 lire.[22] Cu trei ani înainte, aceeași distincție fusese exprimată ferm în Codul Slujitorilor din Barbados, din 1661, cod care a fost imitat în Jamaica și insulele Leeward.[23] Prin aceste documente legale, slujitorii primeau privilegii legate de rațiile alimentare, îmbrăcăminte și condițiile de muncă. Aveau dreptul să-și apere privilegiile în fața tribunalului, putând să-și dea stăpânii în judecată și să depună mărturie. Mai mult, atunci când erau acuzați, slujitorii aveau dreptul, ca și oamenii liberi, să beneficieze de un proces cu jurați. Dacă erau găsiți vinovați, erau pedepsiți de obicei prin extinderea termenului muncii obligatorii. Dacă se dovedea că fuseseră victimele brutalității stăpânului, slujitorii se puteau aștepta să fie recompensați ca și cum ar fi fost liberi. Dincolo de faptul că erau albi, atitudinea societății față de ei se datora și duratei reduse a aservirii. Din acest motiv, li se permitea chiar să dețină proprietăți, dar nu se puteau căsători și nu puteau întemeia o afacere fără îngăduința stăpânului. Priviți ca potențiali coloniști, aveau îndatoriri asociate cu statutul de oameni liberi (deși nu li se permitea să voteze, să dețină funcții publice sau să fie jurați), mai ales aceea de a activa în forțele de rezerviști – inițial, pentru a apăra așezările în fața incursiunilor indienilor; mai târziu, pentru a apăra comunitatea albilor în fața manifestărilor de nemulțumire ale negrilor.[24]

Pentru negri, lucrurile stăteau cu totul altfel.[25] Codul adoptat în 1661 în Barbados nu specifica rațiile pe care urma să le primească sclavii sau munca pe care trebuia s-o presteze. Mai mult, aceștia nu aveau dreptul să acționeze în judecată, să depună mărturie sau să beneficieze de un proces cu jurați. Se accepta faptul că pedepsirea sclavilor cădea în sarcina stăpânului, nu în cea a tribunalului; și, de vreme ce nu puteau fi pedepsiți prin extinderea termenului muncii obligatorii, erau adesea biciuiți, însemnați cu fierul roșu sau mutilați. Dacă aceasta ducea la omorârea sclavului, stăpânul nu era pasibil decât de plata unei amenzi.[26]

În Virginia, Maryland și Pennsylvania, slujitorii aveau mai puține drepturi legale decât în Barbados, aceasta deoarece albii aserviți preferau oricum să meargă în America de Nord, astfel că nu era nevoie de stimulente pentru atragerea lor. Așa cum a evoluat în secolul al XVII-lea, dreptul colonial de pe continent făcea, desigur, deosebirea dintre servitutea albilor și

cea a negrilor, legile fiind în avantajul slujitorilor albi. Dar, pe de altă parte, existau similarităţi între statutele legale ale celor două categorii.[27] Atât slujitorii, cât şi sclavii erau consideraţi bunuri mobile din perspectivă fiscală, fiind incluşi în valoarea impozabilă a proprietăţii stăpânilor. Atât unii, cât şi ceilalţi puteau fi vânduţi ori închiriaţi, lăsaţi prin testament altei persoane sau transferaţi în contul unei datorii. Iar evadarea era considerată şi pentru unii, şi pentru ceilalţi o încălcare gravă a legii: o formă ciudată de furt, în care obiectul furat era acuzat de a fi comis infracţiunea dispărând cu sine însuşi. În această privinţă, fără nici o îndoială, munca obligatorie era o formă de servitute.[28]

Prezenţa masivă a sclavilor negri nu numai că a contribuit la ameliorarea opiniei despre slujitorii albi, dar a şi uşurat povara acestora din urmă. La început, slujitorilor li se cerea să facă tot ceea ce poruncea stăpânul. Atunci când era vorba de lucrul pe câmp, condiţiile erau extrem de grele. Dar sosirea sclavilor a împuţinat şi uşurat însărcinările care le erau impuse. Pe la 1680, muncile agricole de pe plantaţiile din Barbados şi Jamaica le erau încredinţate doar negrilor, cu excepţia posibilă a câtorva condamnaţi albi. În următoarea sută de ani, în Maryland şi Virginia s-a procedat la fel. În fapt, folosirea slujitorilor ca muncitori agricoli s-a mai menţinut doar în regiunile unde existau puţini sclavi, mai ales în coloniile americane din interiorul continentului şi în Noua Anglie. Acolo unde mâna de lucru a sclavilor era utilizată extensiv în agricultură, slujitorii au ajuns să fie folosiţi în special ca meşteşugari calificaţi. Faptul acesta se reflecta în cifrele referitoare la importul de albi aserviţi. Astfel, pe continentul american, proporţia slujitorilor calificaţi aduşi din Anglia a crescut de la 23 la sută în 1683-1684 la 77,2 la sută în 1773-1775, în timp ce în Caraibe a crescut de la 37,4 la sută în 1683-1684 la 100 la sută în 1773-1775. În cele din urmă, sclavii negri au preluat muncile calificate de pe plantaţii, datorită faptului că plantatorilor le era din ce în ce mai greu să obţină slujitori, iar în Lumea Nouă se năşteau din ce în ce mai mulţi sclavi care, crescuţi pe plantaţii, profitau de şansa de a dobândi priceperea în diferite domenii cu scopul de a scăpa de muncile agricole şi de a-şi ameliora condiţia. Înlocuiţi de sclavi pe posturile de muncitori calificaţi şi necalificaţi, albii aserviţi au continuat să fie folosiţi ca slujitori în gospodărie, ca supraveghetori şi administratori de plantaţie. În felul acesta, li se atribuiau doar însărcinări relativ uşoare.[29]

Câştigurile legate de statutul juridic şi de condiţiile de muncă pe care le obţineau albii aserviţi de pe urma prezenţei sclaviei erau contracarate de doi factori importanţi. În primul rând, procesul care le uşura munca i-a făcut

nesemnificativi din punct de vedere economic. În al doilea rând, îndreptățirea lor la plata unei recompense la eliberare a avut de suferit. La începuturile colonizării, legile coloniale specificau adesea faptul că slujitorii ar trebui să primească un lot de pământ la încheierea perioadei de muncă obligatorie: într-o lege din Jamaica, din 1661, se preciza o suprafață de 30 de acri; într-una din Maryland, din 1640, era vorba de 50 de acri. O lege din Barbados, adoptată în 1647, acorda foștilor slujitori terenuri în Nevis sau Antigua. Și, atunci când a fost fondată Pennsylvania, în 1682, William Penn a promis fiecărui slujitor câte 50 de acri. Virginia nu avea o asemenea lege, dar chiar și acolo, în 1679, Coroana l-a instruit pe guvernator să pună deoparte terenuri pentru slujitorii eliberați. În această perioadă timpurie, loturile atribuite foștilor slujitori erau luate fie din pârloage, fie din haturi; coloniștii primeau câte un teren de 50 de acri pentru fiecare persoană albă pe care o aduceau în America pe propria cheltuială.[30]

Dar regiunile în care era atrasă mâna de lucru a albilor aserviți au ajuns în scurt timp să fie dominate de plantațiile cu sclavi, care apăreau oriunde erau disponibile terenuri pentru cultivare. Pentru a potoli spiritul de acaparare al plantatorilor, legile coloniale au fost schimbate, loturile atribuite la eliberare fiind convertite în cantități de zahăr (ca în Barbados, în 1661), sume de bani (40 de șilingi în Jamaica în 1681, 3 lire sterline în Carolina de Nord în 1741) sau costume de haine (ca în Carolina de Sud în 1717 sau în Pennsylvania în 1682). Chiar și atunci când legea rămânea neschimbată, ca în Maryland, plantatorii reușeau să-și aproprieze terenurile, astfel că, pe la 1670, doar un sfert dintre slujitorii eliberați și-au putut dovedi dreptul la un lot de pământ, iar cei mai mulți dintre ei l-au vândut repede. În Virginia se relata în 1696 că „de mulți ani nu mai e nici o pârloagă liberă... pentru slujitorii care și-au încheiat termenul", și, drept urmare, aceștia „sunt forțați să... meargă în cele mai îndepărtate locuri ale coloniei pentru a găsi pământ, expunându-se pericolelor și adesea... prilejurilor de război cu indienii". Împotriva șansei albilor aserviți de a deveni proprietari de pământ se manifesta și nevoia de mână de lucru plătită a plantatorilor. Plata la eliberare, care reprezenta inițial o modalitate prin care slujitorul se stabilea ca mic fermier, a devenit foarte repede un instrument prin care era obligat să-și vândă mâna de lucru. Dacă sistemul funciar din Lumea Nouă ar fi urmat calea celui din Europa – unde proprietarii de pământuri preferau să-și închirieze moșiile decât să le administreze singuri – rezultatul ar fi fost diferit. Dar profitabilitatea plantațiilor lucrate de sclavi impunea o altă soluție. Indiferent de promisiunile care se făceau în Europa pentru a

atrage slujitori albi în Lumea Nouă, cei care ajungeau acolo sfârșeau, în majoritate, fără a fi primit pământ, sau erau obligați să intre în ținuturile indienilor pentru a-l dobândi.[31]

Munca obligatorie, cu excepția celei a condamnaților, nu a suscitat niciodată prea multe obiecții. Chiar și în Pennsylvania, unde, în 1790, se făceau planuri de abolire a sclaviei, munca obligatorie a rămas perfect acceptabilă și a continuat să fie folosită până pe la 1830.[32] Sfârșitul acestei practici s-a datorat în parte restricțiilor impuse de metropole asupra exportului de slujitori – adoptate de guvernele Germaniei, Elveției și Marii Britanii între 1764 și 1819 – și în parte ieftinirii călătoriei transatlantice, mulțumită locurilor libere de pe vasele care se întorceau goale din Europa după ce transportaseră bumbac de la New York și cherestea din Quebec. Începând cu 1820, cum drumul costa jumătate față de secolul al XVII-lea, numeroși muncitori liberi, împreună cu familiile lor, și-au putut permite să meargă în America.[33] O justificare tradițională pentru folosirea muncii obligatorii, atât a sclavilor, cât și a slujitorilor, fusese lipsa forței de muncă libere, costul ei mare și faptul că nu inspira încredere. Ultimul argument a fost expus de Benjamin Franklin la Philadelphia, în 1751. Comparând oamenii liberi cu sclavii, el scria: „Sclavii pot fi păstrați atât timp cât dorește stăpânul lor, sau atât timp cât are ce să le dea de lucru, pe când oamenii angajați își părăsesc mereu stăpânul (adesea în mijlocul treburilor) și se stabilesc pe cont propriu."[34] Prima parte a remarcii indica avantajul sclavilor în raport cu slujitorii, dar cea de-a doua parte sublinia avantajul lucrătorilor aserviți în raport cu angajații liberi. Ceea ce lipsea era o referire la punctul de vedere al lui Adam Smith (aplicabil atât slujitorilor, cât și sclavilor), conform căruia motivația muncitorilor aserviți, care erau plătiți în principal prin asigurarea subzistenței, era scăzută în raport cu cea a muncitorilor salarizați.

La începutul secolului al XIX-lea, fluxul important de muncitori liberi a transformat structura mâinii de lucru de pe continentul nord-american, eliminând dintr-o dată problema tradițională asociată cu lucrătorii aserviți. Totuși, valul de muncitori albi nu s-a îndreptat spre coloniile britanice din Caraibe. Acolo, o dată cu abolirea sclaviei, a reapărut o problemă serioasă a mâinii de lucru, conducând la o altă etapă de înflorire a muncii obligatorii pe termen scurt, efectuată de data aceasta de către foștii sclavi, cărora li se cerea să lucreze un timp ca o condiție pentru emancipare, și de către asiaticii aduși să muncească pe plantații, în parte pentru a scădea salariile foștilor sclavi și în parte pentru a compensa lipsa dorinței acestora de a mai continua să lucreze.

Cu mult timp înainte de dispariția sa din Lumea Nouă, aservirea albilor

a început să-și piardă din însemnătate, în principal pentru că țările europene au impus restricții asupra exportului de slujitori, iar sclavii o făceau redundantă, furnizând plantațiilor mână de lucru calificată. Datorită restricțiilor europene asupra exportului, munca obligatorie devenise nesemnificativă în America pe la 1800; iar, întrucât sclavii preluaseră activitățile calificate și de supraveghere, același lucru s-a petrecut și în Caraibe pe la 1780.[35] Totuși, evoluția muncii obligatorii în Lumea Nouă nu poate fi descrisă printr-o poveste relatând marea ei importanță din primele etape ale colonizării, declinul constant datorat apariției plantațiilor lucrate de sclavi și sfârșitul provocat de valul de muncitori liberi. O analiză statistică a situației emigranților din 1773-1776 dezvăluie în mod clar durabilitatea muncii obligatorii și importanța pe care a păstrat-o în privința populării Lumii Noi. În acea perioadă, 6 000 de persoane – o cifră care, probabil, îl includea pe Thomas Paine – și-au părăsit țara natală pentru a se stabili peste ocean. Față de 34 la sută care și-au plătit trecerea și s-au stabilit ca oameni liberi, 66 la sută au ajuns ca lucrători aserviți, cu 55 la sută muncitori aflați sub contract, 6 la sută datornici și 5 la sută condamnați. Dintre aceștia 66 la sută, 95 la sută au mers direct pe continent, majoritatea în Maryland și Pennsylvania; restul au ajuns în Indiile de Vest.[36]

La începutul secolului al XVII-lea, munca obligatorie era susținută de dorința multor europeni săraci sau persecutați de a-și abandona temporar libertatea pentru a traversa Atlanticul. Între ei predominau irlandezii și germanii din Vest. Majoritatea erau răscumpărători cu speranța de a-și plăti drumul o dată ce ajungeau în America. Nădăjduiau să reușească vânzând bunurile și animalele pe care le aduseseră cu ei, căci mulți veneau cu tot ce le rămăsese din gospodărie, după ce nu reușiseră să adune bani pentru plata călătoriei. Impactul produs de sosirea irlandezilor se reflectă în diferența izbitoare dintre muncitorii aflați sub contract din Pennsylvania între 1682-1687 (când 86 la sută erau englezi, față de 12 la sută irlandezi) și 1741-1746 (când 93,6 la sută erau irlandezi, față de 4 la sută englezi). Valul de irlandezi a urmat anilor de foamete din 1725, 1726 și 1727 și a fost stimulat în continuare de declinul industriei inului din Irlanda de Nord. În consecință, doar din această regiune au venit aproximativ 31 000 între 1725 și 1775.[37] În aceeași perioadă, în Pennsylvania au venit cam 40 000 din Europa Occidentală. Valul a început între 1685 și 1715, fiind provocat de fuga protestanților din Franța, Germania și Elveția, care încercau să scape de persecuțiile religioase, și de exodul țăranilor din Renania și Palatinat, landuri devastate de armatele lui Ludovic al XIV-lea. A continuat la începutul secolului al XIX-lea

ca urmare a ravagiilor provocate de armatele lui Napoleon.[38] Proporția mare a coloniștilor albi care veneau în Lumea Nouă ca persoane aservite – peste jumătate dintre cei care s-au stabilit acolo între mijlocul secolului al XVII-lea și revolta coloniilor americane – s-a datorat celor sosiți în număr considerabil la începutul secolului al XVIII-lea.

Ultima sursă importantă de mână de lucru aservită în America era practica britanică de trimitere a condamnaților în această parte a lumii, practică încheiată brusc de revolta coloniilor americane. Deportarea deținuților a fost autorizată pentru prima dată în 1615 printr-un ordin al Consiliului de Coroană referitor la condamnații cărora li se comutase pedeapsa cu moartea, apoi a fost extinsă la infracțiunile mai puțin grave în 1662, când „deportarea în oricare dintre plantațiile engleze de peste mări“ a devenit pedeapsa pentru vagabonzii incorigibili.[39] Cu toate acestea, în secolul al XVII-lea deportarea nu a fost folosită pe scară largă, în afară de cazurile de răscoală. Pe la 1700, doar 10 000 de condamnați fuseseră trimiși în Lumea Nouă, majoritatea începând cu 1640. Cam o treime dintre ei erau răsculați, în cea mai mare parte scoțieni sau irlandezi – în fapt, în afară de 840 de indivizi, toți fuseseră condamnați pentru răscoala condusă de Monmouth în 1685.[40] Deși în această perioadă fuseseră deportați puțini infractori, coloniile au exprimat proteste la adresa acestei practici; iar pe la 1670, în urma unor tulburări puse pe seama condamnaților, atât Virginia, cât și Maryland au dorit să interzică intrarea acestora pe teritoriul lor.[41]

Majoritatea condamnaților deportați din Marea Britanie în Lumea Nouă – 50 000 dintre ei – au fost trimiși între 1700 și 1775. Coloniile care exprimau obiecții, Virginia, Maryland și Pennsylvania, au primit 90 la sută dintre ei. Restul au ajuns în Jamaica, insulele Leeward, Barbados și New Jersey.[42] Faptul acesta s-a datorat Legii Deportării din 1717. Menționând „marea nevoie de slujitori“ din colonii, documentul nu ținea seama de interdicția impusă de acestea, autorizând deportarea pentru paisprezece ani în locul pedepsei cu moartea, și pentru șapte ani ca pedeapsă pentru alte infracțiuni, cum ar fi furtul. Deportarea a fost extinsă la alte delicte printr-un pachet de legi adoptate între 1720 și 1765.[43] Luând în considerare practica din secolul al XVII-lea, actul legislativ din 1717 nu prevedea constituirea de structuri penitenciare peste ocean. În fapt, scopul măsurii era evitarea costurilor încarcerării, atât acasă, cât și în colonii. Modelat după munca obligatorie, dar cu diferența esențială că părțile contractului inițial erau negustorul și autoritățile închisorilor britanice, nu persoana aservită, sistemul deportării îi acorda negustorului „dreptul la proprietate și uzufruct“ asupra muncii con-

damnaților; în schimb, el asigura transportarea acestora în colonii. De asemenea, negustorul avea dreptul de a transfera deținutul unei alte persoane, prin vânzarea contractului către un colonist care dobândea dreptul asupra muncii condamnaților până la expirarea sentinței.[44]

Așadar, condamnații deportați, ca și slujitorii prin lege și muncitorii aflați sub contract în străinătate, furnizau coloniilor albi ca mână de lucru aservită. Acestora li se adăugau, într-o proporție redusă, coloniștii aserviți pentru neplata datoriilor sau condamnați pentru infracțiuni precum furtul, incendierea și falsificarea. Această practică era întâlnită, pe la jumătatea secolului al XVIII-lea, în coloniile britanice din America. Asemenea slujitorilor aserviți, toți acești condamnați erau legați de gospodării private, ferme și plantații. Cât despre drepturi, aveau mai puține decât slujitorii, dar mai multe decât sclavii. Spre deosebire de sclavi, de exemplu, își puteau da în judecată stăpânul pentru abuzuri, dar, spre deosebire de slujitori, mărturia lor nu era admisă în tribunal.[45] De vreme ce aservirea condamnaților era temporară, trebuia avută în vedere eliberarea lor inevitabilă – cu atât mai mult cu cât erau susceptibili de tergiversarea lucrului și evadare. Pentru condamnați, nu se punea problema plătirii călătoriei înapoi acasă – ca și în cazul slujitorilor –, dar ce se întâmpla cu recompensa plătibilă la încheierea sentinței? Virginia a adoptat o lege în favoarea acestei practici în 1749, dar a revocat măsura în 1753. Maryland a lăsat chestiunea în seama stăpânului.[46] Tendința acestuia era de a păstra plata la un nivel minim pentru a justifica prețul inițial de cumpărare. Mai mult, cumpărătorii mâinii de lucru a condamnaților deportați erau, de multe ori, mici plantatori de tutun din regiunea Chesapeake care optau pentru deținuți pentru că erau mult mai ieftini decât sclavii și, având o perioadă mai lungă de muncă obligatorie, produceau mai mult decât lucrătorii aserviți.[47]

Patronii de acest fel nu prea acordau recompense la eliberare, pur și simplu pentru că aveau resurse limitate. În schimb, erau înclinați să folosească biciul. Acest regim punitiv, cu puține recompense și șanse mari de fugă, a condus la o rată mare a evadărilor care, la rândul ei, a crescut nivelul pedepselor.[48] Tipul muncii era o altă sursă de nemulțumire. Sarcinile muncitorilor aflați sub contract au devenit mult mai ușoare după ce muncile agricole grele au fost puse în seama sclavilor negri, dar nu același lucru se întâmpla în cazul condamnaților, întrucât micii plantatori, care nu-și puteau permite mulți sclavi, continuau să-i folosească la câmp. Deși munca agricolă necalificată nu era copleșitor de grea, cel puțin pentru lucrătorii sezonieri, într-o societate în care devenise din ce în ce mai strâns asociată cu sclavia era văzută ca o activitate degradantă.[49]

Pe la 1800, mâna de lucru a albilor aserviți nu mai era importantă în America. Fostele colonii britanice au interzis importul de condamnați în 1788, în timp ce guvernul britanic s-a opus exportării de slujitori, privind această practică drept o cale prin care statele americane rebele obțineau mână de lucru calificată pe cheltuiala englezilor. Mai mult, în această perioadă practica americană de repartizare a datornicilor și infractorilor condamnați unor patroni a fost înlocuită de întemnițare sau organizarea unor echipe de muncă forțată pentru lucrările publice; modificarea procedurii a fost inițiată de Pennsylvania în 1776.[50] Dar, pentru cel puțin încă un secol, munca obligatorie – sub forma sclaviei, a muncii sub contract sau a datornicilor – a continuat să fie folosită pe scară largă în Lumea Nouă. În secolul al XIX-lea, totuși, persoanele aservite erau în majoritate de origine africană, asiatică sau amerindiană. Pe la 1830, mâna de lucru din America devenise liberă aproape în totalitate.

8

Sclavia din Lumea Nouă

Sclavia era practicată în cele două Americi cu mult timp înainte de sosirea europenilor. Era apreciată în primul rând ca o sursă de bună reputație și o formă de avere, întrucât scopul său principal era de a furniza victime pentru jertfele făcute în cinstea zeilor, pentru exprimarea durerii și îndeplinirea ritualului numit *potlatch**. Cel mai adesea, înrobirea nu se producea prin naștere, ci rezulta din amânarea executării pedepsei cu moartea în cazul prizonierilor de război. Astfel, stăpânii și sclavii nu se deosebeau unii de ceilalți decât prin faptul că aparțineau unor națiuni ori triburi diferite.[1] În mod diametral opus, sistemul de sclavie adus de către europeni era ereditar, rasist și menit să producă bogăție, mai ales prin mineritul metalelor prețioase și cultivarea plantelor industriale.

Noua sclavie depindea de transportarea unui număr mare de oameni din Africa, proces finanțat în principal de profiturile pe care le obțineau coloniștii din minerit și plantații. Drept urmare, a devenit o practică bine înrădăcinată în America Latină pe la 1650, în mare parte a Caraibelor pe la 1700 și în Virginia și Maryland pe la 1750. Era caracterizată de câteva trăsături distinctive. În primul rând, stăpânii și sclavii se deosebeau unii de ceilalți prin rasă: sclavii din Lumea Nouă erau, în majoritate, de origine africană și negri, în timp ce stăpânii lor erau albi și europeni. Faptul că erau folosiți aproape exclusiv sclavi negri se datora unui proces de eliminare a celorlalte surse de mână de lucru. Nu se făcuse nici o încercare de înrobire a sclavilor, în mare parte pentru că stăpânii proveneau dintr-o cultură care asocia culoarea albă a pielii cu creștinătatea și se opunea cu putere înrobirii celor de aceeași credință. De asemenea, întrucât proveneau mai degrabă din Occident, decât din estul Europei, stăpânii aparțineau unei culturi care abandonase în mare măsură practica iobăgiei și nu mai considera potrivită legarea de glie a albilor în schimbul prestării unor munci obligatorii. De vreme ce era asociată cu munca sub contract în străinătate și deportarea

* *Potlatch* – ceremonial întâlnit la amerindienii de pe coasta de nord-vest a Statelor Unite în care deținătorul unui rang înalt (de obicei, succesorul căpeteniei) aduna bunuri de la membrii comunității și, în prezența unor invitați din alte triburi, le redistribuia, exhibându-și generozitatea și întărindu-și astfel poziția socială – n. tr.

condamnaților, servitutea impusă în Lumea Nouă albilor avea o durată temporară. De aceea, cu greu ar putea fi descrisă ca o formă de înrobire.

Deși erau folosiți pe scară largă în Lumea Nouă înainte de 1750, albii aserviți nu puteau satisface nevoile de mână de lucru pe termen lung ale societății coloniale. Este adevărat, s-au dovedit extrem de utili în primele etape ale colonizării, mai ales în coloniile britanice și franceze, dar, pe la mijlocul secolului al XVIII-lea, sursa de forță de muncă începea să sece, iar reducerea diferenței de preț dintre albii aserviți și sclavii negri a făcut să fie preferați aceștia din urmă, în mare parte pentru că, deși erau mai scumpi, sclavia lor era pe viață. Mai mult, pentru o perioadă îndelungată mâna de lucru salarizată nu a reușit să compenseze scăderea numărului albilor aserviți. Faptul acesta se datora în parte costului prohibitiv al călătoriei transatlantice care, înainte de 1820, limita drastic numărul de imigranți liberi din Lumea Nouă, și în parte caracterului țărănesc durabil al societății vest-europene care, în contextul dezvoltării marilor orașe, s-a dovedit cel mai capabil – cel puțin înaintea exploziei demografice din secolul al XIX-lea – de a absorbi surplusul de populație.[2]

Ce se poate spune despre mâna de lucru a indigenilor din America? În mare parte a Lumii Noi, indienii erau păstori și culegători nomazi. Obișnuiți să trăiască pe seama resurselor naturale ale pământului – a căror abundență le făcea ușor de obținut – erau total nepotriviți pentru muncile agricole. Mai mult, întrucât erau legați mai mult de un teritoriu decât de glie, era foarte greu să fie fixați într-un loc și învățați să cultive pământul. Primii coloniști au încercat să „domesticească“ această mână de lucru înrobind-o, dar în imperiile spaniol și portughez a intervenit Biserica, în calitate de protectoare a indienilor. În replică, înrobirea indienilor a fost scoasă în afara legii la sfârșitul secolului al XVI-lea și eliminată complet până pe la 1650.

În mod excepțional, în Mexic și Peru existau populații indiene numeroase care practicau de mult agricultura. Acești indieni erau legați de un loc fix prin proprietatea comună asupra pământului și, obișnuiți cu foștii lor stăpâni azteci și incași, li se părea firesc să plătească tribut sub forma unor zile de lucru. Întrucât spaniolii au reușit să se folosească de această forță de muncă, în parte plătind-o, în parte obligând-o, înrobirea nu era necesară. Totuși, această forță de muncă s-a redus dramatic în primul secol de guvernare colonială din cauza unei depopulări masive, datorate vulnerabilității față de bolile europene. În consecință, de la sfârșitul secolului al XVI-lea a trebuit să se aducă un număr mare de sclavi din afară, nu numai în locurile unde nu se putuse dezvolta agricultura extensivă, iar prezența indienilor

era trecătoare, ci și în regiunile unde existase dintotdeauna o populație numeroasă, așezată. Africanii înrobiți ofereau cea mai bună soluție pentru problema forței de muncă, din multe motive: aveau experiența agriculturii, erau rezistenți din punct de vedere epidemiologic, erau familiarizați cu sclavia, nu erau obișnuiți cu geografia Lumii Noi, deci erau mai puțin capabili să evadeze decât indienii, erau ușor de identificat după rasă și, deci, ușor de supravegheat și, în plus, puteau fi obținuți în număr mare, ca rezultat al dezvoltării comerțului cu sclavi din Africa.

O a doua trăsătură distinctivă a noii sclavii din America era asocierea ei strânsă cu agricultura de pe plantații. Majoritatea sclavilor ajungeau să lucreze în agricultura comercială, produsele fiind destinate mai ales pieței europene. În timp ce în societățile europene muncile agricole cădeau în principal în seama țăranilor, care fie își vindeau singuri produsele, fie le dădeau seniorilor în chip de dijmă, fie cultivau moșia acestora efectuând zile de clacă, în America agricultura comercială se realiza printr-un sistem în care proprietarii de pământ nu dădeau terenul în arendă, ci îl administrau în mod direct. În lipsa unei mâini de lucru salarizate suficiente, acest sistem nețărănesc trebuia să folosească un tip complex de servitute în care erau incluse tributul către stat, deportarea condamnaților, munca sub contract în străinătate și aservirea datornicilor, însă baza era reprezentată de sclavie.

Plantațiile lucrate de sclavi luau o varietate de forme în Lumea Nouă, diferențele dintre ele fiind determinate de tipul culturilor, proporția în care recolta era exportată, mărimea plantației și reședința stăpânului – care putea conduce afacerea direct, la fața locului, sau de la distanță. Totuși, în toate plantațiile se impunea o disciplină identică, din cauza condiției de sclavi a lucrătorilor și a caracterului comercial al activității. Ca mod de producție, plantația lucrată de sclavi era, fără îndoială, primitivă; utilizarea practic exclusivă a sclavilor descuraja căutarea de inovații care să reducă necesarul de forță de muncă, astfel că se folosea mai degrabă sapa decât plugul. Dar sistemul nu era deloc ineficient, deoarece investițiile de capital și costurile ridicate pentru întreținere îi obligau pe stăpâni să stoarcă maximul posibil de la forța de muncă, iar puterile care le erau conferite prin însuși sistemul de sclavie îi ajutau să reușească. Biciul era folosit frecvent pentru pedepsirea nesupunerii și îndemnarea muncitorilor, dar nici o plantație nu funcționa doar pe baza forței brute. Gradul de eficiență atins depindea de cooperarea sclavilor. Aceasta, la rândul ei, depindea de oferta de recompense și drepturi din partea stăpânilor; cele dintâi erau acordate anumitor sclavi și constau în crearea unor condiții mai bune de trai sau promovarea la munci

mai puțin grele, pe când cele din urmă erau acordate comunității de sclavi prin recunoașterea unor obiceiuri, diferențe culturale și diverse grade de autonomie.

Cea mai riguroasă formă de plantație din America a fost cea dedicată producției de zahăr. În această industrie, costurile de producție erau mari din cauza necesității investițiilor în utilaje; dar productivitatea ridicată, atinsă în principal prin sistemul sclaviei, permitea obținerea unor profituri enorme în zonele cu un climat propice, adică în cele tropicale și semitropicale – de aici, expansiunea spectaculoasă a acestei ramuri. Pe la mijlocul secolului al XVIII-lea, 40 la sută dintre sclavii din America – 1,4 din 3,5 milioane – lucrau pe plantații de trestie de zahăr.[3] Acestea erau situate în cea mai mare parte în Caraibe, în special în insulele Barbados, Jamaica, Saint Domingue, Guadelupa și Martinica, dar erau numeroase și în Brazilia, unde au apărut pentru prima dată plantațiile de trestie de zahăr lucrate de sclavi, și, pe o scară mult mai mică, dar totuși considerabilă, în câmpiile din Mexic și Peru. Cu toate acestea, plantațiile „clasice" existau doar în această parte a lumii producătoare de zahăr, și chiar acolo unde sistemul era dezvoltat la maximum, doar 60 la sută dintre sclavi erau angajați în munci agricole împovărătoare, organizați în echipe de lucru.[4]

Plantațiile de trestie de zahăr din Caraibe au atins dimensiuni considerabile, fiind lucrate în mod obișnuit de sute de sclavi. Dar în alte părți lucrurile nu stăteau la fel. În Brazilia, unde trestia nu era neapărat prelucrată de cei care o recoltau, cultivarea era făcută în unități agricole mult mai mici. Mai mult, în Mexic și Peru, mâna de lucru folosită pentru cultivarea trestiei de zahăr era adesea mixtă, constând atât din indieni salarizați, cât și din sclavi negri. În fapt, regimul din aceste plantații latino-americane era extrem de asemănător cu acela din sistemele agrare asociate cu producția de tutun sau bumbac – este vorba de plantațiile de tutun din Caraibe de la începutul secolului al XVII-lea și din Maryland din secolul al XVIII-lea, precum și de plantațiile de bumbac din sudul Statelor Unite de la începutul veacului al XIX-lea. Acolo, plantațiile lucrate de sclavi erau de obicei mult mai mici decât cele din coloniile producătoare de zahăr din Caraibe, plantatorii își aveau de cele mai multe ori reședința pe plantații și se implicau direct în supravegherea unui număr mic de sclavi, munca acestora din urmă era mai puțin dură și exista o relație mult mai strânsă între sclavi, stăpân și familia acestuia.

Astfel, experiența de lucru a sclavilor de pe plantații putea fi foarte diferită, chiar și atunci când era vorba de aceeași cultură agricolă. Ceea ce plantația impunea în mod uniform era modul rural de viață, sclavii fiind închiși

pe moșii de țară în societăți în care așezările urbane erau puține și îndepărtate unele de celelalte. Cu toate acestea, în America numeroși sclavi lucrau în afara plantațiilor, adesea în orașe sau în mici ferme. Din acest motiv, ar fi o greșeală să insistăm asupra legăturii dintre sclavi și munca pe plantație într-o analiză a sclaviei din Lumea Nouă. În Mexic, Peru și Brazilia existau mulți sclavi în mediul urban, care lucrau ca lachei, servitori în gospodărie, hamali, curieri, meșteșugari și muncitori necalificați. Același lucru se întâmpla și în coloniile britanice din nordul și centrul Americii. De obicei, fiecare stăpân de la oraș avea doar câțiva sclavi, astfel că îi cunoștea bine. Destul de des, sclavii erau lăsați să efectueze munci plătite, o proporție din salariile lor revenind stăpânului, ca recunoaștere a dreptului său de proprietate. În timp ce sclavii de pe plantații nu prea puteau spera să fie eliberați, cei din mediul urban aveau mai multe șanse de a primi manumisiunea, fie printr-un act de bunăvoință din partea stăpânului, fie prin propria capacitate de a acumula suficienți bani pentru a-și răscumpăra libertatea.

O a treia trăsătură distinctivă a sclaviei americane era asocierea strânsă cu comerțul internațional, atât din punctul de vedere al ființelor umane, cât și din cel al produselor. În secolul al XVIII-lea, cantitatea de mărfuri produse de sclavi ajunsă în Europa era spectaculoasă. Numai din coloniile britanice de pe continentul american, exporturile de tutun au crescut de la 20 000 de livre* în 1619 la 38 milioane de livre în 1700, în timp ce exporturile de orez de pe plantațiile lucrate de sclavi din Carolina de Sud și Georgia au crescut de la 12 000 de livre în 1698 la 83 milioane de livre în 1770. În Statele Unite, bumbacul exportat a sporit de la 189 000 livre în 1790 la 204,5 milioane în 1826, și de la 854 000 de baloturi în 1827 la 3 127 000 baloturi în 1861.[5] Brazilia și coloniile franceze din Caraibe erau, și ele, mari exportatoare de bunuri produse de sclavi; în schimb, Mexicul și Peru își îndreptau mărfurile spre piața internă creată între propriile orașe coloniale.

Încă și mai spectaculos era fluxul de sclavi. Între 1502 și 1860, 10-11 milioane de africani au fost transportați în America, dintre care 85 la sută au ajuns în Brazilia și Caraibe, 8-9 la sută în coloniile spaniole de pe continent și 6-7 la sută în America de Nord. Peste jumătate (5,7 milioane) au efectuat traversarea doar în secolul al XVIII-lea.[6] Alți 3,3 milioane au urmat în secolul al XIX-lea, în pofida embargourilor impuse asupra comerțului cu sclavi de guvernele britanic și american în 1807, respectiv 1808.[7]

În afară de drumul până la portul african de îmbarcare și, apoi, de traversarea Atlanticului, sclavii mai aveau parte și de călătorii transamericane

* O livră = 0,453 kg – n. tr.

spectaculoase. Începutul a fost dat de cucerirea spaniolă a interiorului continentului, când, după ce debarcau la Vera Cruz, sclavii trebuiau să meargă în condiții grele până la Mexico City sau la plantațiile din America Centrală. Cei transportați în Peru trebuiau să treacă istmul, după ce debarcau la Cartagena, și apoi să călătorească pe mare până la Callao. Unii aveau de făcut călătorii lungi pe uscat de la Trujillo la Lima și de la Lima la Cuzco, sau din Peru până în Chile. Aceste drumuri prin America au atins proporții epice în Statele Unite unde, între 1790 și 1860, un milion (adică un sfert din populația de sclavi a țării în 1860) au fost duși înspre vest din Maryland, Virginia și Carolina de Nord și de Sud în statele cultivatoare de bumbac (Kentucky, Tennessee, Alabama, Mississippi, Louisiana, Texas): o dezrădăcinare la fel de zguduitoare ca și traversarea Atlanticului.[8] Prin actele de vânzare, care destrămau familiile, și transportarea pe distanțe lungi, care excludea reîntregirea familiilor, sclavii erau trimiși cu bruschețe, forțat și pentru totdeauna într-o lume străină. Deportări interne similare au avut loc între 1790 și 1820, când sclavii au fost duși în Peru din Chile și Argentina, și în Brazilia la sfârșitul secolului al XIX-lea, când 300 000 de sclavi au fost deplasați din regiunea culturilor de trestie de zahăr din nord-vest la plantațiile de cafea din provinciile central-sudice.[9]

Astfel, dimensiunea extraordinară a fluxului transatlantic de sclavi s-a datorat dezvoltării rapide a unei economii bazate pe plantații în cele două Americi, dar a rezultat și din incapacitatea de autoreproducere a populațiilor de sclavi. Sclavia pe care au instituit-o europenii în Lumea Nouă era ereditară dar, în mod paradoxal, avea nevoie de noi sclavi pentru a se întreține. Deportarea rămânea un element esențial în sistemul sclavagist din Lumea Nouă. Rata scăzută a procreărilor nu se datora doar numărului mare de eliberări. Și acolo unde manumisiunea era rară, ca în coloniile britanice din Caraibe, populațiile de sclavi scădeau continuu, ca rezultat al fertilității scăzute și mortalității ridicate. Marea excepție era reprezentată de coloniile britanice din America de Nord, unde echilibrul dintre sexe, tipul muncii, faptul că stăpânii le ofereau sclavilor rații alimentare în loc să le ceară să-și cultive singuri hrana, faptul că mulți sclavi, deși de origine africană, nu erau născuți în Africa, lipsa posibilităților sclavilor de a avea progenituri libere din împreunarea cu femei libere, toate acestea creau o societate capabilă nu doar să se reproducă, ci și să aibă un spor natural considerabil. Fără contribuția unor importuri suplimentare din Africa, populația de sclavi din Statele Unite a crescut de la 697 897 în 1790 la 3 953 760 în 1860.[10] Pe de altă parte, era nevoie de numeroase deportări pentru aducerea forței de muncă în locurile unde era nevoie de ea.

În sfârșit, sclavia negrilor din America se distingea prin importanța ei economică și socială covârșitoare. Pentru cele două Americi, reprezenta o sursă principală nu doar de bogăție, ci și de imigranți. Fără ea, popularea Lumii Noi s-ar fi dovedit o sarcină extrem de dificilă înainte de secolul al XIX-lea. În fapt, de-abia în 1840 imigrația provenită din Europa a ajuns s-o depășească sistematic pe cea din Africa.[11] În paralel cu reticența europenilor de a se stabili în America, și urmând decimării populațiilor indiene din secolul al XVI-lea și de la începutul celui de-al XVII-lea – ca rezultat al propagării bolilor dintr-o zonă epidemiologică în alta – imigrația africanilor a avut o importanță capitală în popularea celor două Americi. Mai mult, deoarece sclavii negri erau folosiți nu doar pentru a-i sluji pe cei bogați, ci și pentru a genera avuție, ei au jucat un rol decisiv în instalarea unei economii înfloritoare, bazate pe comerț.

Implicarea demografică și economică a africanilor în Lumea Nouă a produs nu doar societăți în care sclavia era o trăsătură marginală și neesențială, ci și societăți în care aceasta reprezenta o parte integrantă centrală. Așa se petreceau lucrurile în Caraibe, unde populația era constituită în principal din sclavi, precum și în regiunile de plantații din interiorul continentului nord-american și în centrele urbane din Brazilia, unde sclavii nu erau majoritari, dar reprezentau o minoritate importantă, vitală pentru economie. Situația era diferită în Mexic, unde indienii au rămas o sursă prețioasă de mână de lucru, iar populația de sclavi a scăzut dramatic de la mijlocul secolului al XVII-lea, din cauza ratei scăzute a importurilor de sclavi și numărului mare de manumisiuni. În schimb, se poate demonstra că Peru era o societate sclavagistă, din cauza importanței deținute de munca sclavilor în economia bazată pe plantații.

Cât de inedită era sclavia din America? Din punctul de vedere al sclavilor era, fără îndoială, o experiență nouă. Practicile de aservire din societățile din care erau recrutați sclavii indieni și africani nu aveau nici o legătură cu cele impuse de europeni în Lumea Nouă. Atât în America precolumbiană, cât și în Africa precolonială, plantațiile erau practic necunoscute. Totuși, pentru stăpâni sclavia din Lumea Nouă trebuie să fi fost destul de familiară. Sclavia urbană introdusă de conchistadorii spanioli la Lima și Mexico City, sau dezvoltată de portughezi la Rio de Janeiro ori Salvador, era identică sclaviei din Lisabona contemporană sau din Sevilla. Sclavii erau negri din Africa, lucrând ca slugi în gospodărie sau ca meșteșugari, de la care se aștepta convertirea la creștinism și pentru care manumisiunea rămânea o posibilitate. Mai mult, trestia de zahăr și sclavia au fost asociate pentru prima

dată în secolul al XV-lea, când spaniolii și portughezii au început să o cultive pe plantații în insulele din Atlantic, mai ales în Canare, Madeira, São Tomé și Principe. Din aceste insule, la sfârșitul secolului al XVI-lea și începutul celui de-al XVII-lea plantațiile lucrate de sclavi s-au răspândit în Brazilia, în unele zone ale Caraibelor, în Mexic și Peru. Cât despre francezi, olandezi și britanici, acestora le lipsea experiența anterioară, dar puteau căuta inspirație și călăuzire în trecut. Precedentul istoric al plantațiilor lucrate de sclavi se găsea în Roma antică; aceasta nu oferea numai o definiție convenabilă a sclavului, privit ca un lucru, ci și un exemplu instructiv pentru folosirea sclavilor în mod productiv, atât în agricultura comercială, pe scară largă, cât și în meșteșugăritul urban. Indiferent cât de rău își tratau sclavii, indiferent cât de mare era deosebirea dintre codurile etice pe care le aplicau sclavilor și lor înșiși, stăpânii de sclavi din Lumea Nouă puteau fi mulțumiți știind că sclavia pe care o practicau aparținea unei tradiții clasice pe care lumea occidentală o privea nu ca pe o dovadă de barbarie, ci ca pe o culme a civilizației.

America spaniolă

Sclavia neagră a fost implantată pentru prima dată în America de către spanioli. După ce i-au cucerit pe azteci, mayași și incași între 1519 și 1535, le-au convertit imperiile în colonii enorme, Mexic (Noua Spanie) și Peru. Rezultatul a fost înlocuirea unui sistem sclavagist cu un altul. Susținut de importuri masive de africani, noul sistem s-a consolidat rapid. Pe la 1600, fuseseră transportați în Mexic 70 000 de sclavi negri și alți 40-50 000 în Peru. Zăcămintele de argint din aceste colonii ofereau mijloacele de cumpărare, în timp ce unirea coroanelor spaniolă și portugheză din 1580 a facilitat importul, întrucât pe atunci portughezii erau principalii furnizori de sclavi africani ai lumii. Până în 1650, încă 100 000 fuseseră duși în Mexic, și 50 000 în mult mai puțin accesibilul Peru.[12]

Sclavii negri au devenit curând o componentă importantă a prezenței coloniale spaniole. Pe la 1570, îi depășeau ca număr pe spanioli în Mexic: erau 18 500 față de 14 700. În 1646, numărul lor se dublase la 35 000. În Peru erau 3 000 de sclavi africani în 1555 și 30 000 în 1640.[13] La mijlocul secolului al XVII-lea, într-o perioadă când plantațiile lucrate de sclavi din Caraibe de-abia își făceau apariția, iar coloniile nord-americane foloseau în cea mai mare parte mâna de lucru a albilor, sclavia neagră din Lumea Nouă se găsea în principal în Mexic, Peru și colonia portugheză a Braziliei.[14]

În Imperiul Spaniol, sclavii negri erau folosiți pentru diverse scopuri. Conformându-se practicii iberice, coloniștii și oficialii spanioli îi apreciau

ca servitori și îngrijitori. Dar, potrivit condițiilor speciale din Lumea Nouă, unde la început mâna de lucru calificată era rară, erau prețuiți și ca meșteșugari.[15] În această calitate, sclavii aveau o valoare de piață ridicată, precum și o utilitate deosebită.[16] Atunci când prestau munci plătite pentru alți patroni, o parte din salariu revenindu-i stăpânului, puteau servi ca o sursă regulată de venit.[17] Din aceste motive era important pentru coloniști să aibă propriii lor sclavi pricepuți la diverse meșteșuguri, cât și să importe sclavi înalt calificați.[18] Rolul pe care îl îndeplineau ca servitori și meșteșugari a dus la o prezență considerabilă a sclavilor în orașele coloniale. Din acest punct de vedere, societatea care s-a dezvoltat la Lima și Mexico City semăna cu aceea din Sevilla. În 1570, aproape jumătate dintre sclavii negri din Mexic locuiau în Mexico City, unde erau egali în număr cu albii. Aceeași proporție dintre negri și albi se regăsea și la Lima în 1590.[19] Sclavii erau folosiți pe scară largă și la țară, în principal pentru a produce hrana necesară așezărilor urbane. Erau duși, de exemplu, să lucreze micile ferme de la marginile orașelor, cultivând diverse plante pentru alimentația locuitorilor, sau să muncească pe plantațiile de pe coastă, unde se produceau struguri și trestie de zahăr. De asemenea, lucrau și la fermele de animale.[20] Atât în Mexic, cât și în Peru, scopul principal al plantațiilor și al fermelor de animale era, ca și acela al micilor ferme, hrănirea orașelor coloniale, și nu neapărat exportarea produselor. Din acest motiv, cererea de sclavi ca mână de lucru și însărcinările care li se impuneau erau mai reduse decât pe plantațiile din Brazilia, decât în Caraibe și în coloniile britanice din America de Nord, unde regimul sclavagist a fost susținut, extins și intensificat de existența pieței europene pentru tutun, zahăr și bumbac.

Utilizarea sclavilor în Mexic și Peru era limitată și de prezența unei populații indiene numeroase, a cărei mână de lucru putea fi recrutată prin acordarea de salarii sau prin obligare din partea guvernului. În Mexic prin *repartimiento* și în Peru prin *mita*, indienii erau obligați să lucreze pentru coloniștii albi în schimbul unui salariu fixat.[21] Au apărut probleme la sfârșitul secolului al XVI-lea, când, atât în Mexic, cât și în Peru, populația indiană a fost decimată de variolă și pojar, boli aduse de spanioli și față de care indienii nu aveau nici un fel de imunitate. Drept urmare, până la 1600 populația indiană din centrul Mexicului s-a redus de la 25 la 1,25 milioane, iar cea din Peru de la 9 milioane la 600 000.[22] În plus, aceste probleme au fost agravate de politicile adoptate de guvernul spaniol pentru a-i proteja pe indieni împotriva exploatării. În 1550, interzisese înrobirea populației indiene și, la începutul secolului al XVII-lea, impusese restricții asupra muncilor obliga-

torii pe care trebuiau să le efectueze comunitățile indiene.[23] În 1600, nu se mai permitea folosirea metodei de *repartimiento* pe plantațiile mexicane de trestie de zahăr, iar în 1632 aplicarea sa a fost interzisă în toate întreprinderile economice din colonie, cu excepția mineritului.[24] S-a încercat impunerea unor restricții similare și în Peru, unde *mita* a fost abolită în 1601, dar reinstaurată în 1609. Totuși, a rămas în vigoare o altă restricție privind *mita*, cea care împiedica transportarea indienilor pe distanțe lungi pentru îndeplinirea obligațiilor de muncă.[25] Restricțiile impuse asupra muncii obligatorii însemnau că anumite ramuri ale economiei puteau funcționa numai dacă indienii erau angajați ca lucrători plătiți sau dacă se introducea o formă alternativă de forță de muncă. În Peru, minele de argint se găseau în zonele înalte ale Anzilor, regiune în care populația indiană avea doar contacte sporadice cu europenii, astfel că era mai capabilă de a supraviețui bolilor aduse de aceștia.[26] De aceea, minele de argint puteau fi operate cu mână de lucru indiană, furnizată în majoritate prin *mita*. În schimb, plantațiile de pe coastă rămăseseră fără o forță de muncă suficientă pe la 1580 și nu o puteau recruta cu ușurință din munți din cauza restricțiilor oficiale impuse asupra aplicării metodei *mita* la distanțe mari.[27] În aceste împrejurări, plantatorii puteau fie să-i atragă pe indienii din munți oferindu-le salarii, fie să importe sclavi. Prima opțiune era inaplicabilă deoarece comunitățile din munți, având în proprietate terenuri, puteau duce un trai care să le satisfacă majoritatea nevoilor, și oricând își puteau suplimenta resursele de bază câștigând salarii în minele din zonă.[28] Astfel, coloniștii au fost obligați să se bazeze pe mâna de lucru a sclavilor deoarece le lipsea o alternativă mulțumitoare.

Și în Mexic, situația forței de muncă a condus la folosirea sclavilor, deși nu chiar în același fel și nu în aceeași măsură. Aici, zăcămintele importante de argint se aflau în nord, regiune în care indienii erau nomazi, și deci mai puțin dornici să lucreze ca mineri.[29] În compensație, erau folosiți sclavii: în 1570 forța de muncă angajată în minele de argint mexicane cuprindea 3 690 de sclavi și 4 450 indieni. Dar aceasta era doar o soluție pe termen scurt. Până în 1597, sclavii care lucrau în mine se reduseseră la 1 022, în timp ce numărul indienilor angajați crescuse la 6 229. În mod semnificativ, 4 610 dintre aceștia din urmă nu fuseseră recrutați prin *repartimiento,* ci erau muncitori liberi.[30] Factorul care limita numărul de sclavi folosiți în minerit – și același lucru era adevărat pentru agricultură și industria textilă – era zelul cu care populația indiană căuta locuri de muncă salarizate.[31] Faptul acesta nu excludea complet utilizarea mâinii de lucru a sclavilor care, în

secolul al XVI-lea și începutul celui de-al XVII-lea, putea fi întâlnită pe plantațiile de trestie de zahăr, în atelierele textile din orașele mari, ca și în mine; dar efectul treptat al acestui factor a fost marginalizarea sclaviei, care s-a transformat mai degrabă într-o formă de activitate domestică decât de muncă productivă, căpătând o semnificație mai mult socială decât economică.

Ca o consecință a acestei diferențe esențiale, istoria sclaviei din Mexic și Peru a urmat cursuri divergente. În Mexic, sclavii nu au reprezentat niciodată mai mult de 2 la sută din populație, iar, de la mijlocul secolului al XVII-lea, instituția sclaviei a dispărut. Disociată de producție, populația sclavilor scăzuse la mai puțin de 10 000 pe la 1800.[32] În schimb, la jumătatea secolului al XVII-lea, sclavii reprezentau peste 10 la sută din populația peruană și, întrucât erau concentrați mai ales în șesurile de pe coastă, în aceste locuri proporția lor trebuie să fi fost mult mai mare; în Lima, de exemplu, constituiau 28,4 la sută din populație în 1796.[33] În timp ce populația sclavilor din Mexic a scăzut constant din a doua parte a secolului al XVII-lea, cea din Peru a continuat să crească. În 1800 ajunsese la 40 000 și avea să sporească, mulțumită unui import masiv de 65 700 de sclavi între 1790 și 1802. Cu toate acestea, în contextul creșterii numărului coloniștilor albi și al refacerii populației indiene, proporția lor a ajuns la doar 3,8 la sută din total în 1821.[34] Dimensiunile sclaviei din Peru nu au fost determinate doar de insuficiența mâinii de lucru indiene în raport cu nevoile coloniale, ci și de izolarea regiunii față de piața mondială. Din acest ultim motiv, forța de muncă a sclavilor din Peru reprezenta doar o fracțiune din cea existentă în Brazilia, în provinciile Bahía, Pernambuco și Rio de Janeiro, unde predominau plantațiile.[35]

Din primele zile ale imperiului spaniol din America, legea prevăzuse un set de drepturi ale sclavilor. La originea se găsea *Siete Partidas*, un cod pentru reglementarea sclaviei emis inițial în 1263 și aplicat în mod specific pentru Lumea Nouă prin ordonanțele regale din 1545.[36] Acordarea de drepturi legale sclavilor se baza pe credința că înrobirea făcea parte integrantă din misiunea cruciaților, reprezentând o cale de convertire a necredincioșilor și a păgânilor la creștinism. Corolarul acestei credințe era dreptul sclavilor la botez și alte sacramente catolice, inclusiv la căsătorie. În felul acesta, drepturile sclavilor au fost incluse în dreptul colonial și cel canonic, iar sclavilor din Mexic și Peru li se recunoștea în mod oficial personalitatea legală și morală.[37] Din punct de vedere juridic, îi puteau acționa în judecată pe stăpâni atât în tribunalele regale, cât și în cele ecleziastice.[38] Din punct de

vedere moral stăpânii erau obligați să se îngrijească de inițierea lor în credința creștină. Sclavia însăși fusese descrisă în *Siete Partidas* ca „lucrul cel mai rău și mai demn de dispreț care se poate întâlni în rândul oamenilor", și de aceea ca o practică ce trebuia să ia sfârșit.[39] Dar rămâne de discutat dacă recunoașterea prin lege a drepturilor sclavilor influența în vreun fel condiția acestora. Proprietarii de sclavi aveau motive puternice pentru a-i împiedica să se căsătorească, să se boteze și să primească învățătura creștină. Legitimând relațiile sexuale și progeniturile rezultate prin căsătorie, stăpânii își legau singuri mâinile în privința vânzării sclavilor. Dacă nu erau căsătoriți, aceștia puteau fi vânduți separat; după căsătorie, puteau fi vânduți doar în grupuri familiale. Se credea că învățătura creștină îi făcea pe sclavi mai neascultători, pentru că le sporea speranțele de emancipare și reducea timpul în care puteau fi puși să muncească.[40] În practică aveau loc puține căsătorii între sclavi și se depuneau eforturi reduse pentru transformarea acestora în creștini bine informați, de vreme ce proprietarii nu simpatizau ideea, iar biserica era mai preocupată de a le predica indienilor. Totuși, unele ordine religioase, în special iezuiții, dominicanii și augustinii, încercau să-i convertească pe sclavi.[41]

Condiția sclavilor era ameliorată nu atât de drepturile acordate, cât de felul muncii și șansele de a-și dezvolta propria cultură și a-și asigura eliberarea. Folosiți ca îngrijitori și slugi în gospodărie, mulți sclavi din Mexic și Peru erau luați de la muncile agricole grele, bucurându-se de o relație strânsă cu stăpânii lor, care nu era întâlnită pe plantații. Mai mult, ca meșteșugari, mulți dintre ei aveau o muncă ușoară și erau prețuiți pentru priceperea lor. Larga răspândire a sclaviei urbane era o sursă importantă de ușurare a condițiilor de trai – mai ales datorită ocupațiilor, relațiilor și libertăților asociate cu viața la oraș – dar la fel era și caracterul muncii de la țară.[42] Nu existau sistemele de plantații opresive, impersonale, cu o organizare aproape militară, axate pe rezultatele comerciale, care apăruseră pe la 1700 în Caraibe; spre deosebire de acestea, plantațiile din Mexic și Peru erau de obicei de dimensiuni reduse și își dirijau producția mai ales spre piața internă.[43] La țară se întâlneau și grădinile de zarzavaturi (*chácaras*) lucrate de sclavi, care aprovizionau orașul din vecinătate.[44] Sclavii care munceau în agricultură se bucurau de o libertate și o motivație apropiate de cele ale țăranilor liberi. Chiar și la fermele mari, comerciale, sclavii puteau scăpa de munca atent supravegheată și de biciuirile specifice plantației clasice, deoarece erau folosiți la creșterea animalelor, atât pentru mânarea turmelor mari de vite, cât și pentru îngrijirea porcilor și caprelor.[45] Chiar și acolo unde producția

era îndreptată în special către export – ca în cazul industriei ciocolatei din Venezuela, de la sfârșitul secolului al XVIII-lea – sclavii puteau scăpa de rigorile muncii de pe plantație beneficiind de sisteme de recoltare care le lăsau timp să-și organizeze munca și să-și achite obligațiile față de stăpân în produse, mai degrabă decât în zile de lucru.[46]

Cea mai împovărătoare muncă din America spaniolă era asociată cu mineritul. Totuși, producția de argint era lăsată în mare parte în seama indienilor. Sclavii folosiți în minerit se ocupau în special de extragerea aurului, mai ales în regiunea Chocó din Noua Granada unde, la începutul secolului al XVIII-lea, guvernul spaniol interzisese utilizarea forței de muncă a indienilor. În 1782, peste 7 000 de sclavi cerneau nisipul din râurile de aici.[47] Ca și sclavii care lucrau în grădinile de zarzavat din Peru, sau sclavii dijmași din Venezuela, ori sclavii meșteșugari din Lima, Mexico City și Buenos Aires, acești sclavi din Chocó puteau să muncească pe cont propriu și, astfel, să acumuleze *peculium*, deoarece li se îngăduia să cearnă nisipul aurifer și în timpul liber, cu condiția de a vinde stăpânului aurul găsit. Dacă plăteau taxa cerută pentru manumisiune, puteau deveni oameni liberi, lucrând pentru patronul pe care și-l alegeau.[48] Mai mult, în America spaniolă numeroși sclavi erau închiriați, salariul primit fiind împărțit între ei și stăpân.[49] Posesiunea sclavilor nu era concentrată în câteva mâini, ci era răspândită în întreaga societate, datorită faptului că erau folosiți ca servitori și închiriați altor patroni. Acest lucru însemna că numeroși sclavi aveau relații personale cu stăpânii, ceea ce le permitea să dobândească favoruri de pe urma prestării unor servicii de calitate sau a atracției personale.

Un alt factor care contribuia la ameliorarea condiției sclavilor din America spaniolă era independența culturală pe care reușeau s-o obțină comunitățile lor. Erau aplicate presiuni coloniale pentru ruperea legăturilor cu Africa de baștină, prin impunerea creștinismului și interzicerea ceremoniilor, sărbătorilor și practicilor necreștine de către oficialități și Inchiziție. Dar aceste reglementări nu și-au atins scopul, în parte pentru că Biserica se concentra asupra convertirii indienilor, în parte pentru că proprietarii de sclavi aveau motive de ordin material să nu respecte cererea guvernului, de a le asigura sclavilor instruirea în creștinism și, în sfârșit, pentru că autoritățile coloniale, și chiar Inchiziția, erau incapabile să asigure aplicarea legilor care interziceau practicile africane.[50]

De vreme ce povara principală a sclaviei nu consta în muncile grele impuse, ci în negarea unor libertăți, cea mai importantă sursă de ușurare a situației sclavilor era posibilitatea evadării. Ca și în Brazilia și în Caraibe,

ei se puteau retrage în junglă sau în munți, instaurând regimuri libere care existau realmente în afara legii.[51] Dar principala cale de scăpare în America spaniolă se găsea în lege, libertatea fiind obținută prin acordarea manumisiunii sau chiar la naștere, în anumite condiții. Manumisiunea era autorizată fie prin *carta de libertad* (permisul de emancipare), fie prin testament. În ambele cazuri, stăpânul acorda formal libertatea unui anumit sclav, fie pentru a-i răsplăti loialitatea, fie în schimbul unei sume de bani adecvate.[52] Procesul de manumisiune era susținut, pe de o parte, de recunoștința stăpânului și dorința acestuia de a face fapte bune și, de cealaltă parte, de capacitatea sclavilor de a acumula suficienți bani și de a-i cheltui pentru emancipare. Nu doar manumisiunea, ci și speranța dobândirii ei reprezenta o ușurare. Din acest punct de vedere, prezența unui număr mare de oameni liberi de origine africană a contribuit la ameliorarea situației celor înrobiți. La începutul secolului al XVII-lea, un sfert dintre persoanele de origine africană erau libere în Mexic și o zecime în Peru.[53] O dată cu apariția multor negri liberi – ca rezultat al manumisiunilor anterioare – pentru sclavi a devenit mai ușor să spere și să-și plănuiască propria eliberare.

Eliberarea persoanelor de origine africană a fost promovată și prin legea reglementând moștenirea.[54] În America spaniolă, statutul de sclav se transmitea pe partea maternă. Aceasta însemna că, formând cupluri cu femei libere, sclavii aveau copii liberi din punct de vedere legal. Tabuurile rasiale făceau ca relațiile fățișe dintre sclavi și femeile albe să fie rare, dar nu și între sclavi și femeile indiene. Faptul că în jurul anului 1550 indienii fuseseră imunizați în raport cu înrobirea a oferit o modalitate prin care progeniturile sclavilor să se nască libere. O altă relație sexuală aducătoare de libertate era cea dintre stăpâni și sclavele lor. Potrivit legii, copiii născuți din aceste relații erau sclavi, dar faptul că tații erau liberi sporea șansele de manumisiune atât ale lor, cât și ale mamelor. De aceea, relațiile mixte ofereau o șansă importantă de eliberare. O alta consta în posibilitatea plătirii manumisiunii, facilitată de faptul că sclavii puteau câștiga bani pe cont propriu, putându-se angaja într-o muncă salarizată, și de proporția mare de sclavi care erau meșteșugari pricepuți. În unele regiuni, chiar și sclavii care nu erau decât muncitori necalificați puteau câștiga surplusul necesar, fie cernând nisipurile aurifere din Chocó sau recoltând boabe de cacao în Venezuela. Atunci când aveau șansa de a câștiga bani, sclavii o foloseau imediat pentru a-și obține eliberarea. Pe la sfârșitul secolului al XVIII-lea, în ajutorul lor a venit și *coartación*, un sistem de manumisiune care le permitea să negocieze cu stăpânul un preț plătibil în rate.[55]

Cu un nivel atât de ridicat al eliberărilor, și din cauză că populația de sclavi era incapabilă să se susțină prin procreare, sistemul din America spaniolă depindea în mare măsură de importul de noi sclavi.[56] Până la jumătatea secolului al XVII-lea, sclavii aduși din Africa în Lumea Nouă au ajuns în majoritate în coloniile spaniole și portugheze de pe continent. Între 1600 și 1650 au fost peste 400 000, câte jumătate în fiecare imperiu, în timp ce 40 000 merseseră în Caraibe și doar câțiva în America de Nord.[57] Totuși, începând cu 1650, numărul sclavilor aduși pe continentul aflat sub stăpânire spaniolă a scăzut drastic din cauza concurenței reprezentate de insulele caraibiene și, în secolul al XVIII-lea, de coloniile britanice din America de Nord.[58] În aceste condiții, măsura în care sclavii erau folosiți ca mijloace de producție, și nu în domeniul serviciilor, era esențială pentru determinarea numărului lor. În Mexic, refacerea populației indiene și faptul că indienii erau foarte dornici să-și vândă forța de muncă, precum și prețurile ridicate impuse de importul de sclavi au provocat scăderea abruptă a numărului acestora din urmă în timpul secolelor al XVII-lea și al XVIII-lea.[59]

Nu la fel s-au petrecut lucrurile în Peru, cu toate că și acolo sclavia a fost afectată de rata ridicată a manumisiunilor și cererea concurentă de sclavi venită din Caraibe și America de Nord. În fapt, populația peruviană de sclavi a crescut de la 30 000 în 1640 la aproximativ 37 000 în 1790, atingând un maxim de 50 000 în 1821. Apoi a scăzut brusc, datorită adoptării unei legi prin care erau eliberați automat nou-născuții sclavilor. În 1855, anul abolirii, populația era de 19 000, dar chiar și atunci era de două ori mai mare decât populația de sclavi din Mexic de la 1800.[60] În Peru, durabilitatea sistemului sclaviei s-a datorat în mod clar importanței plantațiilor de trestie de zahăr de pe coastă și faptului că acestea se bazau pe mâna de lucru a sclavilor, deoarece plantatorii nu reușeau să-i atragă pe indieni să coboare din munți. Până la sfârșitul secolului al XVI-lea, Peru se împărțise în două zone: una cu orașele de pe coastă și plantațiile care rămâneau extrem de dependente de munca sclavilor și cealaltă în munți, unde erau situate satele indienilor și minele de argint în care lucrau aceștia.[61]

Din aceste motive, ar fi o greșeală să considerăm Mexicul, cu dependența sa redusă față de sclavie, drept tipic pentru restul Americii spaniole. În fapt, pe la sfârșitul secolului al XVIII-lea, sclavia dobândea o importanță din ce în ce mai mare, nu doar în Peru și regiunile învecinate din Chile și Venezuela, dar și în Cuba și Puerto Rico, în special pentru producerea de plante industriale care erau apoi exportate în Europa.[62] De asemenea, ar fi o greșeală să considerăm sclavia din America spaniolă ca o chestiune

periferică, pe motiv că proporția sclavilor era scăzută față de restul populației. Sclavia a fost marginalizată numai atunci când mâna de lucru liberă a putut fi recrutată într-o măsură suficientă pentru a satisface cererea coloniștilor. Din acest punct de vedere, Mexicul era excepția, și nu regula în lumea hispano-americană.

Brazilia

Populația de sclavi negri din Brazilia portugheză o întrecea cu mult pe cea din America spaniolă. Acolo, ea nu a depășit niciodată 250 000 de persoane, în timp ce aici ajunsese pe la 1790 la 1 582 000. În 1812 atinsese 2 milioane, cunoscând un maxim de 2 500 000 în 1850. În 1817, sclavii negri reprezentau jumătate din populația totală a Braziliei. În schimb, în orice colonie spaniolă de pe continentul american, nu a depășit niciodată 10 la sută.[63]

Abundența de sclavi negri din Brazilia nu era un fenomen de dată târzie, ci unul evident încă de la începutul secolului al XVII-lea: în 1630, colonia avea deja 50-60 000 de sclavi. În 1700 numărul lor crescuse la 120 000 și atinsese 500 000 în 1750.[64] Aceste cifre erau extrem de mari pentru standardele contemporane. În comparație cu restul Americii, Brazilia a avut de departe cea mai mare populație de sclavi în orice moment înainte de începutul secolului al XIX-lea, când a coborât pe locul al doilea după Statele Unite. Din acest motiv, orice încercare de a caracteriza sistemul de sclavie din America fără a acorda atenția cuvenită regimului instaurat de portughezi în Brazilia este plină de neajunsuri.

În Brazilia, cererea de sclavi negri se datora în parte dezvoltării unei economii puternice, bazate pe export, în parte incapacității mâinii de lucru indiene de a satisface nevoile economice ale coloniei și în parte prețului mic al sclavilor africani importați și mortalității mari de care sufereau o dată ajunși peste ocean. Dezvoltarea Braziliei ca economie bazată pe exporturi a traversat trei faze distincte: cea dintâi legată de zahăr, cea de-a doua de aur și diamante și o a treia legată de cafea.

Cum la început nu reușiseră să găsească metale prețioase și nu erau mulțumiți doar cu exportul de lemn roșu, în al doilea deceniu al secolului al XVI-lea portughezii au ajuns să aprecieze Brazilia ca loc de cultivare a trestiei de zahăr, plantă care le era deja bine cunoscută, de vreme ce o cultivaseră deja în provincia Algarve și în insulele Madeira și São Tomé din Atlantic.[65] Mai mult, industria respectivă era pregătită pentru expansiune deoarece prelucrarea zahărului fusese revoluționată de curând prin intro-

ducerea unui sistem de rulouri pentru zdrobirea trestiei, iar produsul cunoștea o cerere foarte mare în Europa. Foarte devreme, în 1519, zahărul brazilian ajunsese să fie cotat la bursa din Antwerp. În 1570, industria era bine instalată în colonie, fabricile și plantațiile fiind concentrate în provinciile de pe coasta nord-vestică, Pernambuco și Bahía.[66] În 1580, Brazilia devenise principalul furnizor de zahăr al Europei. După aceea a rămas un furnizor foarte important: chiar și la sfârșitul secolului al XVIII-lea, exporturile sale de zahăr erau depășite doar de cele ale coloniilor Saint Domingue și Jamaica.[67]

Între timp, pe la 1690, a fost descoperit aurul în Minas Gerais. Brazilia a devenit un exportator important de metal prețios, producția sa atingând un vârf în 1750.[68] În sfârșit, în prima parte a secolului al XIX-lea colonia a dobândit o a doua cultură pentru exporturi masive, cafeaua începând să fie cultivată prin metode extensive în provinciile central-sudice Minas Gerais, Rio de Janeiro și São Paulo.[69] Toate cele trei exporturi se bazau pe mâna de lucru a sclavilor negri. În schimb, în Mexic și Peru sclavia neagră servea în principal economia internă. Din acest motiv, presiunea pe care o exercitau cererea de sclavi și cerințele impuse acestora era mult mai mare în Brazilia.

Problema era cum să se asigure mâna de lucru necesară pentru aceste activități comerciale. Soluția găsită inițial a fost angajarea băștinașilor indieni, dar primitivismul lor crea numeroase dificultăți. Mulți erau păstori-culegători și, de aceea, nomazi, în timp ce aceia care se așezaseră, devenind agricultori, lăsau cultivarea pământului în seama femeilor. Bărbații defrișau terenul în vederea cultivării, fiind pregătiți să taie lemne, să vâneze, să pescuiască și să lupte în război, dar nimic mai mult.[70] Mai mult, indienii din Brazilia nu fuseseră obișnuiți să respecte cererile conducerii imperiale, asemenea indienilor din fostele imperii incaș și aztec. Din acest punct de vedere, băștinașii cu care au avut de-a face portughezii erau mult mai greu de convins să lucreze pe plantații sau în mine decât cei din coloniile spaniole. Nimic din trecut nu-i obligase pe indienii din Brazilia să efectueze zile de clacă sau să producă un surplus pentru plata impozitelor și a rentei. Trocul reprezenta un mijloc de a obține cooperarea lor pentru furnizarea de lemn-roșu, dar nu era o soluție pentru atragerea mâinii de lucru pe plantații.[71] Încercarea de a-i include într-un sistem de muncă salarizată prin angajarea ca zilieri a datornicilor a fost contracarată de reglementările introduse de guvern în 1596 prin care se interziceau plătirea salariilor în avans și legarea indienilor printr-un contract de muncă cu o durată mai mare de două luni.[72]

În aceste împrejurări, înrobirea părea cea mai bună modalitate aflată la îndemână pentru folosirea mâinii de lucru indiene.[73] Dar, ca și în imperiul

spaniol, Coroana și Biserica au intervenit în scopul protejării indienilor. În 1570 a fost interzisă înrobirea indienilor, deși, pentru o perioadă, au fost admise excepții: indienii capturați de alți indieni și răscumpărați de portughezi puteau lucra ca sclavi, ca și indienii luați prizonieri în războaiele drepte sau cei prinși practicând canibalismul. Astfel, în 1589, forța de muncă de pe plantațiile din Bahía cuprindea 14-15 000 de sclavi indieni și 3-4 000 de sclavi africani.[74] Însă atunci a apărut o altă problemă: vulnerabilitatea la variolă și pojar manifestată de toți indienii care ajungeau să trăiască în teritoriul portughez.[75] În Bahía și Pernambuco, iezuiții instauraseră sate indiene ocrotite (*aldeias*) cu scopul de a-i apăra pe indieni de înrobire, dar și de a-i transforma într-o forță de muncă salarizată pentru plantații. Dar locuitorii acestor sate, ca și indienii care lucrau ca sclavi pe plantații au fost decimați la sfârșitul secolului al XVI-lea de o succesiune de epidemii.[76] Drept urmare, problema mâinii de lucru a rămas nerezolvată, iar imigrația din metropolă nu reprezenta o soluție. În secolul al XVI-lea, Portugalia avea o populație minusculă de 1 milion de persoane, iar cei care au venit în Brazilia s-au instalat ca mici fermieri, fără a intra pe piața forței de muncă.[77] De-abia după 1850, când cea mai mare parte a terenurilor agricole fusese luată în posesie, a putut fi recrutată pe scară largă mâna de lucru a albilor.[78]

Portughezii exportaseră pentru prima dată sclavi din Africa în 1441, iar la sfârșitul secolului al XV-lea aceștia erau aduși în număr destul de mare la Lisabona.[79] Erau folosiți mai ales ca servitori și meșteșugari, deși unii dintre ei furnizau mână de lucru în fabricile de zahăr și plantațiile din Algarve și insulele din Atlantic. Aceasta înseamnă că, atunci când au început să creeze plantații de trestie de zahăr în Brazilia, portughezii aveau deja o forță de muncă alternativă față de cea a indienilor. Mai mult, transferarea africanilor în Brazilia era o operațiune mult mai ușoară decât în orice altă parte a Americii, pentru că drumul transatlantic era mai scurt, iar portughezii controlau aprovizionarea cu sclavi, având înțelegeri comerciale cu statele africane puternice și forturi plasate strategic de-a lungul coastei vestice a continentului african. În consecință, sclavii erau mai ieftini în Brazilia decât oriunde în altă parte din Lumea Nouă.[80] În plus, mulțumită profiturilor obținute mai întâi din exportarea zahărului, apoi din cea a aurului, și în sfârșit a cafelei, portughezilor nu le lipseau niciodată resursele pentru a-i cumpăra. Mâna de lucru indiană a continuat să fie folosită până la începutul secolului al XVI-lea, deși de pe la 1580 în Brazilia se afla deja un număr mare de sclavi africani. Tranziția de la forța de muncă indiană la cea africană a durat până în 1620.[81]

Rezultatul a fost o deportare masivă a africanilor în Brazilia, fenomen neegalat de vreo altă colonie din Lumea Nouă: 31 la sută din totalul celor transportați din Africa în America au ajuns acolo, față de 23 la sută în coloniile engleze din Caraibe, 22 la sută în cele franceze, 9,6 la sută în coloniile spaniole și 6 la sută în cele britanice din America de Nord.[82] Între 1500 și 1850, numărul sclavilor importați de Brazilia s-a aflat în intervalul 3,5 – 5,5 milioane, împărțit astfel: între 500 000 și 100 000 în secolul al XVI-lea, între 0,5 și 2 milioane în secolul al XVII-lea, între 1,5 și 2 milioane în secolul al XVIII-lea și între 1,35 și 1,5 milioane în secolul al XIX-lea.[83] În lipsa acestei perfuzii continue cu sânge proaspăt, sclavia ar fi dispărut din Brazilia în mod natural, așa cum s-a întâmplat în Mexic în secolul al XVIII-lea.[84] Măsura în care Brazilia era dependentă de comerțul transatlantic cu sclavi este pusă în evidență de cele întâmplate atunci când traficul a fost stopat, ca urmare a deciziei din 1850 a guvernului de a aplica strict legislația din 1831 prin care se interzicea importul de sclavi. În următorii douăzeci de ani, populația sclavilor din Brazilia a scăzut de la 2,5 la 1,5 milioane.[85] Apoi, datorită politicii de acordare a libertății nou-născuților, pusă în practică în 1871, scăderea a continuat în ritm constant, atingând o cifră de 723 419 sclavi în ajunul abolirii din 1887.[86]

Sclavia din Brazilia era supusă permanent unui cuplu de agenți de eroziune: sporul demografic negativ (adică incapacitatea populației de sclavi de a-și menține dimensiunile prin procreare) și rata ridicată a manumisiunilor.[87] Pentru cel dintâi erau răspunzătoare proporția mică a sclavelor – deoarece în comerțul cu sclavi erau preferați bărbații – și mortalitatea mare. Sclavii din Brazilia sufereau pentru că, nou-veniți în această țară, erau extrem de vulnerabili la bolile locale, iar climatul nesănătos nu făcea victime doar în rândul lor, ci și în restul populației. Rata mare a mortalității se datora și asprimii muncii de pe plantațiile de trestie de zahăr și cafea și din mine, precum și condițiilor proaste de locuit, alimentație și îngrijire medicală de care aveau parte numeroși sclavi.[88] Speranța medie de viață a sclavilor brazilieni era în 1872 de numai 18,3 ani, față de 35,5 ani pentru sclavii din Statele Unite, în timp ce în cazul populației albe era de 27,4 ani pentru brazilieni, față de 39,9 ani pentru americani.[89] De nivelul ridicat al manumisiunilor erau răspunzători câțiva factori: posibilitățile pe care le aveau sclavii pentru a-și răscumpăra libertatea sau, în cazul femeilor, de a o primi – fie pentru ele însele, fie pentru copiii lor – de la stăpânii cu care întreținuseră relații, practica eliberării celor bătrâni și bolnavi pentru a se evita responsabilitatea îngrijirii lor, precum și dorința de a-i recruta pe sclavi în armată și de a le acorda în schimb

libertatea – rezultat al vulnerabilității coloniei față de atacuri și al incapacității populației libere de a oferi o apărare suficientă.[90]

Întrucât acești factori au provocat o scădere atât de dramatică a numărului sclavilor, sarcina de a menține sistemul într-o stare înfloritoare a revenit deportării. Faptul că se bizuia atât de mult pe deportări însemna că, în orice moment, populația de sclavi a Braziliei conținea o proporție mare de persoane născute și crescute în Africa. În Bahía, de exemplu, această proporție era de 70 la sută, atât în 1600, cât și în 1820; în Pernambuco, era de 35 la sută în 1838, iar în São Paulo de 44 la sută în 1836. Fără îndoială, faptul acesta a contribuit la menținerea rezistenței față de stăpâni, nu doar prin crearea unei contraculturi, afișarea unei melancolii letargice și apariția unor credințe religioase alternative, ci și prin acte de rebeliune care includeau revolta fățișă, instaurarea unor regate independente în junglă și sinuciderile numeroase (luându-și viața, sclavii se transpuneau spiritual înapoi în Africa).[91]

Societatea sclavilor din Brazilia a fost modelată și de existența multor bărbați și femei care, deși de origine africană, reușiseră să se debaraseze de condiția de aservire. La începutul secolului al XIX-lea, aceștia reprezentau 40 la sută din totalul populației din Bahía și 12,5 la sută în întreaga țară – cifre similare cu acelea din coloniile spaniole de la 1800, dar cu totul diferite de cele din sudul Statelor Unite, unde proporția era de 4,5 la sută, sau din Jamaica, unde erau 3 la sută. Toate acestea însemnau că, pentru sclavii brazilieni, aservirea nu era un fenomen ineluctabil și perpetuu, ci, mai degrabă, unul temporar, un statut cu care mulți dintre ei nu se născuseră și de care ei, sau cel puțin copiii lor, aveau șanse mari să scape. Pentru stăpâni, manumisiunea reprezenta o modalitate de controlare a sclavilor și o alternativă din ce în ce mai importantă de folosire a mâinii lor de lucru. În general, oamenii eliberați erau cei care serveau drept supraveghetori și urmăritori ai sclavilor și care prestau munci calificate și administrative, constituindu-se, mai ales pe plantații, ca o a treia forță. Ei erau, în mod clar, un element esențial în întreținerea regimului de sclavie, mai ales din perspectiva lipsei mâinii de lucru salarizate albe.[92]

Brazilia era o economie bazată pe plantații, concentrată pe export și în care forța principală de muncă era a sclavilor. De aceea, regimul de sclavie de aici era asemănător celor din Caraibe și din America de Nord. Totuși, câțiva factori făceau ca experiența sclavilor brazilieni să fie oarecum diferită. Cel dintâi era caracterul special al industriei locale de zahăr; cel de-al doilea, dezvoltarea de durată scurtă, dar influentă a industriei miniere; cel de-al treilea, însemnătatea sclaviei urbane, datorată existenței unor orașe importante ca Salvador, Recife sau Rio de Janeiro; cel de-al patrulea, baza socială

foarte largă a proprietarilor de sclavi; în sfârșit, cel de-al cincilea factor era reprezentat de numeroasele posibilități de a acumula *peculium* lucrând pe cont propriu pe care le aveau sclavii.

Spre deosebire de coloniile britanice și franceze din Caraibe, unde cultivarea trestiei de zahăr a dus la crearea unor plantații mari, lucrate de un număr însemnat de sclavi, în Brazilia micii fermieri erau integrați în sistemul producției de zahăr, și nu excluși din acesta.[93] Pe de o parte, erau *senhores de engenho*, autorizați să dețină fabrici pentru prelucrarea trestiei de zahăr. Implicați într-o oarecare măsură și în cultivarea trestiei, aceștia erau asemănători plantatorilor din Caraibe. Dar, în afară de ei, existau *lavradores de cana* care, neavând instalații proprii, le furnizau proprietarilor de fabrici cea mai mare parte a trestiei pe care o recoltau, fie plătind serviciul de prelucrare prin cedarea unei jumătăți din producție, fie, în calitate de arendași, plătind o parte din recoltă ca rentă și o altă parte pentru serviciul de prelucrare. Existența acestei categorii însemna că mulți sclavi lucrau în ferme mici. În fapt, destul de puțini sclavi din Brazilia lucrau pe plantații cu peste 100 de sclavi: de exemplu, în 1800 proporția lor era de numai 15 la sută în Bahía, față de 61,5 la sută în Jamaica.[94] Pe moșiile proprietarilor de fabrici din Bahía, numărul mediu de sclavi era de 62.[95] Totuși, fermierii din această provincie posedau, în medie, doar zece sclavi fiecare.[96] La un loc, în Bahía, acești mici fermieri dețineau o treime din mâna de lucru a sclavilor implicați în producția de trestie de zahăr în 1817.[97] Aceasta însemna că, până și în regiunile unde se cultiva trestie de zahăr, sclavii lucrau în echipe foarte mici, în ferme în care proprietarii se implicau direct. Nu este cu totul limpede dacă faptul acesta era în favoarea sclavilor. Ceea ce lipsea era libertatea culturală existentă pe moșiile mari. După cum comenta un sclav în 1821, „Cu cât stăpânul este mai departe de noi, cu atât mai mare e libertatea de care ne bucurăm."[98] În asociere cu probabilitatea mai mare a unei supravegheri paternaliste și a amestecului stăpânului mai apărea și un alt neajuns: izolarea sporită, întrucât sclavilor din fermele mici le lipsea compania diversă specifică marilor plantații. Sclavii din fermele mici aveau șanse mai mari de a-și ameliora condiția câștigând favorurile stăpânului decât cei de pe marile plantații, dar munca pe care o aveau de prestat nu era neapărat mai ușoară. Sarcinile depindeau de cantitatea de mână de lucru disponibilă și de modul în care aceasta satisfăcea nevoile întreprinderii. În orașe, sclavii cei mai susceptibili de a fi exploatați erau cei din gospodăriile sărace, pentru că se așteptau foarte multe din partea lor; la fel se întâmpla și la țară, în cazul sclavilor ce lucrau în ferme sărace.

O trăsătură proeminentă a sclaviei braziliene a fost, începând cu secolul al XVII-lea, asocierea ei cu mineritul aurului. Mulțumită acestui metal prețios, provincia Minas Gerais din interiorul continentului primise, până la 1800, un număr de sclavi mai mare decât oricare alta dintre provinciile plantatoare de trestie de zahăr: 163 543 față de 97 633 în Pernambuco și 147 263 în Bahía. Sclavii din Minas Gerais nu erau implicați doar în minerit, ci și în cultivarea hranei necesare pentru comunitățile de mineri.[99] În timp ce industria minieră a intrat în declin, la sfârșitul secolului al XVIII-lea, sistemul agricol creat pentru susținerea ei a supraviețuit, în parte pentru a alimenta orașele rămase din Minas Gerais și în parte pentru a hrăni regiunile de plantații Bahía, Pernambuco și Rio de Janeiro. În asociere cu producția de cafea, faptul acesta a păstrat în viață sistemul de sclavie din Minas Gerais, în asemenea măsură încât a continuat să se dezvolte chiar și în secolul al XIX-lea. În 1872 existau acolo 381 893 sclavi, față de 167 824 în Bahía și 89 028 în Pernambuco. Singura sa rivală era provincia Rio de Janeiro, cu numeroase plantații de cafea, dar și aceasta avea mai puțini sclavi decât Minas Gerais, doar 306 425.[100]

Doar o mică proporție a sclavilor din Minas Gerais a lucrat pe plantațiile de cafea, deoarece acestea nu au fost dezvoltate serios în provincie decât după 1850 și chiar și atunci nu foloseau decât 15 la sută din totalul de sclavi din provincie în 1873, ajungând la 24 la sută în ajunul abolirii sclaviei, în 1887.[101] Aceasta însemna că în Minas Gerais mai puțin de un sfert din populația de sclavi a fost vreodată implicat direct într-o economie monoculturală, bazată pe plantații, concentrată pe export.[102] Aici mai erau cultivate și alte plante industriale cu potențial de exportare – precum trestia de zahăr, bumbacul și tutunul – dar numai în ferme mici, pentru satisfacerea nevoilor locale.[103] Mulți sclavi lucrau pe moșiile imense, independente din punct de vedere economic, numite *fazendas*, dar acestea desfășurau activități mai degrabă feudale decât economice, dezvoltate pentru a satisface nevoile interne ale unei lumi izolate din cauza comunicațiilor deficitare. Acești sclavi de pe *fazendas* efectuau o gamă largă de munci – agricole, meșteșugărești, în gospodărie – în lipsa mâinii de lucru libere, care era atrasă de terenurile vaste disponibile.[104] Dar mulți sclavi lucrau și în fermele mici care practicau o agricultură de tip general.[105]

O dată cu prăbușirea industriei miniere, la sfârșitul secolului al XVIII-lea, agricultura a devenit principalul domeniu de utilizare a sclavilor din Minas Gerais. Totuși, chiar și atunci, cei angajați în agricultură nu reprezentau decât 45,4 la sută din numărul total de sclavi.[106] Alți 32,5 la sută lucrau ca

servitori și 10,6 la sută erau implicați în activități meșteșugărești care, pe la începutul secolului al XIX-lea, includeau, în afară de munca artizanilor, și pe cea din atelierele de prelucrare a bumbacului și topitoriile de fier.[107] Imaginea era complicată de faptul că plantațiile de cafea care au apărut în Minas Gerais la sfârșitul secolului al XIX-lea erau relativ mici, angajând în 1883, în medie, 36,4 sclavi pe fiecare plantație, în timp ce peste o sută de moșii lucrate de sclavi au abandonat economia de export și au început să producă hrană și materii prime pentru nevoile regiunii sau ale provinciilor învecinate.[108] Din această forță de muncă enormă, doar o minoritate (5,2 la sută) trăia în orașe sau sate.[109] Restul locuiau pe moșiile stăpânilor lor. De aceea, Minas Gerais se deosebea de celelalte regiuni asociate îndeaproape cu sclavia nu doar pentru că avea o proporție atât de mică de sclavi legați, prin comerț, de economia mondială, ci și prin faptul că îi lipsea practic sclavia urbană, pe care orașele de pe coastă Rio, Recife și Salvador o dețineau din abundență.

În Salvador trăiau în 1724 la fel de mulți sclavi ca și oameni liberi, iar destul de târziu, în 1849, în Rio locuiau 78 855 sclavi, față de 116 318 oameni liberi.[110] Dependența față de sclavie a făcut ca aceste orașe de pe coastă să se asemene cu Lima sau Mexico City. Din acest punct de vedere, caracterul sclaviei din Brazilia poate fi comparat cu acela din Imperiul Spaniol, însemnând că mulți sclavi se bucurau de libertățile vieții de la oraș și aveau posibilitățile de a stabili contacte sociale și a obține câștiguri comerciale care lipseau aproape cu totul pe plantații. De asemenea, orașul le oferea sclavilor o gamă mult mai largă de ocupații decât viața la țară. Fără nici o îndoială, ca îngrijitori și servitori în casele bogaților, sclavii puteau avea o situație bună. Totuși, numeroși sclavi din orașe efectuau munci grele sau neplăcute, pe post de hamali sau gunoieri. În plus, mulți erau obligați nu doar să îndeplinească obligații de bază în casa stăpânului, ci și să-i asigure, lui și familiei sale, stilul de viață de un lux aristocratic, efectuând munci plătite pentru alți patroni, lucrând ca vânzători ambulanți sau prostituându-se.[111]

În mod clar, proprietarii de sclavi din Brazilia constituiau o categorie socială foarte numeroasă și heteroclită, datorită prețului scăzut cu care puteau fi cumpărați aceștia. Nici o ramură a economiei nu era independentă de sclavie, iar societatea braziliană avea un interes legitim pentru a o perpetua, deoarece atât de multe familii dețineau sclavi, pe munca acestora bizuindu-se una din două gospodării din mediul urban și mult peste 50 la sută dintre cele din mediul rural. Ca sursă de venit, sclavii erau importanți pentru un spectru foarte larg al societății, pentru proprietarii de întreprinderi

miniere, agricole sau meșteșugărești sau pentru persoanele care își închiriau sclavii unor patroni. Astfel, sclavii nu le erau de folos doar celor înstăriți, ci și celor relativ săraci, chiar și proprietarilor de mici gospodării, care nu erau altceva decât țărani.[112] Aflându-se la temelia societății braziliene în această manieră cuprinzătoare, nu e surprinzător faptul că sclavia a supraviețuit până în 1888.

Sclavii primeau un grad scăzut de protecție din partea guvernului portughez. Deși li s-au acordat unele drepturi fundamentale, ca și celor din America Spaniolă – întrucât Portugalia, ca și Castilia, fusese marcată de misiunea ei cruciată, care implica folosirea sclaviei ca mijloc de convertire a păgânilor la creștinism – acestea aveau puține șanse de a fi aplicate în practică.[113] În privința modului în care erau tratați sclavii, stăpânii brazilieni puteau scăpa nepedepsiți dacă îi ucideau, deși, în general, manifestau un paternalism cu accente dure. Răspunzând la relele tratamente, sclavii brazilieni luau parte la conspirații și, în comparație cu sclavii din America de Nord, la un număr mai mare de revolte deschise. De asemenea, fugeau în păduri sau în orașe. Mai mult, relieful permitea în unele locuri constituirea de *quilombos*, comunități ale sclavilor fugari care formau bande de proscriși în regiuni inaccesibile.[114] Astfel de proteste și acte de rezistență au indus un climat de teamă, făcându-i pe stăpâni să-și controleze comportamentul, în timp ce justificau în ochii acestora necesitatea unui sistem cu o disciplină mult mai dură, arătându-le cât de răi puteau deveni sclavii dacă li se tolera nesupunerea.

Totuși, sclavia era făcută suportabilă de drepturile cutumiare pe care sclavii le-au instaurat, menținut și extins nu prin revoltă sau fugă, ci prin negocieri dure cu stăpânii și acte de necooperare.[115] Unele dintre aceste drepturi erau legate de exprimări culturale distinctive cu originile în Africa, fiind vorba în special de folosirea limbilor africane, a practicilor religioase de pe continentul negru, a instrumentelor muzicale specifice precum toba, marimba și oricongo și de practicarea dansurilor africane precum *lundú* și *batuque* (din care, în cele din urmă, s-a născut samba).[116] Contactul cu aceste tradiții era susținut de fluxul constant de sclavi aduși din Africa și de numeroșii sclavi care locuiau în orașele de pe coastă, cu toate că izolarea de care sufereau cei ce trebuiau să trăiască în micile ferme din adâncul teritoriului putea duce la diluarea și pierderea obiceiurilor.[117]

Alte drepturi cutumiare rezidau în oportunitățile de a câștiga bani pe cont propriu de care dispuneau sclavii. Spre deosebire de cei din Mexic și Peru, sclavii din Brazilia primeau adesea loturi de pământ și timp liber pen-

tru grădinărit. Această practică a fost autorizată printr-un ordin guvernamental din 1606, care le cerea stăpânilor să acorde sclavilor o zi liberă pe săptămână în care să-și poată îngriji grădinile.[118] Pe la sfârșitul secolului al XVI-lea era firesc să li se permită sclavilor folosirea liberă a zilelor de sâmbătă exact în acest scop. Funcția inițială a loturilor de pământ era să dea sclavilor posibilitatea de a se hrăni, de obicei cultivând manioc și crescând rațe și găini. Din punctul de vedere al stăpânului, era cea mai simplă și mai ieftină cale de a asigura o alimentație adecvată a sclavilor. Dar, în cursul timpului, loturile au fost consacrate activităților comerciale, modalitate prin care sclavii obțineau bani vânzând produsele fie stăpânilor, fie pe străzile orașului respectiv.[119] De asemenea, sclavii au obținut profituri din așa-numita *petite culture*, mulțumită grădinilor de zarzavaturi care s-au dezvoltat în jurul marilor orașe. Lucrate de sclavi, acestea produceau fructe și legume pe care sclavii înșiși trebuiau să le vândă în oraș. Deși erau obligați să plătească stăpânului o anumită sumă, ei puteau, totuși, să profite de pe urma vânzărilor.[120]

Un alt drept prin care se puteau câștiga bani decurgea din limitele impuse asupra cantității de muncă pe care erau obligați să o presteze. Timpul liber rezultat astfel – duminica, de sărbători și seara – era folosit de sclavii de la oraș pentru a vinde mărfuri pe străzi.[121] Mai mult, pe plantații, munca suplimentară era plătită. Scopul acestui sistem de limitare, care funcționa sub forma normelor, era de a acorda sclavilor un stimulent astfel încât să lucreze cu eficiență. Li se cerea să îndeplinească o anumită normă pe zi, după care erau liberi să dispună de timpul lor. Plata acordată pentru munca efectuată suplimentar, în acest timp liber, a apărut pentru că normele fixate erau respectate. Era practicată mai ales la vremea recoltei, când nevoile de mână de lucru ale plantației depășeau capacitatea sistemului muncii normate. Aceste plăți pentru munca suplimentară erau întâlnite atât în industria zahărului și a cafelei, cât și în cea a aurului.[122] În plus, atât în mediul urban, cât și în cel rural se găseau sclavii calificați sau cei cu posturi administrative, cărora, pentru a li se asigura cooperarea, li se ofereau salarii, adesea plătite în produse pe care le puteau vinde apoi pe cont propriu.[123]

Un alt drept profitabil de care dispuneau sclavii era acela de a primi o parte din salariu atunci când erau închiriați unui alt patron. În orașe se întâlneau adesea *negros de ganho*, care fie lucrau pentru altcineva decât stăpânul lor, fie pentru sine, și plăteau stăpânului o parte din venit. Deosebit de bine plătiți erau docherii din porturi și meșteșugarii din orașele mari.[124] Datorită acestor modalități variate de a obține bani, sclavii puteau nu doar

să-și contrazică statutul servil, asumând caracteristicile oamenilor liberi, dar și să acumuleze mijloacele care să le permită cumpărarea emancipării. Oportunitățile vaste de a lucra pe cont propriu pe care le aveau sclavii din Brazilia se reflectau în numărul mare de manumisiuni, cu o rată de 1 la sută pe an în Bahía, de exemplu.[125] Totuși, capacitatea lor de a-și folosi drepturile ca punți către libertate a asigurat, în mod paradoxal, supraviețuirea sclaviei: sclavii deveneau mai toleranți față de sistem, erau obligați să muncească bine și, în plus, stăpânii dobândeau astfel mijloacele de a-i controla, sclavii eliberați fiind gata să-și ofere serviciile pentru administrarea și supravegherea forței de muncă și urmărirea fugarilor.[126]

Așadar, sclavia din Brazilia a avut propriile trăsături distinctive. Se deosebea de sclavia din Peru și Mexic deoarece era implicată într-un comerț exterior pe scară largă. Profiturile aduse de mâna de lucru aservită datorită exporturilor au făcut ca sclavia să atingă o extindere mult mai mare decât în orice altă regiune din America Latină. De asemenea, se deosebea de sclavia din Caraibe prin faptul că nu era dominată în aceeași măsură de plantații, numeroși sclavi trăind în ferme mici și în marile orașe. În sfârșit, se deosebea de sclavia din America de Nord prin rata ridicată a manumisiunilor, ca și prin gradul în care depindea de comerțul transatlantic cu sclavi. Dar toate aceste deosebiri se manifestau în cadrul comun al Americii: un regim de sclavie care era în mod esențial rasist, comercial și colonial.

Zona Caraibelor

Trei factori au contribuit la modelarea sclaviei din Caraibe: mai întâi, transferul de sub dominația spaniolă sub cea engleză și franceză, fapt petrecut în secolul al XVII-lea; în al doilea rând, dezvoltarea unei industrii a zahărului dedicate exporturilor în America de Nord și Europa; în al treilea rând, politica de ameliorare care a urmat revoltei coloniilor americane din deceniul opt al secolului al XVIII-lea, revoluției haitiene din 1791, deciziei din 1807 a guvernului britanic de a pune capăt comerțului cu sclavi și încercărilor îndelungate făcute de comunitățile sclavilor pentru a dobândi drepturi și libertăți cutumiare. Impactul ameliorării a fost atât de puternic, încât atunci când a luat sfârșit, în secolul al XIX-lea, sistemul de sclavie din Caraibe se deosebea în mod fundamental de cel instituit inițial, la sfârșitul secolului al XVII-lea, deși păstra în continuare legături strânse cu industria zahărului.[127]

La începutul secolului al XVII-lea, Spania a pierdut câteva insule răzlețe din Antilele Mici, francezii luând Martinica și Guadelupa, iar englezii –

Barbados, St Kitts, Nevis și Antigua. La sfârșitul acelui veac, Spania a mai pierdut și unele insule de extremă importanță din Antilele Mari, îndeosebi Jamaica în favoarea englezilor în 1655 și partea vestică a insulei Hispaniola în favoarea francezilor, în 1697. După ce și-au schimbat stăpânii, toate aceste insule au devenit în scurt timp colonii exportatoare de zahăr. Spre deosebire de ele, cele care au rămas spaniole – Cuba, Trinidad și Puerto Rico, de exemplu – nu au reușit să clădească o industrie a zahărului până în secolul al XIX-lea.

La început, olandezii au jucat un rol esențial în constituirea industriei zahărului din Caraibe. Expulzați din Brazilia pe la 1650, ei și-au dus planurile, utilajele și experiența în Barbados, Martinica, Guadelupa și Jamaica. De asemenea, s-au ocupat de comerțul cu sclavi dinspre Africa în Caraibe, precum și de comerțul cu zahăr din Caraibe în Europa.[128] Astfel, mulțumită olandezilor, zahărul din Caraibe avea origini braziliene; cu toate acestea, dezvoltarea industriei a urmat un curs oarecum diferit, deoarece în Brazilia ea rămăsese dependentă de micii fermieri, pe când, după exemplul Barbadosului, industria zahărului din Caraibe funcționa în principal prin plantații mari, fiecare cu propria fabrică de prelucrare.

Totuși, plantațiile de trestie de zahăr din Barbados au urmat rapid modelul brazilian în privința folosirii mâinii de lucru importate. Tutunul, cultură pe care a înlocuit-o trestia de zahăr în Barbados, era lucrat în special de albii aserviți, precum și de câțiva indieni și un număr mic de sclavi africani.[129] Dar cererile de mână de lucru ale industriei zahărului și profitabilitatea acesteia, cuplate cu insuficiența muncitorilor albi sau băștinași, au condus la o dependență exclusivă de sclavii africani pentru muncile agricole, în timp ce albii aserviți erau folosiți ca meșteșugari și administratori. Sistemul instaurat pentru prima dată în Barbados pe la 1650 a fost adoptat în Insulele Leeward deținute de englezi (adică Nevis, St Kitts, Antigua, Montserrat) între 1678 și 1713, în insulele franceze Martinica, Guadelupa și Saint Domingue între 1680 și 1740, și în Jamaica între 1700 și 1774. În fiecare caz, economia s-a transformat pe măsură ce trestia de zahăr a eliminat celelalte culturi, astfel că alimentația locuitorilor se asigura prin importarea produselor de bază.[130] În plus, societatea colonială a suferit și ea o metamorfoză. Inițial, coloniile supraviețuiseră atrăgând coloniști și slujind drept baze pentru aventurieri și pirați. Societatea consta într-o mulțime de europeni, unii liberi, alții aserviți, care aspirau să se instaleze ca mici fermieri. Acum a devenit neagră și africană, albii fiind înclinați să plece, în parte din cauză că extinderea plantațiilor descuraja ambițiile fermierilor săraci și în

parte pentru că marii plantatori preferau să locuiască în țările de origine. Negrii nu aveau altă alegere decât să rămână. În 1700, raportul dintre albi și negri era de 2 la 1 în coloniile franceze și de 4 la 1 în coloniile engleze producătoare de zahăr.[131] Spre deosebire de albii aserviți, negrii erau supuși unei servituți permanente, transmise ereditar. De asemenea, sclavii negri aveau parte de un regim de muncă extrem de sever, de vreme ce majoritatea lucrau pe plantațiile de trestie de zahăr.

Munca necesară pentru cultivarea trestiei de zahăr era mai grea decât cea de pe plantațiile de bumbac, orez sau tutun; dar acestei poveri i se adăugau dimensiunile mari ale plantațiilor de trestie tipice din Caraibe, datoriile contractate de proprietari pentru cumpărarea de utilaje și sclavi, precum și puterea pe care proprietarii anonimi o delegau supraveghetorilor. Paternalismul a dispărut, lăsând locul unui comercialism pe termen scurt de care au profitat doar plantatorii, agenții și creditorii lor.[132] Condițiile de subzistență erau la fel de dure ca și acelea de muncă. Nevoia de a maximiza suprafața plantată cu trestie de zahăr, numărul mare de sclavi folosiți pe fiecare plantație, dorința de a obține profituri imediate cât mai mari, lipsa planificării pe termen lung: toți acești factori au creat o serie de probleme logistice grave. Întrucât nu erau salarizați, sclavii se puteau aștepta cel puțin să primească suficientă mâncare, dar în anumite perioade ale anului lucrurile nu stăteau astfel în coloniile producătoare de zahăr. Rațiile erau infime, iar posibilitățile sclavilor de a-și cultiva propria hrană erau limitate, fie din cauză că primeau loturi prea mici, fie că li se acorda prea puțin timp pentru a le cultiva. Perioada dintre lunile iunie și septembrie era numită „vremea foametei“, sau „vremea grea“. În acest timp, sclavii înfometați mâncau plante necoapte sau mâncare stricată și mureau, cu o rată dublă față de cea normală, din cauza unor boli asociate cu malnutriția. Indiferent cât de eficient funcționau pe plan economic, plantațiile erau prost organizate din punctul de vedere al aprovizionării cu alimente. Astfel, greutățile suferite de sclavi pe plantațiile de trestie de zahăr nu se datorau doar intensității muncii, ci și, mai ales în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, incapacității plantatorilor de a asigura hrănirea adecvată a forței de muncă.[133]

Dar istoria sclaviei din Caraibe nu se poate rezuma doar la o goană acerbă după profit, deoarece a fost caracterizată și de o rezistență eficace a sclavilor. În unele situații spectaculoase au fost create comunități independente, mai ales în Jamaica, Cuba, St Vincent și Saint Domingue.[134] Reușita acestui tip de rezistență depindea, însă, de existența unui relief muntos, împădurit, de care beneficiau doar câteva insule. Pentru majoritatea sclavilor, plantația de trestie de zahăr era la fel de imposibil de evitat ca și aservirea.

Din acest motiv, strategia lor de rezistență era nu de a respinge regimul de pe plantație, ci de a clădi în interiorul său o contracultură protectoare, fapt posibil datorită câtorva slăbiciuni exploatabile ale sistemului.[135] Dimensiunea plantațiilor și numărul mare de sclavi de pe fiecare confereau sclavilor din Caraibe o libertate neobișnuită de a-și dezvolta propriile credințe și moduri de viață, în vreme ce dependența sistemului de comerțul transatlantic cu sclavi menținea legătura cu Africa, sursa de bază a unei culturi alternative. În scurt timp, a devenit clar că, pentru a funcționa cum trebuie, plantațiile trebuiau să aibă o ierarhie bine stabilită, în care supraveghetorii depindeau de cooperarea vătafilor, iar aceștia trebuiau să câștige respectul sclavilor.[136] Mai mult, din cauza tendinței de eliminare a celorlalte culturi agricole în beneficiul trestiei de zahăr, rămânea puțin pământ pentru plantele de consum alimentar; cum importul de hrană era scump și greoi, iar mâna de lucru era necesară permanent pentru producerea de zahăr, plantatorii au ajuns să permită sclavilor ca, în timpul liber, să-și cultive plantele necesare hranei și să crească animale. În felul acesta, plantațiile au devenit dependente în mare măsură de alimentele de bază produse pe loturile sclavilor, iar proprietarii s-au obișnuit din ce în ce mai repede cu ideea de a le acorda timp liber pentru agricultură. În piețele organizate duminica, sclavii își comercializau surplusul obținând în schimb sume de bani sau bunuri pe care nu le puteau produce singuri. Astfel, în cadrul economiei de plantație s-a dezvoltat o economie independentă a sclavilor pe care stăpânii nu aveau altă alegere decât să o tolereze.[137]

Revolta coloniilor americane din deceniul opt al secolului al XVIII-lea a scos la iveală un neajuns esențial al sistemului de plantații din coloniile britanice caraibiene: dependența extremă față de proviziile importate. Atunci când s-a întrerupt aprovizionarea, plantatorii au fost părăsiți la ananghie, iar alimentele furnizate de sclavi au devenit de două ori mai importante.[138] În aceste împrejurări, a fost firesc să li se acorde sclavilor mai mult timp liber pentru a produce ceea ce de-acum era o resursă vitală atât pentru albi, cât și pentru negri. Din acest moment, negocierile pentru durata timpului liber, alocat cultivării loturilor proprii, au devenit din ce în ce mai intense. După ce au fost garantate două zile pe săptămână, ținta fixată s-a ridicat la trei zile, astfel că, pe la 1830, sclavii din Caraibe adoptau atitudinea iobagilor: o dată asigurat propriul teren pentru culturi, se opuneau cererilor seniorului de a lucra pe moșia acestuia.[139]

Un alt neajuns important al sistemului de sclavie din Caraibe a devenit evident în ultimii ani ai secolului al XVIII-lea, când ororile negoțului cu

sclavi au sporit cererile de abolire a acestuia, într-o încercare de subminare a sclaviei fără a se leza sanctitatea proprietății. Dacă populațiile de sclavi din Caraibe ar fi avut o capacitate naturală de reproducere, campania nu ar fi avut o însemnătate prea mare. Totuși, în cea mai mare parte, ele scădeau în mod constant, datorită unei rate a natalității foarte reduse și unei mortalități ridicate, astfel că aprovizionarea continuă cu sclavi era esențială pentru menținerea forței de muncă la același nivel. Întrucât erau extrem de dependenți de negoțul cu sclavi, plantatorii au trebuit să trateze cu multă seriozitate mișcările aboliționiste. În replică, au încercat să mărească rata natalității reducând normele de muncă ale sclavelor însărcinate, acordând concediu de maternitate și oferind mamelor cu mulți copii recompense în bani. Prin intermediul adunărilor legislative coloniale, au instituit drepturi ale sclavilor – adesea, drepturi care fuseseră deja stabilite prin cutumă de către comunitățile acestora – pentru a demonstra că sclavia era un regim diferit de cel brutal pe care-l descria propaganda aboliționistă.[140] Abolirea comerțului cu sclavi, realizată după 1807, i-a făcut pe plantatori să depună eforturi și mai mari pentru creșterea ratei natalității și pentru a-și demonstra paternalismul. Nu este nevoie să mai spunem că îmblânzirea sistemului nu a făcut decât să sporească obiecțiile sclavilor, care vedeau acum larg deschisă poarta concesiilor. În plus, revoluția haitiană din 1791 le dezvăluise stăpânilor capacitatea sclavilor din Caraibe de a distruge sistemul. Este adevărat că, scoțând din joc cel mai puternic concurent din industria zahărului, evenimentul a ușurat soarta plantatorilor din insulele britanice, dar le-a inculcat și nevoia de a pune în practică reforme pentru a se feri de revoluții.

Cu toate acestea, ar fi greșit să credem că în această perioadă plantatorii au trecut în defensivă. La sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul celui de-al XIX-lea, regimul de sclavie din industria zahărului a cunoscut o extindere însemnată. Imediat după încheierea Războiului de Șapte Ani, patru insule (Dominica, Grenada, St Vincent și Tobago) au trecut din posesia francezilor în cea a britanicilor. Au fost transformate rapid în colonii producătoare de zahăr, pentru munca de pe plantații fiind importați 70 000 de sclavi în cursul unui deceniu.[141] Între 1739 și 1800, producția de zahăr a fost extinsă și în nordul insulei Jamaica, având loc o dublare a numărului de plantații și a populației de sclavi din colonie.[142] Spre sfârșitul secolului al XVIII-lea, Cuba a realizat și ea cât de profitabil era zahărul. Datorită mărimii și fertilității pământului, a devenit în scurt timp cel mai important producător, precum și cel mai mare importator de sclavi. Efectul social și economic a fost profund. Cuba folosise sclavi vreme de secole întregi. În maniera

hispano-americană tipică, aceștia slujiseră o colonie a așezărilor, nu a plantațiilor, având ocupații diverse: de exemplu, lucrau ca servitori la micile ferme de tutun, la fermele de animale și în atelierele din mediul urban. În 1774 constituiau doar un sfert din populație. Cu toate acestea, în 1846 reprezentau aproape jumătate. Acum, zahărul alcătuia 84 la sută din exporturile coloniei, 47 la sută dintre sclavii cubanezi lucrau pe plantațiile de trestie de zahăr și, în maniera tipică insulelor din Caraibe, 79 la sută dintre sclavi trăiau la țară. Această transformare s-a datorat în mod esențial exemplului dat de colonia învecinată, Saint Domingue, și apoi de revoluția haitiană, care a distrus industria zahărului de pe insula respectivă, provocând fuga plantatorilor și a sclavilor, a capitalului și a personalului experimentat în Cuba.[143]

Astfel, industria zahărului din Caraibe a creat un regim de sclavie deosebit. Cu toate acestea, în câteva insule din zonă nu a reușit să prindă rădăcini. În schimb, aici erau cultivate plante diverse, între care tutunul și bumbacul, precum și plante alimentare pentru aprovizionarea pieței locale, a vapoarelor în trecere și a coloniilor producătoare de zahăr din vecinătate. Bahamas, Puerto Rico și Trinidad au rămas într-un stadiu incipient al economiei de plantație, cel puțin până la abolirea sclaviei. Toate aceste insule dețineau un număr destul de mare de sclavi ale căror funcțiuni erau asemănătoare celor din Cuba dinainte de „revoluția zahărului", sau din Mexic și Peru; în comparație cu coloniile bazate pe producția de zahăr, societățile lor – alcătuite din mici fermieri, o minoritate de sclavi și caracterizate printr-un regim de muncă relativ lax, îndreptat spre asigurarea subzistenței mai degrabă decât spre realizarea unor profituri considerabile – aveau un regim de sclavie mult mai benign.

Majoritatea sclavilor din Caraibe trăiau în condiții extrem de diferite de acelea întâlnite în restul Lumii Noi. Un element distinctiv pentru această regiune era proporția foarte mare a sclavilor în raport cu oamenii liberi și albii aserviți. În plus, predominau plantațiile enorme, monoculturale. Doar Brazilia mai depindea în aceeași măsură de comerțul cu sclavi. Fapt deloc surprinzător, din perspectiva acestor trei diferențe fundamentale, sclavii din Caraibe erau mai impregnați de cultura africană decât cei din restul Lumii Noi.

Pe la 1700 deja, trei sferturi din populația caraibiană avea statut de sclav, în timp ce în restul Lumii Noi, în aceeași perioadă, sclavii reprezentau fie o mică minoritate, ca în imperiul spaniol de pe continent și în coloniile nord-americane, fie o minoritate importantă, ca în Brazilia.[144] Această distincție fundamentală a continuat să existe vreme de un secol, în pofida creșterii

masive a sclaviei în sudul Statelor Unite, unde în 1860 populația totală de sclavi reprezenta 32 la sută, cu 44,8 la sută în „Sudul profund". Acum, sclavii constituiau majoritatea în Carolina de Sud și Mississippi, dar proporția – 57,2 la sută pentru una și 55,2 la sută pentru cealaltă – era scăzută în comparație cu aceea din Caraibe.[145] De exemplu, în 1800 Insulele Leeward aveau 81 000 de sclavi față de 3 200 oameni liberi, proporția sclavilor ajungând la 95 la sută. În aceeași perioadă, în Jamaica erau 337 000 de sclavi față de 37 000 oameni liberi, deci 89 la sută. Excepția proeminentă din Caraibe era Cuba, a cărei populație de sclavi a crescut spectaculos de la 38 900 în 1775 la 323 759 în 1846, dar nu a depășit niciodată 43 la sută. Faptul acesta se explică prin dezvoltarea târzie a unei economii bazate pe plantațiile de trestie de zahăr, suprapusă peste o societate a coloniștilor bine stabilită și în creștere, populația acestora crescând de la 96 400 în 1775 la 426 000 în 1846.[146] În mod diametral opus, celelalte regimuri bazate pe plantații din Caraibe fuseseră impuse în societăți aflate în etape timpurii ale colonizării și, de aceea, având șanse mai mari de transformare.

O caracteristică uimitoare a insulelor din Caraibe a fost dispariția rapidă a populației indigene. Sub stăpânirea spaniolă, aceasta a fost anihilată în principal datorită bolilor importate față de care localnicii nu aveau nici un fel de imunitate, în timp ce în coloniile spaniole și portugheze de pe continentul american indienii, deși decimați inițial de boli, au supraviețuit, astfel că la jumătatea secolului al XVII-lea formau o proporție considerabilă a populației libere.[147] Caraibienii au fost înlocuiți de coloniști liberi și albi aserviți, cei dintâi lucrând pe micile ferme cu ajutorul celor din urmă care, după ce le expira perioada de servitute, dobândeau de obicei, la rândul lor, mici ferme. Culturile pentru export, precum tutunul și bumbacul, le ofereau acestor fermieri mijloacele de a cumpăra albi aserviți, cel mai adesea din insulele britanice. Probabil că majoritatea imigranților albi au ajuns în Caraibe sub o formă sau alta de aservire, dar caracterul temporar al servituții lor – cu o durată de aproximativ cinci ani – contribuia la menținerea elementului liber din societate.[148]

Dispariția indigenilor a fost urmată de eliminarea micilor fermieri. După ce emigraseră vrând să scape de extinderea fermelor din Lumea Veche, ei se vedeau acum amenințați de același fenomen în Lumea Nouă; aici, amenințarea nu lua forma fermierului capitalist care reunea micile proprietăți și convertea țărănimea în proletariat rural, ci pe aceea a plantatorului de trestie de zahăr care, acumulând pământ, nu numai că-i deposeda pe micii fermieri, dar le oferea albilor puține locuri de muncă, limitate la câteva

posturi administrative și activități calificate legate de prelucrarea trestiei pentru obținerea de zahăr, melasă și rom. Plantatorii au creat o cerere uriașă de mână de lucru, pe care au acoperit-o folosind sclavii.[149] Întrucât erau puțini băștinași care să poată fi înrobiți, au apelat la Africa, o resursă de mână de lucru deja verificată pentru cultivarea trestiei de zahăr, mai întâi în insulele din Atlantic și apoi în Brazilia, cu un sistem de aprovizionare cu sclavi atât de eficient, încât, până la jumătatea secolului al XVII-lea, fuseseră trimiși deja în Lumea Nouă peste 400 000 de sclavi, iar la sfârșitul aceluiași veac doar în coloniile britanice din Caraibe ajunseseră 264 000.[150]

Sclavia din Caraibe era caracterizată de lipsa posibilităților de emancipare, mai ales în insulele producătoare de zahăr de sub dominație britanică. În Statele Unite, libertatea era practic de neatins pentru sclavii din Sud, dar aceștia puteau totuși fugi în statele libere din Nord. Mai mult, în coloniile spaniole și portugheze din America, eliberarea putea fi dobândită fără fugă, prin constituirea de familii mixte, donație sau răscumpărare.[151] Asemenea oportunități de emancipare erau mult mai puțin disponibile în insulele britanice din Caraibe, unde nu erau femei indiene libere cu care sclavii să aibă copii liberi. În plus, faptul că plantatorii preferau să locuiască în țara natală reducea numărul de rezidenți albi și limita numărul de relații sexuale care ar fi putut duce la acordarea manumisiunii în chip de dar. Faptul că sclavii erau, în majoritate, puși să muncească pe plantații le lăsa puține posibilități de a acumula banii necesari cumpărării libertății. Evadările au devenit posibile o dată cu constituirea comunităților izolate, dar, în afară de St. Vincent, lucru acesta se petrecea doar pe insulele mari. Pe cele mai mici, întrucât pădurile fuseseră defrișate și înlocuite cu plantații, evadările erau acte de eroism frizând imposibilul. Mai mult, în 1739 membrii comunităților izolate din Jamaica au fost de acord, în schimbul recunoașterii libertății lor de către guvern, să înapoieze plantațiilor sclavii fugari. Valoarea productivă a sclavilor de pe plantații – ca mână de lucru în agricultură, ca meșteșugari sau muncitori calificați în domeniul prelucrării trestiei – făcea ca eliberarea prin donație să fie exclusă, deși sclavii din ultimele două categorii puteau găsi în cele din urmă banii necesari pentru cumpărarea manumisiunii. În Mexic, Peru și Brazilia rata eliberărilor era mai mare, deoarece mulți sclavi lucrau ca servitori în gospodăriile de la oraș. Întrucât nu aveau o valoare productivă, puteau fi eliberați fără ca înlocuirea lor să presupună vreo cheltuială și, lucrând în apropierea stăpânului și a familiei acestuia, aveau șanse considerabile de a obține favoruri. Totuși, în decursul timpului, distincția dintre sclavi și oamenii liberi a încetat să fie una între albi și negri, pe măsură ce au apărut numeroși negri liberi, chiar și în coloniile britanice. De

exemplu, în 1800 erau 10 000 de negri liberi în Jamaica, reprezentând 27 la sută din populația liberă, dar numai 2,9 la sută din totalul negrilor de pe insulă. În aceeași perioadă erau 2 600 de negri liberi în insulele Leeward, reprezentând 83 la sută din comunitatea liberă, dar numai 3,1 la sută din totalul populației negre. În schimb, chiar și în sudul Statelor Unite, unde eliberarea putea fi obținută prin fuga din regiune, mai degrabă decât prin manumisiune, raportul dintre negrii liberi și cei aserviți era mai mare, atingând 4,7 la sută în 1790 și 8,5 la sută în 1810. Dacă în coloniile britanice posibilitățile de eliberare erau limitate, șansele erau mai mari în coloniile franceze și spaniole, mai ales în acestea din urmă. În Cuba, de exemplu, șansele de obținere a manumisiunii erau asemănătoare cu acelea din zona hispano-americană de pe continent.[152]

O altă trăsătură distinctivă a sclaviei din Caraibe – regimul aspru de muncă – era tot o consecință a răspândirii largi a plantațiilor de trestie de zahăr.[153] Industria zahărului, așa cum s-a dezvoltat ea în Caraibe – concentrată pe export, cu un caracter comercial puternic, înclinată exclusiv spre maximizarea profitului, funcționând pe plantații mari – oprima sclavii în două sensuri: în primul rând, prin muncile grele impuse, mai ales în perioada recoltării, când sclavilor li se cerea să lucreze în schimbul de noapte în fabrica de prelucrare și în schimbul de zi pe câmp, dar și în sezonul precedent, când trebuiau săpate gropi și umplute cu îngrășăminte pentru noile plante și era necesar să se plivească mereu. Lucrurile nu stăteau la fel în Brazilia, unde prelucrarea era separată în general de cultivare, iar sclavii, care erau implicați doar într-una dintre activități, erau mai puțin oprimați.[154] Mai mult, în Caraibe operațiunile se desfășurau pe o scară enormă, fiind nevoie de organizarea atentă și riguroasă a forței de muncă. Soluția adoptată a fost instaurarea unui sistem de lucru în echipă, sub amenințarea biciului. În schimb, în Brazilia și America de Nord munca de pe plantații era, în general, mult mai puțin aspră, pe de o parte pentru că era organizată în unități mai mici și sub conducerea personală și paternalistă a stăpânului, și pe de altă parte pentru că presupunea cultivarea unor plante mai puțin pretențioase, precum bumbacul, tutunul, cafeaua și orezul.

Plantațiile de trestie de zahăr din Caraibe le făceau sclavilor viața grea și pentru că nu reușeau să le asigure o alimentație adecvată. În celelalte regiuni ale Lumii Noi, malnutriția nu era asociată cu condiția de sclav. În Brazilia, provinciile producătoare de zahăr erau hrănite cu alimente furnizate de alte părți ale țării. Statele sclavagiste din Statele Unite primeau provizii produse în alte locuri din Uniune; în Mexic și Peru, caracterul mixt

al agriculturii și comerțul intern cu produse, ca și numărul relativ mic de sclavi făceau ca aprovizionarea să nu constituie o problemă. Numai în coloniile insulare din Caraibe, cu o densitate mare a populației de sclavi concentrate asupra producerii de plante industriale, chestiunea malnutriției a devenit o trăsătură persistentă a vieții sclavilor.[155]

O altă caracteristică a sclaviei din Caraibe consta în dependența ei față de comerțul transatlantic cu sclavi. Dintre cei 10-11 milioane de sclavi transportați în Lumea Nouă, de departe cea mai mare proporție mergeau în Caraibe: aproximativ 42-47 la sută – cu 4-7 la sută mai mult decât proporția celor care au ajuns vreodată în Brazilia, cel de-al doilea mare importator de sclavi, care a depins de acest negoț pentru încă un secol.[156] La baza acestei dependențe stătea eșecul comunităților de sclavi din Caraibe de a contracara mortalitatea printr-un număr suficient de nașteri. Drept urmare, populația de sclavi scădea rapid, dacă nu era susținută de noi recrutări din străinătate. De exemplu, rata depopulării era, în coloniile britanice producătoare de zahăr, de peste 30 la mie pe an la începutul secolului al XVIII-lea. În pofida politicii de ameliorare aplicate începând cu 1780 în coloniile britanice, ca să nu mai vorbim și de interzicerea comerțului cu sclavi în 1807 – făcând extrem de necesară încurajarea populației de sclavi să se autoreproducă în mod natural – în perioada 1817-1832 a existat o rată a depopulării de 3 la mie.[157] Fenomene asemănătoare se produceau în America Latină, dar nu și în America de Nord; aici au ajuns doar 6 la sută dintre sclavii transportați din Africa în Lumea Nouă, dar, numai în virtutea sporului natural (ca urmare a interzicerii importurilor de sclavi din 1808), populația de sclavi a crescut de la 1 la 4 milioane într-o jumătate de secol.[158]

În America Latină, un „agent de eroziune“ important era manumisiunea: datorită ei, sclavia a dispărut practic din Mexic în cursul secolelor al XVII-lea și al XVIII-lea.[159] Depopularea din Caraibe avea alte cauze, în principal asocierea unei rate foarte scăzute a natalității în rândul sclavilor cu o mortalitate foarte ridicată. Ambele fenomene erau amplificate de faptul că o mare parte a sclavilor erau născuți în Africa. În acest sens, comerțul cu sclavi a creat condițiile care să-i justifice existența. Dependența de comerțul cu sclavi a creat un dezechilibru în rândurile populației aservite, cu un exces de bărbați, pur și simplu pentru că, vizând obținerea unei munci de calitate, plantatorii preferau să-i cumpere pe aceștia. Cuplat cu fertilitatea scăzută a sclavelor născute în Africa, faptul acesta a dus la o rată a natalității extrem de redusă. Mai mult, sclavii aduși din Africa aveau șanse mai mici de a face față bolilor din Caraibe, întrucât crescuseră într-o zonă epidemiologică diferită. Sclavii născuți în Caraibe obțineau un echilibru mai bun între

sexe, după cum aveau și o imunitate sporită față de bolile specifice regiunii. De aceea, formarea de cupluri mixte oferea o soluție, dar numai una parțială, întrucât fertilitatea sclavelor din Caraibe a rămas scăzută până la emanciparea finală.[160] Fertilitatea scăzută, în asociere cu mortalitatea infantilă ridicată, a împiedicat populația de sclavi să crească în mod natural. Pentru majoritatea coloniilor din Caraibe, problema consta în împiedicarea scăderii populației. În acest scop, era necesară o îmblânzire a regimului de muncă extrem de sever de pe plantații, precum și eliminarea malnutriției sezoniere. Faptul că depopularea putea fi depășită în acest mod a fost demonstrat în Barbados și insulele Leeward pe la 1800.[161] Cu toate acestea, sporul demografic obținut era foarte mic, în mare parte pentru că, deși mortalitatea a fost redusă cu mult, fertilitatea sclavilor rămânea scăzută. Pe la 1830, ca reacție la interzicerea comerțului cu sclavi, populațiile aservite din coloniile britanice și franceze reușiseră să-și mențină dimensiunile pe cale naturală, dar, spre deosebire de cele din Statele Unite, nu aveau deocamdată capacitatea de a se susține prin autoreproducere. De aceea, stăpânii trebuiau să plătească. Pentru a împiedica depopularea, au fost nevoiți să permită reducerea forței de muncă disponibile, întrucât numărul sclavilor care erau scutiți de munca de pe plantații (femei însărcinate, copii, bătrâni) nu era compensat de sporul natural. Singurele părți ale Caraibelor în care sporul natural al populației de sclavi se apropia de cel din Statele Unite erau insulele precum Barbuda și Bahamas, unde plantațiile de trestie de zahăr nu reușiseră să dobândească rolul principal în economie.[162]

Dependența îndelungată de comerțul cu sclavi a asigurat permanent existența unei proporții mari a sclavilor născuți în Africa; de exemplu, aceștia reprezentau 66 la sută în coloniile franceze în 1780 și 37 la sută în Jamaica în 1817. Drept urmare, obiceiurilor europene ale coloniștilor li se opunea o infuzie constantă de credințe și practici africane. Acestea din urmă au putut înflori în mod relativ liber datorită raportului mare dintre populația negrilor și cea a albilor, precum și faptului că, în coloniile producătoare de zahăr, majoritatea sclavilor locuiau pe plantații și, de aceea, trăiau separat de coloniști, care se găseau în principal în orașe. Așadar, chiar dacă impunea sclavilor nenumărate privațiuni, sistemul plantațiilor a permis supraviețuirea unei culturi extrem de diferite.[163] Din acest punct de vedere, sclavia din Caraibe se deosebea de aceea de pe continent, unde influențele urbane, majoritatea albă, tendința sclavilor de a locui și lucra în unități mici (ferme, gospodării, ateliere) și presiunile creștinismului au acționat împotriva păstrării specificului african în cele două Americi.

Pentru a complica încă și mai mult chestiunea, nu existau diferențe doar între sclavia din insulele producătoare de zahăr și cea din restul Caraibelor, ci și între regimurile de sclavie ale diferitelor colonii producătoare de zahăr: între insulele britanice și cele stăpânite de Franța și Spania, între posesiunile franceze și cele spaniole, ba chiar și între coloniile britanice însele.

Coloniile britanice ieșeau în evidență prin gradul de autonomie de care se bucurau. Erau așa-numite plantocrații, în care plantatorii se aflau la conducere nu numai în virtutea faptului că dețineau cea mai mare parte a populației, dar și pentru că aveau controlul asupra adunărilor legislative coloniale care, în general, erau ferite de amestecul guvernului din metropolă.[164] În schimb, coloniile franceze și spaniole erau, prin natura lor, provincii de peste mări, reglementările fiind decise de guvernele de la Paris și Madrid și aplicate de funcționarii numiți de la centru. În cele din urmă, în toate aceste colonii caraibiene au fost introduse reglementări menite să-i protejeze pe sclavi și să le respecte interesele, dar, fapt deloc surprinzător, ele existau în posesiunile franceze și spaniole cu mult înainte de a apărea în coloniile britanice. Legile pentru protecția sclavilor au fost introduse în coloniile britanice la sfârșitul secolului al XVIII-lea, în replică la presiunile aboliționiste, în timp ce sclavii din coloniile franceze primiseră protecție prin *Le Code Noir* din 1685, iar cei din insulele spaniole datorau mult actului medieval *Siete Partidas* și ordonanțelor regale din secolul al XVI-lea, care se aplicau tuturor coloniilor din America.[165] Ambele seturi de reglementări subliniau personalitatea juridică a sclavului și îndatoririle stăpânului. Ambele afirmau necesitatea de a privi sclavul ca pe un potențial creștin, acordându-i dreptul la botez și chiar la căsătorie. Ambele prevedeau posibilitatea manumisiunii, încurajându-i pe stăpâni să o acorde ca modalitate de dobândire a virtuții creștine. Dar rămâne de discutat dacă toate acestea aveau cu adevărat efecte în practică. Acolo unde existau legi care să limiteze modul în care puteau fi tratați sclavii de către stăpâni, asigurarea aplicării lor era dificilă, din cauza puținelor mijloace de care dispuneau sclavii pentru a depune plângeri legale împotriva stăpânilor, precum și a resurselor importante alocate de stăpâni pentru a influența persoanele oficiale prin mituire și corupție.[166] Mai mult, acolo unde nu existau legi de protecție – ca în coloniile britanice înainte de 1780 – golul a fost umplut de cutumă, care s-a dezvoltat în conformitate cu îndelungata tradiție engleză. Reverendul Robert Robertson își relata în 1729 experiențele din insula britanică Antigua: „Sclavii au (sau, ceea ce e același lucru, cred că au) unele drepturi și privilegii, la care țin cu tot atâta înverșunare ca orice om liber din lume,

și pe care nici un stăpân cu bun-simț n-ar încerca vreodată să le violeze."[167] Capacitatea sclavilor de a crea, extinde și apăra drepturile cutumiare, de obicei printr-un proces de negociere cu administratorii plantațiilor, în cursul căruia amenințau cu necooperarea, însemna că, în practică, aveau mai multe șanse de a obține protecția în aceste condiții decât atunci când legile erau impuse coloniei de un guvern din metropolă și, în consecință, erau primite cu ostilitate, intransigență și dispreț de către plantatori.

Cu toate acestea, existau unele deosebiri esențiale între coloniile franceze și spaniole, pe de o parte, și cele britanice, de cealaltă parte. Una dintre ele se referea la manumisiune. Faptul că era mult mai ușor pentru sclavi să-și dobândească libertatea în coloniile franceze și spaniole era demonstrat de proporția mai mare a negrilor liberi din aceste regiuni. La sfârșitul secolului al XVIII-lea, atingea 5 la sută din populație în coloniile franceze, față de 2,5 la sută în cele britanice. La jumătatea secolului al XIX-lea, era de 16,6 la sută în Cuba, în pofida importurilor masive de noi sclavi din anii precedenți și creșterii importante a numărului de coloniști albi.[168] La crearea acestei diferențe a contribuit numărul mare de mici plantatori rezidenți din coloniile franceze și spaniole, datorat apariției târzii a industriei zahărului în Cuba și faptului că insulele franceze producătoare de zahăr nu au exclus niciodată celelalte culturi agricole, așa cum procedau coloniile britanice, ci continuau să cultive pe scară redusă cafea, cacao, tutun și indigo. Prezența acestor mici fermieri a sporit numărul de relații sexuale dintre stăpâni și sclave și, deci, de mulatri. Sclavii mulatri aveau mai multe șanse de manumisiune decât cei negri, pe de o parte datorită favorurilor pe care le acordau stăpânii rudelor lor, pe de altă parte din cauza oportunităților mai mari pentru a-și cumpăra libertatea de care se bucurau. Din această perspectivă, manumisiunea și apariția legăturilor mixte erau strâns legate.[169]

După toate probabilitățile, diferențele dintre definițiile legale nu influențau prea mult modul în care erau tratați sclavii în coloniile din Caraibe. Ceea ce genera o distincție, totuși, era măsura în care industria zahărului domina economia colonială, precum și măsura în care această economie era dominată de plantațiile mari. Atât în coloniile franceze, cât și în cele spaniole, supraviețuirea celorlalte culturi pentru export făcea ca numeroși sclavi să aibă de efectuat munci relativ ușoare, spre deosebire de coloniile britanice, unde trestia de zahăr tindea să ocupe o proporție mult mai mare a terenurilor cultivate și să reducă până la extincție celelalte forme de agricultură comercială. Mai mult, în coloniile franceze și spaniole – din nou, ca rezultat al dominației mai puțin semnificative a zahărului – erau alocate suprafețe mai

mari pentru cultivarea plantelor alimentare, astfel că se puteau evita crizele legate de asigurarea subzistenței care afectau sezonier sclavii din insulele britanice.[170]

În plus, plantațiile de pe insulele franceze și spaniole din Caraibe erau, de obicei, mai mici decât cele din coloniile britanice producătoare de zahăr.[171] Diferența se regăsea în câteva privințe: cu cât era mai mică întreprinderea, cu atât mai mici erau șansele ca proprietarul să fie absent și cu atât mai mare era probabilitatea ca sclavii să aibă parte de un tratament paternalist. Cu cât era mai mare plantația tipică, cu atât era mai mare probabilitatea ca sclavii să devină victime ale supraveghetorilor exploatatori, dar la fel de mare le era și libertatea atunci când nu erau la muncă. Larga răspândire a marilor plantații din insulele britanice, asociată cu autonomia pe care au câștigat-o plantatorii mulțumită constituțiilor acordate celor mai multe dintre coloniile britanice, însemnau că se cheltuia puțin pentru crearea unei infrastructuri publice. În schimb, insula franceză Saint Domingue și Cuba spaniolă se distingeau prin sumele cheltuite pentru lucrările publice, pentru construirea unor rețele de irigații sau a drumurilor. Cuba a fost avantajată de coincidența dintre momentul consolidării industriei sale producătoare de zahăr și cel al apariției motoarelor cu abur, folosite atât în transporturi, pe locomotive, cât și ca sursă de energie pentru zdrobirea plantelor.[172] Dar în ambele cazuri o importanță crucială a avut-o intervenția guvernului din metropolă, facilitată de constituția colonială și de faptul că, fiind destul de mici, plantațiile individuale aveau nevoie de asistența publică.

Colonia franceză producătoare de zahăr din Caraibe era, în esență, un fenomen al secolului al XVIII-lea, în timp ce în insulele spaniole a apărut de-abia la începutul secolului al XIX-lea. În coloniile franceze, așezările umane și plantațiile crescuseră împreună, cele dintâi slujindu-le pe cele din urmă, în timp ce în coloniile spaniole sistemul de plantații fusese impus destul de târziu, când exista deja o societate matură a coloniștilor. Drept urmare, cultivarea zahărului avea un rol mult mai puțin dominant în Cuba decât în coloniile franceze și britanice din Caraibe. Deși dezvoltarea industriei cubaneze a zahărului presupunea importuri masive de sclavi, rezultatul nu a fost determinant pe plan demografic. În fapt, pe la mijlocul secolului al XIX-lea, sclavii constituiau încă o minoritate a populației în Cuba, crescând de la 23 la sută în 1775 la numai 36 la sută în 1846.[173] O a doua diferență esențială față de coloniile franceze consta în proporția mult mai mare de foști sclavi existentă în Cuba, datorată nu doar formării cuplurilor mixte și capacității sclavilor de a acumula avere, ci și gradului mai ridicat de manumisiune practicat în imperiul hispano-american. În Cuba, manumisiunea

era promovată de sistemul numit *coartación*, care a fost confirmat legal în 1760 și, în cele din urmă, încorporat în codul referitor la sclavie din 1842. Prin intermediul acestui sistem, un sclav dobândea automat dreptul la emancipare dacă își putea permite să plătească răscumpărarea. Dacă manumisiunea avea o probabilitate de două ori mai mare în coloniile franceze decât în cele engleze, era cel puțin de trei ori mai probabilă în coloniile spaniole față de cele franceze.[174]

În coloniile britanice din Caraibe, diferențele care caracterizau regimul sclaviei se datorau nu doar măsurii în care acesta era asociat cu industria producătoare de zahăr, ci și dimensiunii, climatului și reliefului insulelor. Sclavia din Bahamas, unde nu existau plantații, era foarte diferită de aceea din coloniile producătoare de zahăr, în timp ce, printre acestea din urmă, insula Jamaica, de dimensiuni mari, poseda un sistem de sclavie care se deosebea în mare măsură de acela din micile insule Barbados și Leeward. Acestea erau, în general, dominate de industria zahărului, o suprafață mai mare de teren cultivat și o proporție mai mare a populației de sclavi fiind implicate în producția de zahăr, astfel că 80 la sută dintre sclavii de aici lucrau pe plantațiile de trestie, în timp ce în Jamaica proporția era de doar 60 la sută.[175] În plus, pe insulele mici se alocau suprafețe mult mai reduse cultivării plantelor alimentare decât în Jamaica, unde existența terenurilor pe care nu se putea planta trestie de zahăr și densitatea scăzută a populației – 75 de persoane pe milă pătrată* în 1800, față de 600 în Barbados și 236 în Antigua – le permiteau sclavilor nu doar să primească loturi de grădină, ci și terenuri de câțiva acri de pe care să-și obțină hrana.[176] Ambiția sclavilor de a se simți „liberi“ adoptând comportamentul unor țărani care-și asigură subzistența a cunoscut un moment de vârf în Jamaica, unde apariția unei alternative la economia de plantație a provocat prăbușirea acesteia din urmă o dată cu abolirea sclaviei. În schimb, în Barbados, St Kitts și Nevis, plantațiile au supraviețuit sclaviei deoarece, neavând alte mijloace de trai, foștii sclavi au trebuit să rămână legați de ele ca proletari salarizați.

Barbados, prima colonie producătoare de zahăr apărută, era, pe la sfârșitul secolului al XVII-lea, o insulă cultivată intensiv. Mulțumită climatului sănătos și relativei siguranțe față de atacurile externe, a atras în scurt timp un număr destul de mare de coloniști albi. Reprezentând 20 la sută din populație, prezența lor făcea ca insula să se deosebească de celelalte colonii britanice din Caraibe, unde raportul dintre albi și negri era de aproximativ

* O milă pătrată = 2,588 km^2 – n. tr.

1 la 10.[177] O a doua distincție remarcabilă consta în dependența relativ limitată față de comerțul cu sclavi. Pe la jumătatea secolului al XVIII-lea, populația de sclavi din Barbados a intrat într-un regim de autoreproducere, deoarece se realizase un echilibru între sexe, iar condițiile de pe plantații erau mai puțin aspre decât oriunde în altă parte în lumea producătoare de zahăr. Faptul acesta se datora problemei epuizării solului și efectului ei asupra administrării plantațiilor. Neavând posibilitatea să extindă cultivarea pe noi terenuri, plantatorii au fost obligați să reducă suprafața alocată trestiei de zahăr, astfel că mâna de lucru existentă devenise suficientă, dacă putea fi menținută într-o cantitate constantă. Întrucât populația se putea menține prin reproducere, fără a fi nevoie de importul de noi sclavi, proporția de sclavi născuți în Africa a scăzut în mod inevitabil. În 1817 era de 7,1 la sută, în timp ce în Jamaica era de 37 la sută. Rezultatul creării de cupluri mixte și al existenței unui număr mare de coloniști albi capabili să se apere cu o gardă civilă bine înarmată a fost raritatea revoltelor sclavilor.[178] În această situație pașnică, stăpânii aplicau un regim liberal, în cadrul căruia sclavii reușeau să obțină condiții mai bune. Sclavii din Barbados nu beneficiau de terenurile pentru cultivarea plantelor alimentare de care dispuneau cei din Jamaica, dar li se atribuiau loturi de grădină, în timp ce păstrau dreptul de a primi rații din partea stăpânului; cu încăpățânare, au reușit să-și stabilească drepturi comerciale, în pofida încercărilor legislației de a proteja activitățile comerciale ale micilor fermieri de pe insulă.[179]

Strategiile pe care le adoptau sclavii din Barbados pentru a face față servituții erau influențate și de dimensiunile mici ale insulei, de distanțele mari față de celelalte insule și de relieful care nu oferea nici un fel de protecție. Lipsindu-i munții din Jamaica și având pădurile defrișate de către plantatori, Barbados oferea sclavilor săi puține modalități de fugă. Astfel, singura politică viabilă pentru sclavi era ameliorarea sistemului, și nu răsturnarea lui prin forță sau evadarea.[180] În schimb, sclavii din Jamaica rezistau atât prin folosirea forței, cât și prin fugă.[181] O puteau face pentru că rezidenții albi erau puțini, iar relieful muntos și împădurit le oferea protecție fugarilor. Până în 1739, sclavii răsculați din Jamaica erau înclinați să-și instituie enclave de libertate pe insulă. Aceleași enclave serveau drept refugii pentru sclavii evadați. Succesul lor a fost atât de mare, încât după primul Război al Fugarilor (1725-1740), enclavele care au acceptat să trateze cu guvernul au fost recunoscute oficial ca zone libere, promițând în schimb să trăiască în pace și să înapoieze toți viitori evadați. Acordul din 1739 a reprezentat pentru sclavi atât o victorie, cât și o înfrângere,

pentru unii însemnând eliberarea, dar pentru restul semnificând reducerea drastică a șanselor de scăpare. După aceea, revolta sclavilor din Jamaica a luat în principal forma atacurilor asupra albilor, așa cum s-a întâmplat în 1760, 1766, 1776, 1798 și 1808. Această tradiție a culminat cu Războiul Baptist din 1831; având loc în partea de vest a insulei, conflictul a influențat considerabil decizia guvernului britanic de a pune capăt sclaviei în 1834.

În toate coloniile din Caraibe, sclavii au luptat continuu pentru a-și extinde drepturile. Uneori lupta lor devenea violentă, adesea generând o represiune cruntă din partea plantatorilor, dar, în unele cazuri, soldându-se cu succese spectaculoase ale sclavilor, așa cum s-a întâmplat în 1739 și 1831 în Jamaica și în 1791 în Saint Domingue. Totuși, emanciparea a fost doar ultima realizare, ea fiind precedată de obținerea unor libertăți în cadrul regimului de sclavie; faptul acesta a fost la fel de important, reprezentând, în principal, rezultatul metodelor nonviolente și stângace folosite de sclavi pentru a-și crea și păstra drepturile cutumiare.

O ultimă dificultate cu care se confruntă orice încercare de a caracteriza sclavia din Caraibe constă în schimbările pe care le-a suferit sistemul în timp: mai întâi, atunci când marile plantații de trestie de zahăr au devenit dominante, și apoi, pe măsură ce viața sclavilor de pe plantații a cunoscut diverse ameliorări. Un ingredient esențial pentru cel din urmă proces era insistența cu care sclavii cereau să se bucure de independență pe plan economic și cultural. Această dorință fundamentală a fost, în cele din urmă, susținută prin lege atunci când amenințările externe, în special revoluția negrilor din Haiti, i-au îndemnat pe plantatori să recurgă la concesii în încercarea de a menține regimul de sclavie, dar s-a exprimat mai întâi ca un set de cutume pe care plantatorii le tolerau deoarece nu le puteau elimina și pentru că, de dragul eficienței economice, aveau nevoie să păstreze raporturi bune cu forța de muncă.

O trăsătură remarcabilă a regimurilor de sclavie din Caraibe era lipsa de eficacitate a reglementărilor oficiale. Pe de o parte, existau legi de protecție stabilite de guvernele din metropolă pentru coloniile spaniole și franceze. Pe acestea, plantatorii le ignorau.[182] Pe de altă parte, existau legile restrictive adoptate de adunările legislative din coloniile britanice. Pe acestea le ignorau sclavii. În insulele britanice din Caraibe, de exemplu, la sfârșitul secolului al XVII-lea a fost instituit un sistem de permise care îi priva pe sclavi de dreptul de a lipsi de pe moșia stăpânului fără aprobarea scrisă, formală a acestuia. În practică, reglementarea nu a fost aplicată, în principal din cauza

problemelor administrative pe care le crea supraveghetorilor angajați de stăpân.[183] În Barbados și Jamaica, la începutul secolului al XVIII-lea au fost impuse restricții legislative asupra comerțului mărunt practicat de sclavi, în special asupra vânzării ambulante, dar nu au avut nici un efect.[184] În 1688 a fost adoptată în Barbados o lege prin care se interzicea sclavilor să cânte la corn și la tobe, dar, din nou, fără urmări.[185] În Jamaica, o lege din 1696 nega dreptul sclavilor de a deține proprietăți; cu toate acestea, nu s-a aplicat decât în privința bunurilor care ar fi putut reprezenta o amenințare militară, cum ar fi armele de foc sau caii.[186] Legea a fost contracarată de cutumă, cele două reconciliindu-se prin neaplicarea celei dintâi și legalizarea celei de-a doua.[187]

Cutumele pe care le-au creat și impus sclavii erau următoarele: dreptul de a-și practica fățiș credința în sărbători și ceremonii religioase, dreptul de a-și dezvolta propria economie comercială, în special prin posibilitatea de a cultiva, culege ori produce bunuri de vânzare, și dreptul de a stabili relații de familie întărite, în maniera oamenilor liberi, de posesia unei proprietăți transmisibile prin moștenire. Instaurarea acestor drepturi s-a datorat insistenței comunităților de sclavi, precum și protestelor și lipsei de cooperare cu care s-au confruntat încercările de a reduce importanța cutumelor sau chiar interzicerea acestora.[188] Din acest punct de vedere, contribuția pe care au avut-o în cele din urmă stăpânii la îmbunătățirea sistemului s-a bazat pe ceea ce sclavii realizaseră deja. Confruntându-se cu perspectiva interzicerii comerțului cu sclavi și, după evenimentele din Haiti, temându-se de o revoluție, plantatorii s-au străduit să amelioreze capacitatea populațiilor de sclavi de a se autoreproduce în mod natural. În acest scop, au încercat să reducă mortalitatea și să sporească rata natalității asigurând sclavilor o hrană mai bună, vaccinându-i împotriva variolei, eliminând schimburile de noapte și micșorând normele de muncă impuse femeilor. Fără îndoială, această politică și-a arătat roadele la începutul secolului al XIX-lea, când rata depopulării a scăzut dramatic, iar sclavii s-au arătat mai supuși și mai cooperanți, existând mai puține evadări și furturi.[189] În același sens a acționat și procesul de *creolizare* care s-a produs simultan cu scăderea proporției celor născuți în Africa după interzicerea comerțului cu sclavi. În plus, mai erau și libertățile obținute de sclavi, care le permiteau să-și urmeze propriile credințe, să dețină controlul asupra propriilor vieți, să câștige bani și să-și stabilească modalități de transmitere a proprietății prin moștenire; toate aceste realizări sfidau sistemul sclaviei, în timp ce îi permiteau să supraviețuiască.

America de Nord

Folosirea pe scară largă a sclavilor negri s-a dezvoltat destul de târziu în America de Nord, în principal din cauza faptului că primii coloniști s-au bazat pe mâna de lucru a albilor aserviți. În timp ce sistemele de sclavie din Caraibe și America Latină erau deja solid constituite pe la 1680, cel din America de Nord a rămas într-un stadiu incipient, populația de sclavi fiind de mai puțin de 7 000 de persoane. Maturitatea a fost atinsă de-abia în următorul secol. În 1790, numărul sclavilor se apropia de 700 000, iar în următorii 70 de ani a crescut la 4 milioane.[190]

Ceea ce deosebea sistemul de sclavie din America de Nord de cele din alte părți ale Lumii Noi era rolul limitat pe care l-a jucat industria zahărului în crearea lui. Sclavii și zahărul erau asociați doar în Louisiana și Texas.[191] Cu toate acestea, într-o manieră tipică Lumii Noi, dezvoltarea sistemului s-a datorat cultivării plantelor pentru export, a tutunului, orezului și bumbacului. Tutunul este cel care a pus bazele sistemului de sclavie, la sfârșitul secolului al XVII-lea, în principal în coloniile Virginia, Maryland și Carolina din regiunea Chesapeake; apoi, până spre jumătatea secolului al XVIII-lea, orezul a determinat extinderea sclaviei în Carolina de Sud și Georgia. Până atunci, regimul de sclavie fusese limitat la țărmul răsăritean, dar, începând cu 1790, datorită apariției culturilor de bumbac, a ajuns să acopere o mare parte a Sudului: Kentucky, Tennessee, Missouri, Alabama, Mississippi, Arkansas, Florida, Texas și Louisiana de la nord de Red River.[192]

Sclavia din America de Nord se distingea și prin dependența limitată față de comerțul cu sclavi africani. Peste tot în restul Lumii Noi, înflorirea regimurilor sclavagiste era o funcție de capacitatea acestora de a importa africani. O dată cu întreruperea aprovizionării cu noi resurse, a urmat îndată o lipsă de mână de lucru. Dar populația enormă de sclavi din Statele Unite de la începutul secolului al XIX-lea provenea din importul a doar 400 000 de sclavi.[193] Pe la 1700, această populație se putea reproduce, deoarece numărul de nou-născuți supraviețuitori era egal cu acela al deceselor; după treizeci de ani, în zona cultivată cu tutun sporul natural era pozitiv și la fel s-a întâmplat în zona producătoare de orez după patruzeci de ani.[194] Așadar, în secolul al XVIII-lea, creșterea considerabilă a acestei populații s-a bazat pe fertilitatea sclavilor, ca și pe importarea lor, în timp ce, după sto-

parea comerțului transatlantic cu sclavi din 1808, creșterea la fel de masivă din secolul al XIX-lea s-a datorat în mod exclusiv capacității lor de reproducere. Aceasta din urmă, în deplin contrast cu fertilitatea scăzută a sclavilor din restul Lumii Noi, reflectă caracterul distinct al sclaviei nord-americane. De pe continent lipseau bolile tropicale cumplite care, în Caraibe și în America Latină, îi doborau atât pe albi, cât și pe negri.[195] În plus, culturile de tutun, orez și bumbac erau mai puțin solicitante pentru forța de muncă decât acelea de trestie de zahăr.[196] În Caraibe și Brazilia, muncii împovărătoare i se adăuga practica de a-i obliga pe sclavi să-și asigure subzistența. În timpul liber, trebuiau să cultive loturi individuale pentru a-și obține hrana. În America de Nord, erau scutiți, de obicei, de această sarcină grea și primeau, în schimb, rații alimentare.[197] De asemenea, aici lipsea malnutriția sezonieră de care sufereau sclavii din Caraibe.[198] Drept urmare, mortalitatea era relativ scăzută. Stimulată de clima mai temperată, fertilitatea era, în general, mai mare în America decât în Caraibe, Brazilia și America spaniolă, atât în cazul albilor, cât și în cel al negrilor. Mai mult, incapacitatea multora dintre plantatorii americani din secolul al XVIII-lea de a concura pe piața de sclavi cu plantatorii mai bogați din Caraibe și Brazilia i-a obligat să acorde o importanță sporită reproducerii ca modalitate de refacere a populației de sclavi; în consecință, îi încurajau pe aceștia să aibă copii. Sporul natural a contribuit la reducerea excesului de bărbați rezultat din comerțul transatlantic cu sclavi, promovându-se și în acest fel creșterea populației. Scăderea rapidă a proporției celor născuți în Africa din rândurile populației de sclavi a redus numărul femeilor care, epuizate din cauza înrobirii și a dezrădăcinării, nu reușeau să aibă copii. Numărul mare de femei obișnuite de-acum cu Lumea Nouă și cu condiția de sclav – în mare măsură pentru că nu cunoscuseră altceva – și gata să întemeieze o familie încă din adolescență garanta o rată ridicată a fertilității.[199]

Consecințele creșterii naturale a populației au marcat sclavia nord-americană. Creolizarea, proces prin care au trecut toate regimurile sclavagiste din Lumea Nouă, s-a produs în mod mai hotărâtor în America de Nord decât în alte părți. Chiar și în 1750, doar unul din trei adulți negri era născut în Africa; un secol mai târziu, toți sclavii erau născuți în America. Legăturile cu continentul de origine fiind din ce în ce mai slabe, credințele și modul de viață al sclavilor au devenit mai apropiate de cultura europeană a societății coloniștilor. Diferențele dintre sclavia din Chesapeake și cea din Carolina de Sud sunt elocvente, cultura având un caracter african mult mai pregnant în ultima regiune. În 1700, populația de sclavi din ambele zone era

africană în proporție de 50 la sută, dar, în timp ce în Chesapeake sclavii născuți în Africa ajunseseră să reprezinte doar 21 la sută în 1750 și 9 la sută în 1770, în Carolina de Sud constituiau încă 42 la sută în 1750 și 35 la sută în 1770.[200]

O a doua consecință a creșterii sporului natural al populației de sclavi era probabilitatea mai mare a vânzării. Creând un exces de forță de muncă pe plantații, reproductivitatea sclavilor nord-americani îi tenta pe stăpâni să-i exploateze, nu doar prin folosirea, ci și prin vinderea mâinii de lucru suplimentare. Abolirea negoțului cu sclavi dintre Africa și Statele Unite, petrecută în 1808, simultan cu apariția cererii de sclavi pentru noile plantații de bumbac, a creat, la începutul secolului al XIX-lea, un comerț intern înfloritor între Vechiul și Noul Sud, care, la fel ca și comerțul transatlantic cu sclavi, a dezmembrat numeroase familii și a dezrădăcinat sclavii din locul de baștină, nelăsându-le nici o speranță de întoarcere.[201] Dar dezvoltarea acestui comerț interregional nu a făcut decât să crească probabilitatea vânzării. Perspectiva sclavilor de a fi vânduți, ca și teama pe care o provoca și controlul pe care îl exercitau stăpânii folosindu-se de această teamă, existaseră cu mult înainte, mai ales în Chesapeake. Acolo, populația de sclavi ajunsese la un spor natural pozitiv încă de pe la 1730. În această regiune, larga răspândire a micilor plantatori a crescut șansele dezmembrării familiilor de sclavi prin vânzarea separată a membrilor. Mai mult, colonizarea zonei de piemont din Virginia presupusese deplasarea a 60 000 de sclavi din regiunea de coastă între 1730 și 1780.[202] În Caraibe și America Latină, rata ridicată a mortalității sclavilor și fluxul continuu de africani îi făceau pe stăpâni mai puțin înclinați să vândă.

Cu probabilitatea mai mare a vânzării se asocia încă o trăsătură distinctivă a sclaviei nord-americane: sclavii acceptau cu mai multă ușurință ceea ce alegeau stăpânii să le îngăduie. În mare parte a Lumii Noi, sclavii sfidau regimul stabilindu-și unele libertăți și oportunități de a câștiga bani, sau înlăturau aservirea creând așezări libere ori obținând manumisiunea. În America de Nord, totuși, drepturile dobândite de sclavi, nu doar cele conferite de lege, ci și acelea cutumiare, erau extrem de limitate, iar fuga sau emanciparea erau mai puțin frecvente. Au avut loc unele revolte, dar au fost la o scară redusă și rare, mai ales în comparație cu răscoalele sclavilor din Caraibe sau Brazilia, și adesea nu s-au produs decât în imaginația coloniștilor temători.[203]

Relativa docilitate a sclavilor nord-americani s-a datorat câtorva cauze: proporția covârșitoare a coloniștilor albi, faptul că sclavii erau dispersați în grupări mici, în proprietatea unui stăpân care locuia pe plantație, paterna-

lismul acestuia din urmă, care oferea sclavilor protecție împotriva acțiunilor răuvoitoare ale societății rasiste, prezența populațiilor indiene ostile, care nu permitea crearea de așezări libere la frontieră, precum și proporția relativ mică a sclavilor care fuseseră transportați din Africa și fuseseră marcați profund de acea experiență cumplită.[204] Dar, de departe, aceste presiuni conformiste erau depășite de teama de vânzare, mai ales între 1790 și 1860 când, ca reacție la dezvoltarea industriei bumbacului, un milion de sclavi au fost transferați dintr-un stat în altul.[205] Unii sclavi își însoțeau pur și simplu stăpânii, dar 60-70 la sută au efectuat călătoria deoarece stăpânii lor îi vânduseră pe piață.[206] Jumătate dintre ei, în majoritate adolescenți și adulți tineri, au căzut victime dezmembrării familiilor: fie că erau copii vânduți separat de părinții lor, fie că erau soți și soții vânduți separat unii de ceilalți.[207] Global, sclavii aveau o șansă de 30 la sută de a fi vânduți.[208] Teama de vânzare era intensificată de faptul că sclavii reușiseră să stabilească relații familiale, chiar dacă legea nu le recunoștea căsătoriile, iar copiii lor erau priviți ca posesiunea stăpânului, nu a părinților. Ceea ce a făcut comerțul intern cu sclavi a fost să elimine cu brutalitate tradițiile familiale și să reafirme definiția legală a sclavului ca bun mobil. De asemenea, a oferit stăpânului un mijloc de reprimare care a reprezentat o sursă de profit, ca și o modalitate de control al sclavilor. Pentru stăpâni, majoritatea vânzărilor erau o chestiune de alegere. Fără a fi determinate de moartea sau de îndatorarea proprietarului, rezultau din hotărârea de a obține profit și putere.[209]

Amenințarea cu vânzarea constituia o armă esențială în panoplia sistemului de control al sclavilor.[210] Efectul său general a fost de a contracara un alt factor care, altfel, ar fi putut acționa în favoarea sclavului. Apărută destul de târziu, sclavia din America de Nord a ajuns la apogeu într-o lume marcată de mișcările antisclavagiste. Pe la 1770, solidaritatea rasială a albilor, bazată pe credința că sclavia era acceptabilă în condițiile în care se aplica doar negrilor, a început să se destrame. În America de Nord, înlăturarea stăpânirii britanice din deceniile opt și nouă ale secolului al XVII-lea, însoțită de declarația revoluționară potrivit căreia „toți oamenii au fost creați egali“ cu dreptul inalienabil la „viață, libertate și căutarea fericirii“, a creat o discrepanță evidentă între teorie și practică. În replică, toate statele nordice din cadrul Uniunii au adoptat, până în 1804, legi privind eradicarea totală, chiar dacă treptată, a sclaviei. Mai mult, s-au făcut propuneri legislative pentru împiedicarea extinderii sclaviei în regiunile necolonizate. Astfel, Ordonanța referitoare la Nord-Vest din 1787 interzicea sclavia în Teritoriile de Nord-Vest. Din nefericire, cu trei ani mai înainte o măsură similară privind Teri-

toriile Vestice fusese respinsă cu un singur vot, permițându-se astfel folosirea sclaviei în ceea ce avea să devină „Centura bumbacului" (*cotton belt*).[211] Totuși, în urma revoluției, în Statele Unite s-a instaurat o organizare politică duală, o parte interzicând sclavia și cealaltă permițându-i să rămână în funcțiune. În această situație specială, stăpânii din Sud ar fi putut face concesii sclavilor lor pentru a-i împiedica să fugă în Nord. Dar concesiile au fost puține, fără a se apropia în vreun fel de politicile de ameliorare aplicate în coloniile britanice din Caraibe. Stăpânii sudiști nu simțeau nevoia de a îmblânzi regimul, deoarece puteau exercita un control puternic prin amenințarea cu vânzarea, care, „pentru toți sclavii din statele în care se practica", era, potrivit lui Michael Tadman, „o componentă fundamentală a vieții de zi cu zi".[212] Astfel, impactul pe care l-a avut perspectiva fugii în Nord asupra regimului sclavagist supraviețuitor a fost anulat de teama cumplită a sclavilor de a fi „vânduți în Sud" sau de a fi „trimiși în josul râului".

Cu toate acestea, ar fi o greșeală să considerăm că sclavii din America de Nord erau total dependenți de ordinele stăpânului, sau că răspundeau automat dorințelor acestuia, sau că se găseau permanent într-o stare de carceră socială de care-i puteau izbăvi doar moartea ori manumisiunea. Ceea ce era înscris în lege era adesea repudiat în practică, pe măsură ce au fost instituite tradiții de rezistență, ca rezultat al insistenței sclavilor și al concesiilor făcute de stăpâni. Din acest punct de vedere, America de Nord se asemăna perfect restului Lumii Noi.

Sclavii nord-americani nu au reușit să dezvolte o economie independentă. Un handicap major în acest sens consta în modalitatea prin care li se asigura hrana. Deși li se dădeau adesea grădini în îngrijire, ca și permisiunea de a crește găini, porci, chiar și cai, scopul lor era mai degrabă de a suplimenta decât de a înlocui rațiile furnizate direct de către stăpân. De aceea, grădinile erau de obicei foarte mici și nu li se acorda timp liber pentru cultivarea lor. În consecință, sclavii din America de Nord aveau mai puține șanse de a obține produse cu valoare de piață decât aceia din Caraibe sau Brazilia și nu puteau cere mai mult timp liber.[213] Un al doilea handicap major era dat de restricțiile impuse asupra activităților lor comerciale. În unele părți ale Caraibelor, comerțul mărunt, pe plan local desfășurat de sclavi sau de foștii sclavi nu intra în concurență cu nimic din ceea ce oferea societatea albilor, astfel că a înflorit într-un vid comercial. Același lucru se întâmpla și în Brazilia. În America de Nord, însă, societatea coloniștilor își satisfăcea propriile nevoi comerciale, nelăsând prea multe șanse sclavilor. Ca o descurajare suplimentară, legile adoptate aici rezervau activitățile comerciale

oamenilor liberi. Ceea ce limita oportunitățile sclavilor de a desfășura un comerț independent era numărul mare de albi săraci, care activau atât ca mici producători, cât și ca negustori mărunți. Alți factori inhibitori erau caracterul dispersat al așezărilor, natura profund rurală a societății și lipsa marilor orașe. Acolo unde acestea existau, exista și comerțul mărunt desfășurat de sclavi. Faptul acesta era evident în New Orleans și Charleston, unde sclavii vindeau pe străzi ouă, lapte, cafea și bame.

Cu toate acestea, în America de Nord, sclavii făceau comerț cu produse agricole, unele cultivate pe lotul familial, altele puse deoparte din rațiile oferite de stăpân sau furate din depozitul acestuia, unele adunate din pădure, altele prelucrate în gospodărie. Restricțiile care li se aplicau însemnau doar că, în afara negustorilor ambulanți din puținele orașe mari, activau pe o scară mult mai redusă decât cei din Caraibe sau America Latină. Mai mult, o mare parte a comerțului practicat de ei presupunea vânzarea de bunuri stăpânului ori familiei acestuia, sau trocul cu alți sclavi. Aproape peste tot lipsea sistemul pieței de duminică existent în Caraibe.[214] Deși sclavii nord-americani puteau câștiga bani și folosindu-și timpul liber pentru a efectua o muncă salarizată, erau, în general, mult mai puțin capabili de a acumula *peculium*-ul decât sclavii din alte părți ale Lumii Noi.[215] Ceea ce se câștiga era cheltuit de obicei pentru consum, dar nu pentru că banii erau greu de obținut, ci din cauza barierelor ridicate în calea manumisiunii – stimulentul major pentru economisire în alte regiuni.

În comparație cu sclavii din alte părți ale Lumii Noi, cei din America de Nord au fost mai puțin capabili să instituie o cultură independentă. Influențele africane puternice exercitate susținut în alte regiuni – fie prin importarea frecventă de africani, fie prin sistemul marilor plantații în care, datorită absenței stăpânului, populația de sclavi nu era afectată de amestecul paternalist și își putea desfășura practicile culturale – au fost diluate în mare parte a Americii de Nord nu numai pentru că în scurt timp sclavii de aici erau, în majoritate, născuți în America, ci și pentru că trăiau în societăți de coloniști și pe plantații relativ mici unde, îndulcită cu dovezile frecvente de bunăvoință și asprită prin amenințarea cu vinderea, intruziunea stăpânului nu putea întâmpina rezistență. O excepție era sclavia din zonele de câmpie ale Carolinei de Sud și Georgiei, unde combinația de importuri din Africa, plantații destul de mari și faptul că mulți dintre plantatori locuiau în altă parte a generat o autonomie culturală de proporțiile celei din Caraibe.[216] Cu toate acestea, lipsa de independență culturală din America de Nord nu a transformat obiceiurile, valorile și credințele sclavilor într-o simplă copie a celor

specifice societății coloniștilor, așa cum a demonstrat maniera în care au adoptat și adaptat religia creștină.

În primele justificări acoperitoare pentru sclavia din America de Nord, păgânismul ocupa un loc de frunte, în asemenea măsură încât dreptul colonial a trebuit să prevadă că, atunci când era administrată sclavilor, taina botezului le garanta accesul doar în Biserica Creștină, nu și în societatea liberă.[217] Drept urmare, la început s-au făcut puține încercări de convertire a sclavilor la creștinism. Totuși, de la jumătatea secolului al XVIII-lea, în semn de recunoaștere a umanității sclavilor, precum și a rolului pe care l-ar fi putut juca religia în menținerea obedienței lor, s-a declanșat o cruciadă de evanghelizare care, până în 1850, reușise să convertească majoritatea sclavilor la o formă sau alta de protestantism, în special la baptism și metodism.[218] Deși procesul a fost inițiat de albi, sclavii și-au creat propria variantă de creștinism. Aceasta avea unele rădăcini africane, dar caracterul său fundamental a fost modelat de experiența sclavagismului și de faptul că în colonii alfabetizarea sclavilor era interzisă.[219] Creștinismul negrilor sublinia egalitatea oamenilor – „în fața lui Dumnezeu, suntem la fel de albi ca și el“, spunea un sclav despre un predicator oarecare – dar nu și nevoia de supunere sau răutatea intrinsecă a omului. Stăruia asupra lui Moise și îl trecea cu vederea pe Ham, apreciind mesajul creștin privind îndreptarea ca pe o promisiune a eliberării de opresiune și greutăți, mai degrabă decât ca o cale de izbăvire a păcatului originar.[220]

Sclavii și-au format propriile congregații, și-au creat proceduri specifice și au numit predicatori negri. Serviciile funerare, desfășurate cel mai adesea pe timp de noapte, erau menite să dea morților un impuls spre lumea cealaltă, astfel încât să nu zăbovească pe pământ, bântuindu-i pe cei vii – o reminiscență a religiei africane. În cursul ritualului se desfășurau procesiuni, cadavrul era purtat în fugă, iar la mormânt se interpreta muzică. Slujbele din biserică se caracterizau prin fervoare emoțională și mișcări ritmice ale corpului. În locul practicilor solemne, „predicate după Cartea Sfântă“ ale albilor, ei exprimau mai degrabă bucuria decât căința și se bazau pe memorare, improvizare, inspirație și participare congregațională prin întrebări și răspunsuri.[221] Indiferent de intenția originală, creștinismul negru a slujit, fără nici o îndoială, interesele sclavilor, creând, prin afilierea congregațională, comunități independente de relația stăpân-sclav, mai ales că adoptau o confesiune religioasă adesea diferită de cea a stăpânului, cu membri exclusiv negri, proveniți de pe diverse plantații, atașați unei culturi străine pe care stăpânii o găseau respingătoare, dar trebuiau să o accepte.[222]

La câștigarea independenței a contribuit și familia. Deși în America de Nord căsătoriile sclavilor nu au fost niciodată acceptate de lege, ele aveau totuși loc, fiind marcate de unele ceremonii speciale cum ar fi săritul peste coada măturii. Mai mult, aceste căsătorii se conformau unor coduri de comportament definite clar, pe care stăpânii erau obligați să le recunoască. Drept urmare, zonele de locuit ale sclavilor s-au transformat dintr-o baracă sau dormitor comun în case separate pentru fiecare familie.[223] Între sclavi s-au instituit relații maritale care – caracterizate prin aprecierea familiei nucleare, durabilitate și preocuparea față de îngrijirea copiilor și legăturile de rudenie – le reflectau pe acelea ale coloniștilor albi, deși erau prezente și unele caracteristici distinctive datorate originilor africane, precum și constrângerilor sclaviei.[224] Familiile de sclavi puteau fi destrămate legal prin vinderea separată a membrilor. Situația era adesea complicată de faptul că soțul și soția trebuiau să trăiască separat, fie pentru că aparțineau unor proprietari diferiți, fie pentru că stăpânul decisese să-l închirieze pe unul dintre ei pentru a munci într-o fabrică, la o cale ferată sau pe o altă plantație; contractul de închiriere avea de obicei durata de un an, timp în care sclavii erau trimiși departe de casă.[225] Cu toate acestea, familia de sclavi stabilea legături sociale, diferitele generații fiind reunite prin nume, obligații de îngrijire și obiceiuri referitoare la moștenire.[226] De asemenea, sclavii de pe diferite plantații erau astfel interconectați, oarecum în maniera congregațiilor bisericești. În acest mod, sclavii și-au dezvoltat o organizare socială separată de relația cu stăpânul. Această eliberare parțială era menținută de abilitatea cu care sclavii își ascundeau de stăpân și de familia acestuia adevăratele vieți și sentimente, atât în intimitatea zonelor de locuit, cât și în spatele măștilor pe care le adoptau atunci când aveau de-a face cu albii. Aceeași politică de disimulare se aplica și numelor de familie. Acestea rămâneau necunoscute stăpânilor, care presupuneau fie că sclavii nu aveau decât prenume, fie că ei preluau, ca o recunoaștere a aservirii, numele de familie al proprietarului.[227]

Așadar, sclavii nord-americani au atins diferite niveluri de independență economică, socială și culturală. O altă sursă de independență era reprezentată de setul de drepturi referitoare la munca pe plantații. Din nou, drepturile obținute în America de Nord erau, în cea mai mare parte, mai puțin extinse decât cele din Caraibe și America Latină, totuși efectul lor a constat în restrângerea puterilor stăpânului. Nici unul dintre ele nu era prevăzut în lege, bazându-se exclusiv pe cutumă. Unele erau legate de timpul liber, altele de posesiunea privată, de activitatea din afara plantației, de autoad-

ministrare și de bonusurile pe care trebuiau să le ofere stăpânii în fiecare sezon agricol. Deși sclavii nord-americani nu puteau pretinde acordarea de timp liber pentru cultivarea propriei hrane, susținând că altfel ar fi murit prin înfometare (ceea ce nu se întâmpla, deoarece stăpânii le furnizau rații regulate, chiar dacă monotone), reușeau, totuși, să extindă acest timp dincolo de durata obișnuită. Aceasta fusese limitată la serile din timpul săptămânii, la duminici, două-trei zile de Crăciun și o zi liberă pentru sărbătorirea recoltei. În realitate, timpul liber a ajuns să includă o parte din după-amiaza zilei de sâmbătă, o pauză de prânz prelungită (2-3 ore în Louisiana), după-amiezele fiecărei zile lucrătoare dacă munca putea fi terminată dimineața (în zona de câmpie din Carolina de Nord), precum și zile libere suplimentare, mai ales în perioada dintre Crăciun și Anul Nou, de Ziua Recunoștinței și a doua zi de Paști, precum și atunci când ploaia împiedica munca pe câmp.[228] Sclavii au dobândit asemenea drepturi inventând tradiții, prin acte de necooperare – în special încetinind lucrul, prefăcându-se bolnavi, pretinzând că nu înțeleg ordinele, ascunzând bunurile și uneltele, fugind pentru anumite perioade – și prin formularea de plângeri către stăpân, atunci când drepturile le erau încălcate.[229] Sclavii și-au asigurat confirmarea acestor drepturi convingându-i pe stăpâni să le plătească salarii atunci când munceau pentru ei în timpul liber.[230]

În plus, sclavii au obținut drepturi de posesie asupra grădinilor și animalelor pe care le creșteau în zona lor de locuit, chiar și dreptul de a le transmite prin moștenire rudelor apropiate.[231] Dreptul de posesie se aplica și celor găsite în natură, fiindu-i asociate drepturile de vânătoare, pescuit și cules, libertatea de a părăsi moșia în scopul exercitării lor și creșterea câinilor pentru vânătoarea de iepuri, ratoni și oposumi.[232] Dreptul de a părăsi moșia se datora și dimensiunilor mici ale plantațiilor, care îi făceau pe sclavi să caute tovărășia semenilor lor de pe proprietățile învecinate. O trăsătură a regimului nord-american era frecvența vizitelor – de obicei seara sau duminica – pe care stăpânii le tolerau, deoarece nu le puteau împiedica și aveau nevoie să păstreze bunăvoința sclavilor.[233]

Sclavii din America de Nord au dobândit un oarecare drept de autoadministrare realizat prin sistemele de norme, adesea fixate prin cutumă, care le permiteau să-și prelungească timpul liber îndeplinind repede însărcinările primite, prin sistemul muncii în echipă, în care se respecta un anumit ritm de lucru – decis prin negociere între stăpân și sclavi – sau prin instituirea oportunităților de a-și vinde propria forță de muncă. Aceste oportunități se datorau în primul rând timpului liber acordat sclavilor, în cursul căruia

aveau dreptul să lucreze în schimbul unui salariu, și, în al doilea rând, existenței locurilor de muncă din afara plantației; sclavii se puteau angaja ca meșteșugari, servitori, hamali, barcagii în maniera oamenilor liberi, trebuind doar să predea stăpânului o parte din venitul obținut. Munca normată și timpul liber pe care îl oferea erau limitate, totuși, la zona în care se cultiva orez (Carolina de Sud și Georgia), iar posibilitățile de angajare erau limitate de urbanizarea redusă, de restricțiile impuse asupra timpului liber și de concurența venită din partea albilor lipsiți de pământ. Cu toate acestea, în sistemul muncii în echipă, sclavii puteau determina ritmul de lucru; pe plantațiile mari, îi reclamau stăpânului pe supraveghetorii care nu le respectau drepturile, iar pe cele mici, se ascundeau în pădure pentru o perioadă.[234]

În sfârșit, a devenit un obicei ca stăpânii să le dea sclavilor cantități mai mari de mâncare și băutură la ocaziile festive.[235] Mulțumită acestor drepturi și felului în care ele restrângeau arbitrariul din comportamentul stăpânului, practica sclaviei a fost cumva diferită de ceea ce prevedea legea. De asemenea, existența acestor drepturi dovedea faptul că acea calitate a vieții de care se puteau bucura sclavii nu se datora doar paternalismului pe care hotăra stăpânul să-l manifeste, ci mai ales capacității lor de a obține ceea ce doreau.

Sclavia nord-americană era victima unei plantocrații opresive; de aceea, era asemănătoare cu sistemul din coloniile britanice din Caraibe. Încă de la început, adunările legislative coloniale au fost dominate de interesele plantatorilor. Practic necontrolate de puterea din metropolă, ele adoptau legi menite să susțină autoritatea stăpânului în fața sclavului. Legea nu oferea sclavului nimic, de vreme ce, definit ca bun mobil, acesta nu putea cere să i se facă dreptate la tribunal. Din acest punct de vedere, tirania exercitată de stăpân asupra sclavului era legitimă.[236] Căile de obținere a libertății erau blocate de legi îndreptate în aceeași măsură împotriva plantatorilor luminați, ca și împotriva sclavilor. Erau interzise educația sclavilor, chiar și cea de bază, micul comerț practicat de aceștia, reunirea pentru slujbe religioase și ceremonii funerare, precum și eliberarea lor din sclavie.[237] E adevărat, legile acestea au fost adoptate, dar, ca și în coloniile britanice din Caraibe, nu au reușit să impună o practică, deoarece sclavii opuneau o rezistență permanentă, iar stăpânii aveau nevoie să ajungă la un *modus vivendi* cu ei. Drept urmare, fie nu se aplicau, fie erau suspendate. În practică, relația dintre stăpân și sclav a devenit nu una dintre proprietar și obiect, ci una între două persoane.[238] De fapt, legile cele mai eficace nu erau cele care îi constrângeau pe sclavi să nu facă anumite lucruri – întrucât aceștia, neavând nici un motiv să respecte sistemul juridic, nu aveau scrupule în a da do-

vezi de nesupunere – ci acelea care le interziceau stăpânilor să le ofere unele avantaje importante, în special educația formală și manumisiunea.

În coloniile franceze și spaniole din Lumea Nouă, manumisiunea era mult mai frecventă decât în posesiunile britanice. Drept urmare, s-a constituit o castă separată considerabilă, situată între oamenii liberi și sclavi. Membrii ei le ofereau plantatorilor o cale pentru supravegherea sclavilor, precum și servicii de aprovizionare și activități calificate care, altfel, ar fi căzut în sarcina celor din urmă.[239] De exemplu, atunci când s-a alăturat Statelor Unite în 1803, Louisiana, cu trecutul său francez și spaniol, avea o populație considerabilă de negri liberi (7,3 la sută din numărul total al negrilor), ceea ce lipsea prin tradiție din celelalte state ale Uniunii, foste colonii britanice, datorită politicii de interzicere a manumisiunii.[240] Virginia, de pildă, le permisese în 1691 stăpânilor să elibereze sclavi numai dacă își asumau responsabilitatea de a-i transporta, după emancipare, în afara coloniei; apoi, în 1723, stăpânii au pierdut complet dreptul de a acorda manumisiunea.[241] În statele sclavagiste din America de Nord negrii liberi erau priviți foarte prost, în parte pentru că șansele de a-i prinde pe fugari ar fi scăzut considerabil dacă statutul de sclav și culoarea pielii nu ar mai fi fost echivalente, în parte deoarece exista temerea că negrii liberi aveau să incite la răsturnarea sistemului de sclavie și, în sfârșit, pentru că serviciile utile pe care le furnizau sclavii în Caraibe și America Latină erau asigurate deja de albii săraci.[242] Această atitudine s-a menținut până la capăt. Pe măsură ce sclavia se extindea în noi state ale Uniunii, acestea adoptau legi de descurajare a prezenței negrilor liberi, prin interzicerea intrării lor, forțarea părăsirii statului sau prin ridicarea dreptului stăpânilor de a acorda manumisiunea. În consecință, doar 11 la sută dintre negri erau liberi în 1860, cu 2,5 procente mai puțin decât în 1810.[243] Dar aversiunea față de negrii liberi nu a împiedicat apariția acestora. Procesul a fost grăbit de unele evenimente, în special de Războiul de Independență. În acea perioadă, ofertele de manumisiune lansate de guvernul britanic în 1775 și 1779 pentru a asigura loialitatea sclavilor și răspunsul pozitiv dat de 20 000 de sclavi i-au făcut pe americani să revoce legile care interziceau manumisiunea și să o acorde cu generozitate pe tot parcursul războiului.[244] Mai mult, inspirat de mesajul revoluției, procesul de emancipare a continuat și după război. În Nord a devenit o chestiune publică, iar statele au legiferat încetarea existenței sclaviei.[245] Numărul negrilor liberi din America de Nord a fost sporit și de cei fugiți din Saint Domingue la începutul deceniului zece al secolului al XVIII-lea, când revoluția negrilor de pe insulă a dus la crearea Republicii Haiti.[246]

În 1790, negrii liberi reprezentau 7,9 la sută din populația neagră nord-americană; în 1810, erau 13,5 la sută.[247] Faptul acesta nu se datora numai Nordului. În Virginia, de exemplu, erau doar 1 800 de negri liberi în 1782, reprezentând mai puțin de 1 la sută din populația neagră. În 1790, proporția ajunsese la 4,2 la sută și, în 1810, la 7,2 la sută, atingând 10 la sută în 1840.[248] Creșteri similare s-au înregistrat și în restul Sudului superior, astfel încât proporția negrilor liberi din totalul populației de culoare a sporit de la 5,5 la sută în 1790 la 10,4 la sută în 1810 și 12,5 la sută în 1840. Sudul Profund oferea o imagine diferită, proporția de 1,6 la sută din 1790 crescând la 3,9 la sută în 1810, scăzând apoi la 3,1 la sută în 1840 și 1,5 la sută în 1860.[249]

Generalizarea este îngreunată de faptul că în America de Nord coexistau două sisteme de sclavie, unul în Nord, celălalt în Sud; unul a început să dispară treptat la sfârșitul secolului al XVII-lea, celălalt a fost distrus de război în deceniul șapte al secolului al XIX-lea; unul exista în cadrul unei societăți a proprietarilor de sclavi, celălalt – într-o societate sclavagistă; unul era extrem de diversificat, având un sector al serviciilor substanțial, celălalt funcționa în principal pe baza plantațiilor; unul avea o economie îndreptată spre domeniul intern, celălalt era angajat în comerțul exterior. Pentru a evita dificultatea de a le încorpora într-un singur tablou general, tendința este de a-l lăsa deoparte pe cel dintâi, ca fiind neimportant – adesea, pe motiv că era implicat un număr mult mai mic de sclavi.

Dar sistemul de sclavie din Nord pare nesemnificativ doar atunci când este comparat cu acela din Sud. Astfel, în 1700 Nordul deținea doar 5 206 sclavi, față de 23 750 în Sud. În 1770, populația de sclavi din Nord crescuse la 47 735, iar cea din Sud la 422 132.[250] Dacă în 1700 sclavii din Sud constituiau 21,1 la sută din populație, cei din Nord reprezentau doar 3,6 la sută.[251] După șaptezeci de ani, procentul din Sud era de 39,7, iar cel din Nord de 4,4. În 1860, în Nord nu mai erau decât 64 de sclavi, față de 3 953 696 în Sud. Cu toate acestea, o populație de sclavi de 48 000, câți erau în Nord la jumătatea secolului al XVIII-lea, nu poate fi trecută cu vederea. Mai mult, în acea perioadă sclavii reprezentau 14 la sută din populație în statul New York, 7 la sută în New Jersey și 10 la sută în Rhode Island.[252] Acolo unde s-a dezvoltat agricultura comercială pe scară largă, sclavii au înlocuit albii aserviți ca forță de muncă. Singurul factor care limita folosirea lor ca lucrători agricoli era răspândirea largă a fermelor mici, unde muncile erau efectuate în principal de membrii familiei proprietarului. Altfel, sclavii lucrau adesea ca servitori în gospodărie, meșteșugari, mici comercianți și hamali, îndeplinind funcțiile multiple asociate cu regimurile de sclavie din America spa-

niolă, unde lipsa comerțului exterior cu produse agricole împiedicase dezvoltarea unui sistem de plantații dominant.[253]

În pofida tuturor diferențelor dintre ele, regimurile din Nord și din Sud aveau în comun faptul că existau în cadrul unei societăți a albilor, nu într-o societate de negri condusă de un număr mic de albi.[254] Din acest punct de vedere, contextul în care funcționa sclavia atât în Nord, cât și în Sud era extrem de diferit de acela din coloniile producătoare de zahăr din Caraibe, unde, cu excepția Cubei, sclavii constituiau marea majoritate.[255] E adevărat, în unele părți ale Sudului sclavii erau majoritari: în 1775, populația regiunii de coastă din Virginia, care includea jumătate dintre sclavii coloniei, era formată din sclavi în proporție de peste 50 la sută, în timp ce în 1760, în zonele de câmpie din Carolina de Sud, cincisprezece din cele optsprezece parohii rurale aveau o proporție de sclavi de peste 70 la sută. Mai mult, pe la 1860 sclavii erau majoritari în două state ale Uniunii: Carolina de Sud și Mississippi. În primul caz, deveniseră preponderenți cu un secol mai înainte și de atunci au continuat să reprezinte majoritatea, cu excepția intervalului dintre 1770 și 1790, când proporția lor a scăzut de la 60 la sută la 43 la sută, ca rezultat al numărului mare de evadări din timpul Războiului de Independență și al incidenței ridicate a manumisiunilor din acea perioadă.[256] Totuși, în fiecare caz, majoritatea (57,2 și 55,2 la sută) nu era covârșitoare, iar, în întregul Sud, sclavii nu reprezentau mai mult de 39,7 la sută din populație în 1770 și 32,1 la sută în 1860.[257] În această privință, situația era considerabil diferită față de restul lumii în care se practica sclavia. În timp ce în Caraibe numărul mic de albi le-a lăsat sclavilor libertatea de a-și dezvolta propria cultură, în America de Nord populația albă, de dimensiuni importante, a exercitat asupra lor presiuni puternice pentru a se conforma culturii dominante. Dacă sistemul de sclavie din Nord semăna cu acela din Mexic și Peru, sistemul din Sud amintea de cel din Brazilia, unde mulți sclavi erau folosiți pe plantații relativ mici, cu proprietari care locuiau pe moșie, iar albii depășeau cu puțin ca număr populația sclavilor.[258] Cu toate acestea, existau diferențe notabile între sistemele de sclavie din America de Nord și Brazilia; în special, este vorba de dependența mai mare a celui din urmă față de aprovizionarea permanentă cu mână de lucru din Africa. În Brazilia, rata ridicată a mortalității datorată climei tropicale, în combinație cu frecvența mare a manumisiunilor, au produs o rată a depopulării care nu se întâlnea în America de Nord. În timp ce sclavii de aici pur și simplu se regenerau, cei din Brazilia trebuiau să fie înlocuiți permanent de africani importați. Aceasta însemna, în primul rând, că sclavii brazilieni aveau o cultură mult mai pregnant afri-

cană decât cei din America de Nord și, în al doilea rând, că sclavia braziliană, deși a existat o perioadă de două ori mai mare, avea, de obicei, o durată mai scurtă pentru victimele sale. Sclavia braziliană nu se întindea pe generații întregi, ca în America de Nord: de multe ori, sclavii erau născuți din oameni liberi, iar copiii lor aveau șanse mari de a redobândi libertatea de care se bucuraseră bunicii.[259] În schimb, în America de Nord, pe la 1800, majoritatea sclavilor reprezentau un lanț de aservire moștenită, cu originile prea îndepărtate pentru a și le aminti și cu o perspectivă de încheiere la fel de îndepărtată pentru a fi luată în seamă. Un element esențial din societatea braziliană era numărul mare de sclavi care se eliberaseră. În Sudul american, absența acestui fenomen dovedea că sclavii se găseau într-o lume cu totul diferită.

9

Iobăgia europeană

Deși pe la 1450 iobăgia care fusese predominantă odinioară în mare parte a Europei occidentale dispărea cu repeziciune, renașterea ei era iminentă. În cursul următoarelor trei secole a apărut o nouă iobăgie, dar nu în vest, ci în Europa centrală și de est. În pofida diferențelor temporale și spațiale, existau asemănări considerabile între vechiul sistem și cel nou.[1] Ambele făceau parte dintr-o lume țărănească supusă unui regim seniorial. În ambele existau două tipuri principale de servitute, una legată de dreptul de posesiune asupra pământului, cealaltă personală.[2] Ambele interziceau prin lege dreptul iobagului de a se deplasa după voie, în scopul de a asigura seniorilor suficiente venituri sau brațe de muncă. Dacă în ambele regimuri li se refuzau sclavilor anumite drepturi legale, cutuma compensa adesea neajunsurile legii. Iobăgia modernă, ca și cea medievală, a avut o importanță economică și politică. În primul rând, a acționat ca un agent de comercializare, muncile prestate de iobagi permițându-le seniorilor să dezvolte întreprinderi agricole mari, a căror producție era îndreptată spre piețele externe. În al doilea rând, a contribuit la sporirea eficacității guvernului. Pe de o parte, autoritatea politică pe care o conferea iobăgia seniorilor putea compensa incapacitatea guvernului de a-și exercita puterile direct, la nivel local. Pe de altă parte, controlul asupra populației rurale pe care-l dobândea prin intermediul iobăgiei putea convinge nobilimea să accepte o organizare politică mai centralizată.[3]

Cu toate acestea, iobăgia modernă și cea medievală erau departe de a fi identice. Iobăgia medievală s-a dezvoltat inițial ca o expresie a bunăvoinței seniorului: sclavii au fost ridicați la rangul de țărani permițându-li-se să dețină pământ, în timp ce țăranii liberi au obținut, supunându-se voluntar iobăgiei, fie protecție și patronaj, fie virtute și evlavie. Cele dintâi rezultau din supunerea față de seniorii puternici, iar cele din urmă, din supunerea față de biserică. În mod diametral opus, iobăgia modernă a început ca un act de agresiune seniorială, stăpânii impunându-și controlul asupra țăranilor care, primind dreptul de a se stabili în regiunile necultivate de la graniță, fuseseră liberi, cu o povară neînsemnată a serviciilor și rentelor. Mai mult, în timp ce în Occidentul medieval iobăgia se răspândise treptat, ca rezultat

al modului de administrare pe care-l adoptau diferiţii seniori, în estul modern a fost stabilită dintr-o dată, prin legi parlamentare sau decrete regale care defineau locuitorii moşiilor ca supuşi ai proprietarului, fără dreptul de a pleca în lipsa aprobării acestuia, şi cu puţine şanse de a protesta legal împotriva lui. Drept urmare, iobăgia din estul modern a devenit mult mai sigură, completă şi lipsită de complicaţii decât cea din vestul medieval. Dacă în cel din urmă caz se regăsea un amestec între iobăgia personală şi cea bazată pe dreptul de posesiune asupra pământului, în estul modern, unde iobăgia era definită prin ordin guvernamental, exista fie unul, fie celălalt dintre cele două sisteme. Astfel, iobăgia era bazată pe dreptul de posesiune în Boemia, Brandenburg şi Teritoriile Austriece, respectiv era personală în Polonia, Prusia, Mecklenburg, Pomerania, Livonia*, Estonia, Ungaria şi Rusia.

Impunerea iobăgiei prin ordin guvernamental făcea, de obicei, ca majoritatea ţărănimii să fie alcătuită din iobagi – mult peste 70 la sută în Ungaria, Polonia, Boemia şi provinciile baltice Livonia şi Estonia. Rusia avea una dintre cele mai mici proporţii de iobagi din Europa de est, dar, chiar şi acolo, peste 50 la sută din populaţie era iobagă în 1811. În schimb, în vestul medieval ţărănimea indubitabil liberă era minoritară (cu excepţiile notabile ale Vechii Catalonii şi unor părţi din Suabia secolului al XV-lea).[4] Din nou, pentru că era definită legal prin edict guvernamental şi legi adoptate de parlament, iobăgia din estul modern era mult mai clar stabilită. Se ştia fără dubiu cine era iobag şi cine era liber, indiferent dacă iobagii erau personali sau legaţi de proprietate. În vestul medieval, chestiunea era supusă dezbaterii. Deşi statutul iobagului personal era o certitudine, cel al persoanelor legate de proprietate era pus sub semnul întrebării; de fapt, multe familii care luau teren în arendă în vestul medieval, fiind aservite seniorilor, se considerau libere.[5]

Deşi iobăgia era asociată, atât în Europa medievală, cât şi în cea modernă, cu agricultura comercială, relaţia nu era identică. La începutul Evului Mediu, agricultura comercială apăruse înaintea iobăgiei, moşia fiind lucrată iniţial de sclavi. Mai mult, iobăgia medievală a supravieţuit cu mult practicii de administrare directă a moşiei, întrucât spre sfârşitul Evului Mediu seniorii au preferat să-şi dea în arendă toate terenurile. În schimb, în estul modern, impunerea iobăgiei a fost adesea anterioară cultivării moşiei în

* Livonia (germ. Livland) – ţinut de pe ţărmul răsăritean al Mării Baltice, cuprinzând cea mai mare parte a Letoniei şi Estoniei de astăzi; provincia a fost guvernată de o ramură a Cavalerilor Teutoni până în 1561, când a fost împărţită între Lituania, Polonia şi Suedia – n. tr.

scopuri comerciale, așa cum s-a întâmplat în Brandenburg, Boemia, Mica Polonie* și Rusia. Dar, o dată ce au devenit strâns legate, iobăgia și cultivarea pământului seniorului au mers mână în mână până la capăt. Inițial, iobăgia a fost instaurată în Europa de est pentru a-i împiedica pe țărani să-și exploateze propria forță de muncă – un bun de preț, deoarece era rar – emigrând fie în teritoriile recent colonizate, fie pe moșiile unor stăpâni mai îngăduitori. Apoi, a ajuns să fie apreciată drept cea mai bună soluție pentru problema mâinii de lucru, apărută în urma deciziei de a cultiva moșiile în scopuri comerciale; această hotărâre a fost influențată de dezvoltarea comerțului cu grâne prin Marea Baltică, în secolul al XVI-lea – în mare parte, opera olandezilor – care lega în mod convenabil câmpiile din nord cu piețele din vest. Dar, întrucât transportul pe uscat la distanță mare prezenta numeroase dezavantaje, accesul la acest comerț profitabil se baza pe râurile care se varsă în Marea Baltică. De aceea, legătura dintre iobăgie și agricultura comercială s-a stabilit mai repede în Polonia și Brandenburg-Prusia decât în imperiile Habsburgilor și Romanovilor.[6] Cu toate acestea, pe la sfârșitul secolului al XVIII-lea, cultivarea moșiei seniorului cu forța de muncă a iobagilor devenise tipică pentru Europa de Est, ca rezultat al cererii masive de grâne din mediul urban, atât în est, cât și în vest. Totuși, salariile mici determinate de creșterea rapidă a populației, precum și de ineficiența dovedită a iobagilor, i-au încurajat pe seniori să angajeze cât mai mulți dintre aceștia, iar pe iobagii înstăriți – să-și plătească înlocuitori care să le efectueze îndatoririle.

În estul modern, seniorii s-au folosit de controlul deținut asupra adunărilor legislative – după cum s-a întâmplat în Polonia, Boemia, Ungaria și Brandenburg – pentru a impune iobăgia prin lege, mai întâi refuzând dreptul țăranilor de a emigra de pe moșie, în al doilea rând cerând efectuarea unor zile de clacă săptămânal și, în al treilea rând, incluzându-i în jurisdicția lor. Scopul fundamental era de a menține ridicat venitul pe care îl obțineau de pe urma proprietăților funciare, întrucât acesta era amenințat, la sfârșitul Evului Mediu, de mortalitatea și migrația ridicate, în secolul al XVI-lea de inflație și în secolul al XVII-lea de depopularea datorată războiului.

Cea mai mare parte a nobilimii europene moderne a suferit, la un moment dat, din cauza deprecierii veniturilor aduse de proprietățile funciare. Conform cutumei, veniturile obținute de pe urma rentelor și dijmelor erau în general fixe, astfel că, în perioadele de inflație ridicată, ca la începutul

* În poloneză Malopolska, regiune din sudul Poloniei; a ajuns sub stăpânire austriacă după împărțirile din 1772 și 1795 – n. tr.

secolului al XVI-lea, au suferit o devalorizare severă. Un alt factor era depopularea rurală, datorată faptului că țăranii plecau în orașe sau în alte moșii și regiuni, în căutarea unei vieți mai bune. Rezolvarea găsită de seniori a fost dezvoltarea proprietății, fie prin arendare (soluția occidentală), fie cultivând-o direct (soluția răsăriteană). Cea dintâi implica transformarea terenurilor lucrate de țărani pe moșie, cu rentele lor fixate și drepturile transmisibile ereditar, în terenuri date în arendă, încorporate în moșia centrală, aflată în proprietatea directă a seniorului. Modul de exploatare era renta, nu prestarea unor zile de muncă. Soluția răsăriteană era centrată pe iobăgie și pe o nobilime implicată în agricultură. Într-una dintre forme, permitea țăranilor să lucreze terenuri distincte pe moșie, însă exploatarea era sporită. Într-o altă formă, asociată în special cu litoralul baltic, politica occidentală de încorporare a acestor terenuri în moșia propriu-zisă a fost combinată cu politica răsăriteană în care moșia era cultivată direct de iobagi, proveniți din rândurile lucrătorilor lipsiți de pământ, fiind vorba mai degrabă de un proletariat aservit, decât de o țărănime aservită. Se poate încă specula asupra faptului că vestul a răspuns problemei depopulării cu o politică de emancipare, în timp ce estul a recurs la o politică de aservire.[7] Seniorii occidentali au hotărât să dea moșia în arendă și să nu apeleze la aservire într-o perioadă când iobăgia, căzută în dizgrație, era pe cale de a se destrăma. Ineficiența cronică a iobagilor îi făcuse deja să abandoneze cultivarea directă a proprietății. Mai mult, nu puteau uita că, în perioada de mortalitate ridicată ce a urmat Ciumei Negre, iobagii preferaseră să fugă, decât să rămână pe moșii. De asemenea, știau că aveau să se confrunte cu o opoziție puternică dacă încercau să reintroducă iobăgia. În schimb, în est iobăgia medievală își avusese originile în aservirea popoarelor cucerite și era strâns asociată cu înfrângerea militară. Pe la sfârșitul Evului Mediu, procesul de colonizare o eliminase în mare parte, creând societăți țărănești cu un statut liber și împovărate doar în mică măsură de dijme, impozite și zile de muncă obligatorii. Așadar, la începutul perioadei moderne, iobăgia și neajunsurile ei erau practic necunoscute în est. Mai mult, dat fiind controlul deținut de seniori asupra legislativului, și întrucât cultivarea directă a proprietății era o afacere profitabilă, ei au apreciat rapid iobăgia ca fiind un instrument util nu doar pentru fixarea țărănimii pe moșie, ci și pentru folosirea forței sale de muncă.

Ambele soluții i-au făcut pe seniori să-și extindă proprietățile, dar fiecare a generat o atitudine diferită față de feudă. Faptul că trebuiau să se bizuie pe țărănimea iobagă i-a determinat pe seniori să nu distrugă sistemul arendării. De fapt, din cauză că depindeau de iobagi nu doar pentru

mâna de lucru, ci și pentru pluguri și atelaje, i-a făcut să mențină terenurile date în arendă la o dimensiune suficientă, astfel ca deținătorii lor să fie destul de prosperi pentru a putea crește boi și cai. Acest considerent reieșea clar din mărimea standard a loturilor iobagilor: de obicei, cel puțin 20 de acri și adesea peste 40.[8] Așadar, în est, seniorii progresiști erau mai înclinați să mențină sistemul feudal, în timp ce aceia din vest tindeau să renunțe la el.

Totuși, nici unul dintre aceste programe de reformă nu s-a realizat ușor și nici nu a reușit în totalitate. Atât în est, cât și în vest, au supraviețuit sistemele tradiționale de arendă: în vest, mulțumită menținerii drepturilor de posesiune cutumiare, înlocuirii lor cu arenda bazată pe profit (care era un hibrid al celor două forme de arendare) și drepturilor de folosință comună; în est, pentru că puterile legale pe care le-au dobândit seniorii în cadrul iobăgiei nu au putut depăși cutuma, care le limita cererile. Mai mult, ceea ce s-a instaurat mai întâi în Europa de est prin cutumă s-a impus în lege de-a lungul timpului, pe măsură ce principii, care aveau de condus o mașinărie statală scumpă, aveau nevoie de o parte din ce în ce mai mare din surplusul iobagilor pentru a o întreține. În plus, pe litoralul baltic, unde în cele din urmă seniorii au încercat să instituie un sistem de cultivare a moșiei dependent de iobagii lipsiți de pământ, ei s-au confruntat cu problema migrației pe scară largă, întrucât forța de muncă iobagă, nefiind stimulată în nici un fel să rămână, s-a deplasat în Brandenburg-Prusia sau în Polonia, unde membrii ei puteau trăi ca muncitori liberi, salarizați.

Inițial, în estul modern se prezuma că, la fel ca în cazul sclaviei, guvernarea directă a iobagilor era responsabilitatea seniorilor. Acest proces de privatizare politică a atins extrema în regimurile de iobăgie personală – de exemplu, în Polonia începând cu 1518, în Ungaria de la 1608, în Rusia de la 1649 – unde Coroana a renunțat la dreptul de a primi reclamațiile iobagilor, lăsându-i pe aceștia sub jurisdicția exclusivă a Curților de judecată senioriale. În general, prin procesul de aservire, seniorii au dobândit o autoritate politică extinsă asupra locuitorilor moșiilor, devenind legătura fundamentală dintre stat și grosul populației rurale.[9] Seniorii trebuiau să îndeplinească acest rol politic deoarece țăranii, transformați în iobagi și nu în sclavi, aveau obligații atât față de stat, cât și față de feudă. Impozitele directe pe care le plăteau iobagii principelui erau stabilite, colectate și predate de către seniori. La fel, după ce s-a introdus recrutarea pentru a se echipa imensele armate regale din secolul al XVIII-lea, seniorii au primit dreptul de a decide care dintre iobagi să fie chemați la oaste.

Această delegare a autorității nu se datora neapărat unui dezechilibru de putere între Coroană și nobilime, căci, deși iobăgia s-a instalat ferm în est în perioadele de slăbire a regalității, s-a dezvoltat și a înflorit sub absolutismul regal, care a sporit încă și mai mult puterile seniorilor, în special prin lărgirea posibilităților de reprimare a rezistenței iobagilor.[10] Totuși, cu mult înaintea dispariției iobăgiei, și mai ales la sfârșitul secolului al XVIII-lea, guvernele s-au amestecat în relația dintre seniori și iobagi, emițând reglementări prin care aceasta era limitată juridic.[11] Acum, când iobagii erau protejați de exploatarea seniorială prin lege, și nu doar prin cutumă, regimurile iobăgești, pe punctul de a fi abolite, erau foarte diferite de cele de la 1500.

În sfârșit, dezvoltarea iobăgiei moderne a fost influențată de rezistența iobagilor. Declinul iobăgiei din vestul medieval fusese însoțit și stimulat de cinci răscoale violente, toate opunându-se explicit sistemului: Jacqueria franceză din 1358, răscoala țăranilor englezi din 1381, mișcările iobagilor, numiți *payeses de remensa*, din Catalonia, dintre 1380 și 1480, războiul țărănesc german din 1524-1525 și răscoala condusă de Ket, în regiunea East Anglia, din 1549. Crearea unui alt regim de iobăgie în estul modern a condus la un nou val de mișcări țărănești puternice: răscoalele din Austria din 1525, 1594-1597 și 1626, revoltele din Brandenburg din 1646-1648, cele din Boemia din 1679-1680, 1775 și 1780, din Polonia în 1768 și 1846, din Silezia în 1766, 1784, 1793, 1798 și 1811, din Rusia în 1670-1671, 1707 și 1773-1775 (precum și un număr mare de revolte locale la începutul secolului al XIX-lea) și din Ungaria în 1735, 1753, 1755, 1763-1764, 1784 (în Transilvania) și 1790.[12] Cerând abolirea sistemului, aceste mișcări țărănești au arătat că iobăgia era un principiu străin atât pentru vestul medieval, cât și pentru estul modern, chiar dacă regii, Biserica și nobilimea îl găseau perfect acceptabil.

Cu toate acestea, dacă răscoalele țărănești au fost în mod clar răspunzătoare de dispariția iobăgiei medievale, faptul nu era atât de evident în estul modern, unde regimurile iobăgești au rezistat și s-au extins în pofida revoltelor, și uneori chiar din cauza acestora. Totuși, ușurarea situației iobagilor din estul modern nu s-a datorat doar legalizării cutumei de către guverne. Indiferent cum au fost constituite inițial, regimurile de iobăgie erau în mod intrinsec „o lume făcută de iobagi“. Deși revoltele moderne au eșuat în scopul lor principal de a elimina iobăgia, capacitatea lor de radicalizare, violență și organizare pe scară largă i-a făcut pe seniori să acționeze cu grijă; în plus, reglementările urbariale au fost adesea adoptate ca reacții la mișcările iobagilor, pentru care guvernul îi învinuia pe seniori, ascunzând rolul jucat de politicile fiscale în provocarea lor. Dar iobagii se manifestau și prin alte

mijloace decât insurecția, iar transformările survenite în relațiile cu seniorii reflectau gama vastă a modalităților de rezistență pe care le puteau folosi. Foarte eficientă era amintirea a ceea ce puteau face iobagii răsculați dacă erau aduși la limită, dar avea o influență și capacitatea lor de necooperare. De exemplu, atât în vestul medieval, cât și în estul modern, seniorii au ajuns să renunțe la zilele obligatorii de muncă deoarece iobagii refuzau să lucreze eficient.

Ca rezultat al acestor presiuni, iobagii au obținut drepturi compensatorii, cum ar fi transmiterea ereditară a pământului, rente și dijme fixate prin cutumă, înlocuirea plății în natură prin plata în bani și folosința comună a unor terenuri. În esență, seniorii concedeau aceste drepturi pentru a găsi un *modus vivendi* cu iobagii. Din acest punct de vedere, reglementările legale introduse în cele din urmă de guverne nu au creat neapărat drepturi ale iobagilor, ci le-au uniformizat și legitimat pe cele deja existente.

Europa occidentală

Avându-și originile în latifundiile lucrate de sclavi din Imperiul Roman aflat în declin, iobăgia din Occident a apărut pe măsură ce sclavia își înceta existența. Primind terenuri spre cultivare și stimulente împotriva fugii sau tulburărilor sociale, sclavii au devenit iobagi legați de persoana stăpânului și obligați să-i furnizeze servicii în muncă. În decursul timpului, unele dintre fermele lor au ieșit de sub regimul aservirii ereditare, fiind ocupate de oameni liberi. Pentru a păstra totuși controlul asupra acestor ferme, seniorii au încercat să mențină constrângerile care li se aplicau atunci când arendașii erau servi personali. În acest mod, iobăgia a ajuns să desemneze atât proprietatea, cât și persoana aservită, și să includă printre membrii ei atât descendenții oamenilor liberi, cât și pe aceia ai sclavilor.[13]

Iobăgia a fost extinsă printr-un proces în care proprietarii liberi își donau pământul seniorilor în schimbul protecției, urmând să-l lucreze în arendă.[14] Un alt factor de extindere a fost fragmentarea feudelor independente care a urmat prăbușirii Imperiului Carolingian. Pe măsură ce autoritatea independentă a fost înstrăinată în favoarea castelanilor – proces care a durat între secolele al X-lea și al XII-lea – încă și mai mulți oameni liberi au devenit iobagi, mai ales că, în virtutea dreptului la guvernare, castelanii pretindeau că locuitorii teritoriilor lor erau legați personal de ei. Procedau astfel pentru a stopa emigrarea țăranilor și pentru a-i supune unei impozitări regulate. Practica aceasta era o replică a legii romane din 332 d. Chr., care, din motive

fiscale, îi lega pe coloni de glie.[15] Iobăgia fiscală a reapărut la sfârșitul Evului Mediu, în lumea fragmentată politic din sud-vestul Germaniei unde, de exemplu, conții de Würtemberg, confruntându-se cu o depopulare extremă la sfârșitul secolului al XIV-lea și începutul celui de-al XV-lea, datorată mortalității ridicate și migrațiilor masive, au hotărât că supușii lor erau dependenți personal de ei și le-au cerut să depună anual un jurământ de credință. Scopul era acela de a impune penalități împovărătoare celor care doreau să se stabilească în străinătate și de a-i impozita după voie pe aceia care, loiali, rămâneau în țară.[16] La sfârșitul Evului Mediu, seniorii au încercat să exploateze țărănimea și prin intermediul arendei în regim de servitute. Procedând astfel, ei continuau o politică inițiată în secolele al XII-lea și al XIII-lea de principii importanți care căutau să-și consolideze regatele nu doar impunându-și jurisdicția asupra domeniului privat, ci și încercând să pacifice supușii puternici prin confirmarea drepturilor asupra țărănimii revendicate de aceștia. Astfel, tribunalele regale își declinau competența în privința arendelor în regim de servitute, iar seniorilor li se permitea să-i considere lipsiți de libertate pe deținătorii acestora. De exemplu, juristul francez Beaumanoir a statuat, în secolul al XIII-lea, că, dacă era deținut timp de un an și o zi, un teren arendat în regim de servitute îl transforma automat pe ocupant în iobag.[17] În felul acesta, politica guvernului le permitea seniorilor să-și conducă feudele în regim de servitute.

Așadar, în vest iobăgia nu a fost creată într-un anume moment, ci a trecut prin câteva etape de regenerare, care au durat aproximativ o mie de ani. La fel, nu a fost abolită dintr-o dată, ci a traversat un declin îndelungat. Asemenea sclavilor, iobagii personali puteau fi eliberați prin manumisiune. Faptul acesta s-a petrecut pe scară largă în secolul al XIII-lea, când prosperitatea economică le-a oferit mijloacele de a-și răscumpăra libertatea. Pe atunci, seniorii erau mulțumiți să vândă manumisiuni, pur și simplu pentru că inflația devaloriza dijmele, rentele și impozitele pe care le obțineau de pe urma iobagilor, toate aceste obligații fiind fixate prin cutumă.[18] În aceeași perioadă, seniorii vindeau și scutiri de la plata dijmei anumitor familii sau unor comunități întregi. Spre deosebire de manumisiuni, aceste scutiri nu eliminau complet iobăgia, care a continuat să existe pe domeniile arendate definite prin lege ca aservite, dar, restrângând puterile seniorului, atenuau duritatea regimului.[19] Acest proces de eliminare și despovărare a trecut într-o nouă etapă când, în urma marii depopulări din secolul al XIV-lea – rezultat al anilor de foamete și apoi al Ciumei Negre – nevoia de arendași i-a făcut pe seniori să abandoneze politica prin care foloseau aservirea pentru a-i

lega pe aceștia de moșie. În schimb, au căutat să-i rețină sau să-i atragă prin termeni favorabili ai contractului de arendă. Rezultatul a constat fie în emanciparea completă, fie într-o libertate suficientă încât să facă nesemnificativ stigmatul servituții.[20]

Același efect l-a avut și abandonarea cultivării directe a feudei. În vestul medieval, iobăgia s-a caracterizat prin combinația dintre agricultura pe scară largă și cea pe scară redusă, cea dintâi realizându-se pe moșie, cu ajutorul sclavilor sau al iobagilor, iar cea de-a doua – pe terenurile arendate, lucrate de țăranii liberi sau aserviți. Des întâlnit în Imperiul Carolingian, sistemul a dispărut treptat, pe măsură ce seniorii și-au dat domeniul în arendă și au transformat zilele de muncă obligatorii în sume de bani. Procesul s-a declanșat în nordul Italiei și unele părți ale Franței la sfârșitul secolului al XIII-lea, devenind general în Europa occidentală la sfârșitul Evului Mediu, când depopularea și recesiunea economică au făcut neprofitabilă agricultura comercială, iar fuga sau necooperarea iobagilor, asociate cu costul ridicat al forței de muncă salarizate, au făcut-o de-a dreptul impracticabilă. Guvernele nu au avut decât un rol limitat în contracararea acestui declin.[21] În mod esențial, era o chestiune privată, seniorii străduindu-se să mențină un grad ridicat de populare a domeniilor. Doar în Vechea Catalonie a intervenit guvernul în 1486, în principal pentru a pune capăt unei revolte țărănești, și a interzis iobăgia cu totul.[22] În alte părți din Occident, lucrul acesta nu s-a întâmplat decât la sfârșitul secolului al XVIII-lea, când, influențate de considerații fiscale, de teama de tulburări, de iluminism și Revoluția Franceză, guvernele, atât cele conservatoare cât și cele radicale, au acționat în acest sens.[23] Totuși, cu mult înainte, iobăgia și-a pierdut din semnificație pe măsură ce drepturile cutumiare ale arendașilor au primit recunoașterea prin lege.

Așadar, aceasta era situația în Occident, la începuturile epocii moderne. Iobăgia a supraviețuit aici timp de încă trei secole, mai ales în provinciile răsăritene ale viitoarei Republici Olandeze, adică în Gelderland, Overijsel și Drente, în unele provincii din estul Franței, în special în Burgundia, Franche-Comté, Alsacia și Lorena, în anumite regiuni ale Germaniei de vest, Westfalia, Franconia și Suabia, precum și în nordul Italiei, în Savoia.[24] În unele locuri, constituia o obligație a comunității, toți locuitorii din anumite state, orașe sau sate fiind definiți ca iobagi personali; în alte părți, statutul de iobag se aplica familiilor individuale care ocupau un domeniu arendat în regim de servitute. În nici una dintre aceste regiuni sistemul nu putea fi considerat opresiv, iar, după 1525, nu s-au mai făcut încercări de a aservi oameni liberi

sau de a-i exploata dur pe cei deja aserviți. Un episod crucial din istoria iobăgiei vest-europene a fost Războiul Țărănesc din 1524-1525 care a afectat majoritatea regiunilor germane. În cursul său s-a cerut insistent abolirea iobăgiei; deși nu acesta a fost rezultatul obținut, răscoala a avut un efect marcant de constrângere a comportamentului seniorilor față de iobagi, astfel că, atunci când au fost presați să-și sporească veniturile de pe urma proprietăților funciare din cauza inflației – ca în secolul al XVI-lea și sfârșitul celui de-al XVIII-lea – sau a depopulării – ca în perioada de după Războiul de Treizeci de Ani și după Războaiele Nordice din 1655-1660 și 1700-1721 – cei dintâi au acționat cu circumspecție.

Un factor esențial pentru ameliorarea condiției iobagilor din Occident a fost decizia seniorilor de a da în arendă moșia, în loc să o exploateze direct. Faptul acesta le era favorabil iobagilor din două puncte de vedere. Însemna dispariția completă a zilelor de muncă obligatorie și, de asemenea, însemna că seniorii erau mai puțin presați să încalce cutumele care protejau domeniile arendate în regim de servitute. Întrucât aveau surse de venit ce puteau fi crescute în conformitate cu rata inflației – este vorba de impozite și de terenurile arendate cu rentă revizuibilă – seniorii își puteau permite să respecte drepturile iobagilor, îngăduindu-le, ca și arendașilor liberi, să se bucure de posesia ereditară și să plătească rente și dijme fixate.[25] Mai mult, pe măsură ce populația rurală s-a transformat la începutul perioadei moderne – în mare parte datorită protoindustrializării și apariției familiilor celor care-și câștigau existența nu ca țărani, ci în calitate de meșteșugari și muncitori salarizați – iobagii deținători de pământ au intrat în componența unei elite rurale, aflându-se în aprig conflict cu cei lipsiți de pământ pe seama salariilor, întrucât erau angajatori, și pe seama drepturilor de folosință comună, întrucât erau arendași privilegiați.[26] Toate acestea tindeau să pună un semn de egalitate între iobagi și țăranii liberi. Procesul a fost confirmat de intruziunea statului, mai ales pe măsură ce justiția publică s-a dezvoltat în dauna celei private, iar proprietățile iobagilor au fost recunoscute în tribunalele regale.[27]

În Occidentul modern, iobăgia nu consta în cereri opresive, nici măcar într-o lipsă reală de libertate, ci în reglementări senioriale deranjante, adesea legate de taxele de licență pe care iobagii erau obligați să le plătească pentru a putea face lucruri pe care persoanele libere le făceau gratuit. Întrucât erau fixate adesea prin cutumă, aceste taxe erau contestate mai adesea din cauza frecvenței cu care erau cerute, decât din pricina valorii.[28] Asemenea plăți trebuiau efectuate atunci când un iobag voia să se căsătorească cu

cineva din afara moșiei, sau când dorea să locuiască în altă parte. Mai mult, proprietățile sale mobile erau pasibile de taxa de deces, iar, în sistemul de *mainmorte*, seniorul putea anexa terenurile și bunurile iobagilor decedați ai căror eventuali moștenitori nu locuiau pe domeniu. În plus, ca rezultat al felului în care a apărut, precum și al politicilor de emancipare aplicate spre sfârșitul Evului Mediu, în vest iobăgia era, în mod normal, condiția unei fracțiuni din societate. Adalbéron, episcop de Laon în secolul al XI-lea, împărțise societatea în războinici, clerici și „servi“ (iobagi), așa cum a făcut și Beaumanoir care, două secole mai târziu, denumea oamenii de rând, fără deosebire, „les sers“. Dar aceasta era luarea dorinței drept realitate de către un mare senior, respectiv de către un agent al guvernului.[29] Clasele inferioare din mediul rural erau, de fapt, un amestec de oameni liberi, semiliberi și aserviți, iar complexitatea situației era sporită de politicile de manumisiune individuală și eliberare parțială. Această stare de lucruri le crea probleme specifice acelora considerați drept iobagi. Reprezenta o sursă de umilire socială, ca și de vulnerabilitate, incitându-i pe seniori să-și rezolve dificultățile financiare exploatându-i pe țăranii care, în virtutea servituții, erau mai expuși decât oamenii liberi. Situația era oarecum diferită în estul modern, unde iobăgia a devenit condiția majorității țăranilor, astfel că nu reprezenta nici un semn de degradare socială în cadrul comunității țărănești, nici o modalitate prin care anumite familii să fie alese de senior pentru a fi exploatate.

Republica poloneză

În Polonia modernă, servitutea a fost autorizată printr-o serie de ordine guvernamentale: cel din 1496 care le refuza țăranilor dreptul de a se transfera de la un senior la altul, edictul din 1518 care scutea tribunalele regale de judecarea apelurilor la adresa jurisdicției senioriale și ordinele din 1520-1521 care stabileau la o zi pe săptămână munca obligatorie minimă datorată seniorului de fiecare gospodărie iobagă.[30] În această manieră, sistemul de aservire personală, deja constituit neoficial, a fost instituit prin lege. Nu se referea doar la arendași, ci la toate persoanele născute pe moșie, cu excepția celor de viță nobilă sau aparținând comunităților recunoscute prin lege ca orașe. Din acest motiv, iobagii puteau fi și muncitori sau meșteșugari, nu doar țărani. De vreme ce servitutea lor era personală, și nu legată de posesiunea domeniului, seniorii îi puteau vinde separat de moșie.[31]

Legalizarea iobăgiei din Polonia a fost favorizată de caracterul electiv al monarhiei, de capacitatea nobilimii de a-și impune dorințele în privința

conținutului legilor și de conflictul structural din cadrul nobilimii, între nobilii mărunți și marii proprietari de pământuri. Deoarece Coroana se transmitea prin alegeri, și nu prin moștenire – ca o consecință a stingerii dinastiei Piast, în 1370 – monarhii au devenit dependenți de nobili care, ca electori principali, puteau obține privilegii considerabile înaintea alegerilor. Timp de aproape 200 de ani (între 1386 și 1572), Coroana a rămas în mâinile dinastiei Jagiellone, dar numai în virtutea privilegiilor pe care a fost gata să le acorde nobilimii.[32] Între acestea, un loc de frunte era ocupat de sistemul de reprezentare, constând într-un parlament național (Seimul) și parlamentele locale (*sejmiki*). Între 1454 și 1492, acest sistem parlamentar a dobândit practic controlul asupra politicilor guvernamentale și procesului de legiferare, membrii săi provenind în exclusivitate din rândurile nobilimii.[33] Aceasta nu însemna, totuși, că în parlamentul polonez se făcea auzită o singură voce, sau că se acționa în numele unui interes unic.

Potrivit legii, nobilimea poloneză era egalitară, adică privilegiile legale erau repartizate nobililor în mod egal. Cu toate acestea, era stratificată în funcție de dimensiunea moșiei. Mai mult, era măcinată de un conflict grav de interese, între marii proprietari de pământ, pe de o parte, și nobilii cu moșii mici sau chiar lipsiți de pământ de cealaltă parte. În plus, de vreme ce în Seim magnații erau reprezentați în practică de camera superioară (senatul), iar nobilimea măruntă de camera inferioară (*izba*), legislația nu era rezultatul dorințelor unei nobilimi dominante politic, ci al luptei pentru putere dintre cele două tabere.[34]

Autoritatea exercitată de parlament obliga Coroana să respecte dorințele membrilor săi. În mod firesc, monarhii aveau tendința de a se alia cu magnații, care puteau fi câștigați prin acordarea de pământuri aflate în proprietatea Coroanei și poziții înalte în stat. Totuși, la sfârșitul secolului al XV-lea și începutul celui de-al XVI-lea, această politică a dus la îndepărtarea nobilimii inferioare. Astfel, Coroanei i-au rămas două alternative: fie să marginalizeze politic nobilimea măruntă, fie să o liniștească, oferindu-i concesii. Marginalizarea a eșuat: în 1501 s-a făcut încercarea de a restrânge competențele legislative doar pentru Coroană și senat, dar lucrurile au revenit la forma inițială după patru ani, când a fost emis ordinul *Nihil Novi*. Acordând *izbei* dreptul de a aproba toate noile legi, actul statua principiul conform căruia „fără voința noastră și aceea a deputaților noștri, nu ni se poate impune nimic nou".[35] De fapt, în această perioadă, acordarea de concesii nobilimii inferioare a devenit un ingredient esențial al procesului politic, din cauza războaielor ambițioase purtate de Jagielloni împotriva cavalerilor teutoni,

turcilor și rușilor, și deoarece era nevoie de consimțământul parlamentului pentru finanțarea campaniilor militare. În mod normal, în monarhiile europene din vechiul regim, scutirea fiscală de care se bucurau nobilii îi făcea să accepte cu ușurință stabilirea de noi impozite. Ca o excepție, nobilimea poloneză era supusă impozitării directe (cel puțin până în 1629). De aceea, era nevoie de concesii pentru a se asigura aprobarea ei.[36]

Una dintre aceste concesii – interzicerea dreptului țăranilor de a părăsi moșia – a stat la baza iobăgiei. Reglementarea reprezenta un răspuns parțial la protestele formulate de micii nobili la adresa magnaților. La sfârșitul secolului al XV-lea, dificultățile cu care se confruntau seniorii în găsirea de arendași nu se datorau, ca în vest, Ciumei Negre, ci înclinației țăranilor, și uneori a comunităților țărănești, de a migra. În general, densitatea mică a forței de muncă făcea ca migrația să fie irezistibilă și o practică obișnuită. Dar fenomenul era pus și pe seama magnaților și a modului în care atrăgeau arendașii de pe moșiile micilor nobili. Interzicerea migrației țăranilor din 1496 a fost, deci, o măsură împotriva magnaților, ca și legile adoptate de Seim în 1504-1505 prin care se interziceau deținerea mai multor funcții publice în paralel și înstrăinarea pământurilor Coroanei. Aceste măsuri erau opera micii nobilimi, care acționa în alianță cu Coroana.[37] Același lucru era valabil și pentru reglementările referitoare la zilele de muncă obligatorie.[38] Întrucât trebuiau să concureze cu magnații pentru a atrage arendași sau mână de lucru, nobilii mărunți nu aveau altă șansă. De aceea, era în interesul lor să creeze reglementări aplicabile în întreaga țară, prin care arendașii și muncitorii să fie legați de moșie cu obligația de a presta săptămânal zile de muncă.

Interzicerea migrației, impusă prin ordinul de la Piotrków din 1496, nu era o noutate. Ultimul reprezentant al dinastiei Piast, Casimir cel Mare, limitase prin lege dreptul țăranilor de a se muta de pe o moșie pe alta în 1348. Această restricție aparținea unui set de reglementări care, altfel, garantau numeroase drepturi ale țăranilor. Au urmat și alte legi, între care se remarcă ordinul de la Warecke din 1424 și cel de la Nieszawa din 1454. Acestea confereau seniorilor puteri sporite pentru pedepsirea fugarilor.[39] Dar ordinul de la Piotrków era diferit în esență, deoarece legislația edictată de Casimir în 1348 admisese dreptul de a pleca pentru cei care puteau dovedi că se achitaseră complet de obligații față de senior sau patron.[40] Ordinul din 1496 nu recunoștea acest drept, îngăduind doar plecarea unei persoane dintr-un sat pe an. Persoana respectivă trebuia să fie un tânăr care părăsea moșia cu permisiunea stăpânului, în scopuri educaționale sau de calificare profesională.[41]

Problema pe care căuta să o rezolve ordinul din 1496 era migrația considerabilă a țăranilor. În secolele al XIII-lea și al XIV-lea, prin acest proces se recrutase forță de muncă din vest, dar impactul Ciumei Negre asupra Germaniei occidentale a redus drastic fluxul de coloniști în Polonia. Apoi, în secolul al XV-lea, a avut loc o migrație masivă spre teritoriile de la est, de dincolo de Vistula, țăranii părăsind regatul polonez pentru a se stabili pe moșiile magnaților din Lituania și Ucraina. Fenomenul a continuat pe parcursul perioadei moderne timpurii, în pofida ordinului din 1496.[42] O consecință a migrației medievale dinspre vest a fost răspândirea în Polonia a terenurilor arendate cu drept de profit, ca urmare a unui proces de colonizare care, ghidându-se după legile germane, le acorda coloniștilor dreptul la autoguvernare, accesul la tribunalele publice și limita rentele și serviciile datorate, toate acestea fiind definite clar într-un statut. Termenii fuseseră stabiliți astfel încât să atragă și să rețină arendașii, fie în satele nou constituite, potrivit legislației lui Casimir cel Mare, fie în satele existente, cărora seniorii le vânduseră libertățile stipulate de dreptul german, fie pentru a obține bani, fie pentru a-i convinge pe țărani să rămână. Drept urmare, condițiile aspre de arendare impuse în mod tradițional în Polonia și Lituania, datând din perioada cuceririi și aservirii păgânilor, au fost subsumate unui sistem agrar care contrabalansa puterile seniorilor cu drepturi ale țăranilor bine stabilite și autorizate legal.[43]

Polonia medievală nu a fost afectată direct de ciuma bubonică. Din acest motiv, dezvoltarea ei economică de la sfârșitul Evului Mediu a fost diferită de aceea a Occidentului. În loc să reprezinte o perioadă de recesiune și depopulare severă, secolele al XIV-lea și al XV-lea au fost, în Polonia, un interval de expansiune economică și creștere demografică, procese care au continuat în secolele al XVI-lea și al XVII-lea.[44] De aceea, seniorii polonezi au aplicat politici de administrare a domeniilor diferite de cele ale nobililor occidentali, cu atât mai mult cu cât erau dezavantajați de existența arendelor cu drept de profit, iar iobăgia de-abia dacă exista în zonele rurale. În vest, prosperitatea economică și creșterea demografică din secolele al XII-lea și al XIII-lea îi făcuseră pe seniori, care căutau să mențină nivelul înalt de trai amenințat de inflație, să vândă fie manumisiuni, fie scutiri de la munca obligatorie. De asemenea, renunțaseră la cultivarea directă a moșiei, sau angajaseră pentru aceasta forță de muncă salarizată.[45] În secolele al XIV-lea și al XV-lea, seniorii polonezi au procedat în mod diametral opus atunci când s-au confruntat cu o situație economică similară. Nu aveau nimic de câștigat dacă îi eliberau pe țărani, deoarece, ca

urmare a concesiilor anterioare, tot ce puteau oferi era transformarea terenurilor date în arendă în alodii. Ceea ce doreau seniorii era să profite de pe urma prosperității aduse de agricultură, dar o puteau face numai dacă aveau ce vinde. Produsele agricole puteau fi obținute fie preluând surplusul țăranilor prin rente în natură, fie folosind mâna de lucru a acestora prin impunerea muncii obligatorii și angajare. Indiferent de calea adoptată, seniorii trebuiau să-și intensifice controlul asupra arendașilor. Un factor hotărâtor pentru alegerea modului de acțiune a fost piața înfloritoare a grânelor. Aceasta fusese creată inițial de cererea orașelor din partea locului, apoi a fost promovată prin comerțul cu Occidentul. Intermediat de olandezi, comerțul cu grâne cu Europa de vest circula pe Vistula și după aceea, pe la Danzig, în Marea Baltică – rută deschisă de victoria Jagiellonilor asupra statului teutonic din 1466.[46] Față de dezvoltarea pieței pentru grâne, cultivarea directă a moșiei și, o dată cu aceasta, extinderea domeniilor reprezentau răspunsul ideal: le permitea nobililor să încorporeze terenurile nearendate în moșie, reducând astfel povara fiscală asupra proprietăților individuale (care se aplica doar terenurilor arendate, nu și moșiei propriu-zise) în timp ce se obținea cu ușurință profit de pe urma cultivării domeniului. Mai mult, folosirea muncii obligatorii a ajuns să fie considerată modalitatea perfectă pentru aceasta.[47] Astfel, dacă iobăgia fusese impusă inițial pentru a-i reține pe arendași, forma pe care a ajuns s-o îmbrace și condițiile pe care le-a creat au fost determinate de disponibilitatea nobilimii de a accepta cultivarea pământului în scopuri comerciale ca pe o activitate onorabilă. Reacția a fost firească, deoarece preferau să profite, mai degrabă decât să sufere, de pe urma prosperității îndelungate de care s-a bucurat Polonia la sfârșitul Evului Mediu și în perioada de început a modernității.

În dreptul polonez tradițional, sistemul de obligații le cerea arendașilor să efectueze servicii în muncă „ori de câte ori porunceau" seniorii.[48] Dar colonizarea conformă cu dreptul german, precum și nevoile limitate de mână de lucru ale nobililor războinici, conduseseră mai degrabă la acordarea unor favoruri anuale decât la impunerea unor munci săptămânale. Lucrurile s-au schimbat o dată cu implicarea nobilimii în agricultura comercială. Pe la mijlocul secolului al XVI-lea, munca obligatorie depășea minimul de o zi pe săptămână stabilit în 1520, de obicei fiind de două sau trei zile.[49] Drept urmare, iobăgia nou constituită în Polonia modernă avea de dus poveri mult mai mari decât cea care supraviețuise în vestul modern.

Cu toate acestea, ar fi o greșeală să se explice caracterul iobăgiei din Polonia de la începuturile epocii moderne în termenii unei înfrângeri zdro-

bitoare a țărănimii. Sistemul de servitute care s-a dezvoltat era, în unele privințe, un răspuns la nevoile țăranilor. Așa cum la un anumit nivel reflecta calculele seniorilor și concesiile pe care aceștia le puteau obține din partea Coroanei, la un alt nivel el reflecta calculele comunităților țărănești și concesiile pe care acestea le puteau obține din partea seniorilor. Deși era departe de a fi populară, iobăgia era acceptabilă în ochii victimelor sale pentru ceea ce le oferea. Protejate, deși nu prin lege, ci prin respectul față de tradiție, drepturile de arendă ale țăranilor au supraviețuit. În pofida iobăgiei, țăranii au păstrat posesiunea ereditară asupra fermelor, precum și dreptul de folosință comună a pășunilor și cel de a culege diverse fructe și ciuperci ori de a aduna lemne. Iar pentru a se bucura de aceste drepturi de posesie și folosință comună, iobagii nu aveau de plătit prea mult.[50] Este adevărat, legea nu limita în nici un fel extinderea moșiilor sau cantitatea de muncă obligatorie, iar în primul secol de iobăgie domeniile au crescut considerabil, în timp ce zilele de muncă în folosul seniorului au devenit o obligație majoră pentru țărănime. Dar nici unul dintre aceste fenomene nu au contravenit total intereselor țăranilor. Extinderea moșiilor implica încorporarea terenurilor atribuite, conform dreptului german, căpeteniilor ereditare ale satelor (*sołtys*), sau alipirea pârloagelor de-abia cultivate ori a terenurilor arendate luate de la țărănime.[51] Până la sfârșitul secolului al XVII-lea, terenurile luate de la *sołtys* și pârloagele erau mai importante decât cele arendate pentru lărgirea moșiilor. Seniorii evitau să preia terenurile arendate deoarece aveau nevoie de animalele crescute de deținătorii lor, fie pentru arat, fie pentru cărăușie. Serviciile acestea erau furnizate cel mai bine de iobagii care dețineau arende complete (cu un teren în suprafață de 37,6 acri). Pentru a evita să angajeze mână de lucru și să întrețină pluguri și căruțe, precum și boii și caii de tracțiune, menținerea arendei era extrem de importantă. În consecință, chiar și în 1700, proporția dintre suprafața moșiei propriu-zise și aceea a domeniului total era, în medie, de 25 la sută.[52]

În plus, iobagii trebuiau să fie destul de înstăriți pentru a îndeplini corespunzător serviciile cerute. Deși aservirea le oferea seniorilor oportunități mai mari de a exploata țăranii decât atunci când aceștia erau liberi, o muncă eficientă se putea obține doar arătându-le respect. Cooperarea lor era esențială pentru o moșie bine administrată, iar seniorul o putea menține având o atitudine adecvată față de tradiții și, pe de altă parte, impunând schimbările în urma unor negocieri și consultări, nu prin decizii unilaterale și forță brută. În Polonia, cea mai radicală transformare a modului de administrare a moșiilor de la începutul epocii moderne s-a produs o dată cu introducerea

muncii obligatorii săptămânale. Deși instituită pe cale legislativă, aceasta a fost generată, și apoi extinsă la câteva zile pe săptămână, printr-un proces de negociere în cadrul căruia seniorii i-au convins pe iobagi să se supună acordându-le în schimb dreptul de a transmite ereditar arenda și de a plăti doar o rentă nominală.[53]

Iobagii au fost ajutați să-și apere drepturile de sistemul de guvernare sătească instituit mai întâi conform dreptului german. Acesta consta dintr-un parlament sătesc (*gromada*), compus din capii de familie, și dintr-un consiliu executiv (*urzad*) ai cărui membri erau fie aleși, fie numiți de către *gromada*. Instaurarea iobăgiei le-a permis seniorilor să-și impună prezența în această enclavă, mai ales atunci când au cumpărat funcția de *sołtys*, deținătorul ei fiind de-acum înainte numit de senior. De asemenea, seniorii puteau controla *urzad*-ul mituindu-i membrii cu terenuri bune și scutiri de la muncă. Totuși, sistemul guvernării sătești nu s-a transformat astfel într-o fantoșă. *Urzad*-ul și-a păstrat puterea de a negocia cu seniorul în interesul satului, în privința schimbărilor legate de administrarea domeniului propuse de acesta.[54]

Așadar, iobăgia din Polonia nu a avut un caracter propriu-zis despotic, deși iobagii practic nu erau recunoscuți de lege. Mai mult, ei aveau la dispoziție mijloacele de a se opune schimbărilor care erau doar în favoarea seniorului. Dependența acestuia de cultivarea moșiei prin muncă obligatorie le permitea iobagilor să reacționeze furând din produse și lucrând prost. Mai mult, penuria de forță de muncă din Polonia, ca și disponibilitățile de teren liber în Lituania și Ucraina, îi incitau pe iobagi să plece. La începutul secolului al XVIII-lea, când au avut loc războaie devastatoare, lipsa de cooperare a iobagilor a provocat o criză severă a regimului seniorial.[55] Cei mai susceptibili de plecare erau iobagii lipsiți de pământ, care reprezentau un ingredient esențial al sistemului atât pentru preluarea arendelor vacante, cât și pentru că erau o mână de lucru ieftină. În cea de-a doua postură le erau utili nu doar seniorilor, ci și iobagilor deținători de pământ, care puteau, angajând forța lor de muncă, să facă față sarcinii duble de a sluji seniorul și a-și cultiva propriul teren.[56] Importanța mâinii de lucru a iobagilor și posibilitatea dispariției acesteia limita măsura în care seniorii își afirmau practic dreptul de proprietate asupra țăranilor aserviți. O influență considerabilă au avut-o și dovezile de rezistență arătate de iobagi. Revoltele lor erau rare, dar, întrucât se îndreptau cu violență mai degrabă împotriva seniorilor, decât contra funcționarilor guvernamentali, cei dintâi le păstrau o amintire dureroasă. La dispariția iobăgiei din Polonia aflată sub stăpânire austriacă a con-

tribuit Jacqueria din Galiția, din 1846, care a avut un precedent în răscoala din 1768, ce a izbucnit în Ucraina și a afectat Lituania și Silezia. Mai devreme, avuseseră loc revolte în Carpații de est în 1497, la Olszanica, lângă Cracovia, în 1581, și altele asociate cu mișcarea cazacilor zaporojeni conduși de Bogdan Hmielnițki, în 1648.[57]

Relația dintre iobag și senior era determinată și de anumiți factori externi, în special de mărimea populației și modul în care satisfăcea nevoia de forță de muncă a moșiei. Astfel, creșterea demografică susținută din secolul al XVI-lea nu a dus la ușurarea condiției iobagilor pur și simplu pentru că, sub influența comerțului baltic cu grâne, a fost însoțită de o extindere a cultivării directe a domeniilor. Totuși, iobăgia din Polonia a devenit un regim foarte opresiv de-abia la sfârșitul secolului al XVII-lea, o dată cu declinul comerțului.[58] Acesta s-a datorat depopulării provocate de armatele suedeză și rusă, care au devastat Polonia în cursul Războaielor Nordice din 1655-1660 și 1700-1721.[59] În această situație economică înrăutățită dramatic, iobăgia a devenit din ce în ce mai aspră, întrucât seniorii, mai ales nobilii mărunți sărăciți, căutau cu disperare să cultive moșia cu o forță de muncă mult diminuată. Drept urmare, zilele de muncă impuse fiecărei gospodării s-au dublat. La începutul secolului al XVIII-lea, puteau ajunge chiar la șase sau șapte pe săptămână.[60] Cererea internă de grâne pentru producerea băuturilor alcoolice i-a convins pe seniori să continue cultivarea directă a domeniilor.[61] Mai mult, arendele rămase vacante în urma reducerii populației puteau fi încorporate în moșia propriu-zisă. Refacerea populației de la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul celui de-al XIX-lea – susținută în Polonia, ca și în alte părți, de introducerea cultivării cartofului – a avut efectele sale. De acum, opoziția față de munca obligatorie excesivă se manifestase puternic, convingându-i pe seniori să se bazeze pe mâna de lucru angajată, numeroasă și, deci, ieftină. Astfel, au renunțat la munca obligatorie, care provoca doar necazuri și era ineficientă, transformând îndatoririle de acest tip în rente plătibile în bani sau în bunuri.[62]

Iobăgia poloneză avea ca trăsătură distinctivă libertatea în raport cu intruziunea statului. Această libertate a apărut la sfârșitul secolului al XIV-lea și începutul celui de-al XV-lea, când seniorii au scos treptat satele de pe domeniile lor de sub jurisdicția publică a tribunalelor conduse de *starosta*, refuzându-le astfel un privilegiu bazat pe dreptul german. Încununarea a venit în 1518, când Coroana a încetat să primească apelurile din partea iobagilor.[63]

Așadar, modul în care era definită juridic iobăgia nu numai că impunea

restricții asupra iobagilor, dar lăsa aplicarea lor în seama seniorului. Toate acestea s-au schimbat între 1772 și 1795, când teritoriile din cadrul Republicii poloneze – care, prin tradiție, era o republică aristocratică, al cărei rege era ales – au fost distribuite celor trei monarhii absolute învecinate, Prusia, Rusia și Austria. Întrucât a trebuit să funcționeze într-un cadru politic complet diferit, caracterul și condiția iobăgiei poloneze s-au schimbat inevitabil. Până atunci, iobagii polonezi fuseseră oprimați de seniori, dar nu și de către stat. Supunerea lor față de nobilime a fost compensată de nereușita Coroanei de a construi o mașinărie statală costisitoare. Mai mult, interesul nobilimii de a reduce impozitele regale, ca și dimensiunea redusă a armatei regale regulate, minimizaseră cererile fiscale și militare adresate iobagilor de către guvern. Toate acestea s-au schimbat o dată cu împărțirea Poloniei. În partea intrată sub stăpânire rusească, iobagii sufereau acum de o dublă povară, întrucât puterile seniorilor au rămas intacte, în timp ce guvernul rus a început să ceară recruți pentru armata regală și impozite pentru întreținerea acesteia. În părțile stăpânite de Austria și Polonia, sarcinile fiscale și militare erau de asemenea grele, dar atenuate totuși de sistemul de protecție a țăranilor pe care cele două guverne îl puseseră deja în practică. Astfel, erau limitate prin lege zilele de muncă pe care le puteau solicita seniorii, ca și jurisdicția pe care o puteau exercita în propriile Curți de judecată.[64]

Cu toate acestea, ar fi greșit să se creadă că variațiile regionale ale caracterului iobăgiei poloneze au apărut doar o dată cu împărțirea țării. Evoluția politică a Republicii poloneze – în care erau încorporate state independente fie prin unirea a două dinastii (ca în cazul Lituaniei), fie prin cucerire (cazul Prusiei Regale) sau declararea loialității (cum s-a întâmplat cu Mazovia, Kurlanda, Livonia, Prusia Ducală și Moldova) – a extins sistemul polonez de iobăgie și în aceste teritorii, seniorii locali apreciind posibilitatea obținerii de câștiguri și acceptând ușor noul regim. Din acest punct de vedere, expansiunea spectaculoasă a Republicii de la sfârșitul secolelor al XV-lea și al XVI-lea a provocat răspândirea unui sistem de iobăgie în care aservirea era ereditară și se aplica majorității populației rurale, guvernarea iobagilor era trecută în mâinile seniorilor, iar sarcina iobagilor era de a presta zile de muncă pentru cultivarea comercială a moșiei. Cu toate acestea, datorită factorilor economici, în practică iobăgia a îmbrăcat forme variate. Astfel, deși caracterul opresiv al regimului polonez de iobăgie se datora în principal muncii săptămânale neplătite pe care o necesita cultivarea moșiei, în unele părți ale Republicii robota nu exista, pentru că economia regională avea fie un sistem comercial bine dezvoltat deja, fie acesta era într-o stare

incipientă. În Carpați sau în ținuturile împădurite din Bielorusia – regiuni în care economia de piață pătrundea lent – obligațiile iobagilor erau limitate la rente plătibile în bani sau în natură. La cealaltă extremă se găseau unele părți ale Prusiei Regale unde, într-o manieră de-a dreptul capitalistă, agricultura comercială era practicată cu mână de lucru angajată, iar iobăgia nu a devenit niciodată importantă ca mijloc de exploatare a arendașilor sau de utilizare a forței lor de muncă.[65]

Modul în care era definită prin lege iobăgia poloneză și faptul că grosul populației trăia la sat însemnau că societatea era predominant aservită. De exemplu, în provinciile anexate de Rusia, iobagii constituiau 72 la sută din totalul populației masculine și 83-85 la sută din totalul populației țărănești.[66] Nu e nici un motiv să se creadă că în restul Republicii situația era diferită, cu excepția Prusiei Regale. Totuși, de aici nu rezultă că toate clasele muncitoare erau constituite doar din iobagi. O trăsătură distinctivă a societății poloneze era numărul mare de nobili. Pe la 1700, aceștia reprezentau 10 la sută din întreaga populație. Doar nobilimea din Castilia ajungea la aceeași proporție, dar, în mod normal, nobilii reprezentau puțin peste 2 la sută. Faptul că erau atât de numeroși însemna că mulți dintre ei lucrau în gospodării țărănești și încă și mai mulți găseau de lucru ca servitori, muncitori, negustori și hangii. Statutul de nobil prezuma libertatea personală, astfel că densitatea socială a iobăgiei a fost diluată de prezența lucrătorilor care erau indiscutabil liberi pentru că erau indiscutabil nobili. Este adevărat, nobilii fără pământ își găseau de lucru în orașe sau locuiau în conacele altor nobili, dar mulți au subzistat în mediul rural ca țărani, lucrând pământuri luate în arendă sau alodii. Astfel, în Mazovia, în secolul al XVI-lea, jumătate dintre micile gospodării erau deținute de nobili. Proporția era de trei sferturi în Podlazia și de o cincime în Marea și Mica Polonie. În unele părți ale Republicii, existau sate ai căror locuitori erau, cu toții, de origine nobilă și, deci, complet liberi: nouăzeci de sate de acest tip se găseau în Mica Polonie în secolul al XVI-lea și 1 600 în Mazovia secolului al XVI-lea.[67]

Alți țărani erau liberi pentru că ajunseseră să trăiască în orașe și, astfel, se bucurau de drepturile bürger-ilor.[68] Alții locuiau domenii arendate privilegiate, definite astfel pentru că odinioară fuseseră deținute de *sołtys*, fuseseră alese să furnizeze infanteriști armatei regale sau, asemenea satelor de olenderi de lângă Poznan, din Marea Polonie, aparțineau unor comunități care primiseră odinioară statut liber în scopul de a atrage coloniști.[69]

În sfârșit, existau țărani semiliberi, cărora legea nu le acorda libertatea personală, dar îi proteja față de poverile iobăgiei.[70] Unii cheltuiseră bani pen-

tru a-și asigura condiții bune de arendă, alții, precum boierii din Lituania secolului al XVI-lea, erau scutiți de prestarea muncilor pe moșie. Mai erau și coloniștii atrași în Podolia și Ucraina care, în maniera tradițională, fuseseră scutiți de rente și obligații de muncă pentru a fi convinși să vină, deși, potrivit legilor poloneze, erau teoretic aserviți.[71] Ultima condiție se aplica unei mulțimi întregi de emigranți atrași dintr-un stat în altul, sau dintr-o regiune în alta. În cele din urmă, atunci când problema găsirii unui număr suficient de arendași a dispărut, aservirea lor a fost instaurată din nou. În sfârșit, în toată perioada iobăgiei moderne au existat numeroși muncitori itineranți care stăteau un sezon agricol și apoi plecau mai departe, fără a rămâne destul timp pentru a deveni iobagi conform vreunei prezumții legale.[72]

Datorită împărțirii Poloniei, iobăgia a supraviețuit mult mai mult în unele teritorii decât în altele. Urmând exemplul din Austria și Boemia, a fost abolită prima dată în 1794 prin proclamația revoluționară a lui Kościuszko. Deși ocupația prusacă a adus lucrurile în starea inițială, s-au luat alte măsuri în acest sens în 1807 și 1811, când, printr-un decret emis de Napoleon, s-a pus capăt iobăgiei în Ducatul Varșoviei și apoi, prin decret emis de Hohenzollerni, în Polonia prusacă. Totuși, iobăgia a durat până în 1848 în partea aflată sub stăpânire austriacă și până în 1861 în teritoriile ocupate de Rusia.[73]

Spre sfârșit, iobăgia poloneză era extrem de diferită de ceea ce fusese în secolele al XVI-lea și al XVII-lea. De acum, subpopularea care îi determinase apariția luase sfârșit. De fapt, se producea chiar o explozie a populației, conducând la o divizare a fermelor și la crearea unei clase de persoane lipsite de pământ în mediul rural. Deși nobilimea a continuat să se ocupe de agricultură, și-a schimbat metodele sub influența răspândirii mâinii de lucru ieftine și ca reacție față de incapacitatea iobagilor de a furniza servicii cu ajutorul animalelor de povară, fapt datorat micșorării fermelor. De aceea, nobilii preferau să angajeze muncitori salarizați și să transforme obligațiile iobagilor în rente. În modul acesta, iobăgia și-a pierdut importanța economică. De asemenea, și-a pierdut scopul social. Inițial, iobăgia se dezvoltase pentru a împiedica migrațiile încurajate de competiția dintre seniori, care doreau cât mai mulți arendași, precum și de atracția frontierei necolonizate. Dar acum, la țară, densitatea populației era deja prea mare, multe persoane fiind obligate să-și vândă mâna de lucru fie pentru că nu aveau deloc pământ, fie pentru că nu aveau destul ca să practice agricultura de subzistență. Iar exodul tradițional înspre est nu mai era de actualitate.[74] În plus, oportunitățile pe care le câștigaseră seniorii de pe urma iobăgiei erau acum limitate nu doar de impunerea cutumei, ci și de apariția unor reglementări statale.

Cu toate acestea, profund înrădăcinată în societate, iobăgia a supraviețuit chiar și după ce și-a pierdut funcțiunile, până când evenimentele revoluționare au forțat mâna reprezentanților vechii ordini. În mod previzibil, abolirea iobăgiei a provocat o altă mare migrație, de data aceasta una care nu a mai suscitat obiecții: nu înspre est, ci spre vest, în Germania și America.

Monarhia habsburgică

Sub stăpânirea habsburgică, iobăgia a îmbrăcat o varietate de forme: era personală în Ungaria și Galiția, respectiv legată de dreptul de posesie asupra pământului în Teritoriile Austriece și domeniile Coroanei Boemiei (Boemia, Moravia și Silezia). În unele regiuni, era relativ blândă (în cea mai mare parte a Austriei și mare parte a Sileziei), în alte locuri era destul de aspră (în special în Boemia, Moravia, unele părți ale Ungariei și Galiția). În plus, caracterul opresiv al iobăgiei s-a modificat considerabil în decursul timpului. Atât în Ungaria, cât și în Boemia, de exemplu, cererile seniorilor au devenit mult mai împovărătoare în secolul al XVII-lea, ca reacție la fenomenul depopulării și la răspândirea cultivării directe a moșiilor cu ajutorul forței de muncă iobage.

Dar existau și similarități marcante în cadrul imperiului, privind modul în care s-a dezvoltat iobăgia și caracteristicile de bază pe care le-a dobândit. Pe tot teritoriul imperial, iobăgia modernă a fost instituită cam în același timp – între 1480 și 1550 – dar, spre deosebire de litoralul baltic, apariția ei nu s-a datorat comerțului cu Europa occidentală. Mai mult, în Ungaria și Boemia – ambele fiind monarhii elective, cu diete controlate de nobilime ce exercitau puteri legislative extinse – iobăgia era consfințită, ca în Polonia, de către nobili, prin reglementări emise de parlament, în timp ce în Teritoriile Austriece ereditare era autorizată prin decret regal. În ținuturile stăpânite de Habsburgi, iobăgia constituia un sistem de supunere față de domeniul privat al seniorului, astfel că relația dintre iobagi și guvern era indirectă și depindea de intermedierea nobilului. Aceeași supunere le interzicea iobagilor anumite drepturi: dreptul de a părăsi moșia seniorului, de a se căsători, de a căuta un nou loc de muncă sau de ucenicie fără permisiunea acestuia. Iobăgia a fost susținută în întregul imperiu de izbucnirea câtorva războaie țărănești, deoarece nobilii și guvernul au ajuns să creadă că era necesară fie instituirea unui regim de iobăgie (ca în Ungaria după răscoala condusă de Gheorghe Doja în 1514, și în Teritoriile Austriece după implicarea în Războiul Țărănesc German din 1525), fie aplicarea mai riguroasă a celui

deja existent (ca în Boemia după răscoala din 1680).

Preocupările militare ale Habsburgilor, în special războiul îndelungat împotriva Imperiului Otoman, au fost un factor esențial pentru dezvoltarea iobăgiei. Nevoia de a aproviziona armate mari pe o perioadă îndelungată pentru a rezista în fața turcilor – care în 1526 au luat sub stăpânire o parte a Ungariei și cu câteva ocazii, în următorii 175 de ani, au amenințat să cucerească Viena însăși – a dus la apariția sistemului de *Gutsherrschaft* (cultivarea directă a moșiei cu mână de lucru iobagă), în timp ce nevoia de bani pentru susținerea operațiunilor militare a creat sistemul de *Pfandherrschaft*. În cadrul acestuia din urmă, se obțineau fonduri prin ipotecarea domeniilor regale, a căror valoare colaterală sporea atunci când arendașii erau aserviți.[75] În plus, iobăgia le-a permis Habsburgilor să mențină raporturi bune cu nobilii din cele două provincii ale imperiului care au jucat un rol esențial în războaiele cu turcii –Boemia, a cărei prosperitate furniza provizii vitale, și ceea ce mai rămăsese din Ungaria, care se afla chiar pe linia frontului – și, astfel, să exercite un control mai puternic asupra acestor teritorii.

Habsburgii au ajuns să considere iobăgia drept un obstacol politic serios de-abia în secolul al XVIII-lea. De acum, amenințarea turcească dispăruse, iar părțile pierdute ale Ungariei fuseseră recuperate. Noua amenințare era reprezentată de monarhia prusacă; la mijlocul secolului al XVIII-lea, aceasta ocupase Silezia și invadase în mod repetat Boemia. Deși aprobau iobăgia, Habsburgii au simțit, încă din secolul al XVI-lea, că era în interesul lor fiscal ca seniorii să nu exploateze în exces țărănimea. Acum, la jumătatea secolului al XVIII-lea, influențați de înfrângerile militare, răscoalele țărănești și credința că o țărănime mai prosperă avea să furnizeze venituri mai mari și soldați mai buni, Habsburgii au impus reglementări asupra comportamentului seniorilor și au acordat iobagilor posibilitatea de a-i da în judecată pe cei care le încălcau.

Acest program de reformă agrară le-a conferit iobagilor drepturi legale considerabile. Dar, chiar și înainte, ei nu se aflau cu totul în puterea seniorilor. Drepturile cutumiare suplinisеră parțial ceea ce refuzase legea. În mod tipic, aceste drepturi acordau iobagilor transmiterea ereditară a arendei, rente fixate, folosința comună a pârloagelor și participarea, într-o formă sau alta, la guvernarea sătească.

Ca și în Polonia, iobagii doreau în primul rând să rămână țărani, ceea ce însemna să aibă suficient pământ de cultivat. În întregul imperiu, sistemul de iobăgie prezuma existența unei țărănimi care furniza rente și muncă neplătită. De asemenea, prezuma existența unui sistem seniorial în care tere-

nurile cultivate erau fie pentru folosința personală a stăpânului, fie, ca în cazul arendelor, pentru folosința iobagilor. Deși pământul necultivat era cuprins teoretic în moșia propriu-zisă, era utilizat și de iobagi pentru pășunatul vitelor și culesul roadelor naturii. Așadar, în practică, iobăgia îi ajuta pe țărani să-și păstreze modul de viață. O trăsătură remarcabilă a Imperiului Habsburgic era suprafața mare de pământ rezervată țăranilor. Familiile cu gospodării complete dețineau 30 de acri sau mai mult; avantajul acesta a dispărut în cele din urmă (la sfârșitul secolului al XVIII-lea) nu din cauza exploatării senioriale, ci datorită creșterii populației.

Cu toate acestea, iobăgia avea mult mai multe de oferit proprietarilor de pământuri decât țăranilor. Țărănimea liberă din cadrul sistemului seniorial ajungea să construiască în jurul surplusului de producție – mulțumită rentelor fixe, dijmei limitate și muncii obligatorii reduse – un gard de protecție care, deși nu se putea opune solicitărilor fiscale ale statului, era extrem de eficient împotriva seniorului. Confruntându-se cu inflația sau cu dispariția arendașilor și având nevoie să mențină valoarea moșiilor la un nivel ridicat, seniorii a trebuit să dea în arendă domeniul aflat în folosința lor exclusivă sau să-l cultive cu mână de lucru salarizată. Succesul acestor strategii depindea de creșterea rapidă a populației, fie pentru a avea arendași gata să plătească rente mari, fie pentru a avea muncitori gata să lucreze în schimbul unor salarii scăzute. Cu alte cuvinte, diminuarea populației rurale constituia o problemă serioasă pentru seniori, una dintre soluții fiind arendarea unor porțiuni largi ale moșiei propriu-zise către câțiva fermieri capitaliști.[76] În schimb, iobăgia permitea o flexibilitate mult mai mare în administrarea domeniilor, presiunile inflaționiste putând fi contracarate prin sporirea cererilor față de proprietățile luate în arendă de către țărani. Faptul acesta era posibil din cauza varietății de dijme și taxe pe care le putea obține seniorul de la iobagi pentru a compensa valoarea fixă a rentei. În plus, seniorii puteau profita de pe urma creșterii prețurilor cultivând domeniul propriu-zis direct, obligând iobagii să muncească, sau comercializând rentele și dijmele pe care aceștia le plăteau în natură. Mai mult, în perioadele de depopulare, proprietarii de iobagi puteau mări dijma, taxele și durata muncii obligatorii pentru a compensa scăderea numărului arendașilor. Cât despre arendele vacante, terenurile respective puteau fi alipite moșiei și cultivate direct. În toate teritoriile stăpânite de Habsburgi, seniorii se confruntau cu un handicap grav moștenit din Evul Mediu: drepturile considerabile ale țăranilor arendași. În timpul depopulărilor severe de la sfârșitul Evului Mediu, datorate epidemiilor și războaielor, și apoi în secolul al XVII-lea, ca urmare a Războiului de Treizeci de Ani și a conflictului permanent cu turcii, impune-

rea și exploatarea iobăgiei au reprezentat o soluție constructivă a acestei probleme. În plus, iobăgia și drepturile de guvernare pe care le conferea nobililor le-au permis acestora să se mențină ca personalități importante în epoca absolutismului regal.

În sfârșit, o trăsătură distinctivă a iobăgiei din Imperiul Habsburgic era reprezentată de solicitările reduse pe care i le adresa guvernul. Spre deosebire de Hohenzollerni și Romanovi, Habsburgii nu s-au grăbit să instituie impozitarea directă regulată și recrutarea: cea dintâi a fost impusă de-abia în 1749, iar cea de-a doua doar pe la 1770 (încă și mai târziu în Ungaria). Întrucât iobăgia a fost abolită la puțin timp după aceea, exploatarea aspră din partea guvernului a durat doar o perioadă destul de scurtă.[77]

Boemia

În regatul Boemiei, sistemul iobăgiei a fost creat printr-un act al parlamentului din 1487 și confirmat printr-un altul din 1500.[78] Legislația aceasta nu introducea iobăgia în țară, deoarece cu mult mai devreme, ca și în vestul medieval, se dezvoltase o iobăgie de tip personal ca urmare a acordării de mici gospodării sclavilor.[79] Ceea ce stabileau cele două legi era un nou sistem de iobăgie, în care iobagii erau legați de senior nu ca persoane, ci ca arendași; a fost prima apariție a iobăgiei legate de posesia pământului din Europa de Est, urmând să se instituie sisteme similare în Silezia, Moravia, Brandenburg și Teritoriile Austriece.[80] În mod esențial, iobăgia legată de dreptul de posesie asupra pământului se aplica unei proporții mult mai mici a comunității rurale decât cea de tip personal, care fusese adoptată de-a lungul coastei baltice și în Polonia, Ungaria și Rusia, deoarece în cel dintâi regim persoanele fără pământ erau libere. Între acestea se numărau fiii iobagilor care nu reușiseră să moștenească arenda, ca și fiicele de iobagi care nu reușiseră să se mărite cu arendași. Introducerea sistemului a marcat, fără îndoială, o schimbare profundă, pe de o parte pentru că iobăgia personală derivată din sclavie nu se aplicase niciodată unui segment important al societății, fiind de acum pe cale de dispariție, și, pe de altă parte, pentru că pe la 1400, mulțumită procesului de colonizare ce respecta dreptul german, țărănimea din Boemia obținuse drepturi însemnate privind arenda și autonomia sătească.[81] Cu alte cuvinte, legea din 1487 le-a permis seniorilor să recapete controlul asupra moșiilor.[82]

Ceea ce i-a determinat pe seniori să acționeze a fost marea depopulare din secolele al XIV-lea și al XV-lea, provocată de Ciuma Neagră și apoi de

Războaiele Husite.[83] Drept urmare, densitatea mâinii de lucru, care și înainte fusese mică, a scăzut încă și mai mult. Întrucât nu puteau contracara micșorarea veniturilor prin impunerea unor îndatoriri sporite asupra arendașilor supraviețuitori (deoarece i-ar fi putut face să migreze pe alte moșii), seniorii au început prin a le refuza tuturor arendașilor dreptul legal de a părăsi domeniul. Au putut proceda astfel mulțumită caracterului electiv al monarhiei, consecință a stingerii dinastiei Premysl în 1307, precum și succedării unui număr de monarhi străini, fiecare obligat să acorde privilegii nobilimii boemiene pentru a fi ales rege. Extrem de avantajoase pentru interesele nobililor au fost concesiile făcute de Ioan de Luxemburg în 1310, prin care Dieta din Boemia a primit dreptul de a legifera.[84] Nobilii puteau controla acest organism în virtutea faptului că, la sfârșitul secolului al XV-lea, Dieta cuprindea două camere ale nobilimii și una a orașelor, cu un sistem de votare care la acorda celor dintâi o majoritate naturală.[85]

În Boemia, iobăgia a fost instaurată înaintea stăpânirii habsburgice, în timpul domniei lui Ladislau Iagiello, fiu al monarhului polonez Casimir al IV-lea. Atât nobilimea din Boemia, cât și cea ungară l-au ales rege, pur și simplu pentru că era o nulitate potrivită acestui rol: Král Dobře („Regele de treabă"), după cum îl numeau cu cinism nobilii boemieni, sau, cum spuneau cei unguri, „un rege pe care-l putem duce de nas".[86] În 1526, Habsburgii și-au asigurat alegerea la tron, dar de-abia după un secol au reușit să-și stabilească dreptul ereditar, și aceasta după ce au zdrobit o revoltă a nobilimii boemiene. Decretul din 1627 care le consfințea dreptul ereditar a privat Dieta de puterile legislative acordate în 1310.[87] Cu toate acestea, deși Boemia era supusă absolutismului regal, noile legi fiind emise exclusiv prin ordonanță regală, sistemul iobăgiei a traversat un proces de consolidare și intensificare ce reflecta dependența Habsburgilor de nobilime, privită ca principal instrument al guvernării.[88]

După bătălia de la Muntele Alb din 1620, Habsburgii au remodelat nu doar Constituția Boemiei, ci și nobilimea din această țară. În deceniul trei al secolului al XVII-lea, ca urmare a emigrării masive a nobililor protestanți, jumătate din conace au fost confiscate și redistribuite, ceea ce a dus la o diminuare drastică a *Ritterschaft*-ului, de la 1 128 de familii în 1620 la 228 de familii în 1650. Proprietățile confiscate au fost atribuite unor nobili de origine străină. În consecință, nobilimea boemiană a devenit un grup de magnați, fiecare cu titluri, domenii enorme, legături la Curtea Habsburgilor și tendința de a locui departe de moșie, la Praga sau la Viena.[89] Totuși, întrucât timp de cel puțin un secol nu au avut un alt mijloc de guvernare decât

cel aristocratic, Habsburgii au trebuit să păstreze sprijinul acestei nobilimi satisfăcându-i nevoile. Din acest motiv, iobăgia a fost menținută. Ordonanța Revizuită asupra Pământurilor din 1627 – temelia absolutismului regal din Boemia – confirma sistemul de iobăgie autorizat anterior prin lege parlamentară. Au urmat decrete conținând noi reglementări, adesea ca urmare a suprimării unei răscoale țărănești, așa cum au fost actele din 1680, 1717 și 1775.[90] Guvernul acționa nu dintr-o aversiune liberală față de iobăgie sau nobilime, ci din cauză că depindea de țărănime pe plan fiscal și militar. În plus, simțea că exploatarea sistemului de iobăgie de către nobilime îi eroda propriile resurse și îi slăbea poziția internațională, mai ales în relația cu Prusia. O altă preocupare a guvernului era instabilitatea politică provocată de insurecțiile țărănești și faptul evident că erau ațâțate de felul în care nobilimea abuza de drepturile senioriale.[91]

Guvernul însuși era parțial responsabil de exploatarea iobagilor de către nobili. Ca o concesie față de aceștia din urmă, în 1627 scutise de impozite domeniile aflate în stăpânirea directă a seniorilor, încurajându-i să încorporeze terenurile arendate în domeniu, întrucât astfel nu mai aveau de plătit impozite pentru ele și nu mai trebuiau să respecte drepturile asociate cu arenda. În felul acesta, puteau impune rente mai mari.[92] Efectul a fost creșterea poverii fiscale de pe umerii arendașilor rămași. Pentru a-l contracara, în 1717 guvernul a insistat ca terenul transferat din arendă în moșia propriu-zisă să rămână impozabil, iar apoi, la mijlocul secolului al XVIII-lea, a reinstaurat impozitul funciar pe domeniile aflate în stăpânire directă.[93] Totuși, principalul vinovat pentru caracterul opresiv al iobăgiei din secolele al XVII-lea și al XVIII-lea a fost faptul că nobilimea din Boemia a ales să cultive direct domeniul, în loc să-l dea în arendă.

Nobilimea boemiană fusese implicată demult în activități comerciale, dar acestea erau legate în principal de piscicultură, fabricarea berii și negoțul cu lemne, fără a avea nevoie de o mână de lucru prea numeroasă.[94] În plus, veniturile obținute din aceste activități le permiteau seniorilor să accepte rente, taxe și dijme reduse din partea arendașilor. În aceste împrejurări, iobăgia era destul de blândă, aproape benignă. Mai mult, datorită creșterii populației din secolul al XVI-lea, era ușor de găsit arendași, astfel că permisiunea de plecare era acordată cu ușurință, iar legea care interzicea migrația era rareori aplicată.[95]

Implicarea directă a nobilimii în agricultură a suscitat o transformare decisivă a relației dintre iobag și senior. Faptul acesta s-a datorat în mare parte Războiului de Treizeci de Ani (1618-1648), care a redus populația Boe-

miei cu peste 40 la sută. Întrucât exista un exces de arende vacante, iar mâna de lucru plătită era rară și costisitoare, administratorii domeniilor au recurs la exploatarea iobagilor.[96] În acest sens, au aplicat legea din 1487 împotriva migrației, au insistat asupra monopolurilor seniorilor și drepturilor lor de a acorda licențe și au impus munca săptămânală obligatorie.[97] Ultima măsură a urmat deciziei de a imita nobilii din Brandenburg și Prusia prin cultivarea de grâne pe domeniul seniorial. În consecință, țăranii trebuiau să muncească regulat pe moșie, îndatorirea fiind fixată prin lege în 1680 la maximum trei zile pentru posesorii de animale și de două ori mai mult pentru cei care lucrau cu brațele.[98] Întrucât iobăgia din Boemia era legată de dreptul de posesie asupra pământului, la început îndatoririle de muncă se refereau la proprietățile arendate, dar în secolul al XVII-lea, într-o manieră care sugera iobăgia de tip personal, munca obligatorie a fost extinsă la copiii arendașilor, chiar dacă erau liberi. Dincolo de îndatoririle acestea, mai erau și cele neregulate, care nu au fost legiferate decât în 1775.[99]

Pe la 1700, în Boemia funcționa o formă opresivă de iobăgie, în timp ce la 1600 fusese, după toate criteriile, una blândă. Ceea ce a determinat transformarea a fost faptul că, în schimbul impunerii muncii săptămânale, nu s-a oferit nici o compensație sub forma reducerii rentelor și dijmelor, așa cum se întâmplase, de exemplu, în Polonia și Brandenburg. În Boemia, unei poveri i s-a adăugat pur și simplu încă una. Mai mult, altele au fost intensificate la sfârșitul secolului al XVII-lea pentru a contracara efectele marii depopulări provocate de Războiul de Treizeci de Ani.

Impunerea muncii săptămânale a fost însoțită de extinderea domeniului seniorial. Totuși, aceasta nu s-a datorat atât evacuării țăranilor, cât absorbirii arendelor vacante și a fostelor pârloage cultivate. Cu toate acestea, atunci când domeniul extins a fost supus cultivării directe, îndatoririle de muncă au crescut considerabil. Mai mult, au apărut probleme suplimentare o dată cu refacerea populației. După scăderea dramatică de la începutul secolului al XVI-lea, revenirea a fost spectaculoasă. După ce scăzuse de la aproximativ 1 700 000 în 1600 la 950 000 în 1650, a crescut la 2 400 000 până în 1776.[100] Întrucât domeniile nu-și reduseseră dimensiunile pentru a lăsa libere terenuri de arendat, această explozie a populației a avut două efecte. În primul rând, a produs, spre sfârșitul secolului al XVIII-lea, o abundență de mână de lucru liberă. Cum iobagii reacționaseră împotriva sporirii îndatoririlor de muncă nu numai prin revoltă, ci și tergiversând lucrul, acum, într-o lume a forței de muncă ieftine, seniorii au ales să angajeze lucrători și să transforme robota în rentă.[101] În al doilea rând, ambițiile țărănești ale celor lipsiți de pământ puteau fi îndeplinite, aducând profit, dacă li se închi-

riau pe termen scurt părți ale domeniului, cu rente exorbitante.[102] Astfel, iobăgia a fost grav subminată, pe măsură ce seniorii au adoptat metode mai avantajoase de administrare a moșiilor. În același timp, statul a început să interfereze în relația dintre iobag și senior. Procesul a atins punctul culminant în 1781, când s-a pus capăt iobăgiei, ca urmare a înțelegerii dintre nobili și Coroană prin care aceștia renunțau la drepturile redundante, permițându-li-se în schimb să mențină un sistem seniorial mai blând.[103]

În pofida expansiunii marilor domenii din secolul al XVII-lea – consecință a aplicării cultivării directe ca răspuns la problema depopulării – proporția totală a pământului inclus în domenii la sfârșitul secolului al XVIII-lea în Boemia era de numai 16 la sută; cu alte cuvinte, cea mai mare parte a terenurilor cultivate erau folosite de țărani în condițiile protectoare ale cutumei senioriale, prin care li se garantau rente scăzute, transmiterea ereditară a arendei și drepturile de folosință comună.[104] Fără îndoială, țăranii suferiseră din cauza aservirii, dar, în ciuda acestui fapt, rămăseseră o elită rurală, poziția lor socială fiind întărită în secolul al XVIII-lea prin apariția unui proletariat rural numeros, reprezentând 40 la sută din populație.[105] Spre deosebire de iobagi, acești muncitori lipsiți de pământ erau liberi și destul de săraci. Găseau locuri de muncă plătite lucrând atât pentru seniori, cât și pentru iobagi.

Viețile iobagilor din Boemia au fost afectate nu doar de dezvoltarea cultivării directe a domeniilor, cât și de intruziunea treptată a statului, consecință a încercării guvernului de a-și proteja profiturile obținute de pe urma iobăgiei. În 1627, impunerea iobăgiei provocase retragerea statului din mediul rural, întrucât locuitorii domeniilor deveniseră, prin lege, supuși ai seniorilor.[106] Totuși, această retragere nu a reprezentat nimic altceva decât instaurarea unui sistem de conducere indirectă, căci guvernul a continuat să formuleze cereri la adresa țăranilor, atât pentru a-și echipa armatele, cât și pentru a le plăti. La sfârșitul secolului al XVIII-lea, Boemia era extrem de importantă pentru Habsburgi, atât ca sursă de bogăție – furniza 40 la sută din *Kontribution*, principalul impozit direct – cât și ca zonă de apărare strategică, dat fiind că acum inamicul numărul unu nu mai era Imperiul Otoman, ci Prusia.[107] Pentru guvernul habsburgic era esențial să mențină țărănimea într-o stare de prosperitate rezonabilă, astfel încât să-și poată îndeplini obligațiile fiscale și militare față de stat și să nu declanșeze răscoale.[108]

În consecință, în decursul timpului a luat naștere un program guvernamental de protecție a țăranilor. A fost inițiat în replică față de revoltele țărănești generate de sporirea muncii obligatorii. O serie de acte juridice (1680,

1717, 1738, 1775) au restrâns serviciile regulate la trei zile pe săptămână și zece ore pe zi.[109] Programul de protecție a continuat după înfrângerea Habsburgilor într-o serie de războaie – Războiul pentru succesiunea la tronul Austriei, Războiul de Șapte Ani și cel pentru succesiunea la tronul Bavariei – în care, de fiecare dată, Boemia a fost invadată de armate străine. A fost promovat după marea foamete din Boemia din 1770 și 1771, ca și după marea răscoală țărănească din 1775.[110] Programul nu se referea doar la munca obligatorie, ci și la dijme și drepturile juridice. De exemplu, majoritatea monopolurilor senioriale au fost abolite în 1738.[111] Aceasta însemna că țăranii nu mai trebuia să plătească seniorilor taxe pentru morărit, coacerea pâinii sau vânzarea sării. În același timp, monopolul profitabil al seniorilor asupra fabricării și vânzării berii a fost menținut; fapt deloc surprinzător, de vreme ce o treime din venitul domeniului (care reprezenta 69 la sută din totalul veniturilor lor de pe urma pământului deținut) decurgea de aici.[112]

Impunerea iobăgiei îi privase pe iobagi de accesul la justiția publică, luându-le posibilitatea de a-i da în judecată pe seniorii care abuzau de autoritate. Apelurile adresate regelui de către comunitățile iobagilor nu au mai fost primite din 1558, când Dieta boemiană a legiferat pedepsirea țăranilor care formulau apeluri false (adică nu obțineau o sentință favorabilă).[113] Apoi, reformele din deceniul trei al secolului al XVII-lea au făcut practic imposibile apelurile țăranilor la un nivel superior Curții de judecată senioriale.[114] Totuși, cu mult timp înainte de dispariția iobăgiei, personalitatea juridică a țăranului a fost complet reconstituită, începând cu 1717, când au fost permise apelurile împotriva seniorilor, dacă erau adresate mai întâi părții acuzate. În urma unei reforme birocratice a administrației locale, dintre 1748 și 1751, apelurile iobagilor împotriva seniorilor au dobândit șanse mai mari de a beneficia de o judecată imparțială. Mai mult, după 1756, reorganizarea sistemului judiciar a dus la crearea unui tribunal care primea plângerile iobagilor.[115] Astfel, reformele administrative și cele agrare pe care le-au permis apoi au modificat condițiile în care trăiau și munceau iobagii. Dar această evoluție a fost de dată târzie. Reformele politice anterioare – în special instaurarea unei monarhii ereditare, absolutiste – confirmaseră ceea ce legalizase inițial nobilimea, și apoi toleraseră intensificarea iobăgiei care se produsese datorită extinderii cultivării directe a moșiei. Mai mult, țăranii își plăteau scump protecția. Guvernul fusese determinat să acționeze de credința că un stat eficace se bazează pe veniturile și resursele militare furnizate de țărănime. Reformele care ușurau viața acesteia erau contrabalansate

de solicitările suplimentare ale statului. Din acest punct de vedere, țărănimea din Boemia, ca și aceea din Brandenburg-Prusia, a trebuit să poarte în spinare nu doar nobilimea și clerul, ci și aparatul birocratic și militar al statului absolutist.

Ungaria

Nobilii maghiari au preferat un sistem de iobăgie de tip polonez, și nu boemian. De aceea, statutul de iobag se aplica fiecărui locuitor al moșiilor, fie că deținea sau nu pământ, în afară de aceia (precum nobilii, clericii sau membrii comunităților privilegiate) care erau scutiți de servitute prin lege. Ca și în Polonia și Boemia, în Ungaria supraviețuise o iobăgie reziduală din trecutul îndepărtat, rezultat al cuceririlor urmate de procese de aservire, dar sistemul existent după 1500 a fost instituit prin lege de un parlament dominat de nobili care, așa cum se întâmpla și în Polonia și Boemia, exercita o putere deosebită asupra guvernului în virtutea caracterului electiv al monarhiei.[116]

Iobăgia a fost legiferată în 1514, ca reacție la o mare răscoală țărănească îndreptată împotriva opresiunii proprietarilor de pământuri. După cum explica documentul respectiv,

> Și pentru ca ei [țăranii] să vadă singuri ce crimă cumplită este să se ridice împotriva stăpânilor lor, ei și toți urmașii lor trebuie să știe că de acum înainte, în afară de târgurile libere loiale și acei țărani care și-au păstrat loialitatea, își vor pierde privilegiul de a emigra după voie ca pedeapsă pentru trădarea lor și vor fi supuși proprietarilor respectivi ca simpli iobagi pentru totdeauna.[117]

Verböczi a detaliat aceste prevederi în 1517, când a sistematizat dreptul ungar:

> [Înainte], țăranii aveau privilegiul de a se muta liber din locurile de reședință oriunde în altă parte, după voia lor, dacă își plăteau rentele prevăzute de lege și datoriile. Dar au pierdut acest drept pentru totdeauna vara trecută [în 1514], când au avut loc conspirația lui Kurucz și răscoala împotriva întregii nobilimi, condusă de banditul ticălos Szekely Gyorgy [Gheorghe Doja]; și de acum sunt iobagi pentru totdeauna, supuși cu totul stăpânilor lor.[118]

Dincolo de faptul că interzicea migrația țăranilor, documentul din 1514 impunea claca de cel puțin o zi pe săptămână. Dar instaurarea iobăgiei în Ungaria a fost complicată și mai mult de un ordin din 1547 care reda populației rurale libertatea tradițională de mișcare, pe motiv că „nimic nu a fost

mai păgubitor pentru regatul acesta odinioară prosper ca oprimarea mâinii de lucru din agricultură".[119] Fără a se ține seama de acordarea acestei libertăți, după un an a fost legiferată claca de cel puțin două zile pe săptămână. În sfârșit, în 1608, ca reacție la depopularea masivă provocată de Războiul de Cincisprezece Ani (1592-1606) contra Imperiului Otoman, și în urma unei revolte încununate de succes a nobililor împotriva guvernului habsburgic, interdicția privind migrarea a fost reinstituită și menținută până în 1791.[120]

Iobăgia din Ungaria a fost transformată de războaiele cu turcii. După înfrângerea dezastruoasă de la Mohács din 1526, o treime din Ungaria a fost transferată Imperiului Otoman, în timp ce restul a fost împărțit între Habsburgi ca monarhi ai Ungariei și conducătorii independenți ai Transilvaniei. Timp de aproape 200 de ani, Ungaria a fost o zonă de război la granița creștinătății, resursele și mentalitatea sa fiind concentrate asupra rezistenței în fața agresiunii musulmane și revendicării teritoriilor pierdute, ca și asupra luptelor cu prinții transilvăneni. Pentru a hrăni armatele și fortărețele care îi țineau pe turci la respect, nobilimea maghiară a recurs la cultivarea domeniilor cu ajutorul iobagilor, precum și la obținerea de produse agricole de la arendași prin rente și dijme în natură.[121] La fel, nevoia mare de soldați a dus la sporirea solicitării populației de sex bărbătesc. După ce turcii au fost alungați din Ungaria, iar Transilvania a fost recuperată în 1699, în relațiile dintre Imperiul Habsburgic și cel Otoman s-a ajuns la un punct de cotitură decisiv. În Războiul de Șaisprezece Ani împotriva turcilor, și în Războiul de Opt Ani împotriva nobililor disidenți ce a urmat în 1703, maghiarii au pierdut jumătate de milion de vieți pe câmpul de luptă sau ca urmare a epidemiilor.[122] Dar acesta era doar finalul unui proces îndelungat de depopulare care se desfășurase pe parcursul secolelor al XVI-lea și al XVII-lea datorită războaielor. La sfârșitul secolului al XV-lea, populația Ungariei era de 5 milioane; în 1711 era de 2,5 milioane. După aceea, a cunoscut o refacere spectaculoasă. Cu ajutorul imigrării masive a românilor, germanilor, rutenilor și slovacilor, în special către Marea Câmpie Ungară proaspăt eliberată, populația Ungariei ajunsese în 1788 la 8,5 milioane.[123] Fără îndoială, această evoluție demografică a afectat istoria iobăgiei. Depopularea îndelungată a dus la intensificarea ei, claca ajungând la patru zile pe săptămână sau mai mult – adică de două ori durata minimă stabilită în 1548 – iar dijmele și taxele fiind mărite, în număr și în valoare, pentru a finanța armatele private și fortărețele.[124] În schimb, încheierea războiului, asociată cu nevoia de a coloniza Marea Câmpie Ungară, a ameliorat condiția iobagilor; seniorii se întreceau să atragă sau să păstreze arendașii, oferindu-le ter-

meni cât mai favorabili ai contractelor.[125]

Intensificarea iobăgiei nu a reușit să distrugă moșia tradițională, cu drepturile ei complexe și separarea fundamentală dintre terenul deținut exclusiv de senior – domeniul – și cel dat în arendă. Spre deosebire de unele părți ale litoralului baltic – de exemplu, Mecklenburg, Kurlanda sau Livonia – unde domeniul seniorial s-a extins până când a coincis cu întreaga moșie, în Ungaria, pe la sfârșitul secolului al XVIII-lea, acesta ajungea doar la 27 la sută. 58 la sută reprezenta terenul dat în arendă în regim ereditar (*sessio*, *telek*), restul de 19 la sută fiind terenuri comune, la care iobagii aveau drept de acces.[126] Așadar, pentru iobagii care doreau să devină sau să rămână arendași cu drepturi ereditare asupra pământului, oportunitățile rămâneau considerabile. Lucrul acesta s-a schimbat de-abia la sfârșitul secolului al XVIII-lea, când creșterea demografică a creat o populație rurală în exces care nu mai putea fi redusă prin migrație și, dat fiind caracterul profund agrar al societății, nu putea fi întreținută prin industrializare și urbanizare. O problemă în plus o reprezentau domeniile enorme constituite în Marea Câmpie Ungară, după ce a fost recuperată de la turci, care lăsau puțin pământ liber pentru arendele țărănești.[127] Aceste domenii erau fie cultivate direct, fie arendate țăranilor pe termen scurt, cu rente exorbitante, fără să se aplice drepturile cutumiare. Fenomenul a cunoscut o răspândire atât de mare, încât, pe la 1830, un sfert din suprafața domeniilor era arendat în această manieră.[128] Stabilirea iobagilor pe domeniu nu le aducea libertatea, deoarece iobăgia era de tip personal, nu legată de posesia asupra pământului; la fel, nici lipsirea de pământ nu era aducătoare de libertate. Rezultatul a fost constituirea unei societăți iobăgești în care prevalau arendașii de pe domeniile senioriale: 51,9 la sută în 1787, față de 34,1 la sută deținători de arende în restul moșiei, și 14 la sută servitori lipsiți de pământ și muncitori agricoli.[129] Sub presiunea creșterii populației, și pentru că arendașii de pe domeniile senioriale aveau un statut nesigur, numărul celor fără pământ a crescut continuu. Pe la jumătatea secolului al XIX-lea, la fiecare 100 de familii cu pământ erau 147 fără pământ, în timp ce în 1747 fuseseră doar 46.[130] Cu alte cuvinte, societatea iobagă a trecut rapid de la caracterul exclusiv țărănesc la dependența de meseriile rurale și mâna de lucru salarizată. În secolele al XVI-lea și al XVII-lea, depopularea provocată de războaiele cu turcii contribuise la menținerea comunității iobage ca țărănime cu drepturi ereditare privitoare la o proprietate considerabilă. Îi supusese pe iobagi unui control seniorial sporit care înlăturase libertățile dobândite la sfârșitul Evului Mediu, dar nu crease o stare generală de sărăcie rurală. În schimb, la începutul secolului

al XIX-lea, creșterea populației a adus creșterea rentelor, diminuarea salariilor și sărăcie generală.

Războaiele cu turcii au afectat interesele iobagilor în două alte privințe. Societatea ungară de la începutul epocii moderne devenise practic ireconciliabilă, forța națională de rezistență împotriva turcilor coexistând cu forța nobililor de a se opune Coroanei și cea a comunităților iobage de a se opune seniorilor. Dacă rezistența nobililor a contribuit la restrângerea solicitărilor adresate de guvern iobagilor, rezistența țăranilor a contribuit la limitarea exploatării iobagilor de către nobilime.

După ce au dobândit regatele Boemiei și Ungariei la începutul secolului al XVI-lea, Habsburgii le-au supus unor tratamente extrem de diferite. Boemia a fost transformată dintr-o monarhie electivă într-una ereditară în 1547, pe când Ungaria de-abia în 1723.[131] Boemia a fost supusă guvernării absolutiste, dar Ungaria și-a menținut organizarea politică. În timp ce parlamentul boemian și-a pierdut autoritatea legislativă, iar adunările locale au cedat controlul asupra guvernării locale unor birocrați numiți de la centru, în Ungaria puterea legislativă a rămas Dietei naționale, pe când guvernul local a continuat să fie condus de adunările comitiale, prin intermediul funcționarilor oficiali pe care erau autorizate să-i aleagă. Nobilimea alcătuia totalitatea membrilor adunărilor comitiale și majoritatea în Dieta națională. Drept urmare, în Ungaria, proprietarii iobagilor nu numai că făceau legea, dar o și aplicau.

Această diferență de tratament se datora, fără nici o îndoială, războaielor împotriva turcilor, precum și existenței Transilvaniei independente și antihabsburgice, cu care nobilii unguri se puteau alia. Războaiele au obligat guvernul habsburgic să-i trateze pe nobilii maghiari cu o grijă deosebită. E adevărat, lupta susținută împotriva turcilor îi oferea o influență specială în Ungaria, dar această influență era condiționată de respectul față de străvechile libertăți maghiare. Ungaria a reușit să-și păstreze organizarea politică tradițională, mulțumită capacității nobilimii de a se opune cu eficacitate ori de câte ori încercau Habsburgii să-și augmenteze controlul asupra țării.[132] În esență, această capacitate se datora puterii și importanței nobilimii mărunte. În încercarea de a câștiga în conflictul cu nobilimea, Habsburgii creaseră în secolul al XVI-lea pairi care au primit în 1608 o Cameră specială în Dieta națională. Atât timp cât a durat războiul împotriva ocupației otomane, pairii și-au păstrat influența asupra nobilimii inferioare, prevalându-se de rolul lor în recucerirea teritoriilor ungare. Dar încheierea războiului, în 1718, a pus capăt acestei dominații. În vreme ce pairii se orientau spre Viena, nobilii mărunți se străduiau să-și păstreze libertățile în fața iminenței absolu-

tismului habsburgic.[133] În consecință, sistemul politic fundamental s-a schimbat foarte puțin, chiar dacă guvernarea ereditară a fost cedată Habsburgilor ca răsplată pentru rolul lor în respingerea turcilor. Tiparul instituit în secolul al XVII-lea – cel al unei extinderi a puterii Habsburgilor, urmată de revolta nobililor, conducând la încheierea unui compromis regal (ca în 1606 și 1681) – a continuat să existe și în secolul al XVIII-lea, cu Tratatul de la Satu Mare din 1711, și apoi cu Concordatul din 1790. În cel din urmă document, Leopold al II-lea recunoștea că „Ungaria... este independentă și ar trebui să fie guvernată și administrată potrivit propriilor legi și cutume, în mod diferit față de celelalte provincii", dezavuând astfel încercarea recentă, pusă la cale de Maria Theresa și aplicată de Iosif al II-lea, de a o pune pe același plan cu Boemia.[134]

Ca rezultat al acestei rezistențe a nobililor, guvernarea iobagilor a fost pusă în totalitate în seama proprietarilor lor. În ultima parte a Evului Mediu, existase un sistem de guvernare sătească avându-l în centru pe judecătorul satului, biraul (*biró*). O dată cu impunerea iobăgiei, satul și-a pierdut autonomia, biraul a devenit agentul seniorului, fiind numit de acesta, iar curtea de judecată a domeniului avea jurisdicție asupra tuturor locuitorilor moșiei.[135] Procesul acesta a fost intensificat de legislația adoptată în 1608, care nu numai că reafirma interdicția asupra migrării țăranilor, dar atribuia în exclusivitate curții de judecată seniorale reglementarea diferendelor dintre iobagi și seniori, deciziile fiind supervizate de adunările comițiale, formate doar din nobili.[136] Iobagii au pierdut toate căile de acțiune juridică împotriva seniorilor, deoarece, în diferitele curți de apel, nu li se permitea să-și dea în judecată stăpânii sau să depună mărturie contra acestora.[137] În această manieră, guvernul habsburgic delega complet stăpânilor protecția iobagilor. Doar după încheierea războaielor cu turcii a încercat să-i ajute pe țărani, dar, întrucât nobilimea avea o poziție solidă în guvernarea locală, iar Habsburgii nu reușiseră să-i înfrângă opoziția așa cum procedase în Boemia, tentativa a rămas fără efect.[138]

Exploatarea senorială era limitată nu atât de amestecul Coroanei, cât de rezistența iobagilor. Densitatea scăzută a populației îi făcea pe seniori să se comporte cu indulgență, respectând cutuma, căci altfel iobagii ar fi putut părăsi moșia. În parte, totuși, relativa blândețe a regimului se datora frecvenței răscoalelor țărănești extinse, în special în secolul al XVIII-lea (de pildă, în 1735, 1755, 1763-1764, 1784 și 1790). Mișcările au luat forma unor revolte violente îndreptate contra persoanelor și proprietății nobililor.[139] Ceea ce le-a stimulat a fost existența unor districte militare a căror *raison d'être* era apă-

rarea frontierei creștinătății latine împotriva tătarilor și turcilor, și care erau locuite de războinici-țărani liberi, cum ar fi secuii transilvăneni sau iazigii.[140] Asemenea cazacilor, aceste comunități de războinici erau capabile de a se întoarce împotriva guvernului habsburgic, ca și împotriva musulmanilor, mai ales atunci când le erau amenințate libertățile; acest lucru s-a întâmplat în special în secolul al XVIII-lea, când, nemaifiind necesari ca trupe de frontieră, au ajuns să fie priviți ca o sursă de venit. Așa cum istoria Rusiei de la începuturile epocii moderne a fost marcată de războaiele țărănești provocate, organizate și conduse de războinicii de la hotare, la fel s-a întâmplat și în Ungaria. În ambele țări, aceste revolte au fost înfrânte. Mai mult, în cazul Ungariei, una dintre răscoale, cea din 1514, a condus la impunerea iobăgiei. Dar, pe termen lung, au contribuit la apărarea intereselor iobagilor, amintindu-le seniorilor ce se putea întâmpla dacă respingeau cutuma domeniului.

Din cauza caracterului agrar al societății ungare, a urbanizării nesemnificative și a predominanței aservirii de tip personal, iobagii constituiau o proporție mare a populației. În 1720 reprezentau între 63 și 76 la sută dintre contribuabili, iar la sfârșitul secolului al XVIII-lea, 70 la sută din țărănime.[141] Aceasta era, fără îndoială, o societate iobagă, și nu una în care existau și iobagi. Dar răspândirea largă a iobăgiei a fost diluată de prezența țăranilor și a muncitorilor liberi. Unii erau locuitori ai celor 39 de orașe regale libere. Dar aceste orașe nu cuprindeau decât 5 la sută din populația totală în 1720, ajungând la 4 la sută în 1787.[142] Alții erau nobili obligați de sărăcie să aibă ocupații specifice oamenilor de rând. Ca și Polonia, Ungaria avea o nobilime numeroasă, rezultat al politicilor generoase de înnobilare folosite de Coroană și magnați pentru a răsplăti serviciile militare efectuate în secolele al XIII-lea și al XIV-lea împotriva tătarilor, după invazia acestora din 1241, și în secolele al XVI-lea și al XVII-lea împotriva ocupației otomane. În 1787, nobilimea ungară reprezenta 4,8 la sută din populație, cu concentrații mult mai mari în anumite comitate precum Maramureș (Maramaros, 16,6 la sută) sau Borsod (15,2 la sută); iar în unele sate toate familiile erau nobile. Recensământul din 1720 a dezvăluit existența a 1 228 sate de nobili în care locuitorii lucrau fără jenă ca țărani, meșteșugari și negustori. Însăși densitatea mare de nobili făcea ca mulți dintre aceștia să aibă ocupații plebee, ajungând să reprezinte, pe la mijlocul secolului al XVIII-lea, peste jumătate din totalul nobilimii. Nobilii țărani erau fie *armalis*, fie *curialis*; ambele categorii lucrau pământul, dar unii o făceau ca arendași, iar ceilalți în calitate de proprietari. Toți erau protejați de aservire în virtutea statutului de nobili. În secolul al XVIII-lea, numărul lor a crescut, deoarece seniorii foloseau înno-

bilarea ca un mijloc de atragere a iobagilor fugari. Ademeniți pe o moșie de perspectiva libertății oferite de înnobilare, ei deveneau legați de domeniu, paradoxal, printr-un act de emancipare și prin protecția pe care o garanta statutul de nobil împotriva exploatării seniorale.[143]

O altă limitare a iobăgiei era impusă de comunitățile libere instalate pentru paza frontierei: secuii și cumanii puși în Evul Mediu să se lupte cu tătarii și comunitățile de sârbi, Grenzer (grăniceri) și Hajdú fondate la începutul epocii moderne pentru a lupta împotriva turcilor.[144] Deși numărul lor s-a redus în secolul al XVIII-lea, unii dintre ei fiind înnobilați, iar alții aserviți, în 1780 constituiau încă 13,5 la sută din totalul populației.[145]

Povara iobăgiei era combătută de drepturile pe care au reușit iobagii se le păstreze. Acestea erau legate de siguranța arendei, de obligațiile fixe stipulate în *urbaria*, de accesul la porțiunile necultivate ale domeniului, de participarea la administrarea moșiei și de dreptul de a ocupa o anumită proporție a moșiei în afara domeniului rezervat seniorului. Siguranța arendei era definită clar în sistematizarea lui Verböczi: „În afară de taxe și răsplata pentru munca sa, țăranul nu are nici un drept la pământul seniorului, cu excepția dreptului de moștenire; proprietatea totală asupra pământului aparține exclusiv seniorului."[146] În esență, aceasta însemna că, deși posesia legală asupra întregii moșii era a seniorului, posesia terenurilor arendate le revenea iobagilor. Drept urmare, seniorul nu avea drept de evacuare decât dacă iobagul nu-și îndeplinea obligațiile de arendaș. Altfel, iobagul era îndreptățit nu doar să păstreze ferma pe toată durata vieții, dar și să o transmită copiilor săi. O consecință a acestui drept era lipsa posibilității seniorului de a transforma, după bunul plac, o proprietate arendată într-una transmisibilă prin moștenire. Drepturile ereditare se aplicau și bunurilor și șeptelului. Drept urmare, seniorul nu-și mai putea însuși o parte din bunurile iobagului la moartea acestuia, după cum era obiceiul.[147] În plus, el nu avea dreptul de a lua comunității iobagilor terenul cultivat din afara domeniului propriu-zis, atribuit inițial acesteia spre folosință.[148] O cale de a înlătura drepturile ereditare ale iobagilor era de a încorpora terenurile lor în domeniul senioral. Lucrul acesta era interzis de lege. Totuși, seniorii puteau să-și dea domeniile în arendă. Procedau astfel atunci când exista un număr suficient de arendași, iar posibilitățile comerciale ale cultivării directe erau limitate. Arendarea domeniului senioral a creat iobagi lipsiți de siguranța arendei. Practica aceasta a fost stimulată de creșterea rapidă a populației, produsă spre sfârșitul secolului al XVIII-lea; până atunci, la începutul epocii moderne, iobagii aparțineau în majoritate unor familii care dețineau pământ în virtutea dreptului ereditar.

Un al doilea drept important de care se bucurau iobagii era acela ca obligațiile lor față de senior să fie specificate în reglementări scrise (*urbaria*).[149] Inițial, aceste obligații erau definite în contracte întocmite pe fiecare domeniu seniorial, dar la începutul epocii moderne au fost definite și prin hotărâri parlamentare și decrete regale; este vorba de hotărârile din 1514, 1548 și 1608 și de decretul din 1767. Renta anuală era fixată la 1 florin pe an în 1514, valoarea fiind confirmată în 1767; la fel era taxa anuală pe fumărit, ce trebuia plătită pentru fiecare coș de fum de pe moșie.[150] În plus, trebuia plătită o dijmă anuală constând în a noua parte din recoltă și din viţeii nou-născuți (*nona, kilenced*). Introdusă inițial în 1351, aceasta a fost conformată în 1514 și 1767.[151] Mai erau și darurile anuale trimise seniorului, precum și darurile pentru ocazii speciale, cum ar fi căsătoria, comuniunea sau salvarea stăpânului din captivitate. Darurile anuale au devenit obligatorii în 1514, iar cele speciale în 1548. Legile care impuneau aceste daruri le și defineau: de exemplu, fiecare gospodărie datora un pui pe lună și două gâște pe an în 1514, cantitatea fiind modificată în 1767 la două găini, doi claponi, ouă și unt, predate anual.[152] În cea mai mare parte a istoriei iobăgiei claca nu a fost stabilită, în mod esențial pentru că reglementările din 1514 și 1548 impuneau doar cerințele minime. Faptul acesta s-a schimbat în 1767, când minimul a devenit un maxim. Drept urmare, claca pentru fiecare gospodărie era limitată la o zi pe săptămână pentru cei care lucrau cu animale și la două zile pentru cei care efectuau muncă manuală.[153]

Un alt drept important le acorda iobagilor accesul la pământul comun. Acest drept străvechi a suferit, desigur, restricții în timpul iobăgiei, mai ales atunci când vânătoarea (în 1514) și pescuitul (în 1729) au fost transformate în monopoluri seniorale. Pentru a nu fi acuzați de braconaj, iobagii trebuiau acum să plătească o taxă de autorizare.[154] La fel, dreptul de a hrăni porcii în pădure era supus plății, ca și dreptul de a culege fructe.[155] Mai mult, alte drepturi de folosință comună erau condiționate de prestarea unor servicii. Accesul la pădurile seniorului pentru a aduna lemne și cărbuni era acordat doar dacă era aprovizionat și conacul cu lemne; la fel, iobagii aveau acces la mlaștini pentru a tăia trestie doar dacă îi dădeau o cantitate și seniorului.[156] Singurul drept necondiționat al iobagului era accesul la pășunile domeniului, pentru a-și duce vitele la păscut.[157] Așadar, drepturile de folosință comună erau îngrădite de monopolurile seniorale, probabil într-o măsură mai mare decât în majoritatea societăților iobăgești moderne, dar nu într-atât încât să fie complet eliminate. Drept urmare, iobagii aveau la dispoziția lor nu doar propriul teren, ci și pârloaga, care, la sfârșitul secolului al XVIII-lea, reprezenta, în medie, o cincime din domeniu.[158]

Deși iobăgia limita controlul țăranilor asupra propriei comunități, nu le interzicea să intervină în modul în care era condusă. Seniorul își impunea autoritatea prin intermediul căpeteniei satului (*biró*), care înainte fusese ales de locuitori și acum, sub iobăgie, era numit de stăpân. Totuși, sătenii nu erau complet excluși, de vreme ce li se permitea să-l aleagă de pe lista propusă de senior. E adevărat, nu-l puteau înlătura – aceasta era prerogativa stăpânului – dar, întrucât postul era obținut doar pentru un an, lucrul acesta nu avea importanță. Mai mult, după numire, alesul trebuia să jure în fața sătenilor că-și va îndeplini îndatoririle după cum se cuvine, ceea ce însemna să respecte drepturile și obligațiile satului. În plus, trebuia să acționeze în cooperare cu jurații și notarul satului, care, cu toții, erau aleși de către locuitori.[159] Așadar, în cadrul regimului de iobăgie era bine stabilit, cel puțin la nivelul satelor, un sistem de reprezentare și tragere la răspundere oficială, care le permitea iobagilor să-și apere și să-și mențină tradițiile și interesele.

O caracteristică a sistemului seniorial din Ungaria era gama extinsă de pretenții la care erau îndreptățiți proprietarii de pământuri. În afară de dijmele în natură, de taxele de autorizare încasate pentru accesul la terenurile necultivate și pentru permisiunea de căsătorie, de a-și schimba meseria, de a transforma zilele de clacă în sume de bani sau de a părăsi moșia, seniorii se bucurau de o serie de monopoluri profitabile: drepturile asupra morăritului și distilării, dreptul de preemțiune care le permitea să cumpere bunuri de la arendași la prețuri scăzute, precum și drepturile de vânzare exclusiv în cadrul moșiei, care le îngăduia să pună orice preț doreau pe carne și, în anumite perioade ale anului, pe vin.[160]

Imunitatea de care se bucurau nobilii în raport cu taxele vamale – acordată mai întâi în 1543 și extinsă la toate mărfurile în 1574 – i-a încurajat să se angajeze în exportul de vite spre Austria și Boemia, cel de vin în Polonia și Silezia și, în sfârșit, în comerțul cu porumb în tot Imperiul Habsburgic.[161] Dar această activitate nu i-a făcut să se implice neapărat în cultivarea directă a domeniului, deoarece bunurile pe care le comercializau erau adesea obținute de la țărani prin plata dijmelor în natură și aplicarea dreptului de preemțiune.[162] Cu alte cuvinte, activitățile comerciale ale nobilimii ungare nu se bazau în mod decisiv – ca în cazul Boemiei și al Poloniei – pe extinderea domeniului în detrimentul arendelor, sau pe sporirea zilelor de clacă. E adevărat, seniorii unguri au început să-și cultive domeniile pentru a hrăni trupele și garnizoanele implicate în războaiele cu turcii. După încheierea luptelor, au furnizat produse agricole Austriei și apoi au răspuns cererii create

de Războaiele Napoleoniene. În unele regiuni, domeniile senioriale cultivate direct puteau depăşi 40 la sută din suprafaţa totală a moşiei, mai ales în Marea Câmpie Ungară, în Croaţia şi Transilvania.[163] Dar practicarea pe scară largă a păstoritului pe aceste domenii, asociată cu abilitatea seniorilor de a-şi însuşi producţia ţăranilor prin dijme, a menţinut munca obligatorie la un nivel relativ scăzut.[164] Serviciile de transport erau importante pentru ducerea produselor la piaţă, după cum era importantă şi întreţinerea castelelor în secolele al XVI-lea şi al XVII-lea; dar nici unul dintre acestea nu compensa cererea scăzută pentru munca la câmp astfel încât să transforme claca într-o povară grea.[165] Aşadar, iobagii erau protejaţi faţă de exploatarea masivă prin nivelul limitat al cultivării domeniului seniorial, profiturile pe care le obţineau nobilii din comerţ, modul în care erau fixate dijmele prin cutumă sau lege, drepturile ereditare legate de terenurile arendate şi posibilitatea de a cumpăra libertatea prin plata unei taxe. Lucrul acesta era valabil chiar şi atunci când depopularea i-a obligat pe seniori să-i solicite mai mult pe supravieţuitori pentru a menţine valoarea veniturilor obţinute de pe urma pământului.

Condiţia iobagilor din Ungaria a fost ameliorată şi de rezistenţa opusă de nobilime absolutismului regal. La fel ca iobagii polonezi înainte de împărţirea ţării, cei unguri au avut parte de impozite scăzute. Începând cu 1724, obligaţiile lor de a plăti impozite guvernamentale directe au crescut, dar averea lor impozabilă era subevaluată. Armata regulată a fost introdusă în 1715, iar iobagii, ca şi oraşele libere, trebuiau să-i furnizeze hrană şi cazare, dar iobagii au fost recrutaţi obligatoriu de-abia în 1785-1786, şi, chiar atunci, chemarea la arme a fost amânată în mod repetat ca urmare a opoziţiei nobililor.[166]

Zilele iobăgiei au început să fie numărate atunci când monarhia habsburgică a declanşat reforma agrară ca parte a unui program de modernizare. În Ungaria, totuşi, reforma a fost întâmpinată cu o rezistenţă aprigă de către nobilimea din Dietă, iar atunci când a fost impusă prin decret regal, s-a confruntat cu o lipsă totală de cooperare. Întrucât guvernul putea acţiona eficace doar ajungând la un compromis cu interesele nobililor, iobăgia a avut o viaţă mult mai îndelungată în Ungaria decât în Boemia şi Austria.

Două decrete au fost cruciale pentru iobagii din Ungaria. Cel dintâi a fost Patentul Urbarial din 1767; cel de-al doilea, *Leibeigenschaftspatent* din 1785.[167] Cel dintâi standardiza, pentru întregul regat, pretenţiile pe care aveau dreptul să le formuleze seniorii. De asemenea, încerca să restrângă mai mult interesele acestora, pe de o parte definind claca în termeni maximi, şi nu minimi, şi, pe de altă parte, interzicând anumite pretenţii, între

care darurile ocazionale.[168] Dar, întrucât Patentul Urbarial nu fusese autorizat de Dietă și, de aceea, era inacceptabil pentru administrația țării, aplicarea lui s-a dovedit a fi imposibilă. Încercând să-și impună autoritatea, guvernul habsburgic a refuzat să convoace Dieta ungară între 1765 și 1790, iar în 1785 a dizolvat chiar adunările comitiale[169], dar totul a fost în van. În 1785-1786, Iosif al II-lea a încercat să înlocuiască vechiul sistem al comitatelor cu un aparat birocratic controlat de la centru, bazat pe zece noi districte administrate de comisari. Totuși, faptul acesta nu a dus decât la o dezbinare politică.[170] Aceleași probleme au afectat și *Leibeigenschaftspatent*-ul din 1785, care abolea iobăgia acordând dreptul la migrare liberă.

După moartea lui Iosif al II-lea, în 1790, succesorul său, Leopold al II-lea, a încercat să restabilească o relație funcțională cu Ungaria, în maniera bine știută: respectând organizarea politică tradițională – adică o Dietă legislativă și o administrație la nivelul comitatelor, ambele dând seamă în fața adunărilor comitiale – și solicitând consimțământul parlamentului pentru cele două patente referitoare la reforma agrară. Patentul Urbarial a fost acceptat, acordând, în sfârșit, unele șanse de aplicare reformei inițiate de guvern.[171] Dar *Leibeigenschaftspatent* nu a fost nici acceptat, nici respins, ajungându-se la un compromis care le permitea iobagilor să migreze numai dacă seniorul și conducătorul administrației comitatului (*alispán*) hotărau că plecarea lor nu dăuna economiei domeniului și veniturilor comitatului. Cu alte cuvinte, a fost restabilit dreptul legal de migrare, dar numai cu asentimentul seniorului și al ocârmuirii locale. Fără această aprobare, migrantul putea fi pedepsit ca fugar.[172] În aceste condiții, și ținând cont de faptul că jurisdicția patrimonială și claca supraviețuiseră, sistemul de iobăgie pare să se fi menținut până în secolul al XIX-lea. Existența lui a fost confirmată de încă un compromis, întrucât în 1798 și apoi în 1821 guvernul habsburgic și-a retras implicarea în relația dintre stăpân și iobag, îngăduind ca problemele să fie decise nu prin ordin guvernamental, ci printr-un acord între cele două părți.[173]

Susținută în acest fel, iobăgia a durat până în 1853, deși a fost supusă restrângerii continue a puterilor seniorului, nu atât din partea guvernului, cât din partea nobilimii liberale (în special în 1836). Putând acum să-și cultive domeniile cu mână de lucru plătită, nobilii nu mai aveau nevoie de claca prestată de iobagi. Mai mult, trebuiau să stabilească relații mai bune cu țărănimea pentru a-și întări poziția în lupta naționalistă contra stăpânirii habsburgice. Aceiași nobili au abolit iobăgia în timpul revoluției de la 1848, o dată cu întregul sistem seniorial, dar înfrângerea mișcării a permis supraviețuirea regimului. În fapt, iobăgia a luat sfârșit cinci ani mai târziu, printr-un

act al monarhiei absolutiste care dorea să atragă țărănimea de partea cauzei Habsburgilor.[174]

Imperiul Rus

Impunerea iobăgiei în Rusia a implicat o interdicție încă de la început. Aceasta s-a aplicat pe o perioadă nelimitată în 1649 tuturor rezidenților terenurilor private care nu erau nobili sau clerici. Înainte, fusese instituită încă în 1580 pentru câte un an, din când în când, și din 1603 în fiecare an.[175] Problema care trebuia rezolvată era cea obișnuită, a depopulării provocate de epidemii, războaie și plecarea țăranilor în noile teritorii colonizate.[176] În plus, populația fusese dintotdeauna puțin numeroasă în raport cu suprafața enormă a teritoriului. Mânați de nevoia de a scăpa de impozitele mari pe care le stabilise Ivan cel Groaznic la sfârșitul secolului al XVI-lea și apoi atrași înspre sud către noi regiuni – pe care, la începutul secolului al XVII-lea, construcția liniei de apărare de la Belgorod le protejase față de atacurile tătarilor și nomazilor – țăranii ruși și-au căutat libertatea așezându-se pe terenurile mănoase de la sud de Moscova la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul celui de-al XVIII-lea, apoi în Ucraina de pe malul stâng al Niprului și peste fluviu (Mica Rusie și Noua Rusie) la sfârșitul secolului al XVIII-lea, și, în sfârșit, în Caucazul de Nord și regiunea de peste Volga la începutul secolului al XIX-lea.[177]

Iobăgia s-a dovedit incapabilă de a stăvili acest flux migrator. Totuși, în loc să abandoneze iobăgia, considerând-o un eșec, guvernul a extins-o în noile teritorii imediat ce acestea au fost colonizate și supuse unor seniori. Astfel, iobăgia a devenit un instrument fundamental al stăpânirii imperiale. Dar în unele dintre regiunile nou anexate ea exista deja: de exemplu, teritoriile luate de la Polonia la sfârșitul secolelor al XVII-lea și al XVIII-lea (Bielorusia, Ucraina de pe malul drept al Niprului, Kurlanda, Lituania) și provinciile baltice Estonia și Livonia, care fuseseră înainte în posesia Ordinului Cavalerilor Teutoni, iar țarul le cumpărase de la Suedia după Războiul Nordic din 1700-1721. În aceste regiuni, iobăgia a fost menținută ca o modalitate de a păstra supunerea nobilimii locale față de țar.

Toate regimurile de iobăgie din Imperiul Rus au fost sisteme de aservire personală.[178] La fel ca iobagii polonezi și unguri, cei ruși și descendenții lor se aflau în proprietatea seniorului, indiferent dacă dețineau sau nu terenuri ale acestuia. În mod esențial, erau aserviți prin legăturile de

sânge. Caracterul personal al iobăgiei a fost stabilit prin codul de legi din 1649. A fost demonstrat prin legislația din 1701 și 1773 care permitea vânzarea și ipotecarea iobagilor, practică ce a rămas legală până în 1843.[179] Faptul că iobagii își recunoșteau aservirea personală a fost ilustrat limpede în 1819, când nobilul liberal I. D. Iakușkin a propus să-și transforme iobagii în arendași liberi, fiecare urmând să primească de la el în arendă pământul pe care-l muncea, și a primit răspunsul „suntem ai dumitale, dar pământul e al nostru“: cu alte cuvinte, nu aveau dreptul de a fi liberi pentru că erau proprietatea personală a lui Iakușkin, în timp ce el nu avea drepturi de proprietate asupra pământului pe care ei îl cultivaseră în mod tradițional spre propria folosință.[180] Așadar, erau aserviți în mod ereditar; dar oare prin aceasta erau asemănători sclavilor?

În Rusia de la începutul epocii moderne existau sclavi ereditari, folosiți atât la munca în gospodărie cât și la cultivarea moșiei; fie fuseseră capturați în război, cumpărați sau își donaseră singuri viața stăpânului. În plus, existau și sclavi ne-ereditari, datornici aserviți sau foști condamnați la moarte cărora li se comutase pedeapsa în robie pe viață, fapt permis de codul penal. În cursul secolelor al XVI-lea și al XVII-lea, sclavii reprezentau 7-8 la sută din populația Rusiei centrale, furnizând aproximativ 10 la sută din mâna de lucru din agricultură. Unii dintre ei au devenit iobagi în secolele al XV-lea și al XVI-lea, când li s-au acordat mici loturi de pământ.[181] Ceea ce deosebea sclavia de iobăgie era imunitatea sclavilor în raport cu impozitarea guvernamentală. Dar această distincție a dispărut în 1680, când sclavii care dețineau proprietăți au fost impozitați ca și cum erau iobagi. Mai mult, în 1719 toți sclavii de sex masculin, ca și toți bărbații iobagi, au fost supuși capitației.[182] Drept urmare, au fost reuniți formal într-o singură clasă aservită, deși se mențineau unele diferențe. Pe de o parte erau iobagii care lucrau la câmp; de cealaltă parte erau așa-numiții iobagi de gospodărie (*dvorovye liudi*) care lucrau ca meșteșugari, muncitori necalificați sau servitori. În timp ce aceia din prima categorie subzistau de pe urma cultivării pământului deținut de drept, iobagii de gospodărie, lipsiți de pământ, erau întreținuți cu rații acordate de senior. Acestea includeau o rație lunară de cereale și o plată în bani pentru cumpărarea altor alimente, plus un cojoc de oaie la fiecare trei ani.[183] Iobagii care lucrau la câmp erau, în mod clar, foarte diferiți de sclavi, în schimb cei de gospodărie erau foarte asemănători acestora. Din totalul populației de iobagi, cei de gospodărie reprezentau doar 7 la sută, dar numărul lor a fost menținut printr-o practică inițiată la sfârșitul secolului al XVII-lea, constând în vinderea și cumpărarea iobagilor separat de terenuri.

Iobagii fără pământ au apărut și în cursul unui proces început la mijlocul secolului al XVIII-lea, de angajare în industriile metalurgice din Urali, unde lucrau în schimbul unui salariu și al unei rații de cereale ca muncitori în fabrică sau ca mineri.[184] În același timp, numărul lor era erodat de marea lor înclinație către fugă, datorată faptului că nu era atașați de vreun senior prin dreptul asupra pământului.

Majoritatea iobagilor ruși se deosebeau de sclavi prin faptul că erau țărani.[185] Sclavii din epoca modernă aveau, poate, ambiții puternice de a deveni țărani, dar, înainte de emancipare, nu au reușit să constituie societăți țărănești și rareori au ajuns, în maniera țăranilor, să-și asigure singuri subzistența. Acolo unde reprezentau o parte substanțială a societății, sclavii nu erau țărani; numai atunci când constituiau o minoritate neînsemnată era posibil pentru ei să urmeze un ideal țărănesc. În schimb, cei mai mulți dintre iobagii ruși erau țărani în toată puterea cuvântului, fapt acceptat atât de seniori, cât și de țar. Mai mult, se deosebeau de sclavi prin drepturile ereditare asupra pământului. Deși nu era confirmată de lege, revendicarea lor „pământul e al nostru“ era reală în virtutea cutumei, astfel că, în toată istoria iobăgiei din Rusia, suprafețe mari de pământ cultivat de pe moșiile private au fost puse deoparte pentru folosința exclusivă a comunităților de iobagi. Toate acestea fac inadecvate considerarea iobagului rus drept un fel de sclav sau asemuirea iobăgiei din Rusia cu sclavia americană.[186]

Iobagii ruși erau foarte diferiți de ceilalți țărani aserviți din Europa centrală și de Est, fapt datorat unui număr de trei cauze. Până la sfârșitul secolului al XVIII-lea, iobăgia din Rusia a fost mai degrabă o sursă de venit decât de mână de lucru, deoarece cultivarea domeniului în scopuri comerciale s-a dezvoltat târziu. De aceea, ar fi o greșeală s-o descriem ca pe „un sistem de asigurare a forței de muncă“.[187] Apoi, la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul celui de-al XIX-lea s-a produs o separare între inima Rusiei, unde iobagii au rămas o sursă de venit prin plata rentelor, și stepa centrală și cele din sud, unde dezvoltarea agriculturii comerciale a făcut ca iobagii să fie priviți drept o sursă de mână de lucru. În pofida evoluției rapide a cultivării domeniilor de la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul celui de-al XIX-lea, pe la 1850 cei care prestau servicii în muncă în loc să plătească rentă reprezentau doar 55 la sută din populația iobagă.[188]

Iobăgia din Rusia se deosebea și prin răspândirea largă a pământurilor deținute în comun și practica aferentă a repartizării. În loc să se afle în proprietatea unor familii individuale, pământul era al satului, fiind realocat în

funcție de nevoile fiecărei familii.[189] Aceasta le permitea fiilor mai mici să dețină pământ. De asemenea, însemna că nu se mai percepeau taxele de transfer datorate în mod normal atunci când fiul îi succeda tatălui, sau atunci când proprietățile erau trecute de la o familie la alta. Obligațiile pe care le datorau iobagii ruși seniorului erau destul de simple: de obicei, fie rentă, fie zile de clacă; uneori, o combinație între cele două.

O altă trăsătură distinctivă a iobăgiei din Rusia consta în proporția relativ scăzută a iobagilor din totalul populației. Ar fi de așteptat ca sistemele de iobăgie de tip personal să includă o parte mult mai mare a populației decât cele legate de posesia pământului, pur și simplu pentru că statutul de iobag se transmitea tuturor copiilor, nu doar fiului cel mai mare. Într-adevăr, așa stăteau lucrurile în Polonia, provinciile baltice și Ungaria, unde proporția lor era de peste 70 la sută; dar nu și în Rusia, unde proporția era mai apropiată de aceea caracteristică regimurilor în care iobăgia era legată de dreptul de posesie asupra pământului, ca în Brandenburg sau Austria-Boemia, unde iobagii reprezentau mai puțin de 50 la sută din populație. Faptul acesta era independent de dimensiunea populației urbane din Rusia: cu o proporție de 3 la sută în 1724, crescuse la doar 4,4 la sută în 1812 și 7,8 la sută în 1851. De fapt, societatea rusească era la fel de agrară ca și acelea din Ungaria sau Polonia.[190] De asemenea, nu avea nimic de-a face cu agricultura sau industria capitaliste, de vreme ce în Rusia ambele funcționau cu mână de lucru iobagă. Nu se datora nici existenței comunităților militare libere, întrucât acestea existau în toate cele trei țări. Ceea ce făcea ca Rusia să fie diferită era proporția mare de țărani ai Coroanei, care nu erau supuși seniorilor, ci dădeau seamă țarului și familiei acestuia în ceea ce privește renta și jurisdicția, precum și impozitele și serviciul militar.

Între 1678 și 1857, proporția iobagilor în cadrul țărănimii rusești a scăzut de la 60 la 40 la sută. În aceeași perioadă, țărănimea Coroanei a crescut de la 12 la 50 la sută[191], fenomen determinat de confiscarea proprietăților ecleziastice de către Ecaterina cea Mare în 1763. Pe pământurile Bisericii locuiau 18 la sută dintre țărani, care au fost transformați în țărani ai Coroanei.[192] Proporția țăranilor ce aparțineau statului a fost crescută și prin intermediul serviciului militar. Aceasta nu s-a întâmplat doar în secolul al XVII-lea, când iobagii s-au refugiat spre frontiera sudică și au devenit militari liberi, ci și în secolele al XVIII-lea și al XIX-lea, când, după constituirea unei armate regulate mari, bazată pe recrutare, iobagii, împreună cu soțiile și copiii lor, au fost eliberați în schimbul înrolării.[193]

Existența țăranilor aparținând statului a afectat iobăgia din Rusia nu

doar pentru că a redus proporția iobagilor din societatea rurală, ci și pentru că le-a oferit iobagilor un ideal de emancipare. Având în față două alternative la iobăgie – țărănimea de stat și cazacii – nu era greu pentru comunitățile de iobagi să aprecieze avantajele libertății în raport cu servitutea.[194]

Iobăgia nu a fost doar impusă asupra țărănimii ruse la începutul secolului al XVII-lea, pentru ca apoi să fie lăsată să dispară. La sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul celui de-al XVIII-lea, proporția iobagilor din totalul populației a fost în creștere, pe de o parte pentru că legea a fost modificată astfel încât unele persoane libere – orfani, copii găsiți, bastarzi, chiar servitori – să fie transformate în iobagi, și, pe de altă parte, pentru că guvernul avea tendința de a folosi terenurile statului și ale Coroanei ca o formă de patronaj pentru favoriții săi și funcționarii oficiali, practică de recompensare prin care locuitorii pământurilor respective erau transformați în iobagi. Drept urmare, iobagii au ajuns, de la 60 la sută din țărănime în 1678, la 70 la sută în 1719-1721. Apoi, la sfârșitul secolului al XVIII-lea, proporția a scăzut mult, fiind de 54 la sută în 1795-1796. Creșterea anterioară se datora acțiunii guvernului, și în special lui Petru cel Mare.[195]

Dar aceste cifre sunt legate doar de inima Rusiei. În Imperiul Rus ca întreg, proporția iobagilor a continuat să crească la sfârșitul secolului al XVIII-lea, pe măsură ce guvernul, emițând decrete prin care locuitorii moșiilor private deveneau iobagi, a extins sistemul în Ucraina în 1784 și în teritoriile dintre aceasta și Marea Neagră (Noua Rusie), respectiv Caucaz în 1796.[196] Mai mult, dobândirea provinciilor baltice și a părților răsăritene ale Republicii Poloneze, în secolul al XVIII-lea, a adăugat Imperiului societăți în care, pe la 1790, iobagii reprezentau cel puțin 85 la sută din țărănime.[197] Așadar, în Imperiul Rus iobăgia a rămas un organism viu, în continuă expansiune până în secolul al XIX-lea, deși în Rusia s-a diminuat rapid cu un secol înainte de abolirea finală.[198]

Cum era condiția iobagilor ruși în comparație cu cea a iobagilor din alte țări? Cei ruși aveau puține drepturi prevăzute de lege.[199] Iar pe acestea guvernul nu le putea respecta practic, pur și simplu pentru că între iobagi și stat se interpuneau proprietarii, nobilii, prin intermediul cărora guvernul era obligat să acționeze. Astfel, fără a putea invoca sprijinul funcționarilor regali imparțiali, iobagii trebuiau să facă apel la propriile mijloace, între care cea mai puternică era lipsa cooperării.

Majoritatea iobagilor din Rusia trăiau pe moșii mari, ai căror proprietari locuiau în altă parte.[200] Supusă administrării unui vătaf, care nu avea resursele de a-și impune dominația totală, fiecare comunitate iobagă trebuia, în

practică, să aibă grijă de membrii ei. Așa cum statul acționa printr-o alianță cu proprietarii de iobagi, aceștia, la rândul lor, acționau printr-o alianță cu bătrânii satului.[201] Lipsa de cooperare, fie a nobililor, fie a iobagilor, putea fi înfrântă cu ușurință de trupele guvernamentale; însă aceasta era doar o măsură aplicată în caz de necesitate, în situațiile extreme de revoltă. Dar lipsa cooperării putea fi manifestată de iobagi într-o varietate de moduri subtile și eficace pentru care nu se justifica intervenția militară: de exemplu, printr-o muncă ineficientă în zilele de clacă, furtul de grâne și lemne, neplata arendei și fuga de pe moșie.[202] Pentru a se proteja față de acest tip non-violent de rezistență, seniorii și administratorii lor erau obligați să aplice o politică de respectare a tradițiilor și a autonomiei sătești. Schimbările care afectau cutuma – precum creșterea rentei, introducerea unor noi culturi agricole, sporirea zilelor de clacă, transformarea rentei în clacă sau solicitarea plății rentei în natură, și nu în bani – erau instaurate în mod optim prin negocieri și concesii. Dacă era nevoie de impunerea disciplinei, în alte cazuri decât infracțiunile, rolul cel mai important îl deținea comunitatea iobagă însăși, prin instituția comunei, adunare a capilor de familie dintre care erau aleși prin vot conducătorii satului.[203] Așadar, exista un sistem de despotism, care era însă temperat, dacă nu anulat cu totul prin utilizarea delegării. Așa cum guvernul acționa prin intermediul autorității private a seniorului, acesta din urmă acționa prin intermediul comunei. În acest cadru, seniorul informa satul despre serviciile și plățile cerute, dar permitea comunei să aloce aceste solicitări în rândurile membrilor comunității. Îndeplinirea muncii obligatorii, renta, respectiv impozitele guvernamentale pe care trebuia să le plătească fiecare familie, alegerea recruților pentru armata țarului erau cu toatele hotărâte din interior.[204] Nevoia de cooperare dintre senior și iobagi era accentuată de amintirea răscoalelor țărănești. Rezultatul a constat în păstrarea anumitor drepturi și libertăți care au făcut ca iobagii să-și considere statutul mai degrabă un impediment social decât o sursă de exploatare economică. Totuși, respectul seniorului față de drepturile iobagilor nu făcea în mod necesar sistemul să funcționeze în mod eficient: munca obligatorie era efectuată fără tragere de inimă, era nevoie de folosirea frecventă a biciului pentru a-i disciplina, iar rentele rămâneau adesea neplătite, întrucât seniorii și angajații lor nu puteau face mare lucru atunci când întreaga comunitate refuza să plătească.[205]

După interzicerea permanentă a migrației din 1649, iobăgia a fost asprită printr-o serie de decrete guvernamentale. Unele le refuzau iobagilor anumite drepturi, de exemplu, cel de a face tranzacții recunoscute legal, ca în

1731 și 1761, sau cel de a-și da stăpânii în judecată, ca în 1649 și 1767. Altele extindeau autoritatea senorială asupra vânzării și pedepsirii iobagilor, așa cum s-a întâmplat cu trimiterea celor nesupuși în Siberia, în 1760.[206] Dar nu există nici un motiv de a crede că acest proces a înrăutățit soarta iobagilor. La fel, nu există nici un motiv de a crede că situația lor a fost ameliorată de drepturile conferite în cele din urmă de către guvern, permițându-le, de exemplu, să formuleze plângeri împotriva seniorilor (1796), interzicând munca obligatorie excesivă (1797, 1832, 1853), limitând pedepsele pe care le puteau administra seniorii (1845-1848), impunând restricții asupra vânzării iobagilor (1721, 1771, 1833, 1841) și ordonându-le seniorilor să le lase iobagilor suficient teren pentru cultivare în interes propriu (1827).[207]

O importanță mai mare au avut-o schimbările masive produse în economia rusească la sfârșitul secolului al XVIII-lea, mai ales o dată cu dezvoltarea cultivării directe a domeniului (agricultură nobiliară) în stepele din sud și cu constituirea unor mari complexe industriale în Urali. Folosind mâna de lucru a iobagilor, ambele acționau împotriva intereselor a milioane de țărani aserviți; dar care au fost efectele?

Agricultura nobiliară a provocat extinderea domeniilor senoriale și transformarea rentelor în zile de clacă. Drept urmare, în unele părți cu sol fertil raportul dintre suprafața domeniului și cea a pământului țăranilor a scăzut de la 1:5 în 1780 la 1:1 în 1850.[208] Creșterea populației, ca și sistemele de repartiție care alocau terenul în funcție de numărul de *tiagla* (echipe de plugari formate dintr-un bărbat și soția lui), au menținut munca obligatorie între limite rezonabile, dar au și creat nevoia de pământ suplimentar în cadrul comunităților țărănești. Întrucât aceasta nu putea fi satisfăcută din cauza extinderii domeniilor senoriale, proprietățile individuale au trebuit să se micșoreze. Mai mult, chiar și acolo unde extinderea domeniului s-a făcut doar prin încorporarea pârloagei, așa cum s-a întâmplat adesea, comunitatea iobagilor tot era păgubită, deoarece se reducea suprafața de pădure și pășune pe care se aplicau drepturile de folosință comună.[209] Cu toate acestea, deși e limpede că agricultura nobiliară nu era în interesul iobagilor, nu este deloc sigur că a provocat înrăutățirea condiției lor. În plus, sistemul le oferea iobagilor șanse mai mari de a se opune, prin tergiversarea lucrărilor și furtul produselor de pe domeniu, și, prin aceasta, pârghii prin care puteau modifica atitudinea seniorului.[210] Iar în cadrul acestui regim iobagii erau rareori îndepărtați de condiția lor țărănească. În mod normal, le rămânea suficient pământ – se vorbea de 22, chiar 32 de acri și, în plus, era și accesul la pășuni și păduri – pentru a continua să-și asigure subzistența ca fermieri.[211]

Atunci când sistemul a fost abolit, în 1861, iobagii erau asociați nu doar cu agricultura, ci și cu industria. În multe cazuri, asocierea era mixtă, mai ales în nordul Moscovei, unde iobagii au rămas să cultive pământul ca țărani, în timp ce lucrau în micile țesătorii și fabrici de cuie, sau erau angajați cu salariu în industria textilă și cea de prelucrare a metalelor. Din acest punct de vedere, angajarea în industrie reprezenta o sursă de întreținere, chiar una de prosperitate și înavuțire.[212] Dar, de la începutul secolului al XVIII-lea, iobagii au început să lucreze în enormele întreprinderi metalurgice din Urali. Unii erau țărani din zonă obligați să presteze o muncă suplimentară neplătită, dar mulți erau proletari lucrând în schimbul unor salarii în fabrici și mine.[213] Transferați dintr-o lume țărănească, ei au fost legați de una industrială. În ochii țăranilor, mutarea trebuie să fi părut degradantă. Dar a provocat ea o înrăutățire a condiției lor? Aceasta era legată de prosperitatea întreprinderii pentru care lucrau. Dacă se traversa o perioadă nefastă, iobagii din industrie aveau de suferit, pentru că nu puteau pleca, spre deosebire de muncitorii liberi, care-și puteau căuta de lucru în altă parte. Dar dacă firma prospera, și iobagii o duceau destul de bine. E adevărat, salariile erau probabil de trei sau patru ori mai mici decât cele ale muncitorilor liberi, dar recompensele primite de iobagi constau într-o serie de alte avantaje. Între acestea se numărau o alocație de făină de secară, cazarea gratuită, scutirea de impozite și de serviciul militar (pentru care întreprinderea trebuia să plătească), chiar și pensii pentru limita de vârstă sau pentru boală. Judecând după relatările martorilor oculari și după rapoartele guvernamentale, standardul lor de viață era ridicat, cel puțin la începutul secolului al XIX-lea, când cazarea de calitate, hrana din belșug și numeroasele gratuități compensau valoarea mică a salariilor.[214]

De fapt, greutățile suferite de iobagii ruși nu erau neapărat legate de statutul lor servil. O vină mai mare au avut-o perioadele frecvente de foamete – de exemplu în 1821-1822, 1833-1834, 1848-1849 – care au afectat țărănimea în general.[215] S-a dovedit că iobagii erau apărați mai bine împotriva foametei decât ceilalți țărani, datorită faptului că seniorii aveau obligația de a-i ajuta. Dar sprijinul seniorilor depindea de cantitatea de resurse suplimentare avută la dispoziție.[216] Mai mult, ajutorul dat în caz de foamete aducea avantaje pe termen scurt, dar nu și pe termen lung, deoarece astfel nu se mai putea limita creșterea populației. Totuși, în toată istoria iobăgiei din Rusia, lipsa pământului nu a reprezentat o problemă gravă, nici măcar în intervalul 1750-1860, când populația țării a crescut de patru ori și, în același timp, extinderea agriculturii nobiliare în zonele fertile a restrâns suprafața

de pământ disponibil pentru țărani.[217] Suprafețele considerabile la care s-au menținut gospodăriile medii, ca și practica realocării terenurilor în funcție de nevoile fiecărei familii, datorată sistemului de repartizare, au făcut ca modul de viață țărănesc, de asigurare autonomă a subzistenței, să nu fie amenințat până la emancipare (în 1861). Familiile de iobagi care au sărăcit au pățit acest lucru din cauza unor defecte personale precum beția, sau din cauza ghinionului, cum ar fi moartea unui cal sau lipsa copiilor destul de mari pentru a munci.[218] Alte familii de iobagi au adunat averi considerabile, de obicei datorită activităților practicate în afara fermei, ca meșteșugari, negustori și cărăuși.[219] În această perioadă, iobagii au menținut, în maniera tradițională, un standard de viață care nu le-a redus nici fertilitatea, nici speranța de viață.

Iobăgia din Rusia a fost opresivă deoarece era supusă unei duble presiuni, din partea guvernului și a seniorului, nici una dintre părți nefiind pregătită să ofere compensații pentru ceea ce pretindea și obținea cealaltă. În schimb, în cazul țăranilor aparținând statului, renta percepută includea și impozitele. Pe de altă parte, solicitările seniorilor nu erau neapărat împovărătoare. Din cauza sistemului de repartizare, iobagii ruși nu aveau posibilitatea, ca semenii lor din Europa centrală, de a-i angaja cu salarii mici pe cei lipsiți de pământ pentru a le îndeplini îndatoririle de muncă pe moșie, dar faptul acesta nu făcea claca de nesuportat. De fapt, cum erau din ce în ce mai numeroși, munca era mai ușoară. Cât despre renta pe care o plăteau iobagii ca alternativă la clacă, aceasta era adesea fixată prin cutumă și, dacă era transformată în bani, se devaloriza treptat datorită inflației. La modul general, soarta iobagului era mai rea decât cea a țăranului aflat în proprietatea statului, deși faptul acesta nu era cauzat de legarea de moșie, de vreme ce, după instituirea capitației pe la 1720, țăranilor deținuți de stat li se refuzase dreptul de a pleca.[220]

Povara pretențiilor seniorale și a lipsei de libertate de care sufereau iobagii se datora câtorva procese sociale. Seniorii care se bazau pe munca obligatorie trebuiau să impună un control mai sever decât cei care se bazau pe rentă, pentru că altfel lucrările nu s-ar fi efectuat. Iobagii plătitori de rentă aveau o libertate considerabilă, putând părăsi moșia în căutare de muncă plătită și putând face orice doreau atât timp cât își achitau birurile și impozitele. Dar cerințele privindu-i pe iobagii care efectuau zile de clacă necesitau consimțământul comunei; altfel, urmau să se declanșeze mișcări de rezistență extrem de păgubitoare pentru senior. Fără îndoială, seniorii au căutat să-și sporească pretențiile la începutul secolului al XIX-lea, când opor-

tunitățile erau numeroase, iar inflația exercita o presiune puternică. Rezultatul a fost un nivel ridicat de nesupunere a iobagilor, ce a condus la revolte.[221] Dar de aici nu se poate deduce că iobagii care atacau seniorii și proprietățile acestora erau împilați într-o măsură extremă. Deși existau revendicări și motive serioase pentru acțiune, conflictul care a avut loc a fost mai degrabă de natură constituțională decât legat de mijloacele de subzistență, fiind provocat nu de sărăcie, ci de încercarea seniorului de a încălca cutuma, sau de a introduce schimbări fără a obține mai întâi consimțământul iobagilor. În replică, iobagii puteau insista ca obligațiile lor să fie fixate, de preferință prin lege; sau, într-un mod mai radical, puteau spera să fie eliberați de sub controlul seniorial și să devină țărani ai statului.[222]

Zvonurile referitoare la emancipare circulau în Rusia încă din 1761, când a urcat la tron Petru al III-lea, iar apoi au ieșit la suprafață ori de câte ori a fost înscăunat un nou țar.[223] Cu toate acestea, iobăgia din Rusia a fost aproape ultimul dintre regimurile de aservire abolite, supraviețuind în pofida exemplelor date de guvernele Habsburgilor și Hohenzollernilor, în 1807, respectiv 1781. Totuși, cu mult timp înainte de 1861, guvernul rus aprobase emancipări în cadrul Imperiului, atât în provinciile baltice, cât și în unele dintre teritoriile poloneze. În provinciile baltice, a acceptat în cele din urmă o inițiativă a nobililor din Kurlanda, Livonia și Estonia, confirmată de Dietele locale, dominate de nobili, între 1805 și 1817. Pe nobilii aceștia i-a determinat să acționeze ceea ce se petrecuse în vest în timpul perioadei revoluționare, ca și teama față de o revoluție țărănească. Politica de recompensare a iobagilor cu proprietăți ereditare recunoscute legal a lăsat loc uneia prin care erau răsplătiți cu emanciparea, dar nu mai primeau drepturi de proprietate.[224] Mai mult, atunci când Ducatul Varșoviei, creație a lui Napoleon, a intrat sub stăpânirea țarului în 1815, decretele napoleoniene din 1807 – care îi eliberaseră pe iobagi permițându-le în același timp seniorilor să păstreze proprietatea asupra pământului – au fost menținute, de vreme ce le ofereau nobililor ceea ce doreau.[225] Așadar, atunci când delibera în privința iobăgiei, la mijlocul secolului al XIX-lea, guvernul rus avea o anumită experiență directă referitoare la emancipare. În plus, în primul deceniu al secolului al XIX-lea, se întorsese cu totul împotriva iobăgiei, mai întâi renunțând să o impună în teritoriile nou dobândite, mai ales în Finlanda și Basarabia, apoi punând capăt practicii prin care țăranii statului sau Coroanei erau aserviți, fiind dăruiți supușilor favoriți, și, în sfârșit, permițând nobililor să-și elibereze iobagii dacă doreau. Primele două măsuri au împiedicat extinderea iobăgiei în continuare, dar ultima a avut efecte neglijabile. Dintre cei aproximativ 10 milioane de iobagi, doar 150 000 au fost eliberați pe această cale,

în mare parte pentru că nobilii erau obligați să le acorde iobagilor pe care-i eliberau suficient pământ pentru a-și duce traiul ca țărani fermieri.[226]

În esență, abolirea iobăgiei din Rusia, ca și impunerea ei, a fost o inițiativă a guvernului, decisă pentru a servi interesele statului și implementată prin decret regal. Marcat de amintirea marilor războaie țărănești din secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, precum și de conștientizarea puterii țăranilor provocată de Revoluția Franceză, guvernul a luat mai în serios decât era nevoie tulburările din mediul rural de la începutul secolului al XIX-lea. Acestea s-au produs cu o frecvență mai mare decât marile răscoale țărănești din trecut, dar au avut o extindere mai mică. Guvernul era determinat să facă reforme și din cauza preocupării intense pentru poziția sa internațională, după înfrângerea din Războiul Crimeii.[227] În alte părți din Europa de Est, abolirea iobăgiei a fost acceptată de nobili deoarece guvernul era dornic să perpetueze sistemul seniorial, fapt ce le permitea să-și mențină statutul de seniori în centrul codului lor social și al tradiționalei lor *raison d'être*. În Rusia a fost aplicată o formă incompletă a acestei proceduri: potrivit decretului de emancipare din 1861, țăranilor li se îngăduia să părăsească sistemul seniorial și să devină liberi doar cu asentimentul seniorului, aceasta până în 1881, când eliberarea a devenit obligatorie pentru toți iobagii.[228] Pentru nobilii ruși era atractiv aranjamentul prin care li se acorda o suprafață considerabilă de pământ, precum și o compensație pentru terenurile care intrau acum în proprietatea legală a fostelor comunități de iobagi.[229] A durat mult până au fost aplicate toate aceste reglementări, deoarece guvernul s-a hotărât cu greu. Începând cu 1840 a acceptat că „iobăgia... este un rău“ și că „starea actuală de lucruri nu poate continua pentru totdeauna“, dar, speriat să nu dezmembreze societatea și să nu dezlănțuie masele, a căutat o „tranziție treptată spre o nouă stare de lucruri“ care era cu neputință de realizat.[230] Drept urmare, a ajuns să fie privit ca un dinozaur de celelalte mari puteri. Brusc, în 1861, a decis să elimine o parte a vechiului regim pentru a salva restul: iobăgia a fost abolită pentru a se prezerva societatea țărănească, nobilimea și monarhia absolută.

10

Sclavia islamică

Africa și Asia

La începutul epocii moderne, războiul prelungit dintre Imperiul Habsburgic și cel Otoman a adus față în față două sisteme de servitute, unul bazat pe iobăgie, celălalt pe sclavie. Pentru Habsburgi, iobăgia furniza impozite și trupe; pentru otomani, sclavia oferea conducători militari și trupe profesioniste de elită. Dependența ambelor părți față de servitute sublinia importanța ei istorică, de vreme ce lupta epopeică dintre cele două puteri a determinat soarta creștinătății latine din acea perioadă. După ce au cucerit Constantinopolul în 1453, în următorul secol turcii otomani au anexat complet Balcanii, au pus stăpânire pe o treime din Ungaria și chiar au ajuns să amenințe Viena. Conduse de sclavi și întărite de sclavi extrem de bine antrenați, armatele lor s-au dovedit aproape de neînvins. Așadar, sclavia modernă avea capacitatea de a genera nu doar o avuție enormă, prin sistemul de plantații din Lumea Nouă, ci și o putere enormă, prin regimul de sclavie militară din Imperiul Otoman.

Sistemul otoman de sclavie nu era unic, dar era tipic pentru servitutea din lumea islamică. În anumite privințe fundamentale, sclavia islamică avea multe lucruri în comun cu sclavia creștină din Lumea Nouă. În ambele cazuri, majoritatea sclavilor se aflau în proprietate privată, lucrând ca servitori, meșteșugari, hamali și muncitori agricoli.[1] Din punct de vedere juridic, nu aveau altă identitate decât aceea de proprietate a stăpânului. E adevărat, legea îi recunoștea ca persoane, dar îi definea ca bunuri de care proprietarul putea dispune după bunul plac.[2] Statutul de sclav era considerat degradant, indiferent de avantajele pe care le conferea.[3] De obicei, sclavii erau străini, dezrădăcinați din alte societăți. Pentru a fi menținuți în număr suficient, erau necesare comerțul cu sclavi și un proces continuu de înrobire. Asemenea creștinilor, musulmanii se opuneau înrobirii coreligionarilor, dar nu permiteau eliberarea automată a sclavilor convertiți la Islam.[4] În sfârșit, chiar dacă dețineau puține drepturi legale, sclavii din ambele sisteme se puteau bucura de drepturi și libertăți stabilite prin cutumă, fiind astfel încurajați să fie supuși și să muncească mai eficient.

Dar aceste similarități constituie doar un cadru al tabloului, deoarece sclavia islamică se deosebea de cea din Lumea Nouă în câteva privințe esențiale. Deși se întâlnea frecvent în America, sclavia de pe plantații lipsea practic din lumea islamică. Plantațiile lucrate de sclavi – pe care se cultivau, de exemplu, bumbac în Egiptul superior în secolul al XIX-lea, sorg în valea mijlocie a Nigerului și cuișoare pe coasta de est a Africii, în Zanzibar și în împrejurimi – erau excepții și, în majoritate, au apărut târziu.[5] Sclavia din lumea islamică lua de obicei forma iobăgiei, în ceea ce privește agricultura, sclavilor fiindu-le atribuite mici ferme în schimbul muncii prestate sau dijmei plătite. Dar răspândirea largă a terenurilor cultivate de țărani liberi arăta că iobăgia aceasta se întâlnea mult mai rar decât în Europa de Est. Sclavia islamică era un fenomen mai degrabă urban, în care sclavii profitau de pe urma vieții la oraș câștigând bani ca negustori mărunți, hamali și meșteșugari.[6]

Sclavii au fost înrolați în armată în Lumea Nouă, mai ales în Războiul de Independență american, în coloniile britanice din Caraibe în timpul războaielor napoleoniene și în Războiul Civil american.[7] Dar nu exista echivalent pentru sclavia militară islamică, sistem în care sclavii erau instruiți atent pentru a constitui o elită conducătoare. În vreme ce clasele superioare din Lumea Nouă erau compuse exclusiv din oameni liberi, sclavii islamici puteau fi întâlniți la ambele extreme ale spectrului social. La vârf erau sclavii militari care, ca apropiați ai conducătorului, se bucurau de o putere și o avuție considerabile; la nivelul cel mai de jos erau sclavii muncitori deținuți de cetățeni, adesea săraci și lipsiți de putere. Un alt element care lipsea din Lumea Nouă, dar era foarte răspândit în întreaga lume islamică, era haremul de sclave. În rândul elitelor islamice formate din sclavi nu se numărau doar funcționarii oficiali și soldații însărcinați cu guvernarea și apărarea statului, ci și persoanele aservite care trebuiau să satisfacă nevoile sexuale ale stăpânului. Unele erau soții, altele – concubine. Și unele, și celelalte erau păzite de sclavii eunuci. Toate locuiau în harem, având posibilitatea de a exercita influență asupra stăpânului și de a se bucura, datorită averii lui, de un trai tihnit și luxos.[8]

Cererea constantă de concubine și servitori făcea ca negoțul cu sclavi înspre lumea islamică să fie oarecum diferit de acela din America. În cel din urmă caz, cererea de femei era mică, predominând tinerii bărbați, în timp ce în prima situație tinerele femei aveau prioritate. Această diferență se reflecta în preț, care era mai mare pentru femei în lumea islamică, după cum era mai mare pentru bărbați în Lumea Nouă.[9] În plus, instituția sclaviei militare privea ca prioritar importul de copii pentru a fi instruiți ca funcționari

oficiali, soldați și servitori, în timp ce sclavia de pe plantațiile din America avea nevoie de adulți capabili să muncească ore în șir pe câmp.

Elementul rasial crea o altă diferență între cele două sisteme. Albii erau aserviți în Lumea Nouă, dar ca slujitori, nu ca sclavi. În afară de câțiva indieni, sclavia era rezervată negrilor. În schimb, lumea islamică înrobea atât albi, cât și negri, cei dintâi fiind sclavi de elită în serviciul conducătorului și în harem, negrii fiind folosiți ca servitori și muncitori necalificați. Așadar, rasa contribuia la identificarea celor două extreme ale spectrului sclaviei islamice, dar nu și la distingerea persoanelor libere de cele lipsite de libertate.

În ambele lumi, sclavia suferea de o rată mare a pierderilor; dar, în timp ce în Lumea Nouă aceasta se datora mortalității ridicate și natalității scăzute, în lumea islamică manumisiunea era factorul cel mai important de reducere a numărului sclavilor.[10] Membrii elitelor de sclavi islamice aveau șanse mari de emancipare, fie ei înșiși ca răsplată pentru serviciile aduse, fie copiii lor, născuți în credința musulmană.[11] Din acest punct de vedere, sclavia islamică avea un caracter asimilator mult mai mare decât cea americană, deoarece sclavii, mai ales cei albi, se converteau adesea la cultura și religia stăpânilor lor musulmani și deveneau apoi, prin manumisiune, cetățeni liberi. Procesul de asimilare era stimulat, în afară de relațiile maritale stabilite cu sclavele, de presiunile exercitate în mod tradițional asupra sclavilor pentru a se converti la Islam, cuplate cu dorința lor de a se supune.[12] În Lumea Nouă, insistența stăpânilor de a-i primi pe sclavi în religia lor a apărut târziu, iar sclavii înșiși nu erau prea dornici să îmbrățișeze creștinismul. Totuși, lucrurile depind de regiunea studiată. În special în America spaniolă, unde atitudinea față de sclavie fusese influențată de practicile islamice maure, și unde sistemul plantațiilor era mai puțin dominant, manumisiunea era mai ușor de obținut decât în coloniile britanice din Caraibe sau pe continentul nord-american. Cu toate acestea, diferențele dintre sclavia din Lumea Nouă și cea islamică rămân semnificative, de vreme ce manumisiunile nu au fost niciodată la fel de frecvente în America spaniolă ca în lumea islamică, iar sclavia islamică a rămas esențial diferită de cea din Statele Unite deoarece a depins permanent de comerțul cu sclavi, în așa măsură încât, de la sfârșitul secolului al XIX-lea, a suferit crunt, întrucât măsurile diplomatice, morale și militare luate de Occident au reușit să oprească fluxul de sclavi; în schimb, în Statele Unite, capacitatea sclaviei de a atinge o creștere demografică naturală a anulat efectele sistării importurilor din Africa, din 1808.[13]

Mai trebuie remarcate încă două diferențe dintre sclavia islamică și cea americană. Sclavii islamici erau, de obicei, tratați mai puțin aspru decât cei

din Lumea Nouă, fapt comentat de călătorii europeni în secolul al XIX-lea. Astfel, John Lewis Burkhardt scria despre Egipt și Arabia: „Sclavia nu era înspăimântătoare decât prin nume“, iar Gustav Nachtigal, care a trăit cinci ani în Sudanul islamic și, la un moment dat în cursul călătoriei, a fost aproape de a fi înrobit, relata: „Peste tot, Islamul aduce cu el o administrare blândă a instituției sclaviei.“[14] Probabil că situația era legată de dreptul islamic și de regula potrivit căreia stăpânii trebuiau să-și trateze sclavii convertiți ca pe „oameni ai lui Dumnezeu, ca și tine“.[15] În mod cert, era legată de lipsa unei industrii a zahărului bazate pe mâna de lucru a sclavilor. De asemenea, faptul că sclavii islamici erau mai adesea folosiți la servicii, și nu în producție, a contribuit la ameliorarea condiției lor.[16]

Cealaltă diferență notabilă dintre sclavia islamică și cea din Lumea Nouă constă în longevitatea celei dintâi, care a fost practicată neîntrerupt din primele zile ale Califatului până în secolul al XX-lea. Tradiția a fost susținută de prescripțiile Coranului, de lipsa unei mișcări aboliționiste indigene și, până la sfârșitul secolului al XIX-lea, de aprovizionarea continuă cu sclavi din regiunile păgâne învecinate, cu o populație numeroasă, mai ales Africa și stepele din sudul Rusiei; jefuirea acestor zone se justifica etic prin pretextul Jihadului împotriva necredincioșilor, iar înrobirea popoarelor era considerată o cale de mântuire a sufletelor lor.[17]

Sclavia militară

Din secolul al IX-lea până în cel de-al XIX-lea, regimurile islamice au deținut adesea o elită de sclavi militari a căror funcțiune se întindea de la protejarea conducătorului până la guvernarea statului.[18] Se intra în această categorie prin înrobire, selectare atentă și instrucție militară.[19] În perioada ei de înflorire, indigenii erau excluși. Faptul acesta se aplica atât descendenților sclavilor din elită, cât și tuturor cetățenilor liberi. Drept urmare, membrii săi erau, în mod exclusiv, bărbați născuți în străinătate și cu o religie diferită de Islam.[20] Adesea erau recrutați încă din copilărie, deoarece se acorda o importanță deosebită instruirii riguroase și îndelungate. De preferință albi, au fost aleși, în decursul secolelor, din rândurile turcilor, slavilor, grecilor, armenilor, georgienilor și circazienilor.[21] Aparținând în majoritate conducătorului, erau sclavi publici, și nu privați.[22] Cu toate acestea, sclavii militari puteau fi deținuți și în proprietate privată, mai ales de către supușii obligați să ofere trupe conducătorului, cum erau, de pildă, cei din Imperiul Mughal din India sau, în secolul al XIX-lea, cei din regatul sudanez Bornu.[23]

Între cele mai semnificative exemple de sclavie militară din epoca modernă se numără sultanatul Delhi, care a dispărut în 1555, făcând loc Imperiului Mughal care, pe la sfârșitul secolului al XVII-lea stăpânea practic întreaga Indie, dar apoi s-a dezmembrat, la începutul secolului al XVIII-lea. Orientul Mijlociu era dominat de imperiile otoman și safavid; primul s-a extins asupra Africii de Nord, Balcanilor, Anatoliei, Armeniei și Arabiei în secolele al XV-lea și al XVI-lea și a supraviețuit până la Primul Război Mondial, iar cel de-al doilea a condus Persia între 1501 și 1732. Ambele posedau o instituție a sclaviei care servea unor scopuri atât civile, cât și militare, sistemul safavid dezvoltându-se ca o imitație a celui otoman.[24] Africa era dominată de două state islamice, Marocul și Egiptul. Egiptul și imperiul său sirian au căzut în mâinile turcilor otomani în 1517, dar și-au păstrat sistemul de sclavie sub stăpânirea otomană până la începutul secolului al XIX-lea. Africa centrală – mai ales savanele Sudanului – era dominată de statul islamic Songhai, de emiratele Fulani făcând parte din Imperiul Sokoto, de regatele islamice Dar Fur, Sinnar, Bornu, Bagirmi și Wadai. Toate dețineau un anumit sistem de sclavie militară, așa cum se întâmpla, probabil prin imitație, și cu unele regate războinice păgâne.[25] Șansa le-a surâs sau le-a întors spatele acestor regimuri islamice, dar organizarea politică predominantă, până la împărțirea Africii de către europeni în ultimele două decenii ale secolului al XIX-lea, a avut drept centru sclavia militară. Numărul și mărimea acestor regimuri islamice din Africa și Asia, asociate cu înclinația lor de a folosi soldații-sclavi, arată că sclavia militară nu era o practică locală ciudată, dezordonată, ci un aspect important al servituții moderne.[26]

O dată ce a fost stabilită ca instituție islamică – mai întâi în America de Nord, apoi în Spania maură și sub Califat – sclavia militară a continuat să fie folosită deoarece era apreciată ca un mijloc tradițional, devenit familiar. Dar putea sluji și unui scop politic foarte util, furnizând un instrument de putere militară – atât pentru cuceririle străine, cât și pentru împiedicarea răsturnării dinastiei – mult mai eficient decât trupele adunate de triburile din Africa și Asia ori armatele feudale din Europa. Mai mult, ca soldați profesioniști, sclavii militari le erau mult superiori mercenarilor, iar ca modalitate de guvernare imperială nu aveau pereche. Atunci când funcționa bine, sclavia militară le oferea conducătorilor un mijloc fără egal de a-și controla proprii supuși și de a învinge puterile străine.[27] Totuși, instituția sclaviei militare era rareori suficientă pentru a furniza singură soldați armatelor conducătorului sau funcționari guvernului. Interesele indigene rămâneau, de obicei, o parte integrantă a organizării politice. Sclavia militară nu era un sistem

complet de guvernare, dar oferea o modalitate de impunere într-un regim mai larg care permitea un anumit rol politic sau militar elitelor indigene. Alteori, furniza un sistem de conducere care, în practică, le îngăduia comunităților locale să se autoguverneze.[28]

Ca exemplu, safavizii au preluat controlul asupra Persiei la începutul secolului al XVI-lea, când au invadat-o cu ajutorul unei confederații de triburi turkmene, Qizilbash. Pe la sfârșitul secolului, șahii safavizi instituiseră un sistem de guvernare dotat cu o armată regulată de soldați-sclavi. Pe plan financiar și administrativ, sistemul se baza pe terenurile Coroanei, care erau administrate de sclavii palatului regal. Sclavia militară servea unui dublu scop: oferea un mijloc de combatere eficientă a agresiunii turcilor otomani, cu un instrument similar celui folosit de aceștia, și un mijloc de reducere a dependenței șahului față de Qizilbash. Dar introducerea ei nu a transformat organizarea politică, de vreme ce cavaleria Qizilbash a rămas un element important al armatei, și, în afara terenurilor Coroanei, șefii de trib turkmeni continuau să fie o parte esențială a guvernării locale. La fel, interesele persane au continuat să monopolizeze posturile funcționărești, furnizând de aceea personalul care conducea instituția musulmană și cancelaria.[29]

La cealaltă extremă se afla un sistem islamic de guvernare care nu se baza decât indirect pe sclavii militari. Acesta a apărut atunci când supușilor liberi li s-a permis să-și îndeplinească obligațiile militare față de conducător punându-i la dispoziție propriile trupe formate din sclavi. Spre deosebire de sultanatul Delhi pe care l-a înlocuit, Imperiul Mughal a fost guvernat prin intermediul unei clase de *mansahdari* liberi, dintre care unii erau nobili ereditari, deși mulți erau străini numiți de împărat. În schimbul serviciilor militare primeau *jagir*, dreptul de a colecta spre propria folosință impozite dintr-o anumită regiune. Cu aceste venituri, puteau angaja mercenari; totuși, adesea alegeau să întrețină sclavi militari.[30]

Între extremele safavidă și mughală se găseau sistemele de sclavie militară instituite, între secolele al XVI-lea și al XIX-lea, în sultanatele din savanele Africii centrale. Fiecare dintre aceste sultanate era un stat agresiv care înflorea de pe urma sclavilor luați ca prizonieri de război din regatele învecinate sau adunați în cursul vânătorilor de sclavi desfășurate în regiunile păgâne din sud. Sclavii erau o sursă de bogăție și putere: de bogăție, din cauza valorii lor în comerțul transsaharian; de putere, deoarece conducătorii îi puteau folosi pentru a trece peste interesul indigenilor, întrucât principiul dreptului prin naștere limita posibilitățile de alegere a ofițerilor și funcțio-

narilor. Dar bizuirea conducătorului pe sclavii militari nu a afectat niciodată fundamental organizarea politică indigenă, și nici nu a redus supușii la rolul de contribuabili. Astfel, dinastia Funj a condus regatul Sinnar de pe Nilul superior cu ajutorul funcționarilor sclavi, comandanților militari sclavi și al trupelor de sclavi, dar călătorul James Bruce greșea atunci când afirma, pe la 1770, că „sclavia din Sinnar este singura noblețe adevărată". Sub sultanul ereditar erau prinții ereditari, fiecare cu propria provincie împărțită în domenii senioriale ereditare. Regimul fiecărui prinț îl reproducea pe acela al sultanului, având în centru un castel în care locuia nu doar familia sa, ci și trupele formate din sclavi, precum și funcționarii sclavi. În plus, exista o nobilime ereditară a războinicilor călare, purtând armuri de zale. Mai mult, armatele sultanului erau alcătuite atât din oameni liberi, cât și din sclavi, incluzând o gardă de corp regulată formată din sclavi, unitățile de cavalerie furnizate de prinți (compuse din sclavi și războinici liberi) și luptătorii liberi furnizați de triburile nomade supuse.[31]

Fiecare dintre regatele din savană cuprindea o mulțime complexă de comunități, adesea cu propria afiliere tribală și deținând autonomie locală. De aceea, pentru a realiza legătura dintre ele și sultan era nevoie de anumite instrumente politice. Folosirea funcționarilor și a trupelor formate din sclavi, acționând în numele sultanului, era una dintre aceste modalități. În maniera extrem de sofisticată a Turciei otomane și a Persiei safavide, în regatul Keira din Dar Fur băieții sclavi erau instruiți într-o școală (*som*) situată la Curtea sultanului (*fashir*). În decursul timpului au devenit funcționari importanți ai Curții și comandanți militari. Dar la aceeași școală primeau aceeași educație și pajii liberi aduși din diferite triburi; aceștia, instruiți să manifeste loialitate și respect față de sultan, erau trimiși înapoi pentru a deveni conducători ai triburilor lor. Mai mult, la Curtea sultanului din Dar Fur se găseau deținători de titluri, între care unii erau liberi, pe când alții erau sclavi. Cei dintâi ajunseseră să constituie un grup ereditar, întreținut nu prin salarii, ci prin veniturile obținute de pe moșiile primite spre folosință de la sultan. În plus, sultanii din Dar Fur se implicau la nivel local prin intermediul unor inspectori desemnați să viziteze regiunile în calitate de reprezentanți ai sultanului. După cum relata Nachtigal, „orice funcționar, fie el sclav sau liber, putea fi numit în acest post". Ca și în Sinnar, regatul Dar Fur era împărțit în provincii ce puteau fi conduse de către sclavi sau deținătorii ereditari de titluri. La nivel districtual, administrația se afla în mâinile unui *shartay* care ocupa funcția în virtutea dreptului ereditar și guverna prin intermediul căpeteniilor libere ale satelor. Așadar, sistemul de guvernare

era un amestec de funcții, unele deținute prin dreptul ereditar, pentru altele făcându-se numiri. Cei numiți erau de obicei sclavi. La fel se întâmpla și în cadrul armatei. Această combinație de sclavi și oameni liberi a fost menținută datorită abilității cu care posesorii de titluri ereditare se opuneau sultanului ori de câte ori acesta dorea să încline balanța puterii în favoarea sa, bizuindu-se într-o măsură mai mare pe sclavi.[32] O lecție salutară a fost dată de soarta sultanului Abu'l-Qasim; la sfârșitul secolului al XVIII-lea, acesta a vrut să se bazeze doar pe trupele formate din sclavi și pe curtenii și guvernatorii sclavi, dar a fost dat jos de îndată.[33] Regatul Bornu era organizat în mod similar, cel puțin în secolul al XIX-lea, după ce dinastia Al-Kanemi a uzurpat tronul. Elementul aristocratic era reprezentat de *kogonas*, curteni cu legături locale puternice, care administrau fiefuri ale sultanului. O sursă de putere militară din rândurile oamenilor liberi erau războinicii călare (*furmas*) și cei pedeștri (*waladi*), întreținuți de *kogonas*. Dar, deși era dependent de *kogonas*, sultanul nu era lipsit de propriile modalități de acțiune, având la dispoziție sclavii de la curte, generali sclavi și o armată regulată alcătuită din sclavi. La rândul lor, *kogonas* acționau prin intermediul unor funcționari sclavi și al unor trupe de sclavi, așa cum făceau chiar și căpeteniile satelor.[34] Totuși, în fiecare dintre aceste exemple, sclavul militar nu reprezenta un substitut pentru soldatul liber, ci era folosit ca un instrument auxiliar, menit să-i ofere sultanului o modalitate de acțiune independentă, și, de asemenea, să reducă posibilitatea răsturnării dinastiei oferindu-i acces conducătorului la serviciile străinilor.

Neajunsurile sclaviei militare erau considerabile. Pentru a funcționa bine, avea nevoie de recrutări frecvente, fapt ce atrăgea după sine o politică de cucerire, sângele proaspăt fiind furnizat de prizonierii de război (prin înrobire) sau de teritoriile ocupate (prin plata unui tribut în sclavi). Adularea conducătorului inoculată prin instrucție era contracarată de *l'esprit de corps* generat de serviciul militar. Sclavii militari aveau tendința de a dobândi o loialitate de grup pe care conducătorul trebuia să o respecte, altfel, se putea confrunta cu o revoltă pe care n-ar fi putut-o stinge decât prin scuze și concesii. În loc să slujească drept o sursă de putere pentru conducător, sclavii militari îi puteau provoca ușor alungarea de pe tron, sau, cel puțin, puteau prelua controlul asupra politicilor guvernamentale.[35]

Un alt neajuns important al instituției sclaviei militare consta în dificultatea de a o menține în condiția originară, cu sclavi instruiți încă din copilărie să-l slujească doar pe conducător. Era absolut necesar să se recruteze copii de dincolo de granițele Islamului, iar fiii sclavilor militari să nu fie acceptați, deoarece riscau să fie corupți de interesele indigenilor. Uneori,

faptul acesta se putea realiza, dar se înțelege că nu pentru mult timp. Drept urmare, instituțiile sclaviei militare degenerau cu ușurință. Totuși, în perioada lor de înflorire, puteau acționa ca un instrument extraordinar de putere, după cum a demonstrat-o statul otoman la sfârșitul epocii medievale și începutul celei moderne.

Sistemul otoman

Nicăieri în lumea islamică nu a existat o instituție de sclavie militară cu o organizare atât de sofisticată, cu un scop atât de cuprinzător, cu un impact atât de eficace. După ce a fost constituită, în maniera cunoscută – ca gardă de corp, extinsă în cele din urmă pentru a forma o armată regulată, profesionistă – sclavia militară otomană a suferit două schimbări esențiale, legate una de cealaltă la sfârșitul secolului al XV-lea.[36] După ce a ocupat Constantinopolul în 1453 și l-a transformat în Istanbul – capitala imperiului său – sultanul Mohamed al II-lea a stabilit aici Școala Palatului, unde aveau să-i fie instruiți sclavii. În același timp, a început să numească sclavi în funcții importante în administrația centrală și cea a provinciilor.[37] În mod semnificativ, postul imediat următor sultanului, marele vizirat, a fost transferat din mâinile unei persoane libere, născute în Turcia, în cele ale unui sclav. Măsura nu era temporară: sclavii au continuat să dețină această funcție în următoarele trei secole.[38] Mai mult, pe la începutul secolului al XVI-lea, ofițerii de frunte ai imperiului – *sancaķ bey, beylerbey*, vizirul central și cei provinciali, comandanții armatei regulate – erau aproape cu toții sclavi, instruiți cu meticulozitate pentru ocuparea acestor posturi la Școala Palatului.[39]

Recrutarea pentru Școala Palatului se făcea în principal prin înrolarea băieților albi (*devshirme*). Pe aceștia, guvernul otoman îi lua din regiunile creștine ale imperiului, aflate în cea mai mare parte în Balcani. Aduși la Istanbul, băieții înrobiți erau convertiți la religia musulmană, circumciși și supuși unor teste de aptitudini. Apoi, erau separați într-un contingent destinat instruirii pentru administrație și un altul ce avea să furnizeze trupele infanteriei regulate (ieniceri). Cel de-al doilea contingent era lăsat în seama fermierilor turci din Anatolia; membrii lui lucrau pentru aceștia și învățau de la ei limba și obiceiurile turcești. După șapte ani, erau rechemați în capitală.[40] Intrând în rândul novicilor, trebuiau să petreacă încă șapte ani muncind în palat și în împrejurimile acestuia, până când, în sfârșit, erau înrolați ca ieniceri și erau încartiruiți în orașele importante ale imperiului. Ca instrument special al sultanului, îi erau subordonați direct, nefiind supuși controlului administrației provinciale.[41]

Contingentul de ieniceri lua nouă zecimi din fiecare tribut. Până când își desăvârșeau instrucția, membrii săi erau tratați ca și sclavii din Lumea Nouă, doar că – diferență esențială – munca manuală necalificată pe care trebuia să o presteze nu se desfășura pe plantații. Cât despre restul de o zecime, educația lor și perspectivele de carieră erau total diferite. După ce petreceau până la opt ani în școlile pregătitoare, cei care nu se ridicau la nivelul cerut – adică majoritatea – erau distribuiți cavaleriei regulate (spahiii Porții), iar ceilalți intrau în serviciul palatului sultanului, urmând să fie instruiți timp de patru ani într-unul dintre colegiile vocaționale de acolo, sub supravegherea Eunucilor Albi. Cei care nu făceau față la colegiu erau trimiși tot la cavaleria obișnuită, dar erau răsplătiți cu salarii generoase și perspectiva promovării la comanda unor regimente importante. Absolvenții cu rezultate bune erau păstrați la palat. Toți erau destinați unor funcții înalte, unii în interiorul palatului, aflându-se astfel în apropierea sultanului și în centrul deciziilor politice, iar ceilalți în exterior, având posibilitatea de a deveni guvernatori de provincii și ofițeri de rang înalt în armata regulată.[42]

În această manieră, sclavii sultanului au ajuns să controleze nu doar treburile de la palat și armata regulată, ci și guvernul central și cele provinciale. În calitate de guvernatori provinciali (*beylerbey* și *sancaķ bey*), comandau cavaleria provincială neregulată, care era furnizată de timarioți, musulmani indigeni cărora li se permitea colectarea unor impozite (*tīmār*) fiind obligați, în schimb, să asigure unități de cavalerie de câte ori li se cerea.[43] Sclavii puteau pătrunde în această forță, deoarece sclavilor sultanului li se permitea să dobândească *tīmār*-uri, iar fiecare timariot trebuia să participe cu patru călăreți, care puteau fi proprii săi sclavi; dar musulmanii liberi au continuat să slujească în cavaleria provincială, uneori alegând *alay bey* din rândul oamenilor liberi, a căror funcție era de a ridica la arme cavaleria și de a o comanda sub ordinele sclavilor cu rang de *sancaķ bey*.[44]

De fapt, chiar și în perioada sa de înflorire, instituția sclaviei militare era implicată doar în anumite părți ale sistemului guvernamental. În afară de marele vizir, care supraveghea totul în numele sultanului, sclavii lipseau din sistemul de jurisdicție al musulmanilor din naștere. Așa cum palatul producea sclavii ce urmau să ocupe funcții publice, Ulemā (Instituția Musulmană) producea nu doar preoții, ci și funcționarii judecătorești – juriștii (muftii) și judecătorii (cadii) – pe care îi educa în același mod sistematic în care Școala Palatului își instruia ofițerii și funcționarii sclavi.[45] În timp ce palatul își recruta membrii din străinătate, prin tributul în sclavi, Ulemā își recruta membrii pe plan local, prin patronajul familial.[46] Alte două părți im-

portante ale administrației – vistieria, cu *defterdarii*, respectiv cancelaria, ai cărei funcționari se numeau *nishāngi* – făceau recrutări atât de la Ulemā, cât și de la palat. Astfel, sclavii apăreau ca oficial nu doar în domeniul purtătorilor de sabie, ci și în acela al mânuitorilor condeiului.[47]

Caracterul distinct al sistemului otoman de guvernare i-a făcut pe europenii din secolul al XVI-lea să-l compare cu propriile organizări politice aristocratice. În *Principele*, Machiavelli punea față în față guvernarea Franței, pe care o caracteriza drept condusă de prinț prin intermediul baronilor, și cea a turcilor otomani, pe care o prezenta ca fiind condusă de un prinț prin intermediul sclavilor. Ogier Ghiselin de Busbecq, ambasadorul imperial la Istanbul în timpul domniei lui Soliman Magnificul, remarca aceeași deosebire în *Scrisorile din Turcia*, afirmând că mijlocul esențial de guvernare din Europa era nobilimea, în vreme ce sultanul otoman își avea sclavii săi.[48] Dar aceste comparații sunt extrem de înșelătoare, în special pentru că sugerează că instituția sclaviei militare permitea guvernului otoman să taie orice legătură dintre stat și societate. În esență, sistemul socio-politic al otomanilor se baza pe separarea juridică a două grupuri sociale, conducătorii (*askarī*) și cei conduși (*re'āyā*), distincție asemănătoare cu aceea europeană, între nobilime și oameni de rând.[49] În ambele cazuri, scutirea de impozite reprezenta recompensa oferită grupului conducător în schimbul îndatoririlor oficiale și militare pe care i se cerea să le îndeplinească. Dar *askarī* constituiau un grup mult mai complicat decât nobilimea europeană. În cadrul lui se găsea (ca și în cel al nobilimii) un element ereditar, alcătuit din timarioți și familiile lor, care rămâneau *askarī* dacă nu erau redefiniți formal ca *re'āyā*. Același lucru era adevărat și pentru familiile oficialilor asociați cu Ulemâ. Dar și între *askarī* se afla un grup considerabil de membri „cu sânge proaspăt", recrutați din instituția sclaviei militare.[50] Faptul acesta însemna două lucruri: un influx mare de nou-veniți, recrutați prin sistemul tributului din Balcani și Rusia de sud, respectiv existența unui număr însemnat de sclavi care, departe de a fi în afara societății recunoscute, reprezentau o parte importantă a stratului ei superior. Mai mult, sclavia militară a otomanilor era în mod esențial un instrument imperial, permițând regimului să funcționeze cu o eficiență sporită. La nivel local și regional existau sisteme de autoguvernare pe care instituția sclaviei militare nu le-a afectat în nici un fel. În Anatolia, comunitățile stabile erau conduse de sfatul sătesc, iar cele nomade – de instituțiile tribale. La nivel regional și statal, conduceau șefii de trib sau aristocrații proprietari de pământ, în ambele cazuri prin drept ereditar; cei dintâi se aflau la guvernare, de exemplu, în Armenia, Kurdistan

și Albania, iar cei din urmă, în Transilvania, Ungaria, Muntenegru, Valahia și Moldova.[51]

Instituția otomană a sclaviei militare a fost subminată inexorabil de două fenomene: pe de o parte, turcii au reușit să pătrundă în rândurile ei; de cealaltă parte se afla modul în care sclavii militari puteau renunța la loialitatea față de sultan. Spre sfârșitul secolului al XVI-lea, mari părți ale armatei regulate, trupele de ieniceri și spahii ai Porții, nu mai erau alcătuite din sclavi recrutați și instruiți, fiind alcătuite în principal din musulmani liberi. Unii erau fii ai sclavilor militari, eliberați în virtutea faptului că erau musulmani din naștere. Aceasta se datora permisiunii acordate de Selim I (1512-1520) ienicerilor de a se căsători, urmată de permisiunea acordată acestora de Selim al II-lea (1566-1574) pentru a-și înrola fiii în corpurile de elită.[52] Alți recruți liberi erau obținuți dintre indigeni, cărora li s-a îngăduit să intre în număr mare în rândurile ienicerilor în ultimele două decenii ale secolului al XVI-lea.[53] Apoi, la începutul secolului al XVII-lea, Murad I (1623-1640) a suspendat în Balcani tributul, care fusese anterior o sursă importantă de sclavi pentru armata regulată.[54] Mai mult, cavaleria provincială a decăzut la începutul secolului al XVII-lea, ca urmare a inflației care a devalorizat veniturile fixe ale timarioților, astfel încât aceștia nu-și mai permiteau să slujească în armată, și datorită politicii guvernului de a le impune timarioților impozite agricole, folosindu-i, așadar, mai degrabă ca pe o sursă de venit decât ca pe una de servicii militare. Întrucât armata regulată continua să se extindă, aprovizionarea insuficientă cu noi sclavi l-a obligat pe sultan să se îndrepte spre supușii săi.[55] Astfel, baza instituției sclaviei militare a încetat să mai fie reprezentată de sclavi, iar garnizoanele de ieniceri au ajuns să fie deservite de populația locală.[56]

După stoparea luării de tribut din Balcani, Școala Palatului a trebuit să caute elevi în altă parte; dar, cu câtva timp înainte de aceasta, și cel puțin din ultimii ani de domnie ai lui Soliman Magnificul (1520-1566), erau primiți și fii de sclavi, precum și fii ai supușilor liberi.[57] Ei se prezentau ca sclavi ai sultanului, dar nu era decât un semn de înfumurare al Curții, pe care îl acceptau cu bucurie din cauza recompenselor pe care le antrena. Practica de a se pretinde drept sclav al sultanului avea o istorie foarte îndelungată. Existența ei în 1480 a fost dezvăluită de un schimb pompos de cuvinte între ducele de Savoia și un oficial otoman. Întrebat de duce: „Care e statutul tău? Ești un *kul* [sclav, sau slujitor] al sultanului?“, acesta a răspuns: „Da.“ Dar atunci când a fost întrebat: „De ce neam ești?“, a răspuns: „Sunt turc.“ Nedumerit, ducele a remarcat corect: „Un turc nu poate fi *kul* al sultanului.“ În replică,

oficialul a spus: „Excelența Voastră are dreptate. Dar sunt fiul unui *kul*: mănânc din pâinea sultanului, astfel că mă consider ca un *kul* al său."[58] La sfârșitul secolului al XVI-lea și începutul celui de-al XVII-lea, această formă de afectare a sclaviei a devenit o practică obișnuită. În mod sigur, a avut un efect puternic asupra cavaleriei de gardă, care era recrutată în mod tradițional de la Școala Palatului.[59] Dar ce efect a avut asupra deținătorilor celor mai înalte funcții? În cursul secolului al XVIII-lea, postul de mare vizir a revenit iarăși turcilor, însă la începutul secolului al XIX-lea, după cum au remarcat călătorii europeni, sclavii predominau încă în funcțiile înalte. Adolphus Slade relata pe la 1830 că patru din cinci miniștri ai sultanului erau sclavi autentici, și, în opinia sa, tot aceasta era proporția guvernatorilor provinciali.[60]

După cum a mai arătat Slade, toți sclavii aflați în poziții înalte fuseseră inițial cumpărați. Întrucât nu era nevoie de un număr mare de sclavi pentru menținerea aspectului instituției sclaviei militare, aceasta reușise să supraviețuiască după încetarea înrolării băieților din Balcani. Totuși, în deceniul anterior cei trei stâlpi rămași ai sclaviei de elită fuseseră demolați: în 1826, sultanul a desființat ienicerii, a închis Școala Palatului în calitate de colegiu de pregătire pentru funcțiile guvernamentale și a desființat și gospodăria regală a sclavilor.[61] În decursul secolelor, controlul politic pe care l-au exercitat sclavii sultanului rezidase în influența exercitată de aceștia, nu doar ca membri ai armatei regulate și ca oficiali de frunte, ci și ca apropiați ai sultanului – care, la rândul lui, era în mod normal fiu și soț al unor sclave. Esențial pentru această asociere fusese haremul, cu soțiile, concubinele și eunucii, cu toții sclavi, pe care Soliman îl acceptase la palat în secolul al XVI-lea. Acum, în 1826, această asociere s-a destrămat.[62] Sclavia de elită a primit o lovitură finală o dată cu reformele din 1838-1839, când sultanul a renunțat la dreptul de a deține persoanele și proprietățile ofițerilor și oficialilor, înlăturând astfel o ultimă relicvă a sistemului sclaviei militare.[63]

Fapt notoriu, sclavii militari erau greu de manevrat. Date fiind politica expansionistă de cucerire și posibilitățile de a comite jafuri, cu toții o duceau destul de bine; dar, atunci când erau inactivi și răsplătiți inadecvat, se puteau întoarce împotriva stăpânului asemenea unei bestii flămânde. Sclavii reușiseră chiar să înlăture de la putere dinastii domnitoare și să preia tronul pentru ei înșiși, așa cum s-a întâmplat în secolul al XIII-lea, în sultanatele Egipt și Delhi.[64] Nu aceasta a fost și soarta sultanilor otomani. Cu toate acestea, câțiva au fost înlăturați, în special Baiazid al II-lea în 1512 și Osman al II-lea în 1622. Alții au ajuns pe tron cu sprijinul sclavilor, în urma unor lupte dinastice pentru o succesiune care nu era determinată automat de regula

primului născut, și cu o abundență de moștenitori generată de practicarea poligamiei. Dacă nu erau împiedicați prin folosirea discretă a unui șnur de mătase, candidații foloseau sclavii pentru a duce un război pentru succesiune la moartea fiecărui sultan.[65]

Chiar și sultanii cuceritori puteau întâmpina o opoziție puternică din partea sclavilor militari. Așa i s-a întâmplat lui Selim I, a cărui campanie din Persia a fost terminată de ieniceri; aceștia au refuzat să meargă mai departe după victoria de la Caldiran din 1514. La fel au stat lucrurile și cu Soliman Magnificul, care a trebuit să ridice asediul Vienei în 1529, când ienicerii au cerut să plece acasă.[66] În esență, serviciile sclavilor militari trebuiau să fie cumpărate cu salarii generoase și sporuri consistente. Dar chiar și acestea s-au dovedit insuficiente la sfârșitul secolului al XVI-lea și începutul celui de-al XVII-lea, când devalorizarea monedelor le-a redus plata, făcându-i nedemni de încredere, nemulțumiți, susceptibili de a se revolta ușor și înclinați de a susține înlăturarea sultanului pentru a obține sumele plătite la urcarea pe tron a succesorului.[67] Soluția încercată de sultan a fost transformarea ienicerilor într-o armată formată din indigeni liberi, stopând luarea de tribut în sclavi din Balcani – sursa cea mai importantă de recruți – și primind în acest corp militar fiii liberi ai sclavilor, precum și numeroși turci. Soluția nu a avut efect în sensul dorit, de vreme ce ienicerii au continuat să protesteze răsturnându-și demonstrativ ibricele, până când ordinul a fost desființat în 1826.[68] Dar efectul ei asupra caracterului statului otoman a fost profund. Prin transformarea armatei regulate dintr-un corp de sclavi într-unul de oameni liberi, dependența guvernului de sclavie s-a redus considerabil.

Desigur, sclavia otomană nu consta doar în instituția sclaviei militare. În afară de sclavii publici, care îi slujeau pe sultan și oficialii de frunte la îndeplinirea sarcinilor militare și civile ale guvernării, exista un număr mult mai mare de sclavi privați, care lucrau ca servitori și muncitori. Mai mult, în unele perioade, mulți sclavi ai sultanului – de obicei, aceia care erau luați în război – erau așezați pe pământurile Coroanei pentru a lucra în agricultură ca dijmași. Aceștia erau asimilați rapid în rândurile țărănimii, adoptând credința musulmană, căsătorindu-se cu persoane libere și dobândind loturi de teren pe care le puteau lăsa moștenire.[69] Sclavii privați erau implicați și în agricultură, dar numai dacă țăranii fermieri își puteau permite să-i cumpere, iar prețul depindea de numărul de sclavi disponibili. Mai mult, în Anatolia secolului al XVI-lea, nevoia de a cumpăra sclavi privați era exclusă, deoarece, înainte de a intra în serviciul militar, ienicerii sultanului erau puși să muncească în agricultură. Dar această sursă de mână de lucru a dispărut

în secolul al XVII-lea, când ienicerii nu au mai fost recrutați prin înrobire.[70] Sclavii privați lucrau și ca meșteșugari în orașe, mai ales la producerea bunurilor de lux, fapt valabil și pentru ienicerii înrolați în perioadele când erau ținuți în rezervă.[71] Cei dintâi lucrau sub contracte de manumisiune și își puteau cumpăra libertatea producând o anumită cantitate de bunuri; cea de-a doua categorie a dispărut o dată cu extinderea corpului ienicerilor din secolul al XVI-lea, care nu a mai făcut necesară menținerea unei rezerve de sclavi.[72] Sclavii privați erau, în majoritate, angajați în serviciile domestice.[73] În timp ce statul acorda prioritate băieților albi, serviciul domestic a creat o cerere mare de fetițe negre.[74]

Ca peste tot în lumea islamică, sclavia privată și cea publică erau o etapă tranzitorie, datorită frecvenței cu care se acorda manumisiunea – în parte pentru dobândirea mântuirii, în parte pentru că sclavii eliberați erau dornici să rămână în serviciul stăpânului – și libertății conferite sclavilor născuți în credința musulmană.[75] Incidența ridicată a dezrobirilor a făcut ca negoțul cu sclavi să fie vital pentru continuarea sclaviei în Imperiul Otoman.[76] Astfel, stoparea acestui comerț a hotărât soarta sclaviei otomane. În interiorul imperiului nu s-a dezvoltat nici o mișcare aboliționistă, iar când acesta s-a prăbușit, în timpul Primului Război Mondial, sclavia a rămas încă o activitate legitimă, deși nu mai era practicată pe scară largă.[77]

Turcii obținuseră noi sclavi din trei surse principale. La început, erau recrutați ca prizonieri de război, a căror execuție era anulată în schimbul înrobirii și convertirii la credința musulmană.[78] Agresiunile externe ale turcilor otomani au asigurat un număr mare de sclavi din rândurile prizonierilor de război, nu doar în secolele al XV-lea și al XVI-lea, când repurtau victorii spectaculoase împotriva creștinilor și musulmanilor șiiți, ci și în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea: de exemplu, au fost luați 80 000 de sclavi în campania contra Vienei din 1683 și alți 50 000 în 1788, după înfrângerea austriecilor la Klausenberg.[79]

Captura de război a rămas un mijloc de recrutare a sclavilor până pe la 1830. Tot pe atunci se punea capăt unei alte surse vitale de sclavi. Din secolul al XV-lea, otomanii ceruseră tribut în sclavi de la unele părți ale imperiului lor și de la statele cliente. Astfel, sclavii fuseseră aduși nu doar din Balcani, ci și din Crimeea, Caucaz și Tunisia. Deși la înrolarea cu forța din Balcani s-a renunțat la începutul secolului al XVII-lea, celelalte tributuri au fost percepute până la sfârșitul secolului al XVIII-lea. Apoi, după ce Rusia a anexat Crimeea și Georgia, Tunisia a rămas singura sursă, care a fost închisă, la presiunile diplomatice ale Occidentului, în 1842.[80]

Spre sfârșitul secolului al XVIII-lea, achiziția privată devenise singura modalitate de a obține noi sclavi.[81] Vreme de secole, piața de sclavi fusese un furnizor important, o contragreutate esențială la eliberările individuale. În mare parte din secolul al XIX-lea, a furnizat noi sclavi cu o rată medie de 10 000 pe an.[82] Totuși, de pe la mijlocul secolului al XIX-lea cumpărarea de sclavi a devenit din ce în ce mai dificilă, datorită restricțiilor pe care guvernul otoman a fost obligat să le impună negoțului ca răspuns la presiunile britanicilor și francezilor, de care avea nevoie ca aliați.[83] În consecință, piața de sclavi din Istanbul a fost închisă în 1846, comerțul cu sclavi dinspre Golful Persic înspre Imperiul Otoman a fost scos în afara legii în 1847, importul de sclavi negri a fost interzis în 1857, iar cel de sclavi albi în 1908.[84] Ca urmare a creșterii prețului sclavilor, interdicțiile impuse asupra comerțului cu sclavi au limitat achiziționarea acestora la un segment din ce în ce mai redus al societății. Din cauza ratei mari a pierderilor provocate de manumisiunile frecvente și sporul natural practic nul, aceste interdicții au subminat serios practica sclaviei în imperiu, chiar și în lipsa unor obiecții morale ale indigenilor.[85]

Partea a III-a
Emanciparea și perioada ulterioară

11

Abolirea servituții în Europa și America

O comparație între respingerea iobăgiei și a sclaviei

Un eveniment major în istoria servituții moderne a fost sfârșitul simultan al sclaviei din Lumea Nouă și al iobăgiei europene. Deși ambele erau înfloritoare și practic neschimbate în 1765, după o sută de ani se aflau într-un stadiu terminal și, în cea mai mare parte, dispăruseră deja. În calitatea lor de sisteme acceptabile de forță de muncă, ambele au fost subminate de Iluminism care, dincolo de curentele conservatoare elitiste, de raționalismul ambivalent și ambiguitatea ironică, a creat un nou cod de valori stipulând că, în loc să concorde cu comportarea civilizată – așa cum ar sugera exemplele Romei și Greciei antice –, servitutea era o barbarie. În schimb, societățile libere erau prezentate ca fiind, *ipso facto*, rafinate și dezvoltate. Tot cu Iluminismul se asocia și o atitudine radical revizuită față de capitalism, promovată de fiziocrații francezi Turgot, Boncerf și Quesnay, de teoreticienii scoțieni ai economiei politice Hutcheson și Smith și de cameraliștii central-europeni von Justi și von Sonnenfels. Apreciind capitalismul ca o sursă de bogăție publică și privată, fericire și eficiență, ei contestau punctul de vedere tradițional, deținut atât de nobili, cât și de țărani, potrivit căruia capitalismul ar fi fost opera dăunătoare a negustorilor și cămătarilor lipsiți de scrupule preocupați de exploatarea restului societății. De acum, rentele

revizuibile și forța de muncă salarizată erau privite ca respectabile și raționale, în timp ce rentele fixate, proprietățile ereditare, munca obligatorie și sistemul seniorial de administrare a domeniilor erau respinse ca fiind lipsite de utilitate politică, socială și economică. Aceste idei iluministe erau susținute de prosperitatea regiunilor care le puseseră deja în practică: anume, părți ale Marii Britanii, ale nordului Franței, Țările de Jos și coloniile nord-americane din Noua Anglie.[1] Aceleași idei au fost propagate și de revoluțiile americană și franceză. Repudiind privilegiile diferențiate acordate de lege – axul cardanic al societății ierarhizate – și „despotismul", ele adăugau condamnării generale a servituții o apreciere sporită a egalității juridice și libertății politice.

Dar aceste noi atitudini nu erau suficiente prin ele însele pentru a pune capăt sclaviei din Lumea Nouă și iobăgiei din Europa. Stăpânii și seniorii luminați s-au apucat să-și elibereze supușii fiind influențați de cărțile citite, dar, pe ansamblu, efectul a fost minim; de fapt, nu diferea prea mult de capacitatea limitată a creștinismului din epoca modernă de a-i convinge pe proprietarii de iobagi și sclavi că manumisiunea trebuia acordată deoarece aceasta era calea spre mântuire. Inițiativele individuale ale proprietarilor au lăsat sistemul intact. Din acest punct de vedere, emancipările moderne s-au deosebit radical de cele din Evul Mediu. Pe atunci, mai întâi sclavia, și apoi iobăgia dispăruseră ca urmare a faptului că latifundiarii aleseseră să adopte noi politici de administrare a domeniilor. În mod diametral opus, sclavia din Lumea Nouă și iobăgia din estul Europei din epoca modernă și-au încetat existența printr-o serie de acte ale statului care, pur și simplu, le scoteau în afara legii. O astfel de forțare era necesară deoarece, chiar și spre mijlocul secolului al XIX-lea, ambele rămâneau extrem de utile ca sursă de bogăție și control social, și de aceea, din punctul de vedere al stăpânului și al seniorului, erau demne de a fi păstrate, indiferent cât de dubioase moralicește.

Iobăgia și sclavia au fost subminate la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul celui de-al XIX-lea nu doar de o schimbare a atitudinii în raport cu forța de muncă, ci și de modificarea situației acesteia din urmă. Apariția sclaviei și iobăgiei moderne se datorase penuriei de mână de lucru. Din acest motiv, agricultura comercială a devenit strâns asociată cu sistemele de muncă forțată, atât în Europa de Est, cât și în America. Dar pe la mijlocul secolului al XIX-lea situația mâinii de lucru suferise o schimbare fundamentală, întrucât creșterea populației din Europa și Asia, politicile de emancipare și migrația forței de muncă libere creaseră în aceste economii servile

perspectiva unei mâini de lucru salarizate suficiente. De aceea, operatorii comerciali aveau toate motivele să pună sub semnul întrebării dependența lor față de sistemele de muncă forțată, care, dintr-o varietate de cauze – reprobarea morală, costurile, ineficiența, problemele legate de control – deveniseră din ce în ce mai nesatisfăcătoare.

Violența a jucat un rol esențial în desființarea iobăgiei europene și a sclaviei din Lumea Nouă. În ambele cazuri, opoziția celor aserviți a fost insistentă și eficace, luând forma revoltelor, precum și a protestelor erozive, mai subtile, exprimate prin fugă și munca de proastă calitate. Astfel, răscoalele iobagilor din 1775 din Boemia și din 1846 în Galiția au fost factori majori ai dispariției iobăgiei din Imperiul Habsburgic, așa cum numeroasele revolte ce au avut loc în Rusia rurală la începutul secolului al XIX-lea au condus la emanciparea din 1861. La fel, revoltele sclavilor din Caraibe, mai ales în Haiti și Jamaica, au fost legate direct de emanciparea din imperiile coloniale francez și britanic. Lipsa de cooperare a aserviților a avut și ea un rol crucial în procesul de abolire: de exemplu, în timpul Războiului Civil American, când sclavii au subminat efortul de război din Sud refuzând să muncească sau fugind în statele unioniste, sau în deceniile opt și nouă ale secolului al XIX-lea, când sclavii din Cuba și Brazilia au fugit de pe plantații.[2] Mai mult, atât în epoca modernă, cât și în cea medievală, la sfârșitul iobăgiei a contribuit maniera neglijentă în care își îndeplineau iobagii obligațiile față de senior.

Elementul-cheie al desființării iobăgiei europene și sclaviei din Lumea Nouă a fost un popor înarmat care credea în misiunea sa antiaristocratică. În mod decisiv, armatele revoluționare ale Franței au impus respingerea iobăgiei în restul Europei: direct, prin cucerire și anexare, ca în Germania de vest și Țările de Jos, sau indirect, în următoarea jumătate de secol, dând exemplul reformelor agrare – în mare parte, opera contrarevoluției – în teritoriile stăpânite de Hohenzollerni, Romanovi și Habsburgi. Cu o forță la fel de mare, armatele unioniste au impus emanciparea sclavilor Sudului Statelor Unite pe la 1860. Dar punerea în practică a emancipării a fost adesea produsul secundar al unui conflict mai mare, în care una dintre părți a folosit în mod manipulator perspectiva libertății pentru a-și asigura anumite avantaje politice: așa s-a întâmplat în 1789 cu revoluționarii francezi, care au solicitat sprijinul țăranilor, sau cu aristocrația engleză, care a căutat să păstreze controlul asupra sistemului politic oferind unele concesii în fața presiunilor populare, cu Nordul, care încerca să zdrobească Sudul în Războiul Civil American, sau cu coloniile angajate în războaie de independență

națională, ca în America de Nord la sfârșitul secolului al XVIII-lea sau în America Spaniolă în secolul al XIX-lea.

Cu toate acestea, date fiind diferențele care existau între caracterul sclaviei din Lumea Nouă și cel al iobăgiei europene, cele două forme de servitute n-ar fi putut sfârși complet identic. Sclavia din Lumea Nouă a fost subminată de măsurile luate pentru stoparea comerțului transatlantic cu sclavi. Reducerea aprovizionării cu noi sclavi din Africa a dus la scumpirea mâinii de lucru aservite, crescând costurile de înlocuire. În Statele Unite, interzicerea comerțului extern cu sclavi din 1808 a fost contrabalansată de un intens comerț intern între vechile zone cultivatoare de tutun și orez și noua „centură a bumbacului", iar în Brazilia mutarea sclavilor din regiunea plantațiilor de trestie de zahăr din nord-est în cea cultivatoare de cafea din sud-est a slujit aceluiași scop, după ce comerțul cu sclavi din Africa a fost stopat în 1850. Totuși, în Caraibe și America Spaniolă, sporul natural redus al populației de sclavi existente, la care se adăuga acum problema lipsei înlocuitorilor, a provocat o scădere dramatică a mâinii de lucru aservite.

Deși iobăgia europeană și sclavia din Lumea Nouă au fost afectate în mod similar de creșterea disponibilului de forță de muncă liberă, motivele demografice pentru abolirea lor au fost diferite. Iobăgia nu fusese niciodată susținută în mod decisiv de un comerț cu iobagi. Cei dispăruți erau înlocuiți, în decursul timpului, prin reproducere naturală. De fapt, de la sfârșitul secolului al XVIII-lea, populațiile de iobagi au cunoscut o creștere spectaculoasă care, în asociere cu alți factori precum opoziția iobagilor, a pus sub semnul întrebării utilitatea iobăgiei, generând o masă de muncitori plătiți cu sume mici și posibili arendași. Dintr-o dată, era în interesul seniorului fie să-și lucreze moșia ca pe o fermă capitalistă – adică folosind mână de lucru plătită, nu munca obligatorie a țăranilor –, fie să se transforme într-un capitalist rentier și să transforme proprietățile în regim de aservire – cu rentele fixate și drepturile de moștenire care-i favorizau pe iobagi – în arende pe termen scurt, cu rente exorbitante, pentru a profita de pe urma concurenței pentru arende pe care o crease creșterea masivă a populației rurale. Întrucât foștii iobagi erau pregătiți să continue să efectueze munca pe care o prestaseră înainte, emanciparea din Europa a fost marcată de mai puține dificultăți decât cea din America. Acolo, nu doar foștii sclavi refuzau să mai muncească pe plantații, ci și albii, și din același motiv – această activitate era asociată cu sclavia.

Mai mult, presiunile sociale pentru desființarea iobăgiei europene și a sclaviei din Lumea Nouă au fost destul de diferite. Sprijinul popular a fost

important în ambele cazuri, dar a provenit din surse diferite și a avut cauze diferite. Mișcarea antisclavagistă a fost susținută de populația urbană. Având convingerea că sclavia reprezenta un rău, s-a manifestat prin petiții și demonstrații, cerând mai întâi interzicerea comerțului cu sclavi și apoi, când aceasta a fost promulgată, interzicerea sclaviei înseși. Un imbold puternic a venit din partea grupurilor religioase, în special a celor de quakeri, metodiști, baptiști, prezbiterieni și anglicani evangheliști. În schimb, iobagii trebuiau să se bizuie doar pe ei înșiși. În Occident, iobăgiei i se opunea credința protestantă conform căreia orice formă de aservire era împotriva legii lui Dumnezeu, de vreme ce Christos răscumpărase libertatea tuturor jertfindu-se pe sine – punct de vedere exprimat în articolul 3 al petiției de la Memmingen redactate în timpul Războiului Țărănesc German din 1525, precum și în articolul 16 al petiției formulate în cursul răscoalei conduse de Ket, în 1549. Mai mult, unele secte rusești, între care Vechii Credincioși, Dukhobortsy și Molokane se opuneau aservirii.[3] Dar nu s-a declanșat o cruciadă religioasă asemănătoare care să ceară desființarea iobăgiei. Grupurile urbane erau în cea mai mare parte indiferente, cu excepția împrejurărilor revoluționare, când au susținut reformele agrare ca modalitate de obținere a sprijinului țăranilor. În ținuturile de la frontiera răsăriteană, cazacii se comportaseră la fel în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea atunci când au luptat pentru a-și apăra libertățile împotriva abuzurilor guvernamentale.

Din cauza caracterelor deosebite ale iobăgiei europene și sclaviei din Lumea Nouă, atitudinile și acțiunile guvernelor au jucat un rol diferit în desființarea acestora. Întrucât iobagii aveau obligații față de stat, guvernele aveau un motiv puternic pentru a limita pretențiile seniorilor. Exista un conflict de interese perceptibil între rente și impozite pe de o parte, și munca obligatorie și serviciul militar de cealaltă parte. Guvernul era motivat să intervină de măsura în care aparatul și politicile de stat trebuiau să se bazeze pe impozitele, recruții și loialitatea țărănimii. Pe la sfârșitul secolului al XVIII-lea, această dependență era considerabilă, deoarece întreținerea mașinăriei statului a devenit din ce în ce mai scumpă datorită dezvoltării birocrațiilor profesioniste și a armatelor regulate, precum și costurilor crescânde ale războaielor. În replică, determinate în special de considerații politice, guvernele au hotărât să abolească iobăgia. Cu sclavia lucrurile stăteau oarecum diferit, pur și simplu pentru că sclavii nu erau supuși ai statului și de aceea, în afară de faptul că datorau ascultare, nu aveau nici un fel de obligații politice. Din acest motiv, direcția înspre emanciparea sclavilor a fost impusă de societate asupra guvernului, și nu invers, spre deosebire de cazul emancipării iobagilor.

În sfârşit, emanciparea iobagilor nu a afectat negativ profitabilitatea agriculturii, în timp ce aceea a sclavilor a transformat, cel mai adesea, o perioadă de prosperitate agricolă într-una de declin economic. Mai mult, emanciparea iobagilor a condus frecvent la proletarizare, întrucât seniorii au mărit fermele ţăranilor pentru a extinde suprafaţa cultivată direct, transformându-şi de fapt moşiile în plantaţii lucrate de forţă de muncă angajată, în scopuri pur comerciale. În schimb, emanciparea sclavilor a acţionat adesea împotriva plantaţiilor şi a dus la înlocuirea parţială a acestora cu ferme ţărăneşti sau ferme comerciale de mici dimensiuni. Nedorind să lucreze ca muncitori necalificaţi pe plantaţii, foştii sclavi optau frecvent pentru micile proprietăţi agricole în care s-au împărţit domeniile ce nu mai puteau funcţiona în maniera caracteristică plantaţiilor; aşa s-a întâmplat în Haiti, Jamaica, Trinidad, insulele Windward, Guadelupa, Sudul Statelor Unite, Cuba şi Brazilia.

După toate aparenţele, nici sclavii, nici iobagii nu au obţinut prea multe avantaje materiale de pe urma emancipării. În cazul foştilor iobagi, creşterea rapidă a populaţiei a provocat divizarea micilor proprietăţi, mărirea rentelor pe terenurile arendate şi scăderea salariilor din agricultură, eliminând astfel câştigurile generate de convertirea arendei în regim de aservire (*tenancy*) în arendă în regim de libertate (*freehold*). Pentru foştii sclavi, problema consta în supravieţuirea în societăţi marcate de rasismul albilor.[4]

Emanciparea iobagilor europeni

Într-un studiu pe drept cuvânt celebru, *Sfârşitul Vechii Ordini în Europa rurală*, Jerome Blum propunea o teză privind emanciparea iobagilor care desconsidera în mod provocator factorii recunoscuţi de obicei – impactul Revoluţiei Franceze, răscoalele ţărăneşti, creşterea populaţiei şi capitalismul burghez – subliniind în schimb abilitatea cu care monarhii absoluţi au trecut peste capul nobilimii.[5]

Nimeni nu ar putea pune la îndoială importanţa avută de absolutismul regal în desfiinţarea iobăgiei, mai ales dacă se au în vedere edictul habsburgic din 1781, care abolea iobăgia în Austria şi Boemia, cel emis de un Hohenzollern (Friedrich Wilhelm al III-lea) în 1807, prin care era abolită iobăgia în imperiul prusac, sau cel promulgat de un Romanov (Alexandru al II-lea) prin care se abolea iobăgia din Imperiul Rus. Dar întrebările esenţiale „cum?“ şi „de ce?“ aduc în discuţie o mulţime de alţi factori, în special pe aceia desconsideraţi de Blum: revoluţia, revoltele ţărăneşti, creşterea

populației și dorința nobililor de a accepta sfârșitul iobăgiei deoarece era în interesul lor. Mai mult, nu s-ar putea spune că monarhii absoluți au primit cu bucurie ideea emancipării. Mai degrabă, au fost forțați să o accepte din cauza înfrângerilor militare suferite. Un rol semnificativ în procesul de emancipare l-au jucat înfrângerea Austriei în Războiul de Șapte Ani, înfrângerea Prusiei de către Franța la Iena în 1806 și înfrângerea Rusiei de către Franța, Marea Britanie și Turcia în Războiul Crimeii, în 1854-1856. În fiecare caz, lovitura cumplită primită de mândria și onoarea monarhului, cuplată cu aprecierea realistă a țărănimii ca piatră de temelie a statului, au condus, în conformitate cu gândirea iluministă, la încercarea regelui de a ameliora condiția populației rurale, bazată pe înțelegerea faptului că, o dată eliberați și, de aceea, mai puțin vulnerabili la exploatarea seniorială, țăranii aveau să devină mai prosperi și, astfel, urmau să furnizeze mai multe impozite și trupe.

Procesul de emancipare a început în 1771 în Savoia. Până la izbucnirea Revoluției Franceze din 1789, iobăgia fusese interzisă în Austria-Boemia (1781), Baden (1783) și Danemarca (1788).[6] În fiecare caz, monarhia absolută a luat nobililor unele drepturi, dar nu le-a periclitat serios interesele. Încă de la început, absolutismul regal s-a bazat pe o alianță între Coroană și nobilime, iar emanciparea nu a provocat ruperea acestei legături. Dacă cedau iobagilor o parte din drepturile lor, nobilii le păstrau pe cele mai multe, în special privilegiile de castă și, dacă erau proprietari de pământ, drepturile seniorale. Preferința vechiului regim pentru nobili s-a menținut, permițându-le să ocupe funcțiile oficiale în stat și să exercite în continuare controlul asupra guvernării locale prin drepturile legate de proprietatea asupra pământului. Mai mult, nobilii aveau câteva motive temeinice pentru a accepta emanciparea. Inițial, iobăgia reprezentase o soluție la problema depopulării și a exacerbării acesteia prin migrația țăranilor. Scopul ei era menținerea unei populații suficiente pe moșie. Mai târziu, scopul a fost de a furniza mână de lucru pentru cultivarea domeniului, în contextul în care forța de muncă plătită era foarte rară. Spre sfârșitul secolului al XVIII-lea, aceste condiții dispăruseră. Întrucât erau mai mulți țărani dornici de a deveni arendași decât terenuri libere, iar acum erau disponibili numeroși muncitori lipsiți de pământ, iobăgia începea să nu-și mai aibă rostul. În plus, iobăgia avea neajunsuri evidente din punctul de vedere al seniorului, prin faptul că presupunea transmiterea ereditară a terenurilor și fixarea dijmelor și furniza adesea muncă de proastă calitate. O soluție pentru seniori a fost renunțarea la cultivarea domeniului propriu-zis; o alta a fost continuarea cultivării, în mod

încă și mai intens, cu muncitori plătiți, și extinderea domeniului pe seama terenurilor deținute de iobagi, care acum nu mai erau necesari ca forță de muncă. Lăsați în voia lor, nobilii au acționat lent în privința emancipării țăranilor, dar, presați de Coroană, nu aveau nici un motiv serios de a se opune.[7]

Un pas important spre abolirea iobăgiei a fost, fără îndoială, Revoluția Franceză, deoarece exemplul de reformă agrară pe care l-a oferit a fost nu doar eficace în Franța, dar și extrem de influent în restul Europei.[8] Un element central al Revoluției Franceze a fost programul de reformă agrară autorizat de Adunarea Națională pe 4 august 1789. Inspirat de ideile fiziocraților și de campania dusă de Voltaire împotriva sistemului de *mainmorte*, programul a fost aplicat în replică la revoltele țărănești desfășurate pe scară largă în primăvara dinainte. Scopul său era de a converti țărănimea militantă la cauza revoluționară. În afară de abolirea iobăgiei, regim de aservire care acum nu mai afecta decât provinciile de la granița răsăriteană a Franței, legislația din august propunea demolarea sistemului seniorial prin eliminarea drepturilor de jurisdicție ale proprietarilor de pământuri și transformarea țăranilor *censitaires* (moștenitori ai celor care dețineau terenuri în regim de aservire) în proprietari liberi. Trecerea de la un regim de proprietate la altul implica plata unei răscumpărări către foștii stăpâni. Dar condiția aceasta a întâmpinat opoziția țăranilor, care au refuzat să plătească și au continuat să se revolte, astfel că în 1793, într-o nouă încercare de a obține sprijinul țăranilor, răscumpărarea a fost abolită. De aceste reforme nu a beneficiat întreaga țărănime, deoarece aceia care arendau terenuri de pe domeniul propriu-zis rămâneau neprotejați, însă prin ele se oferea un nou tip de sistem agricol care îi atrăgea extraordinar pe țărani, fie ei liberi sau iobagi. Pentru cei din urmă, perspectiva de a primi nu doar statutul de oameni liberi, ci și terenuri în proprietate liberă reprezenta o ameliorare netă față de emancipările anterioare Revoluției Franceze, care lăsaseră pământul țăranilor în stăpânirea seniorilor.[9]

Nu există nici un motiv pentru a crede că o astfel de reformă radicală a fost, în prima fază, doar un răspuns la cererile țăranilor. Revoltele după care au apărut primele reforme – tulburările de la începutul anului 1789 – contestaseră unele aspecte ale sistemului seniorial, dar nu ceruseră abolirea lui completă, în mare parte deoarece comunitățile țărănești aveau mult de câștigat de pe urma perpetuării lui, mai ales prin proprietățile transmisibile ereditar, rentele fixate și drepturile de folosință comună. Totuși, atunci când li s-au oferit proprietăți libere în loc de *censives*, nu au mai avut de ce să obiecteze. Educată de legislația din 4 august să accepte demolarea sistemu-

lui seniorial, cheie de boltă a vechiului regim, țărănimea și-a adaptat rapid țelurile asigurându-se că, dacă se opunea plătirii răscumpărării, nu avea să pățească nimic.

În această manieră s-a creat o politică de reforme agrare care trebuie să fi fost în mare măsură pe placul țărănimii, dacă nu și pe placul seniorilor. A fost extinsă dincolo de granițele Franței, în teritoriile cucerite și ocupate de armatele revoluționare franceze. Până în 1815, nu fuseseră eliberați doar iobagii rămași în Europa occidentală, ci primiseră libertatea, și o dată cu ea și pământ, și societățile predominant iobage din unele părți ale Poloniei, ca rezultat al ocupării de către francezi a Țărilor de Jos și a statelor renane, urmată de crearea, de către Napoleon, a Regatului Westfaliei și Ducatului Varșoviei.[10] Impactul programului agrar francez s-a extins încă și mai mult, întrucât *les anciens régimes* supraviețuitoare au fost obligate să aplice reforme pentru a se menține la putere. Înfrânți de francezi în 1806, în anul următor Hohenzollernii au abolit iobăgia; amenințați de Napoleon, Romanovii au promulgat emanciparea iobagilor în Estonia, după ce nobilimea locală o propusese ca modalitate de pacificare a revoltelor țărănești, și apoi au extins această măsură la alte provincii baltice.[11]

După căderea lui Napoleon, *l'ancien régime*, restabilit, a anulat reformele agrare, dar procesul era departe de a se fi încheiat. Atitudinea față de iobăgie a guvernelor de la începutul secolului al XIX-lea a fost influențată de două politici de reformă agrară de bază: una le acorda simultan iobagilor statutul de oameni liberi și pământ în posesie liberă; cealaltă – aplicată prima dată în Austria-Boemia, înaintea Revoluției Franceze, și apoi în Prusia și provinciile baltice – elimina statutul de aservire, dar nu ameliora, în același timp, siguranța deținerii terenului de către iobagi. În Prusia, ca și în Austria-Boemia, țăranii eliberați rămâneau cu proprietățile lor de pe domeniul senioral; în provinciile baltice, aceștia au fost redefiniți ca arendași, indiferent dacă ocupau sau nu terenuri de pe domeniu, dar au rămas sub stăpânirea seniorilor. Astfel, menținerea sistemului senioral a furnizat nobilimii încă un motiv pentru a accepta abolirea iobăgiei.[12]

Procesul de emancipare a iobagilor a mai făcut un pas o dată cu izbucnirea unei noi revoluții. Coincidența dintre mișcările țărănești și revoluția politică din 1848 a contribuit la dezmembrarea completă a sistemului senioral. În acele împrejurări, guvernele revoluționare și cele conservatoare au fost constrânse să acționeze la fel. În consecință, contrarevoluția nu a putut reface ceea ce înlăturase revoluția. Pentru a fi pe placul țăranilor, sistemul senioral trebuia distrus, dar era necesar să se păstreze un echivalent

al drepturilor primite de aceștia pe domeniu.[13] Astfel, în teritoriile stăpânite de Habsburgi și Hohenzollerni, țăranii, care fuseseră emancipați cu mulți ani înainte, au primit în 1848 drepturi de posesie liberă asupra fermelor lor, în schimbul plătirii unei răscumpărări către foștii stăpâni. În mod excepțional în Ungaria, încercările de emancipare făcute de Habsburgi la sfârșitul secolului al XVIII-lea eșuaseră datorită opoziției nobilimii. Dar în 1848 nobilii unguri aveau nevoie de sprijinul țărănimii pentru rezistența lor naționalistă împotriva stăpânirii habsburgice, astfel că au aprobat emanciparea, ca și conferirea drepturilor de posesie liberă asupra pământului. Înfrângerea revoluției ungare de către forțele habsburgice nu a anulat aceste reforme agrare, ci a condus la confirmarea lor, întrucât guvernul habsburgic a aplicat aceeași politică pentru a convinge țărănimea să-i accepte ocârmuirea.[14]

Pe la 1855, iobăgia supraviețuia încă în Europa – cu un număr de peste 10 milioane de iobagi – dar era restrânsă la Rusia (incluzând Lituania) și Țările Române. În ambele cazuri, epoca revoluționară lăsase urme, iar acum întrebarea fundamentală nu era cum să se mențină iobăgia, ci în ce fel să fie desființată, cu rezultate optime. În Rusia, dezavantajele evidente ale iobăgiei – într-o lume europeană care o respinsese – au devenit încă și mai clare atunci când țăranii s-au răsculat în mod repetat după înfrângerea răsunătoare a Rusiei în Războiul Crimeii. Ținând cont de ceea ce se întâmplase deja, opțiunile disponibile guvernului rus erau limitate. Pentru a fi pe placul nobililor, cel mai bine ar fi fost să-i emancipeze pe iobagi fără să le acorde drepturi asupra pământului, dar guvernul era pe deplin conștient că această politică fusese aplicată deja, cu consecințe dezastruoase, în provinciile baltice, și, trăind cu amintirea marilor războaie țărănești din secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, nu-și putea permite să riște provocarea altor tulburări în mediul rural.[15] Și astfel, când înfrângerea militară părea să justifice reforma, a purces, în maniera revoluționară franceză, să abolească iobăgia și sistemul seniorial în același timp, oferind totuși nobilimii, în compensație, fie dreptul de a păstra sistemul seniorial dacă o dorea, fie, dacă alegea să renunțe la el, dreptul de a primi o răscumpărare, precum și porțiuni generoase de pădure și teren necultivat. Mai mult, emanciparea din 1861 s-a produs într-o perioadă de creștere rapidă a populației care le garanta nobililor posibilitatea de a plăti salarii mici și de a solicita rente mari.

Iobăgia europeană s-a desființat complet o dată cu adoptarea Legii Rurale în România, la 14 august 1864. În afară de faptul că era ultima țară din Europa care s-a debarasat de iobăgie, România fusese cea dintâi care a interzis aservirea personală (*Leibeigenschaft*), în 1746 în Valahia și în 1749

în Moldova. Scopul fusese acela de a-i atrage înapoi acasă pe țăranii care fugiseră de războiul din 1736-1739 dintre Rusia, Austria și Turcia, purtat în cea mai mare parte pe teritoriul valah. Totuși, iobăgia a rămas sub forma legării de moșie a iobagilor, care a fost autorizată prima dată în 1595, în replică la o altă perioadă de migrare a țăranilor.[16]

De pe la 1830, Valahia și Moldova fuseseră protectorate rusești, situație care a luat sfârșit în 1856, ca urmare a înfrângerii Rusiei în Războiul Crimeii. Iobagii români se implicaseră în revoluțiile de la 1848, dar nu obținuseră reforme agrare, deoarece trupele rusești și turcești intraseră în țară și restabiliseră ordinea. După aceea, reforma agrară a fost blocată de nobilii români, care au opus o rezistență eficace, atât în 1858, când presiunile internaționale incluseseră Țările Române într-un program de modernizare menit să constituie un stat-tampon independent și puternic între Rusia și Turcia, cât și în 1862, când adunarea națională a noului stat român, dominată de nobili, a respins planurile guvernului de ameliorare a condiției țăranilor. Răspunzător de sfârșitul regimului iobăgesc din România a fost principele recent ales, Alexandru Ioan Cuza. Acesta nu era atât un despot luminat, cât un membru al nobilimii mărunte care, studiind la Paris și participând la revoluția de la 1848 din Moldova, era un moștenitor al tradiției revoluționare franceze în privința reformelor agrare. Urmând exemplul lui Louis Napoléon, a acționat printr-o lovitură de stat în 1864, când a dizolvat adunarea națională ce se opunea schimbărilor. Apoi, printr-un plebiscit, și-a asigurat autoritatea de a guverna prin decrete, pe care a folosit-o – în maniera creată inițial de revoluționarii francezi de la 1790, și aplicată recent în Rusia – pentru a acorda țăranilor români nu doar statutul de oameni liberi, ci și drepturile de posesie liberă asupra pământurilor pe care le cultivau. Reforma a fost confirmată prin lege după constituirea unei noi adunări naționale mai puțin dominate de interesele nobililor.[17]

Așadar, desființarea iobăgiei din Europa a fost provocată de trei elemente ale vechii ordini, fiecare acționând pentru a-și apăra interesele în împrejurările tulburi ale revoluției și ale creșterii rapide a populației, fenomen care de-abia acum urma să fie atenuat prin urbanizare, industrializare sau emigrarea în America. Ideologia fundamentală își avea originile în Secolul Luminilor, fiind transmutată de Revoluția Franceză.[18] În primul rând, Coroana a acționat adesea prin politici formulate de miniștrii care erau nobili fără pământuri. Înaintea Revoluției Franceze, a procedat astfel pentru a dobândi o parte mai mare a surplusului țăranilor prin reducerea proporției obținute de nobili în calitate de proprietari de iobagi. De asemenea, simțea că statul

avea să devină mai puțin vulnerabil pe plan internațional dacă se baza pe o țărănime prosperă și nu era subminat de revoltele țărănești. Răspunsul părea să se găsească în abolirea iobăgiei. După Revoluția Franceză, monarhii au acționat pentru a evita o alianță între țărani și revoluționari, precum și pentru a moderniza vechiul regim. În al doilea rând, iobăgia a fost atacată de țăranii care se radicalizaseră din cauza foamei de pământ, opresiunii exercitate de latifundiari și zvonurilor de emancipare provenite din alte regiuni. Revoltele țărănești se dovediseră deja eficace în privința abolirii iobăgiei înainte de Revoluția Franceză, drept mărturie stând reacția Habsburgilor în Boemia și Austria. Au devenit încă și mai puternice în împrejurările revoluționare, când măsurile de reformă agrară erau privite ca mijloace esențiale de obținere a sprijinului popular. În plus, emanciparea putea fi promovată de către proprietarii de iobagi, de obicei nobili, care, ca lideri ai luptei naționaliste – de pildă, în Polonia împotriva consecințelor împărțirii țării, în Ungaria împotriva stăpânirii habsburgice – o puteau propune pentru a-și asigura susținerea țăranilor față de cauza lor sau, așa cum s-a întâmplat în provinciile baltice, pentru a îmbunătăți administrarea moșiilor. În alte ori, latifundiarii au fost atrași de acordurile generoase de emancipare, care le permiteau să-și păstreze drepturile senioriale în pofida desființării iobăgiei, sau le ofereau recompense consistente sub forma răscumpărării plătite de țăranii eliberați, ori le dădeau dreptul de a-i alunga pe țăranii eliberați de pe proprietățile lor. În general, au fost atrași de conștientizarea faptului că întreprinderile lor agricole puteau fi lucrate mai eficient cu forță de muncă angajată și că, în calitate de mari proprietari de pământuri, aveau de câștigat înlocuind regimul de aservire cu cel liber în ceea ce privea posesiunile țăranilor. Se poate dovedi că, deși sugerată de Iluminism și declanșată de revoluție, abolirea iobăgiei s-a datorat faptului că vechea ordine nu mai avea cu adevărat nevoie de ea.[19] După cum susținea Jerome Blum, burghezia capitalistă a influențat doar în mică măsură procesul de abolire. Revoluția industrială sau cea agricolă au avut efecte reduse, în mare parte pentru că, în terenurile în regim de aservire, industrializarea nu se produsese încă, în timp ce agricultura comercială apăruse cu sute de ani înainte, în strânsă legătură cu iobăgia. Cât despre revoluționarii burghezi care puneau sub semnul întrebării sistemul seniorial, aceștia erau de obicei profesioniști care susțineau reforma agrară din motive mai degrabă politice decât economice.[20]

Sfârșitul sclaviei din Lumea Nouă

Sclavia din Lumea Nouă a fost o altă victimă a revoluției, dar a demonstrat o capacitate remarcabilă de supraviețuire în fața condamnării morale și încercărilor de abolire. Aceasta nu s-a datorat doar utilității sale economice, ci și faptului că albii nu puteau accepta ușor că negrii nu erau, prin natură, diferiți de ei. În plus, respectul tradițional pentru drepturile de proprietate a avut rolul său. Ceea ce a susținut sclavia americană la începutul secolului al XIX-lea a fost cererea mare de zahăr și bumbac, consecință a urbanizării și industrializării statelor din nord-estul SUA și nord-vestul Europei. Pentru a satisface această cerere, comerțul cu sclavi a continuat să funcționeze, transportând peste 3 milioane de persoane din Africa. Alți 1 300 000 de sclavi erau cuprinși în comerțul intern din Statele Unite și Brazilia. La începutul secolului al XIX-lea, plantațiile lucrate de sclavi erau încă o afacere solidă și profitabilă, nu doar în „Sudul Profund", ci și în Cuba, Puerto Rico și Brazilia. Numărul sclavilor din America a crescut de la 3 la 6 milioane între 1800 și 1860. La fel, suprafața de pământ afectată plantațiilor s-a dublat, datorită extinderii sistemului în Statele Unite, Cuba și Brazilia.[21]

Sclavia a fost susținută și de dezvoltarea tardivă a mișcării antisclavagiste, precum și de moderația cererilor inițiale de reformă. Înainte de jumătatea secolului al XVIII-lea, protestele formulate de albi împotriva înrobirii erau rare, dar după acest moment sclavia a început să fie criticată de teoreticienii scoțieni ai economiei politice (în special George Wallace, Francis Hutcheson, Adam Smith și John Millar), în mod oarecum ambivalent de către Montesquieu și mai direct de către fiziocrații francezi. În *Spiritul legilor* (1748), Montesquieu afirmase că sclavia era în sine rea, deoarece nu le oferea nici sclavilor, nici stăpânilor posibilitatea de a se trata unii pe alții într-o manieră civilizată – sclavilor lipsindu-le „un motiv de virtute", stăpânii nefiind constrânși în vreun fel să-și limiteze cruzimea. El condamna sclavia și ca fiind nenaturală, deoarece contrazicea principiul conform căruia „toți oamenii s-au născut egali"; de aceea, în viziunea sa era străină tuturor sistemelor politice, în afara despotismului care-i trata pe oamenii liberi ca și când ar fi fost sclavi. Dar, în loc să susțină desființarea sclaviei, filozoful părea să sugereze că, în anumite împrejurări, aceasta putea fi justificată. Concentrându-se asupra sclaviei negrilor din America, a oferit chiar motive pentru menținerea ei. În sfârșit, nu propunea nici un alt remediu în afara reglementării atente.[22]

Folosind argumentul utilităţii, teoreticienii scoţieni ai economiei politice şi fiziocraţii francezi au arătat că, în comparaţie cu mâna de lucru liberă, sclavia nu era neapărat avantajoasă. Muncitorii plătiţi, susţineau ei, erau mai productivi decât sclavii, iar, din cauza mortalităţii ridicate şi calităţii proaste a muncii, mâna de lucru a sclavilor era mai scumpă. Toţi prezentau sclavia ca pe un mod de producţie primitiv, asociat mai degrabă cu barbaria decât cu civilizaţia. Aşadar, pe lângă obiecţia bazată pe eficienţa economică, mai exista o obiecţie de stil.[23] Dar aceste argumente nu au reuşit să-i facă pe proprietarii de sclavi să-şi schimbe atitudinea. La urma urmelor, aceştia ştiau că, în contra opiniilor academice rezervate, sclavia din America forma o parte integrantă a unui sistem agricol extrem de profitabil. Credinţa lor în mâna de lucru a sclavilor a fost confirmată de efectele dezastruoase pe care le-a avut emanciparea asupra economiilor din Santo Domingo (Haiti) la 1790 şi din Indiile de Vest britanice pe la 1830. De asemenea, ei erau conştienţi de condiţia mizeră a muncitorilor liberi din fabricile din Marea Britanie şi nordul Statelor Unite. În comparaţie cu ei, sclavii păreau că o duc bine.[24] Şi nu demonstrase exemplul Greciei şi Romei antice că sclavia şi civilizaţia puteau merge perfect mână în mână?

La sfârşitul secolului al XVIII-lea a apărut şi o obiecţie creştină la adresa sclaviei, pornind de la credinţa quakerilor că *toţi* oamenii sunt egali în faţa lui Dumnezeu, credinţă exprimată apoi, în deceniul al nouălea, şi de metodişti, prezbiterieni, evanghelişti anglicani şi unitarieni. Obiecţiile religioase prezentau sclavia ca pe un fenomen extrem de rău în sine, o pată cumplită pe cugetul celor care o practicau şi pe soarta naţiunilor care îi tolerau existenţa.[25] Opera esenţială era *Thoughts on Slavery* (Cugetări despre sclavie, 1774) de John Wesley, a cărei eficacitate s-a datorat, pe de o parte, experienţei personale (căci Wesley petrecuse mult timp în Georgia şi, dezvăluind faptul că albii erau la fel de capabili ca negrii să lucreze în căldura tropicală, punea serios la îndoială una dintre justificările principale ale sclaviei) şi, pe de altă parte, intensităţii atacului lansat.[26] Sclavia era prezentată ca fiind total necreştină, de vreme ce creştinii nu trebuiau să le facă *tuturor* celorlalţi decât ceea ce ar fi vrut să li se facă lor, dar era condamnată şi pe motive seculare. Lucrarea aproba opinia lui Blackstone, potrivit căreia justificarea clasică pentru înrobire – prin capturare în război, vânzare sau naştere – era „clădită pe temelii false“ şi conchidea că nici o formă de sclavie nu era „compatibilă cu vreo măsură de justiţie naturală“.[27] De asemenea, punea sclavia în lumina tradiţiei libertare engleze, proclamând: „libertatea este dreptul fiecărei făpturi umane... Să dăm libertatea tuturor celor cărora li se cuvine

ea: adică fiecărui fiu al omului, fiecărui posesor al naturii umane."[28] În plus, condamna comportarea negustorilor de sclavi și a plantatorilor ca fiind sălbatică.[29] În contrast cu obiecțiile Iluminismului, cele formulate de Wesley erau lipsite de echivoc. Mai mult, în mod simplu, dar inteligent, el a arătat că creștinismul se trădase pe sine: după ce eliberase eroic Europa de sclavia practicată de greci, romani și triburile germanice, acum o impusese, într-o manieră demnă de dispreț, asupra Americii.[30] În viziunea lui, singurul remediu era abandonarea sclaviei din Lumea Nouă; altfel, în ziua Judecății de Apoi, „marele Dumnezeu se va purta cu voi așa cum v-ați purtat voi [cu sclavii], și vă va cere tot sângele cu care v-ați pătat mâinile".[31]

Amploarea și intensitatea atacului lui Wesley la adresa sclaviei i-a îngăduit să influențeze atitudinea în privința gândirii iluministe. Faptul acesta a fost evident în impactul avut asupra unei alte critici extrem de influente, un scurt eseu intitulat „Sclavia africană în America", apărut în 1775 în „Pennsylvania Journal" și semnat „Dreptate și umanitate". Folosind expresia lui Wesley „hoți de oameni" pentru a condamna sclavia ca furt, eseul era în mod clar tributar acestuia. De asemenea, folosea argumentele sale pentru a dovedi că sclavia era străină de creștinism. Autorul era Thomas Paine, care pe atunci era ocupat cu implantarea tradiției libertare engleze în coloniile din America de Nord, în încercarea de a le convinge să se elibereze de sub stăpânirea Coroanei britanice. În același eseu, le punea americanilor o întrebare pertinentă: de vreme ce încercau să evite înrobirea, cum puteau justifica impunerea sclaviei asupra altora?[32] Rezultatul eseului a fost constituirea primei societăți antisclavagiste din lume, ce a avut loc la Philadelphia pe 14 aprilie 1775. Eficacitatea lucrării nu s-a limitat la atât, deoarece primul act de emancipare emis în Pennsylvania cinci ani mai târziu conținea un preambul bazat pe ea.[33]

Activată de aceste obiecții intelectuale și morale, în America de Nord și Marea Britanie s-a dezvoltat, pe la sfârșitul deceniului nouă al secolului al XVIII-lea, o mișcare antisclavagistă populară. Aceasta a devenit extrem de puternică în Marea Britanie unde, în 1791-1792, 400 000 de adulți – unul din unsprezece locuitori – au semnat petiții cerând Parlamentului interzicerea comerțului cu sclavi. În 1814, unul din opt adulți, 750 000 de semnături, au cerut guvernului să încheie la Congresul de la Viena un acord internațional privind stoparea comerțului cu sclavi, în timp ce în 1832-1833, Parlamentul a primit petiții semnate de 1,5 milioane de adulți – unul din șapte – pentru a desființa sclavia cu totul.[34] Fapt deloc surprinzător, antisclavagismul a avut un traseu mai sinuos și mai puțin eficace în Statele Unite.

În Sud, unde plantația lucrată de sclavi reprezenta în mod clar o sursă de mare bogăție, închiderea comerțului extern cu sclavi nu punea probleme, dată fiind capacitatea populației de a obține un spor demografic pozitiv; dar interzicerea sclaviei înseși era de neconceput, punct de vedere justificat, se credea, de accelerarea declinului economic pe care o generaseră emancipările din Caraibe. În Nord, combinația dintre gândirea iluministă și evanghelismul religios a dat naștere unui sentiment antisclavagist, așa cum se întâmplase și în Anglia. Dar mișcarea antisclavagistă din Statele Unite a întâmpinat obstacole importante – în special, totala sa incapacitate de a convinge Sudul și tendința Nordului de a acorda prioritate intereselor proprii.[35]

Reforma propusă de majoritatea acestor mișcări nu solicita abolirea imediată a sclaviei. Modul de atac inițial a fost pieziș, cerându-se mai întâi stoparea comerțului cu sclavi și ameliorarea tratamentului aplicat acestora. Se simțea că prima condiție avea să conducă la cea de-a doua. Dacă era luată cumva în considerare, emanciparea trebuia să fie treptată: urma să fie acordată copiilor sclavilor la împlinirea unei anumite vârste, și nu extinsă imediat la întreaga masă de sclavi. Eliminării complete a sclaviei i se opunea sentimentul, împărtășit de reformatori și plantatori, că sclavii nu erau pregătiți pentru eliberare. Întrucât erau priviți ca suboameni din cauza culorii pielii, se credea că, cel puțin pentru moment, le-ar fi fost mai bine să rămână aserviți. O altă problemă era faptul că nu aveau proprietăți. Se considera, cel puțin în Marea Britanie, că acordarea dreptului social la libertate acestor ființe ar fi fost la fel de periculoasă ca și acordarea de drepturi politice maselor de albi lipsiți de proprietate, mujicilor. De asemenea, calea spre abolire era blocată și de definirea legală a sclavilor ca bunuri aflate în proprietatea stăpânului. Astfel, emanciparea obligatorie ar fi încălcat drepturile de proprietate, fapt imoral și cu totul nedrept. Ofensa la adresa proprietății putea fi evitată, dar numai cu consimțământul deținătorului și cu plata unor compensații, proces lent și costisitor. De vreme ce, spre deosebire de iobagi, sclavii nu aveau șanse de a găsi mijloacele financiare pentru a se răscumpăra, banii ar fi trebuit să provină din impozite, iar aceasta era o altă chestiune spinoasă. Problema a fost rezolvată în cele din urmă, sclavii fiind obligați să se răscumpere prin muncă. Astfel, deși eliberați în 1880, sclavii cubanezi au trebuit să-și recompenseze stăpânii slujindu-i timp de încă șase ani. Sistemul cubanez *patronato* își avea echivalentul în cel englez de „ucenicie“ care în 1834 le impusese, la fel, celor eliberați o perioadă suplimentară de șase ani în serviciul foștilor stăpâni.

Ca și în cazul desființării iobăgiei, și în cel al abolirii sclaviei revoluția politică a jucat un rol crucial. Ideea că sclavia ar trebui eliminată complet

a fost impusă prima dată de Revoluția Americană și de impactul acesteia asupra statelor din nordul și centrul Uniunii. Îmbrățișând mesajul noii constituții și putând renunța la sclavie întrucât cetățenii lor nu-i vedeau decât o valoare limitată, toate aceste state au formulat politici de abolire între 1780 și 1804, așa cum au făcut și noile state din America Latină atunci când au respins stăpânirea spaniolă în secolul al XIX-lea.[36] Dar aceasta era, în mare parte, o chestiune americană. Cu excepția Spaniei, nu a avut aproape nici un efect asupra puterilor europene deținătoare de sclavi. Pentru a le convinge să interzică sclavia, conjuncția altor revoluții – franceză și haitiană – a fost de o importanță covârșitoare.

Republica Haiti a fost instituită în 1804. Anterior, fusese colonia Saint Domingue, posesiune franceză atașată coloniei Santo Domingo, aflată sub stăpânire spaniolă. În 1789, Saint Domingue era cea mai mare și mai productivă colonie din Caraibe, locuită de 500 000 de sclavi, 30 000 de albi și 28 000 persoane de culoare libere. Revoluția Franceză nu a generat cererea imediată a abolirii sclaviei, după cum nu a generat nici cererea de desființare a sclaviei. Aceste solicitări au fost impuse, una de presiunile populare ale răscoalelor țărănești din Franța, cealaltă de revolta sclavilor din Saint Domingue. Ultima a luat amploare în contextul conflictului dintre Adunarea Națională de la Paris și plantatorii regaliști din Saint Domingue, precum și dintre plantatori și persoanele de culoare libere de pe insulă care, stimulate de Revoluția Franceză, cereau aceleași drepturi civile ca și coloniștii albi. Revolta sclavilor a fost influențată clar de Revoluția Franceză, fapt evident în sloganul ei: „Ascultați glasul libertății care răsună în inimile tuturor." Au participat mii de sclavi care au asediat adunarea colonială din Le Cap și au efectuat raiduri pe plantații, ucigând plantatorii albi și supraveghetorii angajați de aceștia. În iunie 1793, în urma încercărilor englezilor și spaniolilor de a anexa Saint Domingue și acționând cu credința că securitatea coloniei era în mâinile sclavilor – de vreme ce își dovediseră deja eficacitatea militară –, comisarii revoluționari francezi din Saint Domingue le-au oferit arme și libertatea bandelor de rebeli, iar după o lună au decretat eliberarea tuturor sclavilor din colonie. Decretul a avut efectul dorit, menținând colonia sub stăpânire franceză. În aprilie 1794, conducătorul negrilor, Toussaint Louverture, care, eliberat anterior prin manumisiune, era acum el însuși proprietar de sclavi și monarhist, a devenit republican după ce a aflat că, pe 4 februarie, Convenția de la Paris decretase abolirea sclaviei în toate coloniile franceze. Rezultatul a fost un război de durată în Caraibe, în care guvernul revoluționar francez era aliat cu foștii sclavi, în timp ce forțele expediționare britanice îi sprijineau pe plantatori. Pe plan militar, strategia francezilor s-a

dovedit corectă. La începutul anului 1798, pozițiile militare ale britanicilor se prăbușiseră. Dar apoi, după ce-și asiguraseră controlul asupra posesiunii din Saint Domingue și celorlalte colonii, francezii au încercat să instaureze iarăși sclavia în 1802. Aceasta a declanșat o revoltă a negrilor împotriva stăpânirii coloniale, armatele rebele din Saint Domingue rupând banda albă din tricolor și luptând sub un stindard roșu și albastru, pe care inițialele R.F. (République Française) erau înlocuite de motoul „Libertate și Moarte". După ce alungase trupele britanice de pe insulă în 1798, acum, în 1803-1804, armata negrilor i-a înlăturat pe francezi.[37] În ianuarie 1804 a fost înființată Republica independentă Haiti, care a instituit iarăși emanciparea obținută prima dată cu un deceniu mai devreme și revocată în 1802. Această abolire a fost prima produsă într-o societate în care sclavia rămânea esențială pentru economie și a eliberat 80 la sută dintre sclavii ce trăiau în coloniile franceze din Caraibe.[38]

Așadar, în Haiti, emanciparea s-a datorat răsturnării unei revoluții cu tendințe conservatoare a albilor de către o revoluție radicală a negrilor. În restul coloniilor franceze din Caraibe, sclavia a fost reinstaurată și s-a menținut până la revoluția din 1848, când – din senin, dar probabil la amintirea emancipării revocate din 1793, și fără îndoială ca răspuns la tulburările declanșate de sclavi la auzul zvonurilor de eliberare iminentă – a fost emis un alt decret de emancipare, cu efecte imediate în Martinica, Guadelupa și Guyana Franceză. Până în iulie 1849, abolirea sclaviei căpătase un caracter formal în toate posesiunile franceze din Caraibe, foștii proprietari de sclavi primind o compensație generoasă reprezentând jumătate din valoarea fiecărui sclav. Emanciparea din Haiti și maniera violentă în care a fost obținută avuseseră ecou în toată regiunea, demonstrându-le clar plantatorilor ce puteau dobândi sclavii răsculați și arătându-le sclavilor că emanciparea completă era o posibilitate reală. Astfel, temerile și așteptările se situau pe un plan mai credibil. În Caraibe, un efect similar l-a avut și Revoluția franceză de la 1848. Întrucât zvonurile despre emanciparea acordată și cea iminentă au suscitat revolte ale sclavilor în Insulele Virgine Olandeze și insula daneză Sainte Croix – mișcări pe care plantatorii n-au reușit să le înăbușe – sclavia a fost abolită în încercarea de refacere a ordinii, acest tip de aservire continuând să existe, în Caraibe, doar în coloniile spaniole Cuba și Puerto Rico.[39]

Abolirea sclaviei din Caraibe a fost continuată de actul parlamentar din 1833 care scotea în afara legii sclavia din toate coloniile britanice. În Marea Britanie, mișcările antisclavagiste funcționau de acum de cincizeci de ani. În cea mai mare parte, subliniaseră nevoia de reforme, și nu neapărat emanciparea directă. Politica de susținere a stopării aprovizionării cu noi sclavi

din Africa se dovedise o reușită, ducând la adoptarea reglementării din 1807, care interzicea importul de sclavi africani în coloniile britanice, și la ajungerea la o decizie comună la Congresul de la Viena (1815) pentru condamnarea comerțului cu sclavi din Atlantic. Totuși, în această perioadă, ca reacție la politica de emancipare urmată de Franța revoluționară, eliberarea sclavilor era privită ca un concept extrem de periculos, ca și republicanismul, democrația și ateismul, astfel că putea fi acceptată doar atunci când se considera că e necesară pentru menținerea controlului aristocrației asupra sistemului politic. Punctul acesta de vedere a fost exprimat limpede de William Wilberforce, conducător britanic al mișcării antisclavagiste care, păstrând în minte sălbăticia asociată cu revoltele sclavilor, considera că sclavii nu erau încă „gata... să suporte emanciparea"; a dat acest răspuns atunci când s-a propus emanciparea treptată în timpul adoptării în Parlament a legii privind interzicerea comerțului cu sclavi, în 1807. Ca și mulți alții, Wilberforce credea că stoparea comerțului avea să rezolve problema sclaviei, obligându-i pe proprietari să aibă mai multă grijă de sclavii lor. Între timp, considera că, în pregătire pentru eliberare – spera că aveau să fie „transformați treptat într-o țărănime liberă" – sclavii trebuiau să aibă șansa de a se civiliza convertindu-se la creștinism, iar plantatorilor trebuia să li se amintească de îndatoririle lor creștine.[40]

Cu toate acestea, comerțul transatlantic cu sclavi a continuat să înflorească la începutul secolului al XIX-lea, permițându-le francezilor să-și aprovizioneze coloniile din Caraibe și ajutând Cuba și Brazilia să-și extindă plantațiile. Eșecul stopării comerțului nu numai că a menținut în viață mișcarea antisclavagistă, dar a făcut-o să urmeze alte politici. Astfel, în 1823, Wilberforce, lordul Brougham și alți vechi oponenți ai comerțului cu sclavi au constituit, alegându-i atent numele, Societatea pentru Temperarea și Abolirea Treptată a Stării de Sclavie în toate Dominioanele Britanice. Organizația intenționa să-i convingă pe proprietari să le acorde manumisiunea sclavilor vrednici, să reducă numărul orelor de muncă, mai ales duminica, să limiteze pedepsele corporale, să declare liberi toți copiii născuți de sclave și să sporească drepturile sclavilor. Dar, de îndată ce a fost formulată, această politică ameliorativă s-a confruntat cu cererea șocantă de emancipare imediată. Aceasta a fost lansată în pamfletul „Abolire imediată, nu treptată", redactat de Elizabeth Heyricke și susținut de grupuri de femei ultragiate de dezaprobarea cu care Wilberforce trata implicarea femeilor în mișcarea antisclavagistă.[41] În 1830, Societatea pentru Temperarea Sclaviei fusese înlocuită de Societatea Antisclavagistă, dedicată eliberării imediate a tuturor

sclavilor, și care, la începutul deceniului patru, avea mult mai mulți adepți decât mișcarea înrudită ce solicita extinderea concesiilor parlamentare.[42] Mișcarea cerând „emanciparea acum“ era sprijinită nu doar de revolta morală împotriva aristocrației plantatorilor, ci și de considerațiile practice potrivit cărora, dacă sclavii ar fi devenit muncitori salarizați, coloniile din Caraibe ar fi putut oferi o piață mai bună industriașilor britanici.

Emanciparea din coloniile britanice s-a produs după reforma electorală din 1832, care a făcut parlamentul mai sensibil la presiunile publice, dar a implicat concesii enorme acordate plantatorilor: o plată de compensație de 20 milioane de lire sterline, plus cerința ca sclavii să rămână legați de fostul stăpân și să muncească fără plată zece ore pe zi timp de încă șase ani.[43]

Dar ar fi o greșeală să se explice acordarea emancipării doar prin presiunile pașnice, termenii negociați și deliberările parlamentare. Revoltele sclavilor au jucat un rol esențial, mai ales cea din 1823 pe plantațiile de la est de râul Demerara din Guyana Britanică și, cea mai importantă dintre toate, revolta produsă de Crăciunul anului 1831 în vestul Jamaicăi – o mișcare uriașă implicând 20 000 de sclavi conduși de predicatorul baptist Sam Sharpe.[44] Mânia sclavilor era intensificată de credința că plantatorii le măreau normele de muncă în compensație pentru reducerea populației de sclavi provocată de interzicerea comerțului transatlantic. Din acest punct de vedere, se părea că abolirea comerțului cu sclavi avusese un efect diametral opus față de cel prezis de Wilberforce. Ceea ce i-a determinat pe sclavii jamaicani să treacă la acțiune directă – sclavii din Demerara fuseseră afectați în mod similar – a fost zvonul că la Londra se adoptaseră măsuri de ameliorare a sclaviei pe care plantatorii le ignorau cu bună știință. Impactul revoltei a fost atât de puternic, încât guvernul britanic a decis să elibereze sclavii, chiar dacă în aprilie 1831 declarase că aceasta „nu are nimic de-a face cu emanciparea imediată“.[45]

Deși aparent susținătorii interzicerii comerțului cu sclavi s-au înșelat imaginându-și că politica lor avea să amelioreze radical soarta sclavilor, cei care credeau că va submina sclavia, făcând regimurile sclavagiste mai greu de condus, erau aproape de realitate. Procesul de subminare a durat ceva timp, dar în Cuba (unde comerțul extern cu sclavi a fost interzis în 1867, iar sclavia a fost abolită în 1880), Brazilia (unde comerțul extern cu sclavi a luat sfârșit efectiv în 1851, iar sclavia a fost abolită în 1888) și Indiile de Vest britanice (unde comerțul extern cu sclavi a fost interzis în 1807, iar sclavia a fost abolită în 1834) stoparea comerțului transatlantic cu sclavi a pregătit, fără îndoială, sfârșitul sclaviei. Faptul acesta s-a datorat problemelor

legate de forța de muncă cu care se confruntau plantatorii, întrucât mortalitatea ridicată, fertilitatea redusă și manumisiunea au diminuat serios populația de sclavi.[46] Dar au existat și excepții. În Barbados, populația de sclavi a crescut între 1808 și 1830, de la 75 000 la 85 000, și, după toate probabilitățile, în Jamaica s-ar fi produs o creștere similară dacă sclavia nu ar fi fost scoasă în afara legii în 1832.[47] Din acest punct de vedere, actul de emancipare din 1833 a apărut într-un moment critic, punând capăt unui sistem care s-ar fi putut susține o dată ce populația de sclavi dobândise capacitatea de a se autoreproduce. Exact acest lucru s-a întâmplat în statele sclavagiste americane, unde stoparea comerțului transatlantic cu sclavi din 1808 a fost urmată de o creștere de patru ori a populației sclavilor. Mai mult, întrucât în Sudul Statelor Unite nu s-a impus nici o interdicție cu privire la comerțul intern cu sclavi, încetarea celui extern nu a avut nici un efect în pregătirea emancipării.

Dar, în timp ce sclavia a continuat să înflorească în statele sudice, diversele politici susținând emanciparea imediată sau treptată i-au limitat orizontul în restul Uniunii. După Revoluția Americană din deceniile opt și nouă ale secolului al XVIII-lea, și în conformitate cu preceptele ei de egalitate și libertate pentru „toți oamenii“, sclavia a fost scoasă în afara legii în Vermont și Massachusetts și exclusă din Teritoriile de Nord-Vest. De asemenea, a fost redusă treptat în Rhode Island, Connecticut, Pennsylvania, New York și New Jersey, prin intermediul unor legi care declarau liberi copiii născuți de sclave, cerându-le totuși să slujească stăpânului mamei până la vârsta de douăzeci și opt de ani.[48] Din punctul de vedere al guvernului, avantajul sistemului gradual de emancipare consta în faptul că nu mai trebuia să ofere compensații proprietarilor de sclavi. Din punctul de vedere al acestora din urmă, era convenabil pentru că le permitea să păstreze un timp îndelungat forța de muncă a celor eliberați prin naștere. Politica de eliberare a copiilor sclavelor (*free-womb policy*) nu a fost aplicată doar în Statele Unite, ci și, pe scară largă, în America Latină, unde, în timpul revoluțiilor anticolonialiste de la începutul secolului al XIX-lea, republicanii au folosit diverse măsuri de emancipare pentru a-i convinge pe sclavi să lupte în armatele lor. În cele din urmă, a fost adoptată și în Cuba, Puerto Rico (în ambele cazuri în 1870) și Brazilia (în 1871).[49] Nu a reușit să prindă rădăcini decât în sudul Statelor Unite.

Politicile contradictorii de emancipare și toleranță au creat în Statele Unite două societăți foarte diferite, chiar străine una de alta.[50] Ceea ce le unea până prin 1840 era importanța economică a Sudului sclavagist, pre-

cum și faptul că ambele societăți erau în principal rurale și agrare. Dar apoi saltul economic s-a produs separat, pe măsură ce nord-estul industrializat și urbanizat rapid a stabilit o relație complementară specială cu Vestul Mijlociu agrar.[51] De asemenea, Nordul și Sudul erau ținute împreună și de dominația politică pe care o deținuse Sudul în cadrul Uniunii prin abilitatea sa de a controla majoritatea locurilor din Congres și de a avea în mod regulat un președinte din rândurile sale.[52] Dar situația s-a schimbat brusc în 1860, când partidul republican a reușit să preia puterea cu sprijinul electoral aproape exclusiv al Nordului.[53] Nici măcar religia nu asigura păstrarea legăturii între Nord și Sud, de vreme ce, exact din cauza atitudinii în privința abolirii sclaviei, metodiștii, baptiștii și prezbiterienii – cu toții, ramuri evanghelice ale celei de-a Doua Mari Treziri – se împărțiseră pe baze regionale, gruparea nordistă opunându-se sclaviei, în timp ce gruparea sudistă aproba menținerea ei.[54]

Întrucât nu mai depindea de el, de ce a obiectat Nordul la dorința de secesiune a Sudului, în 1861? Chestiunea emancipării nu putea reprezenta o cauză, deoarece, în primul moment, guvernul federal era pregătit să accepte continuarea sclaviei dacă Sudul se alătura iarăși Uniunii.[55] Totuși, era extrem de pregnantă animozitatea față de societatea sudică, văzută ca „vechea ordine“: aristocratică, neprogresistă, violentă, stagnantă din punct de vedere economic, coruptă, leneșă, licențioasă – de fapt, „o mare Sodomă“.[56] În timp ce Sudul nu pleca steagul, în principal de teamă că Nordul avea să încerce să-l reformeze, Nordul și-a propus să-l reintegreze în Uniune exact în acest scop. În cursul războiului care a urmat, emanciparea sclavilor a apărut ca o carte ce merita jucată, mai ales avându-se în vedere nemulțumirile și dezertările sclavilor din Sud și nevoia de a motiva trupele nordiste. Așadar, emanciparea a devenit un instrument politic pentru câștigarea războiului, folosirea ei fiind încurajată parțial de locul central ocupat de sclavie în cultura sudistă, dar și de modul evident în care rezistența sclavilor submina puterea Sudului. De asemenea, emanciparea merita să fie susținută deoarece oferea o platformă pe care diversele interese din coaliția republicană o puteau împărtăși în mod angajat. Deși la început a lipsit din discursurile politice, emanciparea sclavilor devenise, la începutul anului 1863, țelul principal al războiului.[57] Cât despre abolirea finală a sclaviei din America de Nord din 1865, și forma pe care a îmbrăcat-o, aceasta s-a datorat pur și simplu cuceririi Sudului sclavagist de către Nord și dorinței părții victorioase de a impune un aranjament de emancipare prin care se mențineau marile moșii și supremația albilor, sclavia fiind înlocuită cu segregarea, dar nu se acordau nici un fel de compensații foștilor stăpâni, sub forma obligațiilor în

muncă ale celor eliberați sau a plăților de răscumpărare din partea statului.

Victoria Nordului asupra Sudului a eliberat din sclavie 4 milioane de ființe umane, dar mai rămâneau încă peste 2 milioane de sclavi în America: cel puțin 300 000 în Cuba și 1 700 000 în Brazilia. În Cuba, abolirea sclaviei a apărut, în manieră tipic americană, ca un produs secundar al războiului anticolonialist. Mai mult, prin faptul că a rezultat din lupta armată dintre plantatorii din vest și societatea lipsită de plantații din est, s-a asemănat oarecum cu ceea ce se întâmplase în Războiul Civil American.[58]

Procesul de abolire a sclaviei din Cuba a avut în centru Războiul de Zece Ani (1868-1878). În timpul lui, cele două tabere – guvernul spaniol și rebelii din est – s-au întrecut în acordarea de concesii sclavilor pentru a-și întări propria poziție pe insulă. Astfel, pe la jumătatea deceniului opt, guvernul spaniol promulgase Legea Moret care autoriza eliberarea copiilor sclavelor și a tuturor sclavilor ce împlineau șaizeci de ani. Pentru a nu-i îndepărta pe plantatori, legea le permitea să-i păstreze pe ceilalți sclavi, precum și să folosească, fără plată, mâna de lucru a copiilor sclavelor până la vârsta de optsprezece ani. Scopul esențial al legii era să-i convingă atât pe sclavi, cât și pe oamenii de culoare liberi să nu devină rebeli anticolonialiști.[59] Intenția particulară era de a contracara reformele introduse de rebeli, care în decembrie 1868 promiseseră abolirea sclaviei imediat după victoria revoluției, și apoi, în februarie 1869, decretaseră eliberarea imediată, cu plata unei răscumpărări către foștii stăpâni. În iunie, măsura a fost modificată, eliberarea imediată acordându-se cu condiția ca foștii sclavi să rămână legați de stăpân pentru o perioadă. Aceste reforme și revizuiri erau concepute clar pentru a satisface diverse interese, nu doar cele ale sclavilor și negrilor liberi, ci și interesele proprietarilor de sclavi, ba chiar și ale guvernului Statelor Unite. După adoptarea Legii Moret în iulie 1870, rebelii au mai făcut un pas. În luna decembrie a aceluiași an au acordat eliberarea imediată, completă și necondiționată.[60] La începutul deceniului opt, forțat de puternica mișcare aboliționistă din Spania, guvernul spaniol a scos în afara legii sclavia din Puerto Rico, în 1873, fapt ce a trezit speranțe și temeri în Cuba. Dar înainte ca aceasta să urmeze aceeași cale, lovitura de stat militară produsă în 1874 în Spania a suspendat *cortes*-ul și a interzis întrunirile publice ale Societății Aboliționiste spaniole, interdicție care a durat până în 1879.[61]

Fără îndoială, Legea Moret a avut un rol important în abolirea sclaviei din Cuba, în special în asociere cu stoparea comerțului extern cu sclavi, aplicată de Spania în 1867. Între 1840 și 1866 au fost importați 246 800 de sclavi în Cuba, majoritatea din Africa, provocând o creștere cu 13,8 la sută a popu-

lației de sclavi din insulă între 1846 și 1861, și contribuind la menținerea sistemului sclavagist de pe insulă într-o stare înfloritoare. După stoparea comerțului extern, populația de sclavi a început să scadă, în mare parte datorită ratei ridicate a manumisiunilor, într-o perioadă în care industria zahărului era încă în expansiune. Astfel s-a creat perspectiva iminentă a lipsei mâinii de lucru – desigur, în cazul în care plantațiile aveau să se bazeze tot pe munca sclavilor.[62] Scăderea populației de sclavi a fost accelerată de Legea Moret, reprezentând 42 de procente între 1862 și 1877: de la peste 300 000 la mai puțin de 200 000. E adevărat, comerțul intern reprezenta încă o cale de aprovizionare cu sclavi a plantațiilor de trestie, dar, cum aceștia erau din ce în ce mai scumpi, datorită Legii Moret și stopării comerțului extern, prețul care trebuia plătit era mare.[63] Fără îndoială, existau și alte surse de forță de muncă. Populația albă a crescut rapid la sfârșitul secolului al XIX-lea – cu 73,4 la sută între 1846 și 1861, și cu încă 22 la sută între 1862 și 1877 – ca și populația persoanelor de culoare libere, care a sporit cu 48 la sută între 1846 și 1861.[64] Dar nici una dintre categorii nu dorea să lucreze pe plantații, atât timp cât această activitate era asociată cu sclavia. Se părea că în ajutorul plantatorilor urma să vină mâna de lucru a chinezilor aserviți. În 1861, 34 000 de chinezi lucrau ca muncitori sub contract pe plantațiile din Cuba, iar între 1847 și 1874 fuseseră importați 125 000 cu contracte de opt ani. Dar apoi, reacționând la relatările despre relele tratamente la care erau supuși, guvernul chinez a interzis acest comerț, lăsând nerezolvată problema majoră a mâinii de lucru din Cuba.[65]

Revoluția anticolonialistă a eșuat, căci rebelii au fost obligați în 1878 să semneze Pactul de la Zanjon și să accepte faptul că insula avea să rămână în Imperiul Spaniol. Această supunere a anulat legislația antisclavagistă adoptată de rebeli; totuși, reinstalarea bruscă a aservirii nu putea fi acceptată de sclavi, mai ales că, potrivit Pactului, erau eliberați sclavii care luptaseră ca soldați în cele două tabere, în număr de 16 000. Prin dezertări, greve și arderea trestiei de zahăr – cu strigătul „Dacă nu-i libertate, nu-i nici trestie“ – în 1878-1879 sclavii au declanșat un nou val de rezistență împotriva regimului plantatorilor.[66] În replică, temându-se de resurgența anticolonialismului, guvernul spaniol a acționat prompt. A abolit sclavia în ianuarie 1880, dar, pentru a-i liniști pe plantatori, le-a cerut celor eliberați ca, în chip de răscumpărare, să-și mai slujească fostul stăpân încă opt ani, acordând astfel un răgaz problemei lipsei de mână de lucru care pândea economia cubaneză.[67]

În Brazilia, cauza abolirii sclaviei nu a avut șansa de a fi susținută prin

intermediul unei revoluții anticolonialiste. Independența față de Portugalia fusese dobândită în mod simplu, în 1822, printr-o lovitură de stat în care un membru al familiei regale portugheze și-a asumat titlul de împărat al Braziliei și, acționând cu această autoritate, a luat în stăpânire țara, devenită stat independent. În consecință, mișcarea antisclavagistă s-a dezvoltat foarte târziu; înainte de 1860 de-abia dacă a existat, și înainte de 1880 nu a avut practic nici un efect. Societatea Antisclavagistă din Brazilia a fost fondată de-abia în 1880.[68]

Inițial, propunerile de reformare a sistemului de sclavie au venit din exterior sau de sus. Reformele inițiate în afara țării au avut un efect întârziat, în special din cauza lipsei implicării interne. Astfel, britanicii au convins guvernul brazilian să interzică negoțul extern cu sclavi în 1830, dar acesta a continuat să se desfășoare nestingherit, încetând doar în 1850, când un escadron naval britanic a obligat guvernul brazilian să aplice legea din 1830 și să stopeze contrabanda profitabilă cu sclavi africani.[69] Reformele pornite de sus au urmat, în mare măsură, exemplul dat de alte țări. Influențat de emanciparea din Statele Unite, împăratul Pedro al II-lea a susținut, în deceniul șapte al secolului al XIX-lea, ideea reformării sistemului brazilian de sclavie. Totuși, trebuia să acționeze cu grijă, pentru a nu provoca o ripostă republicană din partea plantatorilor locali.[70] Urmând exemplul dat de Spania în Cuba și Puerto Rico, guvernul brazilian a propus o politică de eliberare a copiilor sclavelor, exprimată în Legea Rio Branco din 1871. Aceasta le dădea stăpânilor posibilitatea de a alege compensații fie în obligațiuni de stat, fie în dreptul de a folosi fără plată munca tinerilor eliberați până când împlineau douăzeci și unu de ani.[71]

Asemenea Cubei, Brazilia depinsese în mare măsură de comerțul cu sclavi din Africa. După stoparea acestuia, populația de sclavi a scăzut rapid. După un vârf de 2,5 milioane în 1850, a ajuns la 1 715 000 în 1864, 1 500 000 în 1872, 1 241 000 în 1884 și 723 400 în 1887.[72] Efectul acestei scăderi nu a fost, totuși, atât de dramatic, deoarece a supraviețuit un comerț cu sclavi intern, între provincii, care permite plantațiilor mai prospere, aflate mai ales în regiunile cultivate cu cafea din centru și sud, São Paulo și Rio de Janeiro, să-și refacă forța de muncă.[73] Cu toate acestea, spre deosebire de sclavia din Cuba – care a trebuit să fie abolită prin lege înainte de a înceta efectiv să existe – cea din Brazilia a dispărut de la sine, astfel că actul de abolire din 1888 n-a făcut decât să recunoască un *fait accompli*.[74] În primul rând, acest proces de dizolvare s-a datorat unei mișcări aboliționiste puternice care opera mai degrabă la nivel local, în loc să încerce să controleze politicienii și să influențeze politicile guvernamentale. Aceasta era o consecință a siste-

mului politic, care în 1884 era limitat la un electorat de 140 000 de persoane dintr-o populație totală de 12 000 000. În timp ce în general populația era indiferentă față de sclavie sau se opunea acesteia, clasa politică avea interese financiare pentru menținerea ei.[75] Drept urmare, aboliționiștii nu aveau altă cale decât să se concentreze asupra reformelor de la nivel local. Modalitatea aleasă a fost de a asigura emanciparea tuturor sclavilor dintr-o anumită zonă, cum ar fi o stradă, un oraș, un district sau o provincie. Au reușit convingându-i pe stăpâni să acorde manumisiunea, fapt pe care aceștia l-au acceptat deoarece doreau să evite oprobriul social. Stăpânilor le venea destul de ușor să-și elibereze sclavii și pentru că valoarea de piață a acestora scăzuse dramatic, ca urmare a succesului cu care aboliționiștii i-au descurajat pe brazilieni să încerce să-i cumpere. Dar la eliminarea sclaviei a contribuit și faptul că sclavii fugeau în număr mare de pe plantații. Ceea ce-i încuraja să comită această infracțiune era stabilirea zonelor libere, unde se puteau refugia, precum și ajutorul oferit în secret de către aboliționiști.

Mișcarea aboliționistă își recruta membrii din toate păturile societății. Fără îndoială, majoritatea susținătorilor erau împinși să acționeze de propria percepție asupra ororilor sclaviei, dar erau mânați și de un sentiment de rușine națională și de credința că, pentru a se salva, Brazilia trebuia să se smulgă din ghearele unei aristocrații care-și urmărea doar propriile interese. Cu gândul la izolarea internațională la care fusese supusă Brazilia ca regim sclavagist în deceniul nouă al secolului al XIX-lea, intenția aboliționiștilor era de a reabilita și moderniza țara, în primă fază prin înlăturarea sclaviei.[76]

Fapt deloc surprinzător, primele succese ale mișcării s-au produs în provinciile în care sclavia avea o importanță limitată, mai ales în provincia Ceara din nordul extrem, care, între 1882 și 1884, a fost stabilită ca *terra da luz*: un refugiu pentru sclavii fugiți din provinciile producătoare de zahăr Bahía, Pernambuco, Paraíba și Rio Grande do Norte. Toate acestea s-au petrecut în urma sosirii în provincie a unui lider aboliționist, José do Patrocinio, provenit dintr-o familie de sclavi, care susținea strategia eliberării unor zone specifice și avea o influență enormă, generând entuziasm popular.[77] Alte provincii au urmat aceeași cale în 1884: Amazonas în nord-vest și Rio Grande do Sul în sudul extrem. În Amazonas existau puțini sclavi și, în plus, aceștia erau ușor de eliberat deoarece lucrau ca servitori în gospodărie, și nu în producție; dar în Rio Grande do Sul erau 60 000 de sclavi, majoritatea angajați în industria cărnii de vită. În euforia emancipării din deceniul nouă, care se declanșase din Ceara, două treimi dintre sclavii acestei provincii au primit manumisiunea în august și septembrie 1884.[78]

Dar cauza aboliționistă a câștigat la nivel național numai datorită conver-

tirii bogatei provincii São Paulo, cu plantațiile sale de cafea. Faptul acesta s-a petrecut între 1885 și 1887. Din nou, s-a aplicat procedeul de stabilire a unor zone libere, în special la Santos în 1886, și de încurajare a sclavilor să părăsească plantațiile și să se refugieze acolo. În 1887, toate comunitățile de sclavi erau în mișcare, fie mutându-se pe plantații care acceptau să-i angajeze ca muncitori salarizați, fie migrând în zonele libere. Mai mult, de acum armata refuza să-i mai vâneze pe fugari. Pericolul pierderii mâinii de lucru i-a obligat pe plantatori să propună ei înșiși abolirea sclaviei, în condiții care să le permită păstrarea forței de muncă. Pentru început, și-au eliberat sclavii de pe propriile domenii, impunându-le în schimb contracte de muncă. Dar această măsură nu a stăvilit exodul. În cele din urmă, plantatorii s-au asociat propunerilor de abolire a sclaviei adresate guvernului.[79] Schimbarea de atitudine a plantatorilor din São Paulo i-a făcut pe cei din alte provincii, care, la fel, depindeau de forța de muncă a sclavilor – în Bahía, Pernambuco, Minas Gerais și Rio de Janeiro – să le urmeze exemplul.[80]

În această etapă târzie, plantatorilor le-a fost destul de ușor să se adapteze abolirii sclaviei deoarece, în același timp, soseau muncitori liberi din Italia – 32 000 în 1887, 90 000 în 1888. În plus, exista o sursă enormă, neexploatată de mână de lucru liberă chiar în Brazilia. Populația liberă a Braziliei crescuse de la 1 888 000 în 1817 la 8 530 000 în 1864. O mare parte era săracă, dar capabilă de a supraviețui consumând roadele pădurii sau prestând servicii în orașele mari. De aceea, rămăsese independentă în raport cu plantațiile, care preferaseră în mod tradițional sclavii decât mâna de lucru salarizată. Întrucât sclavia era pe cale de dispariție din cauza evadărilor în masă, iar plantatorii erau obligați acum să angajeze muncitori plătiți, existența acestei resurse tradiționale, asociată cu sosirea italienilor în număr mare, le-a oferit plantatorilor o modalitate practică de a renunța la sclavi.[81] Drept urmare, plantatorii nu s-au opus prea puternic actului de abolire din mai 1888, chiar dacă nu le oferea nici un fel de compensații. Din acest punct de vedere, abolirea sclaviei a urmat modelul riguros din Statele Unite.[82]

După abolirea iobăgiei din Europa, țăranii au continuat să fie exploatați prin rente mari, iar muncitorii – prin salarii mici, dar aceasta nu mai avea nimic de-a face cu statutul lor legal. Toți erau liberi în mod egal. În schimb, desființarea sclaviei a generat alte forme de servitute. Emanciparea sclavilor a dus la o prăbușire a producției plantațiilor, rezultat al incapacității de a asigura o forță de muncă suficientă pentru funcționarea cu eficiența anterioară. Aceasta se datora aversiunii foștilor sclavi față de munca pe plantații – consecință de înțeles a amintirilor triste –, refuzului plantatorilor de a plăti

salarii rezonabile și abilitășii cu care foștii sclavi și-au găsit mijloace de trai alternative, adesea ca mici fermieri, meșteșugari, negustori și pescari. Pentru salvarea economiei de plantație au fost create câteva instrumente, al căror efect a fost înlocuirea sclaviei cu alte forme de aservire a mâinii de lucru. Astfel, pentru a-i face pe sclavii eliberați să continue să muncească pe plantații, legea îi obliga să rămână angajați ai foștilor stăpâni. Mai mult, pentru a se asigura menținerea salariilor la un nivel scăzut, munca sub contract în străinătate și aservirea datornicilor erau folosite pe scară largă pentru importarea de lucrători străini, în majoritate din Asia, a căror forță de muncă era deținută de cei care o cumpărau. Toate acestea însemnau că abolirea sclaviei a prelungit viața servituții, permițându-i să se extindă până în secolul al XX-lea. În plus, abolirea iobăgiei a eliberat de servitute societățile europene doar pentru o perioadă. Servitutea s-a întors sub o formă cumplită, aceea a lagărului de concentrare.

12
Supraviețuirea servituții

În locul sclaviei

Sclavia din lumea occidentală nu și-a încheiat existența pentru că ar fi încetat să mai fie viabilă din punct de vedere economic. În anii dinaintea abolirii, plantațiile lucrate de sclavi erau mai înfloritoare ca niciodată. Profitabilitatea culturilor de trestie de zahăr, bumbac, cafea și cacao justifica menținerea, ba chiar extinderea ei.[1]

Dacă forța de muncă a sclavilor nu mai era disponibilă, cum putea fi înlocuită? În epoca emancipării, o Europă suprapopulată – cu 145 milioane de locuitori în 1750, ajungând la 265 milioane în 1850 și 440 milioane în 1900 – se debarasa de surplusul de populație, o mare parte din el plecând liber în America sau în coloniile de peste mări, pe măsură ce călătoriile au devenit mai ieftine și, datorită introducerii vapoarelor cu aburi, mai rapide și mai ușoare, iar guvernele de peste mări, în căutare de coloniști albi, erau dispuse să le plătească europenilor drumul. Dar emigranții europeni înclinau să meargă în zone cu climă temperată, în timp ce plantațiile erau situate în majoritate la tropice. Singura excepție era Brazilia, unde provincia São Paulo, cu numeroase plantații de cafea, a atras 800 000 de europeni, în cea mai mare parte italieni, între sfârșitul deceniului nouă al secolului al XIX-lea și 1907.[2]

De asemenea, au apărut surplusuri de populație și în unele zone ale Asiei, în special în China (cu 300 milioane de locuitori în 1779, ajungând la 430 milioane în 1850) și India (cu 185 milioane de locuitori în 1800 și 285 milioane în 1900). Forțați să emigreze în căutarea unui loc de muncă, asiaticii suportau condițiile tropicale mai bine decât europenii. Totuși, transportarea muncitorilor asiatici pe plantațiile aflate la mii de mile de casă reprezenta o problemă, deoarece sărăcia îi împiedica pe cei mai mulți să-și plătească drumul, iar în cazul lor guvernele nu doreau să contribuie financiar, în parte din motive rasiste, în parte din credința că, în calitate de beneficiari, plantatorii trebuiau să contribuie în acest sens.[3] Cât despre plantatori, aceștia erau obișnuiți să plătească forța de muncă în rații, nu în salarii, și să o

controleze prin drepturi stricte de posesie. Trecerea la un sistem în care muncitorii erau proprietarii propriei forțe de muncă și dispuneau de aceasta îi punea pe plantatori în fața unei provocări extraordinare, mai ales că mâna de lucru a sclavilor se dovedise atât de profitabilă și convenabilă, în timp ce mâna de lucru liberă îi amenința cu state de plată de proporții paralizante. Fiind privați de folosirea sclaviei, nu e de mirare că plantatorii au recurs la alte sisteme de servitute.

În prima fază, mâna de lucru a sclavilor a fost înlocuită adesea printr-un aranjament de tipul uceniciei prevăzut de legile de abolire a sclaviei, dar limitat la o perioadă ce nu putea fi prelungită. În plus, plantatorii recurgeau la munca sub contract în străinătate, instrument folosit anterior pentru a crește populația albilor din America și acum pentru a aproviziona plantațiile din Caraibe, Oceanul Indian și Pacific cu forță de muncă asiatică și melaneziană. Aservirea datornicilor era o altă modalitate de a-i convinge pe lucrători să călătorească pe distanțe lungi pentru a munci pe plantații sau în mine. În sfârșit, condamnații erau utilizați și ei ca înlocuitori ai sclavilor, deși pe o scară relativ redusă. Nici unul dintre aceste mijloace nu a atins nivelul sclaviei de pe plantații, deoarece toate erau pe termen scurt. Mai mult, munca sub contract și aservirea datornicilor, forme în care se încadrau majoritatea muncitorilor, erau sisteme salarizate, bazate pe consimțământul celor implicați. Cu toate acestea, legați de patroni și împiedicați să concureze pe o piață liberă, lucrătorii aserviți erau extrem de departe de idealul pe care îl susțineau adepții înfocați ai capitalismului.

Ucenicia foștilor sclavi a început cu introducerea legilor „pântecelui liber“ care eliberau copiii sclavelor, cerându-le în schimb să-l slujească o perioadă specificată pe stăpânul mamei ca și cum ar fi fost încă sclavi. Prima dintre aceste legi a fost promulgată în Pennsylvania în 1780 și le impunea copiilor sclavelor să rămână aserviți până la vârsta de douăzeci și opt de ani. Alte legi permiteau eliberarea la douăzeci și unu de ani. Ultimele din serie, adoptate în Cuba și Brazilia în 1870-1871, stabileau vârsta de optsprezece ani ca moment de dobândire a libertății depline.[4] De acum, ucenicia devenise o componentă standard a procedurii de desființare completă a sclaviei, precedentul fiind dat de reglementarea britanică din 1833, care le cerea tuturor foștilor sclavi din coloniile britanice să-și slujească foștii stăpâni pentru încă șase ani (în proiectul de lege se propuseseră doisprezece ani), cu obligația de a efectua, fără plată, patruzeci de ore de muncă pe săptămână. Procedura a fost aplicată, de exemplu, de portughezi în Angola în 1858, cu o ucenicie de douăzeci de ani, de olandezi în 1863 cu o ucenicie de zece

ani și de spanioli (în 1873 pentru Puerto Rico și în 1880 pentru Cuba) cu o ucenicie de opt ani. Dar ucenicia nu a apărut în toate procesele de abolire a sclaviei.[5] Francezii nu au reușit să se folosească de ea. Alte excepții notabile au fost Statele Unite și Brazilia, în primul caz pentru că abolirea a fost impusă prin înfrângere militară, iar în cel de-al doilea deoarece, având loc târziu (în 1888), a fost influențată de precedente, mai ales de emanciparea din Statele Unite. Mai mult, în Brazilia erau de-acum disponibile surse alternative de mână de lucru liberă, iar plantatorii își dăduseră seama, asistând la evadările în masă ale sclavilor, că, de vreme ce sclavia nu mai putea lega în mod eficace forța de muncă de moșiile lor, ucenicia ar fi avut cu atât mai puține șanse să o facă.[6]

Ucenicia avea un scop dublu: pe de o parte, de a-i obliga pe foștii sclavi să-și compenseze fostul stăpân pentru pierderea de capital suferită în urma emancipării și, pe de altă parte, de a lăsa plantatorilor o cantitate de forță de muncă. De fapt, atunci când a folosită pentru desființarea unui sistem de sclavie, și nu pentru eliberarea copiilor sclavilor, nu a produs decât necazuri. Foștii sclavi de pe plantații rămăseseră cu o aversiune solidă față de munca pe care o desfășuraseră înainte, chiar dacă acum erau plătiți. Pentru ei, adevărata libertate nu însemna doar sfârșitul sclaviei, ci și scăparea de regimul de muncă de pe plantații. Atunci când acesta din urmă a fost împiedicat să funcționeze ca înainte prin abolirea sclaviei, plantatorii au susținut că, în practică, li se refuzau drepturile acordate prin lege. Acest act evident de ipocrizie a reaprins mânia aboliționiștilor și i-a împins pe foștii sclavi la acte de necooperare mai dure decât cele comise în timpul existenței sclaviei. Sistemul britanic de ucenicie a fost un eșec și a trebuit să fie revocat după patru ani.[7]

S-au folosit diverse mijloace pentru a-i face pe foștii sclavi să lucreze pe plantații; între acestea se numărau situarea locuințelor exclusiv pe terenul plantației, legile împotriva vagabondajului, aservirea datornicilor, impozitarea menită să-i determine să caute o muncă salarizată, renunțând la agricultura de subzistență, chiar și parcelarea terenului plantației astfel încât să fie lucrat într-un sistem de agricultură comercială în arendă, dependent de forța de muncă a membrilor familiei. Uneori, aceste mijloace și-au atins scopul.[8] Dar dacă foștii sclavi aveau posibilitatea să părăsească plantația – lucrându-și loturile de pământ pentru subzistență, devenind meșteșugari sau negustori mărunți – profitau de ea, plasându-i pe aceia dornici să muncească pe plantații într-o poziție mai bună, întrucât, fiind din ce în ce mai puțini, puteau cere salarii mai mari.[9] De aceea, plantatorii au înțeles că trebuia să se smulgă

din dependența față de foștii sclavi și să caute o sursă alternativă de mână de lucru. Pe aceasta au găsit-o în munca sub contract în străinătate și aservirea datornicilor.

În perioada dintre 1834 și 1922, cel puțin 2,5 milioane de lucrători au migrat în condițiile muncii sub contract, legându-se de patroni pe un termen uzual de cinci ani; contractul prevedea salariul și întreținerea, dar nu menționa în nici un fel munca ce urma efectuată și nici dreptul de a-l părăsi pe angajator înainte de expirarea termenului.[10] Era vorba de muncă grea, necalificată, în principal pe plantațiile de trestie de zahăr (din Mauritius, Réunion, Jamaica, Trinidad, Guyana Britanică și cea Olandeză, Natal, Fiji, Hawaii, Queensland, Cuba și coloniile franceze din Caraibe), dar și în minerit (în carierele de guano din Peru, minele de aur din Transvaal și Guyana Franceză, minele de aur, nichel și fosfați din Australia) și la construcția de căi ferate (în Africa de Est, Panama și Peru).[11]

Imperiul Britanic a jucat un rol esențial în dezvoltarea acestui sistem de forță de muncă, în calitate de furnizor, patron și reglementator. Cel mai mare număr de muncitori aflați sub contract era asigurat de Raj-ul britanic, care a autorizat exportul a circa 1 400 000 de indieni între sfârșitul deceniului patru al secolului al XIX-lea și 1916 când, recunoscând în sfârșit că munca sub contract reprezenta o continuare a sclaviei sub o altă înfățișare, a interzis această formă de emigrare.[12] Britanicii au avut un rol de frunte și în furnizarea celui de-al doilea număr, în ordine, de muncitori aflați sub contract: cei 400 000 de chinezi exportați între 1843 și 1910. Procesul a urmat celor două Războaie ale Opiului din 1839-1841 și 1856-1860, prin care britanicii au făcut China să se deschidă înspre restul lumii, și a fost promovat inițial de două firme britanice de transport naval, Tait și Compania, respectiv Syme, Muir și Compania.[13] De asemenea, britanicii s-au implicat și în furnizarea de africani și locuitori ai insulelor din Pacific pentru munca pe plantație: cei dintâi între 1834 și 1870, când africanii eliberați din comerțul cu sclavi au fost trimiși în Caraibe pentru a lucra sub contract, iar cei din urmă începând cu 1860, când melanezienii, proveniți în special din Insulele Solomon și Noile Hebride, au fost trimiși să muncească pe noile plantații de trestie de zahăr din Fiji, Queensland, Samoa și Tahiti.[14]

Cei mai mulți lucrători indieni aflați sub contract au ajuns în plantațiile din coloniile britanice, mai ales în Mauritius (455 000), Guyana britanică (239 000), Natal (153 000), Trinidad (150 000) și Fiji (61 000). Unii au mers în coloniile franceze (75 000 în Réunion și 79 000 în Martinica și Guadelupa), dar acest comerț a fost stopat la jumătatea deceniului nouă al secolului al XIX-lea de guvernul Indiei, ca reacție la rapoartele descriind relele

tratamente aplicate muncitorilor.[15] Probabil pentru că Raj-ul se dovedise atât de generos, coloniile britanice nu au prea folosit chinezii aflați sub contract, astfel că aceștia au fost trimiși în Cuba (138 000, majoritatea între 1850 și 1880) și Peru (117 400 între 1840 și 1870), aceasta până în primul deceniu al secolului al XX-lea, când, între 1904 și 1907, 70 000 de chinezi au fost angajați pentru o scurtă perioadă în Transvaal-ul britanic.[16] După britanici, principalii utilizatori ai muncitorilor sub contract au fost francezii, care au folosit în coloniile din Caraibe și insulele Mascarene* 70 000 de africani între 1850 și 1900 și 154 000 de indieni între 1840 și 1880. În calitate de *engagés à temps*, 140 000 de chinezi au lucrat în Franța spre sfârșitul Primului Război Mondial.[17] După Peru și Cuba spaniolă au urmat portughezii. După abolirea sclaviei, în 1885, portughezii au transportat între 80 000 și 100 000 de muncitori africani sub contract din Angola către plantațiile de cacao de peste mări, São Tomé și Principe.[18] Olandezii au angajat 53 800 muncitori aflați sub contract în Guyana Olandeză, între care 35 500 indieni importați între 1870 și 1916, plus 19 300 aduși din Java, majoritatea între 1890 și 1920, în timp ce Germania a folosit un număr necunoscut de muncitori aflați sub contract în Noua Guinee, la sfârșitul secolului al XIX-lea.[19]

Statele Unite nu s-au implicat în comerțul cu mână de lucru aservită, deoarece în 1867, la scurt timp după abolirea sclaviei, interziseseră munca sub contract în străinătate și alte forme de „servitute voluntară“ în toate teritoriile deținute.[20] În acest comerț, proporția albilor aflați sub contract era nesemnificativă, deși 56 000 (în majoritate portughezi, câțiva francezi și germani) au fost exportați în acest regim: 41 000 în coloniile britanice din Caraibe între 1830 și 1850 și 13 400 în Hawaii, mai ales în deceniul nouă.[21]

În general, în această a doua fază, folosirea mâinii de lucru emigrate sub contract a început în deceniile patru și cinci, a culminat în deceniul șapte (419 000 de persoane), a continuat să fie substanțială între 1870 și 1910 (peste 200 000 pe deceniu), a scăzut brusc în următorul deceniu (71 000) și a dispărut practic după aceea. Cel mai mare contingent (752 000) a ajuns în Caraibe, 564 000 mergând în insulele Mascarene (Mauritius și Réunion), 255 000 în Africa de Sud, 118 000 în Peru și 115 000 în Hawaii.[22] Caraibele, insulele Mascarene și Peru și-au primit cei mai mulți muncitori sub contract înainte de 1870, în timp ce Queensland, Fiji, Natal, Transvaal, Uganda și Hawaii și-au primit majoritatea lucrătorilor între 1870 și 1910.

* În franceză, Îles Mascareignes, grup de insule din Oceanul Indian alcătuit din Réunion, Mauritius și Rodrigues – n. tr.

Folosirea extensivă a muncii sub contract a emigranților s-a datorat abolirii sclaviei de pe plantații. A urmat fie interzicerii comerțului cu sclavi, ca în Cuba și Peru, unde a fost aplicată inițial pentru a compensa diminuarea populației de sclavi, fie abolirii sclaviei înseși – ca în coloniile britanice, franceze, olandeze și portugheze.[23] Utilizarea acestui sistem a fost stimulată de expansiunea fără precedent a industriei zahărului în Caraibe, Oceanul Indian și Pacific, ca și de perpetuarea metodelor de organizare a plantațiilor.[24] În cea mai mare parte a secolului al XIX-lea, idealul a constat în modelul caraibian al plantației mari, autonome în privința producției, operate direct. Faptul acesta nu se aplica doar în coloniile foste sclavagiste, ci și în noile regiuni cultivatoare de trestie de zahăr care nu cunoscuseră niciodată sclavia de pe plantații: Hawaii, Fiji, Natal și Queensland.[25] În absența sclaviei, forța de muncă trebuia să fie plătită. În plus, era nevoie de un număr mare de lucrători necalificați, capabili să muncească în mod constant și continuu, însușiri care le lipseau în general indigenilor. Problema nu era populația insuficientă – după cum se întâmplase în momentul instituirii iobăgiei, sclaviei de pe plantații și în prima fază a muncii sub contract în străinătate –, ci refuzul sau incapacitatea ei de a satisface cererile angajatorilor.[26] Era greu să fie convinși foștii sclavi să continue munca pe plantații; era departe de a fi ușor să fie convinși indigenii să-și adapteze modul de viață și să lucreze cu normă întreagă în schimbul unui salariu. Multe depindeau de suprafețele de teren disponibile pentru a fi cultivate de țărani. De exemplu, pe mica insulă Barbados, cultivată intensiv, unde plantațiile acaparaseră cea mai mare parte a terenului agricol, foștii sclavi, neavând alt mijloc de supraviețuire, au continuat să lucreze pe plantații. Dar în alte locuri din Caraibe, sistemul plantațiilor coexista cu micile gospodării. În această situație, mâna de lucru de pe plantații a trebuit să fie importată.[27] La fel, în noile regiuni cultivatoare de trestie de zahăr postsclavagiste – unde indigenii preferau să urmeze căile tradiționale de asigurare a subzistenței, ca țărani sau vânători-culegători, și arătau dispreț față de sclavia salarizată de pe plantații – mâna de lucru aflată sub contract a umplut golul.[28] Prezența muncitorilor sub contract a contribuit la menținerea salariilor la un nivel scăzut, iar aservirea la care erau supuși le permitea plantatorilor să exercite un control considerabil, mai ales că aceste contracte erau întărite prin legi penale drastice.[29] Totuși, a continuat să existe probleme, între care cea mai importantă era durata redusă a contractului, asociată cu dreptul muncitorilor de a se repatria gratuit la expirarea acestuia. Durata tipică a unui astfel de contract era de cinci ani. Inițial, în coloniile britanice se cerea efectuarea

a încă cinci ani înainte de pretinderea repatrierii, dar această practică a luat sfârșit în 1862. Gradul de repatriere era scăzut în coloniile producătoare de zahăr: în medie, atingea 27 la sută în insulele din Marea Caraibelor, Guyana și Hawaii, și 31 la sută în Mauritius și Natal.[30] Faptul acesta se datora concesiilor pe care erau obligați plantatorii să le acorde – sub forma salariilor mai mari, primelor în bani gheață sau loturilor de teren – pentru a-i convinge fie să-și reînnoiască contractul, fie să rămână ca muncitori liberi. Totuși, din cauza ratei scăzute a reproducerii populației de imigranți, provocată, ca și în timpul sclaviei, de proporția mult mai mare a bărbaților și de antipatiile care îi separau pe foștii sclavi de origine africană de nou-veniții din Asia, precum și din cauza ratei mari a pierderilor datorate părăsirii locului de muncă și mortalității ridicate generate de mutarea dintr-o zonă epidemiologică în alta, singura soluție practică era importarea unui număr și mai mare de lucrători sub contract.[31]

Aservirea prin contract a apărut ca urmare a cererii de mână de lucru ieftină, de încredere pentru plantații. Așadar, motivul instituirii ei a fost același ca și pentru sclavia din Lumea Nouă. Mai mult, comerțul cu lucrători era asemănător negoțului cu sclavi. Oamenii erau transportați pe distanțe enorme, în lumi cu totul străine, unde erau vânduți în momentul debarcării și, în cea mai mare parte, puși să muncească pe câmp sub o supraveghere atentă și într-un regim solicitant, întărit de pedepsele aspre prevăzute de lege pentru dezertare și insubordonare. Dar aici similitudinile se sfârșesc. Comerțul cu sclavi din Africa se baza pe recrutarea obligatorie. Bărbații și femeile nu se supuneau înrobirii pentru a-și asigura o călătorie gratuită în America. În schimb, comerțul cu lucrători aserviți asiatici era, în cea mai mare parte, fondat pe înscrierea voluntară, în termeni și condiții reglementate atent, cel puțin de către britanici. Spre deosebire de sclavie, aservirea prin contract era temporară.[32] Recrutarea nu avea loc doar din cauza existenței unei cereri de mână de lucru din partea plantatorului, ci și pentru că oamenii căutau locuri de muncă. La baza sistemului stăteau excesul de populație din China, India, Japonia și Java, caracterul primitiv al economiilor țărilor de baștină și existența unor economii avansate care aveau nevoie de o forță de muncă necalificată pe care Asia o poseda din abundență, dar nu o putea folosi. Pe de altă parte, nu la fel stăteau lucrurile în Africa sau insulele din Pacific, unde muncitorii aveau tendința să rămână pe loc, astfel că trebuiau să fie ispitiți să-și părăsească locuințele confortabile, sau uneori chiar forțați. Dar în mod normal erau suficiente promisiunile false și presiunea impozitelor coloniale, care îi obliga să câștige salarii.[33]

Folosirea emigranților sub contract în secolul al XIX-lea a răspândit populația asiatică în întreaga zonă a plantațiilor, astfel că, prin 1920, 43 la sută din populația din Hawaii era japoneză, iar procentele de indieni erau 40 în Fiji, 71 în Mauritius, 33 în Trinidad și 42 în Guyana Britanică. De vreme ce acești muncitori își exercitau rareori dreptul de a se întoarce acasă, importarea lor a mărit și populația permanentă din aceste colonii, ducând la instalarea unor neînțelegeri etnice profunde.[34] Mai mult, importanța procesului pentru creșterea producției de zahăr într-o perioadă îndelungată de scădere a prețului acestui produs – în Guyana Britanică, Trinidad, Mauritius, Natal, Hawaii, Cuba, Peru, Queensland și Fiji – nu poate fi pusă la îndoială. În industria zahărului obținut din trestie, productivitatea globală a mâinii de lucru aflate sub contract a rămas mai mică decât cea a sclavilor. Dar, între 1870 și 1880, proporția care îi revenea din producția mondială totală de zahăr din trestie a crescut de la 23 la 29 la sută. În acest mod, compensa parțial declinul înregistrat de producția sclavilor, de la 52 la 37 la sută, astfel că, până și la începutul deceniului nouă al secolului al XIX-lea, cel puțin 66 la sută din producția mondială de zahăr din trestie era, în continuare, realizată de mâna de lucru aservită.[35] Utilitatea forței de muncă aflate sub contract – pentru asigurarea necesarului de pe plantații și îndeplinirea unor sarcini cu totul neplăcute, cum ar fi mineritul și construcția de căi ferate – era perfect evidentă la sfârșitul secolului al XIX-lea. De ce a ajuns să nu mai fie folosită?

Dincolo de faptul că le era util plantatorilor și proprietarilor de mine, regimul aservirii prin contract le aducea avantaje considerabile lucrătorilor înșiși. Le oferea călătoria gratuită spre plantații, pe care altfel, din cauza costurilor și distanței, nu și-ar fi permis-o, și, de obicei, și drumul de întoarcere le era plătit. Condițiile de muncă erau adesea proaste, mai ales la început, când prestația lor era comparată cu ceea ce li se cerea înainte sclavilor, iar, ca pedeapsă pentru neîndeplinirea însărcinărilor, se blocau salariile, se administrau lovituri de bici și era prelungit termenul contractului. În plus, condițiile s-au deteriorat în timpul crizelor periodice ale industriei zahărului, mai ales în deceniile cinci, nouă și zece, când salariile au fost din nou reduse.[36] Cu toate acestea, recompensele materiale erau mult mai mari decât cele oferite acasă. Dacă munca de pe plantații ar fi fost de nesuportat, muncitorii ar fi profitat de posibilitatea întoarcerii acasă la expirarea contractului, dar, în regiunile de peste mări, mult mai numeroși au fost cei care au rămas față de cei care au plecat, iar reînnoirea contractului era frecventă. Mai mult, știrile despre condițiile vitrege i-ar fi descurajat pe ceilalți să mai vină. La sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul celui de-al XX-lea, emigrarea

sub contract le-a oferit săracilor ambițioși și dinamici oportunitatea de a-și îmbunătăți situația.[37] Din cauza inexorabilei creșteri a populației, niciodată nu era lipsă de clienți. Cu alte cuvinte, aservirea prin contract nu a dispărut pentru că muncitorii s-au întors împotriva ei, ci pentru că guvernele societăților furnizoare au interzis exportul de mână de lucru în acest regim, iar guvernele societăților destinatare au interzis importul. Dacă naționalismul a fost un factor determinant în primul caz, în cel de-al doilea a fost rasismul.[38]

Între 1830 și începutul deceniului șapte s-au auzit puține voci împotriva exportului de mână de lucru aservită prin contract, deși sistemul era privit adesea ca o variantă a sclaviei, fiindu-i asociate condiții cumplite și maltratări extreme. S-au formulat acuzații privind forțarea îmbarcării muncitorilor (uneori cu ajutorul băuturii sau al drogurilor), după cum au apărut relatări despre condițiile proaste de cazare, numărul mare de ore de muncă, întârzierea sau neplata salariilor, biciuirea și întemnițarea pentru neîndeplinirea sarcinilor.[39] Dar, ca reacție la aceste rapoarte, la începutul deceniului opt britanicii au constituit comisii de anchetă și au adoptat reglementări prin care se limita comportamentul plantatorilor, creându-se chiar un inspectorat colonial pentru verificarea situației celor aserviți sub contract. Mai mult, relatările privind neregulile din cadrul acestui comerț au dus la câteva măsuri drastice: în 1862 importul de muncitori chinezi aflați sub contract a fost interzis în Statele Unite; în 1868 guvernul japonez a suspendat exporturile de mână de lucru aservită în Hawaii; în 1874 guvernul imperial al Chinei, supus presiunilor britanicilor, a interzis toate exporturile de mână de lucru aservită; la jumătatea deceniului nouă, transporturile din India britanică în coloniile franceze au fost stopate, măsură extinsă la coloniile germane în 1911 și la restul lumii în 1916.[40] Unele dintre aceste suspendări au fost în cele din urmă revocate, în special de către chinezi în 1893 și de către japonezi în 1885.[41] Cu toate acestea, timp de câteva decenii efectul lor a fost de a restrânge comerțul într-o perioadă când cererea de mână de lucru aservită sub contract rămânea puternică. Mai mult, restricțiile britanice au rămas permanent în vigoare, limitând și, în cele din urmă, blocând complet cel mai mare furnizor de forță de muncă aservită din lume.

În 1910, Comisia Sanderson a întocmit un raport despre aservirea sub contract a mâinii de lucru din India. Scopul său era de a verifica acuzația potrivit căreia aceasta era o nouă formă de sclavie, acuzație adusă de Gandhi și alți naționaliști indieni revoltați de tratamentul aplicat indienilor în Natal și Transvaal. După deliberările cuvenite, comisia a declarat că muncitorii aflați sub contract erau liberi, și nu sclavi. Deoarece condițiile de muncă

și de trai ale lucrătorilor „nu prea lăsau de dorit", organismul recomanda, în mod provocator, menținerea sistemului. Decizia a suscitat încă și mai multe proteste din partea naționaliștilor, sub presiunea cărora guvernul, înclinat spre concesie, a păstrat interdicția asupra exportului de mână de lucru indiană în coloniile franceze, care trebuia revizuită în 1911, și a extins-o la coloniile germane din Africa. Continuarea protestelor a dus la o schimbare de 180° în politica imperială care s-a făcut simțită în 1915, când lordul Hardinge, vicerege al Indiei, condamna aservirea sub contract ca fiind „un sistem de muncă forțată... prea puțin diferit față de o formă de sclavie".[42] Această recunoaștere nu le-a lăsat britanicilor, care luptaseră din răsputeri împotriva comerțului cu sclavi, altă alegere decât să interzică exporturile de mână de lucru aservită sub contract din India, act care a redus în proporție covârșitoare fluxul de lucrători aflați sub contract spre plantațiile lumii.

De acum, coloniile în care existau plantații își reconsideraseră atitudinea în privința folosirii acestui sistem. Preocuparea lor era legată de faptul că muncitorii care emigraseră în regim de aservire prin contract nu se mai întorceau acasă la expirarea termenului. La început, au fost primiți cu brațele deschise, fiind priviți ca o soluție la lipsa mâinii de lucru. În cele din urmă, totuși, fenomenul rămânerii lor a generat nemulțumiri, mai ales în coloniile cu o populație de origine europeană numeroasă, unde albii se temeau să nu fie copleșiți din punct de vedere rasial mai mult decât își doreau o forță de muncă ieftină. Reacția albilor s-a manifestat mai întâi în Statele Unite, unde în 1867 a fost adoptată o lege prin care se interziceau atât aservirea muncitorilor prin contract, cât și cea a datornicilor, iar în deceniul nouă au fost promulgate alte legi care interziceau imigrația lucrătorilor chinezi. Aceleași legi s-au aplicat în Hawaii în 1900, când arhipelagul a fost anexat de Statele Unite.[43] O reacție similară s-a produs în deceniul zece în Natal-ul britanic, unde, pentru a se reduce proporția asiaticilor față de populația indigenă, indienii au fost descurajați să rămână pentru totdeauna printr-o politică fiscală care impunea o taxă specială rezidenților indieni liberi, precum și printr-o lege care interzicea importurile de muncitori aflați sub contract[44], măsură luată și în Queensland în 1901. În acest caz, nu numai că se împiedicau noile importuri, dar se punea capăt și practicii reînnoirii contractului, în scopul blocării fluxului dinspre insulele Pacificului. Politica de excludere a culminat în 1906-1907, când, printr-un program de repatriere, insularii au fost trimiși acasă la expirarea contractelor.[45] O politică de repatriere similară a fost aplicată în Kenya în scopul debarasării de muncitorii indieni veniți prin contract între 1896 și

1902 pentru a construi calea ferată din Uganda.[46] Influențat de îngrijorările rasiste ale coloniștilor albi și dorind să-și păstreze reputația de oponent al comerțului cu sclavi, guvernul britanic a pus capăt aservirii sub contract din Transvaal în 1906. Apoi, în 1916, a completat recenta interdicție privind exportul de lucrători sub contract din India, refuzând angajarea pe teritoriul britanic – pe atunci, un sfert din lume – a muncitorilor chinezi aflați sub contract.[47]

La sfârșitul secolului al XIX-lea, aservirea sub contract era legată în principal de industria zahărului. La dispariția ei a contribuit reorganizarea industriei, începută în deceniul nouă ca reacție la prăbușirea prețului mondial al zahărului. În locul plantațiilor mari, independente, cu propriile utilaje de prelucrare și o armată de muncitori agricoli plătiți, s-a dezvoltat un sistem de prelucrare centralizată care deservea numeroase ferme mici producătoare de trestie. Un raport din 1900 referitor la industria zahărului din Mauritius – înainte, mare utilizator de mână de lucru sub contract – descria ceea ce se întâmplase recent: „Parcelarea atâtor moșii le-a dat în ultima vreme vechilor imigranți șansa de a deveni mici proprietari de pământ." O astfel de reorganizare avea dublul avantaj de a satisface ambițiile forței de muncă și de a reduce drastic numărul necesar de lucrători salarizați. A fost adoptată în majoritatea coloniilor producătoare de zahăr, de pildă în Cuba, Guyana Britanică, Trinidad și Fiji. În coloniile cu o populație albă numeroasă, micile ferme create prin parcelare le-au revenit fermierilor albi, ca în Queensland și Natal.[48] În felul acesta, industria zahărului s-a debarasat de mâna de lucru aservită, permițându-le guvernelor imperiale și coloniale, aflate sub presiunea sentimentelor umanitare și rasiste, să abolească sistemul muncii sub contract fără a provoca prea multe daune economice.

Cu toate acestea, majoritatea celor care au emigrat din India și China la sfârșitul secolului al XIX-lea nu se aflau sub contract. De fapt, cel puțin două treimi dintre emigranții indieni și patru cincimi dintre cei chinezi au călătorit în străinătate prin alte mijloace.[49] Dar asta nu pentru că ar fi avut cu ce să-și plătească drumul, putând, astfel, să lucreze în alte țări ca oameni liberi. Mulți trebuiau să se aservească în calitate de datornici. În India, sistemele *kangani* și *maistry* le permiteau muncitorilor să-și plătească drumul spre plantații retrospectiv, din salariile primite acolo. Până își achitau datoria, erau constrânși să muncească sub ordinele altcuiva. În China, sistemul de creditare a biletului a creat o situație similară. Persoana sau compania care plătea pentru călătoria lucrătorului în străinătate deținea controlul asupra muncii acestuia până la achitarea datoriei.[50] Ca și aservirea prin contract, și

spre deosebire de sclavie, atunci când nu era marcat de abuzuri acest tip de aservire a datornicilor era pe termen scurt, salarizat și voluntar. Totuși, se deosebea de aservirea prin contract prin faptul că nu era supervizat de autoritățile oficiale și nu era reglementat prin lege. Era mai degrabă un aranjament informal, privat și chiar secret, încheiat, în cazul indienilor, între persoana respectivă și un intermediar care recruta mâna de lucru și o închiria plantatorilor, și în cazul chinezilor, între lucrător și cel care, după ce îl cumpărase de la intermediar, avea un drept de folosință totală asupra lui până când prețul de achiziție era acoperit din salariile câștigate. Nici patronul, nici muncitorul nu putea invoca legea în sprijinul aplicării drepturilor lor. De aceea, condițiile de muncă depindeau de bunăvoința proprietarului și de posibilitățile de evadare ale lucrătorilor. Ca și aservirea prin contract și sclavia, aservirea datornicilor presupunea ca patronul să plătească o sumă în avans. Pentru a recupera acești bani, nu numai că avea nevoie să păstreze mâna de lucru pe care o cumpărase, dar trebuia să se asigure că munca avea să fie prestată cu eficiență, ceea ce putea conduce cu ușurință la pedepse severe – atunci când productivitatea era afectată de absenteism, tergiversare sau insubordonare – dar și la paternalism. Nu e nevoie să se sublinieze că însăși natura sistemului, care împiedica distingerea oficială a celor aserviți de oamenii liberi, face imposibilă încercarea de a defini statistic măsura în care a fost aplicat, sau modul în care a funcționat în realitate.

Aservirea datornicilor avea un scop oarecum diferit în China față de India. În cea din urmă țară, aservirea datornicilor o completa pe aceea a muncitorilor aflați sub contract. În timp ce mâna de lucru aservită prin contract era destinată în special plantațiilor îndepărtate din Caraibe, Pacific și Oceanul Indian, mai ales pentru cultivarea trestiei de zahăr, aservirea datornicilor era folosită pentru a transporta muncitori pe plantațiile mult mai apropiate de casă – în Ceylon, Burma și Malaya – și în principal pentru cultivarea ceaiului, orezului și recoltarea cauciucului. Spre deosebire de lucrătorii aserviți prin contract, datornicii indieni migrau pentru o perioadă mult mai scurtă și, cu excepția celor care mergeau în Ceylon, se întorceau de obicei acasă.[51] În cazul chinezilor, aservirea datornicilor era folosită pentru a transporta muncitori spre destinații îndepărtate, peste mări, mai ales în California, Australia și Hawaii. Din acest punct de vedere, servea aceluiași scop ca și aservirea prin contract și a avut consecințe similare. Atunci când era utilizat pentru a plăti o călătorie care îi trimitea pe muncitori la mii de mile de casă, pe un termen obligatoriu extins în mod necesar la câțiva ani, sistemul excludea, practic, întoarcerea lor.[52]

Secretul care învăluia aservirea datornicilor i-a permis să înflorească

deși era interzisă prin lege. Astfel, legea împotriva aservirii de orice tip, adoptată în Statele Unite în 1867, nu a avut nici un efect asupra fluxului de chinezi care au mers în California ca datornici aserviți pentru a lucra în mine și la construirea căilor ferate. La fel, scoaterea în afara legii a aservirii datornicilor prin contract scris, petrecută în India în 1860 și în Malaya în 1883 – în ambele cazuri, ca rezultat al politicii britanice – nu a avut nici un efect de limitare a folosirii sistemului pentru finanțarea migrațiilor pe termen scurt înspre Asia de Sud-Est.[53] Rezultând de pe urma abolirii sclaviei, aservirea datornicilor a fost promovată de încercările guvernelor de a pune capăt comerțului cu mână de lucru aservită prin contract. Acesta putea fi interzis cu mult mai multă eficacitate, deoarece se desfășura sub auspiciile unor legi. Astfel, valul de datornici aserviți în California a urmat interdicției impuse în 1862 de Statele Unite imigrației muncitorilor aflați sub contract. A fost stopat doar de legile de excludere din 1882 și 1884, care refuzau intrarea oricăror muncitori chinezi, liberi sau aserviți.[54] Experiența americană de a primi datornici aserviți în locul muncitorilor aflați sub contract a fost reprodusă și în alte părți. Restricțiile impuse la începutul deceniului șase exportului de mână de lucru aservită prin contract din China i-a făcut pe mulți muncitori să părăsească țara prin metoda creditării biletului. Același lucru s-a întâmplat și în Japonia atunci când s-a încercat interzicerea exportării lucrătorilor aflați sub contract. Acolo unde aservirea prin contract a fost scoasă în afara legii, aservirea datornicilor a devenit principalul mijloc prin care săracii din Asia și-au găsit de lucru în străinătate, aceasta până când familiile asiatice din afara granițelor au putut finanța călătoria rudelor lăsate acasă. Până atunci, singura metodă eficace de combatere a folosirii sistemului de aservire a datornicilor pentru finanțarea migrației forței de muncă a fost legislația aspră în privința imigrației, care, în maniera legilor de excluziune din Statele Unite, interzicea intrarea în țară pe criterii rasiale.[55]

În afară de faptul că le permitea plantatorilor sau proprietarilor de mine să compenseze neajunsurile forței de muncă indigene importând lucrători străini, aservirea datornicilor a servit și la recrutarea și controlarea forței de muncă locale. Deși scoasă în afara legii în 1867, se putea întâlni pe plantațiile din Statele Unite ca instrument de constrângere a foștilor sclavi. A fost practicată în special în America spaniolă, la sfârșitul secolului al XIX-lea. Din punctul de vedere al patronilor, problema era generată de terenurile și resursele naturale deținute în comun de satele amerindiene, care îi făceau pe locuitori să nu caute de lucru în altă parte. În decursul secolelor au apă-

rut diverse modalități pentru atragerea și folosirea acestei mâini de lucru: în principal, înrobirea, atribuirea de comunități indiene în posesia coloniștilor individuali (*encomiendas*), sistemele de tribut – de exemplu, *mita* în Peru, *repartimiento* în Mexic, *mandemiento* în Guatemala – care le cereau comunităților indiene să furnizeze forță de muncă nu doar pentru lucrările publice, ci și pentru domeniile și minele private, repartizarea condamnaților indieni pentru a lucra în folosul unor patroni, precum și sistemul prin care indienii primeau teren pe plantații în schimbul prestării unor servicii în zile de muncă. Totuși, dezaprobarea guvernului spaniol a făcut să se renunțe la înrobirea indienilor, în timp ce *encomiendas* și tributul în mână de lucru au dispărut în secolele al XVI-lea și al XVII-lea, ca urmare a depopulării masive și a restricțiilor guvernamentale.[56] După ce importul de forță de muncă străină a fost limitat în secolul al XIX-lea – mai întâi prin stoparea comerțului transatlantic cu sclavi și apoi prin constrângerile impuse asupra comerțului cu muncitori asiatici aflați sub contract – a devenit o chestiune prioritară angajarea mâinii de lucru a băștinașilor, care exista de acum din abundență. Dar cum putea fi făcută disponibilă?

O soluție a fost de a-i convinge pe indieni să-și părăsească comunitățile și să se stabilească permanent pe marile domenii.[57] Când satele indiene aveau o populație în surplus și insuficient pământ, faptul acesta era ușor de realizat, dar chiar și așa puteau apărea probleme în privința recrutării și reținerii forței de muncă, mai ales dacă existau și alte posibilități de angajare, cum ar fi în minerit sau ca lucrători sezonieri pe plantații, sau dacă (așa cum s-a întâmplat, de pildă, la începutul secolului al XIX-lea în Mexic) exista o cerere importantă de arendași, consecință a scăderii profitabilității agriculturii comerciale, care îi făcuse pe proprietari să-și închirieze moșiile în loc să le cultive direct.[58] Atunci când cererea de arendași a proprietarilor de pământuri depășea oferta, aservirea datornicilor a devenit un instrument folosit pentru legarea lor de moșie, luând forma iobăgiei.[59] Astfel, indienii erau atrași pe moșie de oferta de teren, apoi îndatorați printr-o politică de creditare generoasă, și în această manieră erau constrânși să rămână până la achitarea datoriei. Modalitatea fusese folosită în timpul stăpânirii coloniale spaniole și a fost aplicată pe scară largă în secolul al XIX-lea. La dispariția ei au contribuit două procese importante din perioada 1870-1940: creșterea rapidă a populației și schimbarea modului de administrare a moșiei, pe măsură ce proprietarii au ales să cultive direct o porțiune mult mai mare a domeniului. În această situație, cererile indienilor de a obține terenuri în arendă au ajuns să depășească oferta. Întrucât acum arendașii puteau fi

înlocuiți cu ușurință, proprietarii nu mai aveau nevoie să-i lege de moșie.[60]

Aservirea datornicilor a venit în ajutorul proprietarilor de pământuri și dintr-un alt punct de vedere, deoarece era folosită și pentru recrutarea mâinii de lucru temporare.[61] Agenții proprietarilor vizitau satele indiene și ofereau salarii în avans. Luând *moneda sonante* (banii sunători), indienii se obligau să muncească pentru o anumită perioadă. Măsura în care trebuiau să fie forțați să accepte asemenea aranjamente depindea de felul muncii. Întrucât sclavia dispăruse, iar importul de muncitori chinezi aflați sub contract fusese restricționat, acest tip de aservire a datornicilor (peonaj) a ajuns o sursă esențială de asigurare a mâinii de lucru, fiind folosit pentru a aduce indienii din munți să muncească în regim sezonier pe plantațiile de trestie de zahăr din zonele de coastă ale Perului sau pe plantațiile de bumbac din districtul mexican Laguna.[62] Privit ca o migrație a forței de muncă, procesul nu era prea diferit de migrația mâinii de lucru libere, salarizate. Nu era nevoie ca indienii să fie ademeniți prea mult, deoarece recompensele erau evidente, iar activitatea era profitabilă nu doar pentru plantatori, ci și pentru comunitățile indiene care, astfel, își sporeau resursele de bază. Totuși, atragerea mâinii de lucru indiene în minele de guano de pe coasta peruană sau în atelierele de tăiere și prelucrare a mahonului din Tabasco și Chiapas era o chestiune diferită, având în vedere gradul de dificultate al muncii, caracterului ei nesezonier și reticenței indienilor. Aici, peonajul folosit pentru recrutarea mâinii de lucru a degenerat într-un sistem de muncă forțată, indienii fiind atrași, împotriva voinței lor, într-o aservire pe termen lung, după ce fuseseră păcăliți să se îndatoreze.[63]

Peonajul prin îndatorare a devenit extrem de prețuit la sfârșitul secolului al XIX-lea, când, sub impactul economiei mondiale – la care Mexicul, mai ales, era expus datorită construcției de căi ferate, introducerii vapoarelor cu aburi și politicilor lui Porfiro Diaz (1876-1911) – agricultura capitalistă a intrat într-o etapă avansată, înainte însă de a trece printr-o proletarizare reală. În timp ce mâna de lucru rămânea fundamental țărănească, atât ca mod de acțiune cât și ca aspirații, peonajul datornicilor a jucat, pentru o perioadă, un rol economic vital în recrutarea forței de muncă. În cele din urmă, importanța sa a fost redusă de tendința plantatorilor de a anexa resursele independente ale satelor indiene: drepturile de folosință comună, drepturile asupra apei și pământul comunității. Mai mult, faptul acesta s-a petrecut într-un moment când populația indiană, aflată în creștere rapidă, avea nevoie de mai mult pământ pentru a-și păstra modul de viață tradițional. Privați prin aceste două măsuri de posibilitățile de a-și asigura sub-

zistența, numeroși indieni au fost obligați să caute de lucru pe plantații. Cu alte cuvinte, nu mai trebuia să fie ademeniți sau constrânși. Pe măsură ce plantațiile și-au extins dominația asupra mediului rural, aservirea datornicilor în principalele sale forme, peonajul și iobăgirea, a devenit de prisos, căci societatea indiană fusese obligată de-acum să-și abandoneze idealurile țărănești – de aici proverbul țărănesc „Bietul Mexic! Atât de departe de Dumnezeu și atât de aproape de Statele Unite" – și să se transforme în proletariat. Din acest punct de vedere, constituirea în America spaniolă a unei societăți pe deplin capitaliste a făcut să nu mai fie necesară aservirea datornicilor.[64] Când a fost scos în afara legii, ca o consecință a revoluției mexicane (1910-1920) și a impactului mișcărilor țărănești zapatiste asupra cursului acesteia, peonajul datornicilor era, deja foarte puțin folosit.[65]

Toate aceste instrumente de aservire ilustrau o cerere de mână de lucru generată de abolirea sclaviei, de extinderea pe scară largă a agriculturii comerciale sau a operațiunilor miniere și de refuzul populațiilor locale de a reacționa la oportunitățile de muncă deschise de aceste procese. Mai mult, toate erau elemente esențiale ale rețelei de imperialism economic țesute de capitalismul britanic și cel american. Dar, apărând imediat după emanciparea sclavilor, toate au fost lipsite de credibilitate, fiind etichetate ca forme de sclavie, astfel că guvernele, împinse de presiunile umanitare și de dorința de a nu-și pierde reputația, le-au scos în afara legii. În cele din urmă, și organismele internaționale li s-au opus, în special Convenția Ligii Națiunilor din 1926, care condamna nu doar sclavia, ci și „practicile asemănătoare sclaviei", Convenția Organizației Internaționale a Muncii din 1939, care a încercat să impună o limită superioară contractelor de muncă, și Prima Conferință asupra Relațiilor Asiatice din 1947, care cerea abolirea muncii în regim de aservire. Dar avantajele pe care le aduceau atât capitalului, cât și forței de muncă au făcut ca abolirea să fie o sarcină dificilă și de durată, mai ales că aservirea datornicilor era extrem de greu de identificat.[66] Abolirea efectivă a devenit posibilă numai sub impactul producției capitaliste pe scară largă, când combinația dintre mecanizare și mâna de lucru liberă, salarizată s-a dovedit suficientă, sau acolo unde plantațiile au fost parcelate în ferme luate în arendă, lucrate de membrii familiei arendașului. În mod paradoxal, sistemele de aservire a forței de muncă ce au înlocuit sclavia de pe plantații au fost eliminate, în cele din urmă, pe de o parte de proletarizare, rezultat al creării unei piețe libere a forței de muncă, și, pe de altă parte, de o formă bastardă de „țărănire" (*peasantization*), în care fermele de familie au apărut urmărind asigurarea subzistenței prin cultivarea unor plante industriale.

Acomodarea colonială

În mare parte a secolului al XIX-lea, comerțul cu africani – sprijinul de bază al sclaviei din America și lumea musulmană – a continuat să fie extrem de productiv, transportând 3 300 000 de persoane peste Atlantic, 1 250 000 de-a lungul Saharei, peste jumătate de milion peste Marea Roșie și încă jumătate de milion peste Oceanul Indian.[67] Comerțul era aprovizionat cu noi sclavi de către statele războinice din savana africană, care răpeau păgâni din pădurile din sud și jefuiau robi unele de la celelalte. Dar în cursul secolului au fost impuse unele piedici solide în calea negoțului, al căror efect a aruncat îndoiala asupra viitorului sclaviei.

Primul impediment a constat în lupta susținută, navală și diplomatică, dusă de britanici împotriva comerțului pe mare. În deceniul șase, comerțul transatlantic fusese practic oprit. Dintre africanii transportați în cele două Americi în cursul secolului al XIX-lea, numai 5 la sută au fost duși după 1850, și aproape nici unul după 1866, când a încetat comerțul spre Cuba. Mai mult, de la mijlocul secolului, britanicii au acționat cu succes și împotriva comerțului prin Mediterana, Marea Roșie și Golful Persic, care furnizase în mod tradițional sclavi negri Imperiului Otoman. Pentru a se asigura de sprijinul lor împotriva Rusiei, guvernul otoman a fost obligat să satisfacă cererile francezilor și britanicilor în privința limitării comerțului cu sclavi. Întrucât nu mai putea să recruteze sclavi prin tribut sau război, sclavia otomană a intrat în faza terminală a declinului.[68]

Un al doilea impediment a apărut o dată cu fondarea coloniilor britanice și franceze din Africa. În deceniile nouă și zece, cele două puteri s-au implicat aici nu doar cu misionari și negustori și ca proprietare ale bazelor de coastă, ci și ca stăpâne ale unor imperii teritoriale enorme. Aceasta le-a permis să combată comerțul cu sclavi încă de la sursă, precum și să-l întrerupă pe rutele terestre ducând la Mediterana, Marea Roșie și Oceanul Indian.

Un al treilea impediment s-a datorat prăbușirii Imperiului Otoman. În 1921, posesiunile sale din nordul Africii căzuseră în mâinile francezilor sau britanicilor, iar posesiunile din Orientul Mijlociu deveniseră teritorii sub mandat, controlate tot de francezi sau britanici.[69] În acest mod, o regiune care aprecia mult sclavia, deoarece o privea ca pe o parte integrantă a Islamului, a fost supusă amestecului direct sau indirect al unor puteri europene

care considerau sclavia ca pe o crimă cumplită împotriva umanității. Totuși, rezultatul nu a fost eliminarea completă a sclaviei, ci adaptarea și supraviețuirea ei.

După ce a fost abolită în lumea occidentală, sclavia a continuat să înflorească în alte părți, mai ales în Africa. Datorită profitului adus de exportul de sclavi și mărfuri, precum și utilității sclavilor ca sursă de bogăție, statut social și putere, în Africa de la sfârșitul secolului al XIX-lea sclavia nu era un fenomen marginal, ci unul central în numeroase societăți, fie ele islamice sau păgâne. În mod tipic, sclavii erau majoritari în regiunile cu plantații și reprezentau minorități substanțiale în rest.[70] Dar pe la 1930 sclavia din Africa era extrem de diferită de aceea din 1880. Dispăruseră patru tipuri de sclavie: sclavia de pe plantații, sclavia militară, sclavia pentru sacrificii și sclavia ca monedă de schimb.

Sclavia de pe plantații apăruse de curând în unele părți ale Africii de vest și de est, ca reacție la cererea europeană de cuișoare, bumbac și ulei de palmier. Ca și în plantațiile lucrate de sclavi din America de Nord, depindea în mare măsură de accesul la noi contingente de sclavi. Din acest motiv, profitase de pe urma încetării comerțului transatlantic cu sclavi, care lăsase un surplus dintre aceștia pentru folosința africanilor. Dar sclavia de pe plantații a fost afectată puternic de prezența misionară și colonială a britanicilor și francezilor, care nu numai că a limitat comerțul intern cu sclavi, dar i-a și incitat pe aceștia să fugă de pe plantații.[71]

Soldații sclavi fuseseră prezenți timp de sute de ani în societățile războinice din Africa de nord și centrală. Statele războinice, atât islamice, cât și păgâne înfloriseră de pe urma avuției obținute din comerțul cu sclavi. De asemenea, depinseseră de sclavi ca soldați și funcționari oficiali. Deși încă vie în 1880, această lume își dăduse practic sfârșitul patruzeci de ani mai târziu.[72] În mod esențial, se dezvoltase pe baza comerțului cu sclavi și a libertății de a porni la război și a se deda la jafuri. După ce comerțul cu sclavi a fost limitat sever, iar stăpânirea colonială a impus o oarecare ordine, statul războinic și-a pierdut *modus vivendi*. Sclavii militari s-au transferat în serviciul statului colonial. În calitate de polițiști și soldați coloniali, au contribuit la stingerea dezordinii pe care o provocau anterior în slujba prinților, căpeteniilor și conducătorilor religioși musulmani.[73]

Sclavia pentru sacrificii a dispărut și ea. În centrul practicilor sclavagiste africane se găsea credința că uciderea sclavilor putea aduce avantaje. În acest mod, puteau fi contactați conducătorii decedați, zeii puteau fi implorați sau convinși să acorde favoruri, se puteau primi și transmite mesaje

de la zei și către aceștia, războinicii se întăreau înainte de bătălie, iar pactele dintre state puteau fi pecetluite cu sânge. Cu mult timp înainte de a dispărea, sacrificarea sclavilor din Africa fusese restricționată de răspândirea Islamului care, ca și creștinismul, dezavua complet această practică.[74] Apoi, în cursul secolului al XIX-lea, misionarii creștini au expus-o lumii ca pe un puroi supurând în inima întunericului. În cele din urmă, a fost interzisă pe măsură ce societățile păgâne care o aplicau au fost supuse stăpânirii coloniale, iar încetarea comerțului cu sclavi a înlăturat surplusul de victime datorită căruia se putuse dezvolta.

După abolirea efectivă a comerțului cu sclavi, practica folosirii sclavilor ca înlocuitor al monedei a dispărut: datorită devalorizării, carapacele de scoici deveniseră extrem de greu și de scump de purtat; sclavii, în schimb, mergeau singuri și mai puteau transporta și alte bunuri. În Africa tradițională, sclavii fuseseră împărțiți în sclavi de gospodărie și sclavi comerciali, cei dintâi fiind în general păstrați pentru servicii, cei din urmă folosiți ca mijloc de tranzacționare.[75] Sclavia comercială a fost eliminată datorită răspândirii monedelor europene, dar și secării sursei de noi sclavi, asociată cu penalitățile impuse de puterile coloniale asupra vânzărilor de sclavi.

Cu toate acestea, sclavia și formele înrudite de aservire a mâinii de lucru au continuat să funcționeze în societățile africane și în secolul al XX-lea. Faptul acesta se aplica în special în cazul sclaviei reproducătoare și al aservirii voluntare. În prima situație, sclavii erau legați de gospodării ca servitori sau stabiliți pe pământuri ca iobagi. Ambele tipuri de sclavi aveau dreptul să formeze familii și creau, prin reproducere, următoarea generație de sclavi.[76] Singura cale de înlăturare rapidă a acestei forme de sclavie „benignă“ era în mâinile sclavilor înșiși, depinzând de voința lor de a fugi. În afară de sclavie, servitutea africană, mai ales în regiunile neislamice, se manifestase în mod tradițional și sub forma unui sistem de zălogire, care permitea achitarea datoriilor prin aservire temporară.[77] Zălogirea putea degenera în sclavie, datorită cronicizării datoriilor și reinterpretării sale de către negustorii de sclavi musulmani și creștini. Totuși, se deosebea de sclavie în câteva aspecte esențiale și, de aceea, avea o șansă de supraviețuire mult mai mare. În primul rând, zălogirea se baza pe un acord; în al doilea rând, relația dintre stăpân și persoana care se punea zălog era între membrii aceleiași comunități, în timp ce relația dintre stăpân și sclav era între cel dintâi și un străin, sau fiul unui străin. Spre deosebire de sclavie, zălogirea nu depinsese niciodată de un comerț cu mâna de lucru. În mod esențial, era un aranjament local menit să le permită săracilor să obțină credit garantând cu ser-

vicii în muncă. În lipsa actelor de caritate, asistenței sociale sau slujbelor plătite, satisfăcea o nevoie socială. Din toate aceste motive, zălogirea a supraviețuit, chiar dacă a fost condamnată de comisiile internaționale ca fiind o variantă de sclavie.

Uneori, aservirea datornicilor a înlocuit sclavia atunci când ultima a fost scoasă în afara legii. Așa s-a întâmplat în India după legea antisclavagistă din 1843. În 1841, Sir Bartle Frere socotea că în întreaga Indie existau aproximativ 16 milioane de sclavi, de două ori mai mulți decât în cele două Americi; poate doar în Africa să mai fi fost atâția.[78] Unii lucrau ca servitori în gospodărie, alții în agricultură. Cei dintâi erau concentrați în marile orașe, legați ca muncitori și slujitori de gospodăriile regale, nobiliare, de cele ale meșteșugarilor și negustorilor. În mod tradițional, sclavii din această categorie fuseseră importați, mai ales din Africa și Asia de Sud-Est, dar mulți erau localnici, recrutați din vânzarea copiilor sau a propriei persoane; cu alte cuvinte, prin acte de disperare comise de sărmani pentru a supraviețui în perioadele de foamete cumplită. Pe lângă faptul că prevedea aceste practici, legea hindusă permitea înrobirea pentru anumite infracțiuni precum incestul, adulterul, avortul și răzvrătirea. În cazul crimelor și evaziunii fiscale, înrobirea se putea aplica și familiei delincventului.[79] Sclavia indigenă de felul acesta era afectată de sistemul castelor doar în sensul că brahmanii erau scutiți de înrobire, iar paria nu puteau practica servicii domestice.[80] Totuși, paria reprezentau sursa majoră de recrutare pentru sclavia din agricultură sau agrestică*. În absența plantațiilor, acești sclavi erau în majoritate iobagi, legați de pământul proprietarului și obligați să-i furnizeze servicii în muncă fără plată, pentru totdeauna. Cât despre restul sistemului de sclavie, acesta își avea originile în dreptul hindus, mai ales în regula potrivit căreia anumite grupuri din castele inferioare nu puteau deține pământ. Accesul la el se câștiga prin înrobire. Dacă sclavia domestică depinsese de piața de sclavi, cea agrestică, la fel ca iobăgia, se perpetua singură, fiii sclavilor înlocuindu-i în cele din urmă părinții în statutul de aservire.[81]

Ca și în Africa, servitutea din India inclusese în mod tradițional aservirea datornicilor, sub forma zălogirii forței de muncă pentru achitarea unei datorii. În India, aservirea datornicilor se bazase adesea pe un contract scris, iar durata sa era de obicei finită. Din acest punct de vedere, se deosebea de sclavie.[82] Totuși, se asemăna îndeaproape cu sclavia prin faptul că era ereditară și, de aceea, nu se instituia doar prin consimțământul celui aservit,

* Formă prin care sclavii erau legați de pământul pe care-l lucrau, dar, cu toate acestea, puteau fi înstrăinați separat de el – n. tr.

contractul aplicându-se și familiei acestuia. Dacă nu reușea să achite datoria – datorită morții, îmbolnăvirii sau vârstei înaintate – obligația revenea soției și copiilor. Astfel, până la stingerea datoriei, întreaga familie rămânea sub controlul creditorului.[83]

Aservirea mâinii de lucru a înflorit în India colonială, iar pentru această dezvoltare a fost nevoie doar de câteva modificări minore. Cum sclavia a fost abolită în 1843, foștii sclavi au fost transformați în datornici aserviți. Servitorii erau priviți acum ca fiind îndatorați stăpânilor lor și, de aceea, erau obligați să-i slujească. Muncitorii din agricultură erau considerați legați de pământ, fiind îndatorați stăpânului care, cu generozitate, îi lăsase să-l lucreze.[84] O altă modificare a rezultat din Codul Penal indian din 1860, care nu doar că desemna păstrarea sclavilor ca o infracțiune gravă, dar interzicea chiar aservirea datornicilor. Totuși, cea din urmă a căpătat legitimitate pur și simplu renunțând la contractele scrise.[85] Pe lângă faptul că tolerau aservirea datornicilor, britanicii au introdus munca sub contract a emigranților. Autorizată în 1837, aceasta a devenit un mijloc imperial nu doar pentru transferarea lucrătorilor indieni în străinătate, ci și pentru stabilirea lor definitivă pe plantațiile de ceai din Assam. În 1859 a fost adoptată legea privind încălcarea contractului de către lucrător, care făcea din orice violare a contractului de către muncitorul aservit o infracțiune pedepsibilă. Acest sistem de aservire a mâinii de lucru a continuat să fie utilizat legal până în 1915.[86]

Datorită utilității sale pentru menținerea servituții sub o deghizare acceptată de lege – permițând astfel păstrarea tradițiilor și respectarea sistemului de caste dat de legea vedică – și pentru a oferi săracilor posibilitatea de a obține împrumuturi, aservirea datornicilor a reușit să supraviețuiască nu doar stăpânirii britanice în India, ci și încercărilor de abolire de la sfârșitul secolului al XX-lea. Deși a fost declarată ilegală în întreaga Indie în 1976, în 1981 cuprindea încă 2 617 000 de indieni, în majoritate paria. Având în vedere că aservirea se aplica și familiei apropiate a datornicului, cifra totală a celor afectați, direct sau indirect, ajungea probabil la aproximativ 10 milioane de persoane.[87]

În alte părți din Orientul Îndepărtat, sclavia fusese concentrată mai ales în Asia de Sud-Est, unde, în maniera indiană și africană, coexistase cu aservirea datornicilor. Sclavii puteau fi recrutați dintre indigeni ca pedeapsă pentru comiterea unor infracțiuni, în urma unei îndatorări cronice sau prin vânzarea propriei persoane. Dar de obicei erau obținuți prin capturare, întrucât regiunile civilizate, sedentare urbane invadau adesea societățile primitive de păstori-culegători sau cultivatori ai

terenurilor defrișate prin ardere din păduri și din munți. De asemenea, erau cumpărați din străinătate. Cât despre aservirea datornicilor, în mod tradițional, aceasta fusese o instituție pur indigenă, având o proporție majoritară între formele de servitute. La sfârșitul secolului al XIX-lea era folosită și ca un mijloc de a importa indieni pentru a lucra temporar pe plantațiile din Burma și Malaya. Mai mult, aservirea datornicilor indigeni a devenit încă și mai răspândită la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul celui de-al XX-lea, pe măsură ce guvernele coloniale – britanicii în Burma și Malaya, olandezii în Indonezia, francezii în Vietnam – au camuflat sclavia, îngăduind să fie redefinită ca aservire a datornicilor. Mai mult, regiunile independente precum Thailanda, dorind să împiedice expansiunea colonială, căutau să prezinte o imagine modernă lumii exterioare declarând sclavia ilegală, în timp ce continuau să accepte aservirea datornicilor. Sistemul care a supraviețuit le permitea în mod util săracilor să-și extindă creditul și să facă față datoriei. De asemenea, satisfăcea nevoile angajatorilor într-o societate care continua să privească munca salarizată ca pe o formă de degradare.[88]

Abordarea colonială a desființării servituții a fost ambivalentă. Dintre puterile care au obținut teritorii în urma împărțirii Africii, portughezii, belgienii, germanii și italienii nu au părut prea interesați de interzicerea sclaviei. Totuși, toți erau gata să oprească exportul de africani din propriile colonii, ca o modalitate de menținere a mâinii de lucru, astfel că se opuneau comerțului cu sclavi.[89] Mai mult, în timp ce Marea Britanie și Franța păreau mult mai preocupate de abolirea sclaviei, ambele găseau motive pentru a-i îngădui supraviețuirea. Considerațiile legate de putere și bogăție au trecut misiunea morală pe locul al doilea. Cu toate acestea, unele politici coloniale – aplicate atât de guvernele mai angajate, cât și de cele mai puțin preocupate – au subminat sistemul sclaviei și i-au pregătit dispariția; e vorba în special de încercările de stopare a comerțului cu sclavi, construirea de căi ferate și șosele, care a redus nevoia de hamali, impunerea și menținerea ordinii, mai ales prin blocarea incursiunilor comise de bandele de războinici, care susținuseră anterior sclavia furnizând carne proaspătă, creșterea folosirii monedelor europene, care a diminuat utilitatea sclavilor ca înlocuitori ai banilor, promovarea locurilor de muncă salarizate – în construcțiile de drumuri și căi ferate, agricultura comercială și serviciul colonial – oferind astfel foștilor sclavi un mijloc de supraviețuire dacă își părăseau stăpânii, precum și emiterea unor declarații antisclavagiste care i-au convins pe sclavi să fugă de la stăpâni și să se implice în acțiunile patriotice sau religioase.

Din toate aceste motive, declinul sclaviei de la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul celui de-al XX-lea a fost, fără îndoială, o consecință a stăpânirii coloniale și a eficacității ei, pe de o parte pentru că se confruntau direct cu societățile ce păstrau o credință nestrămutată în sclavie și viziunea aboliționistă a Europei occidentale și, pe de altă parte, pentru că erau promovate sistemele economice bazate pe o piață liberă a forței de muncă. Regimurile sclavagiste care au rămas independente de stăpânirea colonială, de felul Etiopiei, au reușit să se prezerve cu mult mai mult succes decât cele supuse.[90]

Dar între stabilirea stăpânirii coloniale în Africa și eliminarea aservirii mâinii de lucru s-a scurs un timp îndelungat. Faptul acesta poate fi explicat parțial prin natura internă a aservirii, parțial prin lipsa de eficacitate a guvernării coloniale și, în sfârșit, prin dorința autorităților coloniale de a tolera ceea ce fuseseră învățate să deteste. Succesul avut în stoparea comerțului cu sclavi a încurajat tolerarea sclaviei. Întrucât acum era imposibilă recrutarea de noi sclavi, administrațiile coloniale simțeau că formele cele mai nocive de sclavie – de pildă, cele legate de plantații sau de sacrificii – aveau să dispară treptat, lăsând un reziduu acceptabil și benign. De asemenea, se credea că modalitatea optimă de eradicare a sclaviei consta în dezvoltarea economiei și un proces de evoluție socială, și nu într-un act de forțare politică.[91] Exista temerea că impunerea abolirii nu numai că ar fi produs dezordini și ar fi slăbit controlul colonial, dar ar fi dăunat și economiei coloniale care, în starea în care era, depindea de munca forțată. Pe măsură ce s-au învățat cu modul de gândire al indigenilor, oficialii din colonii au ajuns să accepte că sclavia nu era întru totul nocivă, iar aservirea mâinii de lucru putea fi chiar justificată.[92]

Din 1848, dreptul francez condamna explicit sclavia din colonii, pe baza principiului conform căruia cetățenia franceză și sclavia erau total incompatibile, și a dorinței de a-l aplica în „toate coloniile și posesiunile Republicii".[93] Cu toate acestea, responsabilitățile generate de dobândirea unui imperiu teritorial enorm în Africa de Vest i-a făcut pe francezi să reinterpreteze legea: în loc să fie acceptați în calitate de cetățeni francezi, locuitorii coloniilor erau priviți ca supuși, nefiind afectați de legislația antisclavagistă din 1848.[94] Pe la sfârșitul deceniului zece, oficialii și experții francezi din colonii erau convinși de nevoia menținerii sclaviei pentru moment. În 1895, guvernatorul Senegalului, colonelul Trentinian, avertizase în legătură cu abolirea impusă cu forța: „Chestiunea sclaviei necesită un tact și o prudență infinite, dacă nu dorim să provocăm o dezordine totală și un dezastru economic."

La fel gândea în 1901 și William Ponty, guvernator al provinciilor Haut Sénégal și Moyen Niger. El era pregătit să accepte că, date fiind credințele și principiile franceze, „nu putem recunoaște condiția în care oamenii sunt numiți captivi, sclavi sau lipsiți de libertate“, dar simțea nevoia să sublinieze, în privința aplicării practice: „Mai presus de toate, nu trebuie să uităm că o acțiune *ex abrupto* ar declanșa dintr-o dată o dezordine politică importantă“. În contra opiniei publice din Franța, care credea cu tărie în aplicarea legislației de la 1848, administrația colonială considera că sclavia era necesară pentru binele imperiului.[95]

Cam din aceleași motive, britanicii au dus aceeași politică, abolind sclavia din colonii prin legea din 1833. Totuși, teritoriile africane dobândite la sfârșitul secolului al XIX-lea erau definite adesea ca protectorate și, de aceea, scoase de sub efectul actului respectiv.[96] Ajungând stăpânii unor teritorii enorme, britanicii au adoptat o atitudine tolerantă față de existența sclaviei, care a devenit chiar și mai permisivă o dată cu trecerea timpului. Faptul acesta era în strânsă legătură cu lupta pentru cucerirea Africii și a urmat dobândirii bruște a unor teritorii imense pe care administrația colonială era incapabilă să le conducă în mod eficace. Pentru consolidarea controlului, era extrem de necesară stabilirea unor alianțe ferme cu elitele locale.[97] De acum, misionarii aplicau o strategie similară, acordând prioritate convertirii celor importanți din punct de vedere social și politic și, de aceea, fiind înclinați să lase abolirea pe planul al doilea. După cum spunea în 1880 reverendul Duff MacDonald de la Biserica Misiunii Scoțiene din Africa centrală: „Am văzut că, primind sclavii fugari, ne îndepărtaserăm mulți oameni excelenți care ar fi putut fi cei mai buni prieteni ai noștri și care îi puteau conduce pe sclavi mult mai bine decât noi.“[98]

Toleranța britanicilor față de sclavie a fost ilustrată cu acuratețe de politicile graduale adoptate în privința Protectoratului Coastei de Aur, coloniilor Sierra Leone, Zanzibar, Africa de Est britanică și Sudanului anglo-egiptean. În Protectoratul Coastei de Aur a fost emisă în 1874 o ordonanță împotriva sclaviei[99] care, în loc să abolească sclavia cu totul, implementa o politică a „pântecelui liber“. În plus, scotea în afara legii înrobirea și nu recunoștea dreptul juridic al proprietarilor de sclavi. În 1890, an în care a devenit protectorat, o politică similară a fost aplicată în Zanzibar, prevăzându-se eliberarea la naștere și interzicerea vânzării sclavilor, cu o clauză adițională prin care li se permitea sclavilor să cumpere manumisiunea la un preț rezonabil. Dar, întâmpinând obiecțiile proprietarilor de sclavi, britanicii au dat înapoi. Arthur Hardinge a lansat un avertisment solemn, afirmând că economia avea să se prăbușească dacă emanciparea nu se aplica gradual.

Această încercare de a adăposti sclavia sub steagul britanic a suscitat proteste publice puternice în Marea Britanie. Trebuind să navigheze între Scylla proprietarilor de sclavi din Zanzibar și Carybda aboliționiștilor britanici, guvernul a formulat în 1897 o politică prin care li se acorda sclavilor dreptul de a solicita manumisiunea; dacă procedau astfel, fostul stăpân avea să primească o compensație, în timp ce, dacă nu se înscriau pentru eliberare, stăpânul își păstra posesiunea, dar fără a folosi constrângerea. O politică asemănătoare a fost aplicată în Africa de Est britanică.[100] După fondarea Protectoratului Sierra Leone, în 1896, ordonanțele emise împotriva sclaviei au fost încă și mai îngăduitoare.[101] Sclavia era recunoscută oficial. Tot ce se făcea era să se interzică vânzarea de sclavi și să li se ofere acestora o oarecare protecție legală împotriva maltratării. Ocuparea Nilului superior din 1896 le-a dat britanicilor posibilitatea de a se confrunta cu sistemele sclavagiste din savană. În 1900 au pornit războiul împotriva califatului Sokoto, care a fost înfrânt în 1903. Dar nu s-a făcut nici o încercare de abolire completă a sclaviei. O asemenea politică a fost respinsă de Lugard* ca fiind o „prostie administrativă". Sclavia practicată era apreciată ca o parte integrantă a Islamului, fiind, de aceea, demnă de respect, astfel că în schimb s-a aplicat o politică lentă, de subminare, care se baza pe interzicerea vânzărilor de sclavi și eliberarea nou-născuților.[102]

În Sierra Leone, sclavia nu a fost abolită decât în 1928. Și care a fost efectul? Dacă puterile coloniale puteau eluda legile emise în metropolă împotriva sclaviei, la fel puteau proceda și supușii din colonii. După cum spunea căpetenia tribului Vei: „Nu, acum nu avem sclavi; avem veri."[103] Comerțul cu sclavi era destul de ușor de eliminat, dar nu la fel stăteau lucrurile cu practicile sclavagiste. În mare parte, sclavia din Africa se reproducea singură, astfel că a putut supraviețui relativ ușor stopării comerțului. Mai mult, era în general inofensivă, sclavii fiind folosiți ca servitori domestici sau ca muncitori agricoli asemănători mai degrabă cu iobagii. Dacă erau gata să rămână cu stăpânii lor, nu se putea face aproape nimic pentru a-i elibera. Drept urmare, legile aboliționiste care au fost promulgate în cele din urmă nu au avut efecte imediate. Capacitatea sistemelor de sclavie de a supraviețui abolirii a fost ilustrată elocvent în Raportul Cox privind Sierra Leone, din 1956. Dintre miile de sclavi eliberați în 1928, „mulți se întorseseră la casele și fermele foștilor lor proprietari, muncind din când în când fără plată pentru a

* F. D. Lugard (1858-1945) – înalt funcționar britanic, a deținut numeroase poziții de guvernator și administrator al coloniilor. Între altele, a condus campania de colonizare a Nigeriei, pe teritoriul căreia se găsea și califatul Sokoto – n. tr.

primi în schimb adăpost și dreptul de a folosi terenul pe care îl ocupă".[104] În provincia Nilul Alb din sudul Sudanului, li s-au oferit certificate de eliberare unui număr de 13 000 de servitori domestici, dar numai 3 000 le-au luat. În Zanzibar, la zece ani după „abolirea" decretată în 1897, doar 17 000 de sclavi solicitaseră emanciparea, în timp ce 140 000 au rămas înrobiți.[105] Guvernul colonial a acceptat ușor această stare de lucruri, dând înapoi din fața unei sarcini aparent imposibile, și poate lipsite de sens.

Totuși, prezența colonială a francezilor și britanicilor a precipitat fuga sclavilor. Implicarea lor, atât ca guvernanți, cât și ca misionari creștini, a afectat profund instituția sclaviei din Africa nu numai prin limitarea comerțului cu sclavi, dar și prin faptul că le-a dat multor sclavi imboldul de a-și părăsi stăpânii.[106] Fuga în masă a sclavilor a devenit o sursă de nemulțumire în rândul elitelor indigene. De asemenea, era privită ca un factor de dezordine economică. De aceea, autoritățile coloniale au făcut tot ce le-a stat în putință pentru a stăvili exodul, promulgând legi împotriva vagabondajului și restituind sclavii capturați proprietarilor.[107] Dar acțiunile mai dure pentru descurajarea fugarilor erau excluse, deoarece atât francezii, cât și britanicii doreau să-și păstreze intactă reputația de aboliționiști, iar opinia publică de acasă exercita presiuni puternice asupra guvernului. De asemenea, trebuiau luate în considerare câștigurile obținute de pe urma angajării fugarilor. Administrațiile coloniale aveau o nevoie stringentă de mână de lucru indigenă, pe care populația de sclavi autoeliberați o putea furniza cu ușurință. Construirea infrastructurii de drumuri, căi ferate și poduri a ajuns să depindă de mâna de lucru a foștilor sclavi, ca și dezvoltarea forțelor de poliție și de paza frontierei. Munca la proiectele de construcții le-a oferit sclavilor fugari un mijloc de supraviețuire și i-a ajutat să se transforme într-o mână de lucru obișnuită să primească salarii.[108] Intrând în serviciul militar colonial, continuau tradiția bandelor de războinici din trecut, cu diferența că, procedând astfel, își asigurau automat eliberarea; și, în loc să susțină sistemul sclavagist furnizând noi sclavi, acum se opuneau intereselor stăpânilor și negustorilor de sclavi într-o măsură chiar mai mare decât autoritățile coloniale.[109] Așadar, sclaviei i s-a îngăduit să existe în continuare în Africa prin asentimentul tuturor părților, atât al stăpânirii coloniale, cât și al sclavilor înșiși. Totuși, implicarea britanicilor și francezilor ca puteri coloniale și efectul ei asupra stopării comerțului cu sclavi și subminării sclaviei reproducătoare prin încurajarea fugii sclavilor a făcut ca, în loc să înflorească în continuare, sclavia să rămână într-o stare reziduală, pe cale de dispariție. În schimb, aservirea datornicilor a continuat să-și îndeplinească rolul tradi-

țional de ușurare a sorții săracilor, ca și de atragere a mâinii de lucru spre plantații și mine.

Rezultatul cursei pentru cucerirea Africii nu a constat doar în presărarea continentului cu colonii opuse comerțului cu sclavi, ci și în adoptarea unor acorduri internaționale cu o atitudine critică față de sclavie. Scopul inițial al acestor acorduri a fost de a aplica un luciu moral unui proces de expansiune imperială ce urmărea în mod clar puterea și îmbogățirea. Astfel, o conferință internațională din 1890 a emis Actul de la Bruxelles exprimând acordul privind interzicerea comerțului cu sclavi în Africa. Actul a fost revocat în 1919, când Puterile Aliate s-au angajat să aboleasca sclavia „în toate formele". Aceasta a dus la Convenția de la Geneva în privința sclaviei din 1926, operă a Ligii Națiunilor, care a obținut ratificarea a 41 de state pentru abolirea completă nu doar a sclaviei, ci a tuturor formelor de muncă forțată asemănătoare sclaviei. Cel din urmă acord a fost confirmat de Convenția în privința Muncii Forțate din 1931. Convenția din 1926 a fost revizuită ulterior, adăugându-i-se o Convenție Suplimentară privind Abolirea Sclaviei, Comerțului cu Sclavi și Instituțiilor și Practicilor Similare Sclaviei. Acordul a fost încheiat în 1956, sub egida Organizației Națiunilor Unite. De pe urma convențiilor din 1926 și 1956 și a activității comisiilor de experți în privința sclaviei constituite mai întâi în 1932 și apoi în 1949, s-au adunat și publicat numeroase date referitoare la statele care aboliseră sclavia și cele care nu o făcuseră. Rezultatul a fost crearea unui cod moral acceptat pe plan internațional care condamna sclavia fie ca pe un rău, fie ca pe un simptom de înapoiere.[110] Efectul a fost nu doar de a încuraja puterile coloniale să promulge legi de abolire în semn de atitudine luminată, dar și de a convinge statele independente care tolerau sclavia să procedeze la fel pentru a obține credibilitate ca „societăți moderne". Între acestea din urmă, un loc de frunte era ocupat de statele arabe din Orientul Mijlociu, căci, prin 1930, Arabia era singura zonă în care se mai putea spune că înflorea sclavia. Religia musulmană nu a inspirat mișcări populare cerând abolirea comerțului cu sclavi sau a sclaviei înseși. Dar, inspirată de consensul internațional atins la Geneva în deceniul al treilea, Conferința Lumii Musulmane ce a avut loc la Mecca în 1926 s-a angajat să condamne sclavia. Sub influența acordului de la Geneva din 1956, o altă Conferință a Lumii Musulmane, ținută la Mogadiscio în 1964, afirma explicit: „Islamul condamnă înrobirea omului de către om."[111] Supusă acestor presiuni, Arabia Saudită, cel mai mare utilizator de sclavi din Orientul Mijlociu, și-a schimbat atitudinea și în 1970 a declarat sclavia ilegală. Yemenul a procedat la fel în același an. Sclavia nu s-a desființat în Arabia printr-un act de abolire, dar acum, fiind scoasă în afara legii, nu mai

putea exista decât prin intermediul unor subterfugii, sclavii fiind numiți servitori sau soții.[112]

În statul totalitar

Folosirea muncii forțate în secolul al XX-lea a atins punctul culminant în Germania nazistă și Rusia stalinistă, unde a servit nu doar la afirmarea controlului politic, ci și la satisfacerea nevoilor economice ale statului. Între anii '30 și '50, mâna de lucru a milioane de europeni a fost rechiziționată cu forța, fie pentru că erau străini înfrânți în război și obligați să muncească pentru învingător, fie pentru că erau germani sau ruși care își pierduseră libertatea fiind declarați dușmani ai statului. În cazul Germaniei, majoritatea celor forțați să muncească erau „străini înfrânți", consecință a succeselor militare din Europa occidentală și de est.[113] În cazul Rusiei, cei mai mulți erau simpli cetățeni declarați „dușmani ai poporului" și condamnați la muncă silnică pentru că încălcaseră legea. În ambele situații, munca forțată nu era cu totul penală, în cel mai strict înțeles al termenului. Dintre civilii supuși muncii forțate de către naziști, doar o mică proporție încălcaseră în realitate legea. E adevărat, cei mai mulți erau cazați în barăci îngrădite și păzite, cu regulamente stricte și împrejmuiri cu sârmă ghimpată, dar nu erau definiți juridic drept condamnați, iar barăcile lor, deși departe de a fi confortabile, nu erau lagăre de concentrare. Se plăteau chiar și salarii. Inițial, acestea erau cu mult sub nivelul celor acordate germanilor, dar, pentru a împiedica firmele să mai prefere la angajare străinii, în 1940, standardul de plată pentru germani și străini a fost uniformizat, cei din urmă fiind acum dezavantajați întrucât pe salariile lor se aplica o taxă suplimentară de „compensare socială" de 15 la sută. Totuși, străinii aceștia nu erau muncitori liberi, deoarece fuseseră recrutați cu forța, primiseră salarii nenegociabile, nu aveau posibilitatea de a-și schimba locul de muncă și nici de a-și alege tipul de activitate. În Rusia, între cei supuși muncii forțate erau și exilații internați în colonii de muncă. Nu se considera că executau o condamnare la închisoare, dar erau adesea ținuți în spatele sârmei ghimpate și trebuiau să muncească pentru stat. Mai mult, ambele grupuri erau vulnerabile față de trimiterea în lagărele concentraționare de muncă, prin condamnări pentru delicte mărunte. Câte despre munca prizonierilor condamnați, era efectuată în condiții mult mai rele decât cele asociate în mod normal cu închisoarea. Cazați în lagăre de concentrare, muncitorii se aflau la bunul plan al oficialilor și

paznicilor, al căror comportament nu era, în practică, sancționat în nici un fel de lege.[114]

La sfârșitul celui de-al Doilea Război Mondial, cele două puteri foloseau, împreună, aproximativ 10 milioane de persoane supuse muncii forțate: peste 2 milioane în Rusia Sovietică și circa 7,7 milioane în Germania nazistă. Dintre aceștia, peste 2 milioane se aflau în lagăre de concentrare. Mai mult, peste 5 milioane erau ruși, 2,8 milioane dintre ei lucrând pentru naziști ca prizonieri de război și muncitori recrutați cu forța.[115]

În al Treilea Reich și în Rusia Sovietică au apărut mii de lagăre pentru primirea acestei forțe de muncă, iar ambele regimuri au devenit extrem de dependente de ea: în Germania nazistă, în principal din cauza dimensiunii efortului de război, asociată cu incapacitatea guvernului de a transforma populația feminină într-un substitut industrial pentru bărbații chemați la arme; în Rusia Sovietică, nu numai din cauza efortului de război, ci și pentru că, înaintea celui de-al Doilea Război Mondial și după aceea, nu exista o forță de muncă în stare să îndeplinească cererile unui program de industrializare considerat extrem de necesar pentru apărarea regimului împotriva lumii capitaliste.

Sistemul de muncă forțată folosit de Germania nazistă avusese două precedente. Cel dintâi a apărut după Primul Război Mondial, în timpul căruia germanii au folosit munca a 2,5 milioane de prizonieri de război.[116] În plus, în acea perioadă civilii au fost recrutați cu forța, inițial pentru a-i împiedica să se întoarcă acasă pe polonezii rezidenți în Germania în momentul izbucnirii războiului, și apoi prin obligarea cetățenilor din teritoriile răsăritene ocupate să lucreze, împotriva voinței lor, pentru Kaiserreich.[117] În fine, la sfârșitul anului 1916 și începutul lui 1917, 60 000 de belgieni au fost deportați în Germania. Mulți dintre acești lucrători au ajuns să fie cazați în lagăre împrejmuite cu sârmă ghimpată, supuse unor reglementări stricte. Dacă erau polonezi, trebuiau să poarte o emblemă distinctivă. Sustragerea de la muncă era pedepsită cu întemnițarea și reducerea rațiilor.[118] Cu alte cuvinte, planurile de folosire a muncii forțate aplicate de naziști au fost testate mai întâi în Primul Război Mondial. Întrucât în 1914 fuseseră chemați la arme 3 milioane de germani, scopul acestor planuri era de a contracara lipsa de mână de lucru din agricultură și industrie. În mare măsură, au eșuat. Prizonierii de război au atins o rată a productivității foarte scăzută. De asemenea, era nevoie de o pază solidă: în teritoriile ocupate din est, lucrătorii recrutați cu forța încercau adesea să evadeze. Mai mult, deportarea muncitorilor belgieni în Germania a întâmpinat obiecțiile comunității internaționale, iar cei luați cu forța și-au exprimat refuzul lucrând foarte prost.[119]

Create ca instrument de război, aceste lagăre de muncă au fost desființate o dată cu instaurarea păcii. Un al doilea precedent a apărut o dată cu instituirea lagărelor de concentrare în 1933, cu scopul reprimării dizidenților politici în urma incendierii Reichstag-ului.[120] În cursul celui de-al Doilea Război Mondial, au căpătat două funcții principale: exterminarea și exploatarea mâinii de lucru. La începutul războiului, acest sistem – o combinație de lagăre ale morții și lagăre de muncă – era deja constituit în fază embrionară.[121] Avea nevoie doar să fie trezit la viață și dezvoltat în continuare. În 1941 devenise un stâlp de susținere al statului nazist și o componentă esențială a politicilor rasiste și a economiei de război.[122]

Regimul nazist era mânat de nevoia de a răsturna valorile liberale create în secolul al XVIII-lea și aplicate de atunci încolo. Din acest motiv, a îmbrățișat cu ușurință conceptul de muncă forțată și, pentru a-l aplica, a studiat servitutea rasială practicată în secolul anterior în cele două Americi și Imperiul Britanic, luând în considerare ideea bazării celui de-al Treilea Reich pe un sistem sclavagist. La începutul anilor '30, Hitler îi spusese lui Rauschning: „Cultura umană nu poate fi dezvoltată în continuare dacă nu se creează o anumită formă modernă de aservire – sau, dacă vrei, de sclavie."[123] Peste ani, ideea a reapărut de câteva ori, adesea în legătură cu distincția făcută de naziști între popoarele de rasă germană și cele de altă rasă, precum și cu credința că, dacă era necesar, acestea din urmă trebuiau să fie făcute să le slujească pe cele dintâi. Astfel, în decembrie 1941, Hans Kammler a conceput un plan pe termen lung pentru încorporarea Poloniei în Reich-ul postbelic, numit Programul pentru Timp de Pace al Reichsführer-ului SS. Acesta propunea crearea a 12 000 de lagăre care să primească, spre folosința germanilor, 4 milioane de sclavi. În 1942, planurile lui Kammler au fost înglobate într-un program de construcție postbelică a Europei de Est care cuprindea 14,6 milioane de muncitori. În interpretarea dată de Albert Speer, planul propunea instituirea unui sistem gigantic de sclavie după câștigarea războiului, astfel că al Treilea Reich avea să devină, permanent, un „stat sclavagist" sub conducerea SS.[124]

Aprecierea pe care o dădeau naziștii sclaviei a fost luată în considerare ca atare la Procesele de la Nürnberg. Tribunalul Militar Internațional a descris ca pe un „program de folosire a muncii sclavilor" sistemul de muncă forțată a străinilor pe care îl organizaseră naziștii pentru a servi companiilor germane de frunte precum Flick, IG-Farben și Krupp.[125] Dar făcea el oare parte dintr-un plan menit să stabilească o instituție permanentă a sclaviei? Era cumva un exercițiu de practicare a sclaviei temporare? Sau, ca în Primul

Război Mondial, era doar o reacție la problema lipsei forței de muncă provocate de mobilizarea militară masivă, aplicarea sa nefiind determinată de vreun plan pe termen lung, ci de factori și evenimente care i-au îndreptat pe naziști în această direcție printr-un proces în cursul căruia alte soluții au ajuns să fie eliminate?

Modul în care a fost folosită munca forțată în timpul celui de-al Doilea Război Mondial era conform cu un principiu enunțat de Hitler în planurile finale de război din mai 1939: „Populația din teritoriile non-germane nu îndeplinește serviciul militar și este disponibilă ca forță de muncă."[126] În 1941, aproape 3 milioane de străini erau folosiți ca muncitori în regim forțat. Cifra depășise 7 milioane în 1944.[127] Înfrângerea Poloniei și a Franței și primele victorii împotriva Uniunii Sovietice au contribuit la utilizarea pe scară largă a străinilor. Victoriile spectaculoase împotriva celor trei țări au plasat un număr imens de prizonieri de război în mâinile germanilor.[128] Dar politica nazistă în privința forței de muncă s-a conturat mai ales după eșecul înregistrat împotriva Uniunii Sovietice la sfârșitul anului 1941, datorită faptului că de atunci au fost angajați enorm de mulți soldați germani în această cauză pierdută. De asemenea, o influență foarte mare în formularea politicii au avut-o câteva constrângeri și ratări provocate de credințele ideologice, spiritul vindicativ și incompetență. O constrângere majoră a fost reticența partidului nazist față de angajarea femeilor germane. În 1939, în Germania erau 3,9 milioane de femei fără loc de muncă, mai puține cu doar 500 000 față de cei 4 milioane de bărbați care fuseseră chemați la arme până în mai 1940.[129] Dar, așa cum credea atât de sincer și de tipic nazistul Eduard Willeke, „angajarea mai multor femei" ar fi pus în pericol „tăria biologică înnăscută a poporului german".[130] Chestiunea angajării femeilor a fost adusă în centrul atenției de către Speer în 1942, când problema mâinii de lucru se acutizase; dar se considera că angajarea femeilor în industrie avea să le îndepărteze de habitatul lor natural compus din copii, bucătărie și biserică, iar cu atâția străini de altă rasă în jur, și în contextul nevoii vitale de a evita metisajul, menținerea femeilor acasă devenea încă și mai importantă. În cele din urmă, s-a făcut o concesie minoră în primăvara anului 1943, când Hitler a permis recrutarea a 800 000 de femei germane pentru munca în industrie, dar numai cu condiția să lucreze cu jumătate de normă.[131]

Cea de-a doua constrângere majoră care a modelat programul nazist în privința forței de muncă a fost reticența lor față de folosirea mâinii de lucru a evreilor. Întrucât hotărâseră că evreii erau dăunători pentru națiunea germană, naziștii îi internaseră în lagăre. Munca pe care erau obligați să o

presteze nu era considerată utilă din punct de vedere economic, ci o pregătire umilitoare și răzbunătoare pentru moarte. În mod excepțional, în 1944, 100 000 de evrei din Ungaria au fost folosiți la construirea unor buncăre subterane, dar altfel naziștii au aplicat constant o politică de exterminare „în concordanță cu dorințele Führer-ului“ (Himmler).[132]

Preferința pentru aplicarea holocaustului a lăsat nerezolvată problema forței de muncă. Dar aceasta nu însemna că naziștii nu aveau la îndemână și alte mijloace. La urma urmelor, se bucurau de un mare număr de prizonieri de război: 1 milion din Polonia în 1939, 1,2 milioane din vest în 1940, 3,5 milioane luați din Rusia în iarna 1941-1942. În mai 1944, 5 milioane de soldați ruși erau în mâinile germanilor.[133] Convenția de la Geneva interzicea folosirea lor în industrii asociate cu războiul, și la început naziștii au respectat această regulă. În majoritate, prizonierii de război erau trimiși să lucreze în agricultură, unde era mare nevoie de ei, deoarece pregătirile militare de la sfârșitul anilor '30 provocaseră transferarea mâinii de lucru în industrie. În sectorul agricol existase o penurie de forță de muncă și înainte de începerea războiului. În noiembrie 1941 Convenția de la Geneva a fost repudiată, în special pentru a permite industriei germane să se folosească de prizonierii de război ruși și francezi.[134] Dar această resursă importantă de mână de lucru a fost irosită. Doar o treime dintre prizonierii polonezi au fost folosiți ca muncitori. Dintre prizonierii de război din vest, numai francezii și valonii au fost păstrați să lucreze în Reich, cel mai probabil pentru că erau de altă rasă. Cei priviți ca făcând parte din rasa germană (danezi, norvegieni și olandezi) au fost trimiși acasă.[135] Dintre prizonierii de război luați în campania din Rusia, naziștii i-au lăsat pe mulți să moară – din motive de adversitate națională, dispreț etnic, teamă de bolșevism, dorință de răzbunare, pe măsură ce războiul de pe Frontul de Răsărit se întorcea împotriva lor, precum și datorită incapacității de a face față unui număr atât de mare de deținuți. Înfometarea, bolile și tratamentul brutal i-au redus pe cei 3,5 milioane capturați la început la 1,1 milioane în februarie 1942. Dintre aceștia, numai 166 881 au fost folosiți la muncă. Dintre cei 5 milioane de ruși capturați până în mai 1944, doar 1 900 000 au reușit să supraviețuiască, și doar 875 000 au fost folosiți ca mână de lucru.[136]

Cu aceste opțiuni excluse sau irosite, guvernul nazist nu avea altă cale decât recrutarea forței de muncă străine. Inițial, aceasta se făcea cu asentimentul lucrătorilor. Simpatiile antirusești, anticomuniste sau antievreiești erau factori importanți de convingere, mai ales în Lituania și Ucraina, dar tratamentul disprețuitor și în regim de segregare pe care îl primeau mun-

citorii în Germania a descurajat această sursă. Când voluntarii nu s-au mai înscris în număr suficient, s-a apelat la forță. La începutul anului 1943, recrutarea și coerciția deveniseră principalele mijloace de obținere a mâinii de lucru din teritoriile ocupate, atât în est, cât și în vest.[137] Programul a fost aplicat pe o scară atât de largă, încât în august 1944 mâna de lucru furnizată de prizonierii de război – care în 1941 reprezentase 39 la sută din forța de muncă străină din Reich – constituia acum doar 25 la sută: față de 1,9 milioane de prizonieri de război erau 5,7 milioane de civili recrutați cu forța, dintre care 4 milioane erau slavi din Polonia și Rusia.[138] Dar erau ei tratați în calitate de sclavi?

Tratamentul aplicat de naziști civililor recrutați cu forța își avea originile în politicile concepute inițial pentru polonezi și apoi extinse asupra rușilor, exprimate în *Polenerlasse* (Decretele poloneze) din martie 1940 și *Ostarbeitererlasse* (Decretele pentru muncitorii din est) din 1942, cele din urmă modelate după cele dintâi. *Polenerlasse* impuneau un permis de muncă, afișarea vizibilă a literei P pe îmbrăcăminte, interdicții de circulație după lăsarea întunericului și segregarea față de comunitatea germană. Lucrătorilor polonezi li se interzicea să folosească transportul în comun, să participe la activitățile sociale, culturale și religioase ale comunității germane și să intre în barurile și restaurantele germane. Pedeapsa pentru întreținerea de relații sexuale cu o persoană de naționalitate germană era moartea.[139] În această etapă, nu se insista defel asupra internării lucrătorilor în lagăre închise. Dar condiția apărea în mod explicit în reglementările prevăzute în februarie și august 1942 pentru muncitorii din est, cei avuți în vedere fiind rușii. Aceștia trebuia să fie tratați ca „prizonieri civili“, ținuți în lagăre îngrădite, sub pază, fără dreptul de a părăsi incinta în alt scop decât la muncă.[140] Propunerea s-a materializat la sfârșitul anului 1942 într-un program masiv de construire a lagărelor, conceput și supravegheat de Speer. Întrucât de acum emblema „P“ era inadecvată, a fost înlocuită cu „Ost“.[141]

În mod uimitor, reglementările din 1940 privind mâna de lucru poloneză fuseseră emise într-un moment când recrutarea pentru a munci în Reich se făcea încă pe bază de voluntariat. Totuși, o lună mai târziu, a fost introdusă recrutarea forțată, fiind convocați toți polonezii născuți între 1915 și 1925. Ori de câte ori nu se îndeplineau cotele locale, se luau măsuri exemplare de pedepsire, prin confiscarea animalelor de la ferme și a altor bunuri. Apoi se stabilea un nou termen limită pentru cei care lipseau. Întrucât țăranii se refugiau în păduri, SS-ul a organizat vânători de oameni pentru a-i prinde. De asemenea, trupele SS lansau atacuri-surpriză asupra satelor și

orașelor, pentru a-l prinde pe locuitor înainte să apuce să fugă.[142] Acest procedeu, de a face recrutările pe grupe de vârstă și de a lua măsuri dure pentru îndeplinirea cotelor, a stabilit tiparul pentru ceea ce avea să se întâmple în alte părți.

Despre polonezi se credea că erau potriviți numai pentru agricultură. Pentru a se obține suficienți muncitori industriali, recrutarea forțată a fost aplicată în Rusia la jumătatea anului 1942 și în Franța în februarie 1943.[143] Aceasta se petrecea în cadrul unei campanii masive de recrutare a forței de muncă dirijate de Fritz Sauckel, în calitate de General Plenipotențiar pentru Utilizarea Forței de Muncă, ajutat de Albert Speer, Ministru pentru Logistică al Reich-ului. Drept urmare, 5 400 000 de lucrători străini au fost deportați în Reich între 1942 și 1944.[144] Politica de recrutare forțată a dus la numeroase acte de brutalitate, atât în momentul convocării, cât și în lagăre și în fabrici. Unele veneau din partea ofițerilor și a polițiștilor, dar o mare parte a maltratărilor era aplicată la locul de muncă de către muncitorii germani care își asumau sarcina de a-i bate pe slavii recalcitranți. În oțelăriile Krupp de la Essen, de exemplu, au fost constituite detașamente de uzină. Toți membrii lor erau angajați, echipați cu căști de oțel, brasiere albe și vine de bou. Adunați la urletul sirenei, declarau superioritatea lor ca *Herrenmensch* atacând în principal muncitorii ruși. Probabil că atitudinea aceasta violentă era determinată de anxietățile generate de prezența unui număr mare de străini, care făcea atmosfera apăsătoare. La începutul anului 1943 – înainte ca raidurile de bombardament ale aliaților să le reducă drastic numărul – aceștia reprezentau 40 la sută din forța de muncă.[145]

Naziștii au repartizat mâna de lucru străină în trei tipuri de lagăre. În primul rând, era lagărul pentru prizonieri de război, în care erau trimiși soldații capturați după înregistrarea și controlul medical ce aveau loc în stalaguri*. Aceste lagăre erau situate în apropierea locului de muncă. Deținuții se aflau sub supravegherea armatei. Firmele solicitau folosirea acestei mâini de lucru, care le era repartizată în schimbul unei sume de bani. Din acest venit, prizonierii primeau o mică alocație, dar nu și salariu.[146] În al doilea rând, era lagărul de barăci. Aici erau cazați civilii recrutați forțat, care mergeau în fiecare zi la fabricile și fermele din apropiere. Acest lagăr a devenit locul de cazare tipic spre sfârșitul anului 1942. Mai înainte, găzduirea lucrătorilor fusese responsabilitatea angajatorilor, făcându-se în tot felul de locuri, chiar în case private. Acum, pentru muncitorii din est, care constituiau marea majoritate a civililor recrutați cu forța, s-au folosit doar barăcile.

* Stalag – prescurtare de la Stammlager, lagăr de bază pentru prizonieri – n. tr.

În cazul muncitorilor ruși, lagărele erau împrejmuite și păzite.[147] În al treilea rând, era lagărul de pedeapsă – lagăre de concentrare pentru termen lung, lagăre de educare prin muncă pentru termen scurt.[148] Acestea jucau un rol esențial în controlarea mâinii de lucru străine, deoarece pedeapsa pentru nesupunere consta în trimiterea într-unul din ele.

În decursul timpului, lagărele de concentrare au devenit furnizoare de forță de muncă în toată puterea cuvântului, deținuții fiind scoși la lucru în afară sau puși la muncă în interior. Anumite lagăre de concentrare au fost desemnate drept uzine industriale în martie 1942, special pentru a produce armament. Importanța lor industrială a crescut pe măsură ce SS-ul, care le conducea, s-a implicat masiv în producția de avioane și rachete la sfârșitul anului 1943 și a recrutat mâna de lucru necesară trimițând în aceste lagăre fugarii din lagărele de prizonieri de război sau de barăci capturați. În prima jumătate a anului 1944, de exemplu, au fost trimiși aici 204 000 de persoane.[149] Populația lagărelor de concentrare industriale a crescut considerabil între aprilie 1943, când era de 171 000, și ianuarie 1945, când ajunsese la 714 200 oameni.[150] Nava-amiral a acestui imperiu industrial era Uzina Centrală, construită în 1943-1944. Era situată sub pământ, în Munții Harz, și avea ca obiectiv producția de rachete. Aici, ca și în alte fabrici-lagăre de concentrare, condițiile de muncă erau cumplite. În decembrie 1943, la Uzina Centrală s-a înregistrat o rată a mortalității de 5,7 la sută pe lună. Speer a pretins că aceste condiții s-au ameliorat mult atunci când a intervenit el în 1944, aranjând ca lucrătorii să fie cazați la suprafață. Dar rata mortalității a rămas la 10 la sută pe an.[151] În lagărele de concentrare se aplica o politică prin care se muncea până la moarte, mâna de lucru fiind împinsă prin acte de brutalitate și blocarea rațiilor. O asemenea politică nu fusese cunoscută de sistemele sclavagiste din trecut, deoarece irosea capitalul. Răspunzătoare pentru ea era în parte nevoia urgentă de muncă, dar și credința că înlocuitorii erau ușor de obținut din numărul mare de lucrători recrutați cu forța, care se aflau deja în Reich. Pentru aceștia, transferarea într-un lagăr de concentrare reprezenta o coborâre în infern. Dar cum s-au descurcat cei care au reușit să evite această soartă?

Dintru început, regimul nazist nu a putut rezista tentației de a umili muncitorii străini, punându-i, de exemplu, să poarte însemne distinctive, plasându-i în lagăre împrejmuite cu sârmă ghimpată, afirmând că sunt suboameni (*Untermensch*). Această atitudine disprețuitoare îi îndepărtase pe voluntarii străini, obligându-i pe naziști să recurgă la recrutarea forțată care, însă, le inocula muncitorilor străini o motivație slabă și un spirit de rezis-

tență. Existența ambelor caracteristici a întărit atitudinea ostilă a germanilor față de ei. Uneori s-au făcut încercări stângace de a câștiga cooperarea forței de muncă străine. De exemplu, Sauckel a ordonat îndepărtarea însemnelor distinctive în aprilie 1944 și a intenționat să renunțe la gardurile de sârmă ghimpată. Au fost concepute și planuri de stimulare, incluzând plata la bucată și mai multă hrană.[152] Dar încercările de liberalizare ale lui Sauckel au fost, în general, ignorate, iar planurile de acordare a stimulentelor de hrană ar fi avut efect numai dacă forța de muncă ar fi fost hrănită inadecvat, fapt pe care autoritățile îl cunoșteau prea bine, astfel că lucrătorii recompensați erau obligați să-și mănânce porțiile speciale, adesea constând în sandvișuri consistente, în fața celorlalți deținuți. Între trăsăturile caracteristice sistemului se numărau programul prelungit de muncă, hrana proastă (de exemplu, supă de napi la micul dejun, prânz și cină), îmbrăcămintea inadecvată (în 1943, pentru muncitorii din est s-au introdus uniforme făcute din zdrențe sau celuloză), practica frecventă și deliberată de a-i face pe muncitorii calificați să îndeplinească sarcini nepotrivite (de pildă, electricienii erau puși să greseze roțile vagoanelor), pedepsele exagerate pentru delicte minore (cum ar fi biciuirea, dezbrăcarea la piele în condiții de temperaturi foarte joase, sau închiderea în carceră), precum și lipsa îngrijirii medicale.[153] Muncitorii estici erau tratați mult mai rău decât cei occidentali: rațiile lor de hrană erau mai mici și, în timp ce primii erau plasați în lagăre, cei din urmă erau cazați uneori în locuințe private.[154] Condițiile s-au deteriorat în ultima parte a războiului, mai ales din 1943. Faptul acesta s-a datorat în parte succesului campaniilor de recrutare ale lui Sauckel, care au dus la suprapopularea lagărelor de barăci.[155] De asemenea, s-a datorat dezintegrării regimului nazist, pe măsură ce acesta era împins înapoi de către ruși și bombardat sistematic de către Aliați. În cele din urmă, a devenit incapabil de a conduce sistemul de muncă forțată pe care îl crease. În haosul care a urmat, viața lucrătorilor a fost extrem de grea.

Umiliți și storși de vlagă, muncitorii străini au reacționat opunând o rezistență masivă, nu prin acte de răzvrătire, ci prin nesupunere pe scară largă. În consecință, industria germană a fost afectată de *Arbeitsbummelei* (trageri de timp, absenteism, automutilare, productivitate scăzută) și *Arbeitsflucht* (sustragerea de la muncă, evadarea). În plus, lagărele și-au câștigat o autonomie internă bazată pe troc, furturi mărunte și comercializarea bunurilor făcute de lucrători, precum și falsificarea permiselor de muncă și de învoire. Întrucât oficialii corupți ai lagărelor închideau ochii, era un proces pe care autoritățile nu-l puteau opri.[156] Ele au reacționat față de nesupunerea

muncitorilor cu un program de pedepse care nu a reușit să înlăture problema, în timp ce a înrăutățit soarta acestora. Pe lângă pericolul de a cădea în mâinile trupelor SS prin trimiterea într-un lagăr de concentrare, mai exista și pericolul arestării de către Gestapo. Începând cu 1943, Gestapoul a desfășurat o campanie neobosită împotriva tragerilor de timp, arestând pentru acest delict, în primele cinci luni ale anului, 260 000 de lucrători străini care au fost trimiși în lagăre de educare prin muncă, unde condițiile erau similare acelora din lagărele de concentrare.[157]

Evadările sporiseră în mod inevitabil o dată cu introducerea recrutării forțate. Astfel, polonezii erau cunoscuți drept fugari începând cu 1940. În privința altor străini, aceasta a devenit o problemă doar în ultima parte a anului 1940. Spre sfârșitul lui 1943, dispăreau 45 000 pe lună. Una dintre cauzele majore ale fugii erau raidurile de bombardament ale Aliaților. Extrem de vulnerabili erau muncitorii străini repartizați la uzinele industriale, mai ales în bazinul Ruhr, unde bombardamentele au început în martie 1943 și au continuat la începutul anului 1944. Lagărele se aflau în apropierea fabricilor, care reprezentau țintele bombardamentelor, și nu aveau adăposturi antiaeriene. Întrucât muncitorii estici nu erau primiți în marile adăposturi publice, decesele din rândurile lor au atins proporții enorme. Fapt deloc surprinzător, lucrătorii străini au fugit la țară, prădând case *en route*. Au suferit atacuri masive din partea poliției și a armatei, care au instituit controale rutiere și i-au urmărit. Cei capturați – 30-40 000 au fost prinși în fiecare lună în 1944, posibil jumătate de milion de arestări în cursul anului – ajungeau în mâinile Gestapoului, care până la sfârșitul anului 1944 îi preda SS-ului. Apoi, erau duși în lagăre de concentrare industriale.[158]

Aceste măsuri nu au reușit să stăvilească exodul, întrucât, ascultând de sloganul Aliaților „La țară!“, mii de muncitori străini au pornit pe câmpuri și prin păduri în toamna anului 1944, eliberându-se în timp ce autoritățile nu mai aveau capacitatea de a le opri fuga, nici măcar de a o monitoriza. Cu toate acestea, Gestapoul a continuat să efectueze arestări, astfel că în martie 1945 închisorile erau pline de muncitori estici. Pentru a rezolva problema, a recurs la execuții în masă.[159]

Asemenea războaielor dintre imperiile habsburgic și otoman din secolele al XVI-lea și al XVII-lea, conflictul militar dintre Germania nazistă și Rusia sovietică a pus față în față două sisteme de servitute. De ambele părți, efortul de război se baza în mare măsură pe munca forțată a milioane de bărbați și femei, al căror rol era de a înlocui mâna de lucru plecată în armată. Dar în URSS condamnații serveau și ca soldați pe front. Oferindu-se volun-

tari pentru a pleca la război, fie pentru a scăpa de lagărele de muncă, fie sperând să-și curețe cazierul judiciar prin acte de bravură pe câmpul de luptă, un milion de oameni au luptat în batalioanele penale, care, în mod previzibil, au primit misiunile cele mai periculoase – cum ar fi curățarea câmpurilor de mine sau atacarea unor poziții inexpugnabile – și, de aceea, au suferit cele mai mari pierderi din Armata Roșie.[160] Condamnații angajați în muncă civilă în timpul războiului erau în număr de 1,9 milioane în 1941, scăzând la 1,5 milioane în 1945.[161] Majoritatea lucrau în mine, fabrici, ferme și pescării conduse direct de serviciul secret (NKVD), dar un sfert de milion erau repartizați concernelor aflate sub controlul altor comisariate. Din acest motiv, ca și străinii recrutați cu forța din Germania, unii condamnați sovietici lucrau alături de muncitorii liberi. Indiferent unde munceau, se aflau sub controlul administrativ al Gulagului (Administrația Lagărelor). Unii erau duși în Lagăre Corecționale de Muncă, alții în Colonii Corecționale de Muncă. Cele dintâi erau lagăre de concentrare, destinate prizonierilor cu sentințe de cel puțin trei ani; cele din urmă erau definite ca „locuri de întemnițare generală“, fiind destinate celor cu pedepse mai mici de trei ani. În plus, existau așezăminte de muncă pentru cei trimiși în exil care, și ei, erau ținuți în spatele sârmei ghimpate. Asemenea condamnaților, se aflau sub administrarea Gulagului, având obligația de a munci pentru NKVD. Pentru soldații străini capturați în luptă existau obișnuitele lagăre de prizonieri de război; pentru soldații ruși care căzuseră în mâinile inamicului erau Lagărele de Verificare și Filtrare care îi întâmpinau la întoarcerea în patrie.[162]

În Rusia sovietică, acest sistem de muncă penală a precedat cel de-al Doilea Război Mondial și a supraviețuit și după aceea. Înainte de război, era mult mai dezvoltat decât sistemul german. În 1938, Uniunea Sovietică poseda deja o forță de muncă penală de 1,9 milioane de oameni implicați în producție, cu un orar de lucru prelungit și condiții de viață mizere.[163] Sistemul penal îl continua pe cel utilizat în Rusia țaristă, unde, în secolul al XIX-lea, peste un milion de infractori și dizidenți politici fuseseră folosiți pentru dezvoltarea economică a Siberiei, unii în exil, alții în lagăre de deținuți.[164] Bolșevicii au recurs la el întrucât căutau să-și consolideze puterea de-abia preluată. Lagărele de concentrare au fost autorizate prin decret în septembrie 1918 și aprilie 1919. După războiul civil, până în 1922 s-au creat 65 de lagăre, dar majoritatea se aflau în apropierea Moscovei și a Leningradului. În anul următor, numărul lor s-a redus la 23.[165] În esență, aceste lagăre erau pentru pedepsire, nu pentru producție. Dar la sfârșitul deceniului al treilea au fost mutate în zonele nelocuite și au devenit lagăre de muncă pentru

exploatarea resurselor naturale ale nordului îndepărtat. În 1926 câteva fuseseră stabilite pe insula Solovețki din regiunea Arhanghelsk, unde prizonierii erau cazați în mănăstiri, iar mâna lor de lucru era folosită în agricultură, tăierea lemnelor și pescuit.[166] Cel de-al doilea pas important spre crearea sistemului Gulag a fost făcut la începutul deceniului al patrulea, în urma unei propuneri adresate Biroului Politic în 1926 prin care se cerea ca, având în vedere supraaglomerarea închisorilor, condamnații la sentințe lungi să fie folosiți în scopul dezvoltării regiunilor nordice, în principal la construirea unei rețele de căi ferate și drumuri pentru obținerea de cherestea și extragerea de minereuri. Rezultatul a fost constituirea Lagărelor de Nord cu Destinație Specială. În 1930 existau deja câteva lagăre nu doar în nord, ci și în Siberia și în estul îndepărtat al Imperiului Sovietic.[167] Rolul lor era vital pentru economia sovietică și consta în furnizarea resurselor necesare programului de industrializare rapidă extrase din regiuni în mod tradițional inaccesibile, unde forța de muncă liberă nu putea fi convinsă să meargă.[168]

Pentru îndeplinirea acestei sarcini dificile era necesară o mână de lucru în cantități considerabile. Și, pe măsură ce întreprinderea a devenit extrem de profitabilă – organizatorii săi, NKVD-ul, obțineau mai mulți bani decât oricare alt comisariat – nevoia de a găsi suficientă forță de muncă a devenit covârșitoare și de neoprit, încât necesitățile economice au ajuns să determine numărul de deținuți; practic, cererea de mână de lucru a coloniilor și lagărelor impunea norme pentru acuzare.[169] La dispoziția sistemului de recrutare condus de NKVD se aflau anumite reglementări și politici statale. Din 1926 exista articolul 58 al Codului Penal, care dădea o definiție foarte largă pentru ceea ce reprezenta o crimă împotriva statului.[170] În 1932 a fost adoptată o lege de apărare a proprietății statului – menită în pare parte să susțină programul de colectivizare – prin care furtul unor mici cantități de bunuri, cum ar fi produsele agricole, era pedepsit cu zece ani de închisoare. Aplicarea acestei legi a generat, în următorii patru ani, o forță de muncă de 127 000 de persoane.[171] O altă măsură cu efecte asemănătoare a fost legislația împotriva absenteismului și întârzierilor, introdusă în 1940 pentru disciplinarea forței de muncă din industrie. Întârzierea la lucru – cu 21 de minute sau mai mult – devenea infracțiune, autorul urmând să fie trimis într-un lagăr de muncă. În primele șase luni de aplicare, a recrutat 29 000 de muncitori.[172] Dar înainte de adoptarea acestei legi, NKVD-ul crease deja un fond enorm de mână de lucru forțată printr-o serie de epurări masive, prima îndreptată împotriva țărănimii, ce-a de-a doua împotriva „specialiștilor burghezi“.

Între 1930 și 1933 s-au luat măsuri împotriva a 5 milioane de țărani acuzați de a se fi opus colectivizării. Totuși, nu toți au fost trimiși în închisoare sau în lagărele de muncă. Peste 2 milioane au fost definiți ca „migranți speciali“ (*spetsposelentsy*), deportați pentru totdeauna în regiuni îndepărtate și puși să muncească în Gulag. Restul au executat sentințe, unii în închisoare, dar majoritatea în Lagărele și Coloniile Corecționale.[173]

Cea de-a doua mare epurare a avut loc între 1936 și 1938, trimițând în lagăre și colonii un număr mare de membri ai burgheziei. Condamnați pentru fapte sau vorbe împotriva guvernului stalinist, funcționari oficiali, ofițeri și reprezentanți ai inteligheneției – scriitori, universitari și profesori – au fost transformați peste noapte în muncitori manuali. În 1938, 1,9 milioane de prizonieri au fost puși la muncă forțată în această manieră.[174] Până acum, majoritatea celor condamnați la muncă silnică fuseseră cetățeni ruși. Situația s-a schimbat după pactul Ribbentrop-Molotov din 1939, când Finlanda, Estonia și Letonia au fost alipite Uniunii Sovietice, ca și estul Poloniei și Basarabia. Pentru dezrădăcinarea dizidenților naționaliști, lagărele de muncă au căpătat o nouă folosință, primind 1 milion de bărbați și femei din aceste regiuni în 1939 și 1940.[175]

Lagărele de muncă sovietice erau foarte potrivite pentru a-și îndeplini scopul economic, care fusese inițial de a construi o infrastructură de transporturi în regiunile primitive, nepopulate, și apoi de a extrage de acolo minereuri și lemne. Adecvarea lor a fost demonstrată la sfârșitul deceniului al patrulea. Mâna de lucru era, fără îndoială, ieftină. Pentru 1932-1933, s-a calculat că întreținerea prizonierilor costa 500 de ruble pe an, în timp ce un salariu echivalent era de 1 500 de ruble.[176] De asemenea, investițiile de capital necesare erau scăzute. Spre deosebire de sclavi, prizonierii nu trebuiau să fie cumpărați. Mai mult, erau atât de mulți, încât nu prea mai era nevoie de animale de tracțiune sau de utilaje, în afară de trenurile ce aduceau noi muncitori. Sistemul furniza și o mână de lucru ușor de controlat și de deplasat dintr-o zonă în alta.[177]

În fiecare lagăr, gardienii erau extrem de motivați atât pentru a împiedica evadarea deținuților, cât și pentru îndeplinirea sarcinilor de producție, deoarece, fiind supravegheați de Departamentul Operațional al NKVD-ului, eșecul putea însemna acuzarea și apoi condamnarea la închisoare sau într-un lagăr de muncă, unde erau folosiți ca gardieni fără plată.[178] Pentru prizonieri exista speranța promovării, întrucât cei care munceau bine puteau fi răsplătiți devenind angajați liberi, continuând să lucreze în lagăre ca medici, administratori, mecanici și ingineri plătiți. Se cunoșteau cazuri de foști pri-

zonieri care intraseră în rândurile NKVD-ului ca gardieni, directori de lagăre și funcționari oficiali de frunte.[179] Mobilitatea socială dintre pătura aserviților și cea a supraveghetorilor făcea ca sistemul rusesc de servitute penală să se deosebească mult de cel nazist, ca și de sclavia din Lumea Nouă și iobăgia din Europa. Totuși, pentru prizonieri principala motivație de muncă și supunere se datora faptului că erau ținuți într-o stare de semi-înfometare. Cu alte cuvinte, lagărele erau conduse potrivit unei politici atent concepute care, pe de o parte, reducea costurile de întreținere și, pe de altă parte, stimula producția. După cum afirma S. Swianiewicz, un fost deținut: „Politica generală în privința alimentației din lagăr este de a-i ține pe oameni într-o stare de semi-înfometare și, dându-le speranța de a obține o hrană ceva mai bună, de a li se oferi un stimulent pentru a munci mai mult."[180] Și această politică marca o diferență între sistemul de aservire penală sovietic, ca și cel nazist, și sistemele de sclavie și iobăgie, demonstrând că se putea rezolva problema identificată de Adam Smith și Karl Marx, de a face eficientă o forță de muncă neplătită. Smith susținea că singura soluție era coerciția prin biciuire; soluție slabă, în viziunea lui, deoarece îi păstra pe sclavi supuși, dar nu-i încuraja să lucreze cât mai bine.[181] Totuși, deși era un factor de motivare mai eficace decât biciul, privarea de hrană avea și ea neajunsurile sale, care se datorau unei alte diferențe dintre sclavie și sistemul sovietic de folosire a muncii condamnaților. Dacă prețul plătit pentru sclavi îi încuraja pe stăpâni să arate un oarecare respect pentru viețile lor, acest considerent lipsea din lagărele de muncă sovietice, unde nu era nici o piedică în calea epuizării deținuților până la moarte. Întrucât înlocuitorii erau ușor de obținut – era doar o chestiune de folosire a legii penale pentru a face arestări din sânul populației libere – se putea dispune de lucrători după bunul plac. Aceasta însemna că rațiile de hrană aflate la baza sistemului de motivare a muncitorilor erau adesea fixate la un nivel prea coborât, deoarece nu conta dacă unii mureau de foame. Drept urmare, motivația inspirată de dorința de a obține hrană era contrabalansată de starea fizică în care era adusă mâna de lucru printr-o combinație de muncă grea, condiții atroce și malnutriție.[182]

Ar fi, totuși, nepotrivit să se explice motivația de muncă a prizonierului sovietic numai din punctul de vedere al stomacului sau al perspectivei de promovare în cadrul Gulagului. În plus, autoritățile lagărului îi împărțeau pe muncitori în „trândavi" și „trupe de șoc", aceștia primind favoruri ce le erau refuzate celor dintâi. Mai mult, muncitorii erau repartizați în echipe concurente, remunerația depinzând de producția echipei, ceea ce îi deter-

mina pe deținuți să-și disciplineze și să fie disciplinați de colegi. Teama de pedeapsă avea un rol la fel de important: nu era vorba doar de reducerea rațiilor, ci și de închiderea în *shizo*, celulă neîncălzită de izolare, sau de scoaterea afară, la bunul plac al miriadelor de țânțari.[183] Toate acestea îl îndemnau pe prizonier să reacționeze pozitiv la sarcinile fixate, dar ceea ce îl motiva pe termen lung era speranța de eliberare și posibilitatea de a apropia această clipă prin obținerea unei scurtări a pedepsei ca recompensă fie pentru munca depusă, fie pentru oferirea de informații despre ceilalți prizonieri. Desigur, aceasta era o trăsătură a sistemelor de sclavie întâlnită frecvent atât în Lumea Nouă, cât și în cea islamică, deși rareori se manifesta în coloniile britanice din Caraibe sau în Statele Unite. Din acest motiv, între multe altele, sclavia din Statele Unite și sistemul de lagăre de muncă din Uniunea Sovietică erau două lumi care nu aveau nimic în comun. Și tot de aceea sistemul sovietic și practicile de sclavie-iobăgie din Rusia țaristă erau extrem de diferite.

Realizările economice ale sistemului sovietic de muncă forțată nu au luat sfârșit o dată cu programul antebelic de industrializare, nici nu s-au limitat la dezvoltarea infrastructurii și producția primară. După implicarea Rusiei în cel de-al Doilea Război Mondial, lagărele au devenit o sursă vitală de forță de muncă atât pentru industrie, cât și pentru agricultură, ca o consecință inevitabilă a mobilizării masive pentru serviciul militar – 7,5 milioane înrolați în 1941, 10,9 milioane în 1942 și 11,1 milioane în 1943 – într-o perioadă în care, datorită atacurilor violente ale naziștilor, populația activă liberă scădea rapid, de la 72,8 milioane în 1941 la 55,6 milioane în 1943. Prizonierii au fost repartizați imediat la fabricarea de muniții: mortiere M-50, grenade RGD-33 și obuze. La începutul anului 1944, 17 la sută din muniția produsă în Uniunea Sovietică era fabricată de prizonieri, care confecționau și uniforme, măști de gaze și telefoane de campanie. În plus, prizonierii au fost implicați în agricultură într-o măsură mult mai mare decât înainte. Suprafața lucrată de ei a crescut de la 250 000 de hectare în 1941 la 441 000 de hectare în 1944. De asemenea, au continuat să lucreze în construcția de căi ferate, șosele, aerodromuri și fabrici, precum și în minerit.[184] Toate acestea au fost realizate cu costuri mici, dar și plătindu-se un preț enorm. În eroica luptă națională de rezistență împotriva invaziei naziste – între momentul în care germanii au ajuns la porțile Moscovei, în septembrie 1941, și momentul cuceririi Berlinului de către Armata Roșie, în mai 1945 – condamnații sovietici au ajuns pe un loc inferior în lista de priorități. Normele foarte mari de muncă și lipsa hranei și a îmbrăcămintei adecvate au provocat creșterea ratei mortalității: în medie, aceasta a sporit de la 3 la sută pe

an înainte de război la 25 la sută în 1942-1943, cu o treime din forța de muncă a deținuților incapabilă să lucreze din cauza slăbiciunii fizice.[185] Cu toate acestea, Gulagul a rămas, pe ansamblu, un regim extrem de productiv și o componentă majoră a efortului de război.[186]

Spre deosebire de sistemul nazist de muncă forțată, Gulagul nu a dispărut o dată cu încheierea războiului. Cu Stalin încă la putere, s-a întărit din ce în ce mai mult în următorii opt ani. În timpul războiului, forța de muncă a deținuților scăzuse dramatic, datorită eliberării condamnaților trimiși să lupte pe front și ratei extrem de mari a mortalității din lagăre, astfel că între 1941 și 1944 s-a redus cu 40 la sută.[187] Dar în ultimul an de război populația întemnițată a început să se refacă, rezultat al arestărilor pe scară largă efectuate în regiunile eliberate de sub stăpânirea nazistă. Erau internați în lagăre colaboraționiști și germani, prizonieri de război și civili. Populația închisă a crescut cu 25 la sută între ianuarie 1944 și ianuarie 1945, deși era acum doar jumătate din totalul din 1941.[188] O dată cu încheierea războiului, Gulagul a atins un nou nivel de dezvoltare referitor la controlul exercitat atât asupra prizonierilor puși la muncă, cât și asupra celor exilați în calitate de coloniști. În orice an dintre 1935 și 1947, numărul prizonierilor condamnați la muncă silnică a rămas între 1 și 2 milioane, dar între 1948 și 1953 a fost de 2 până la 2,6 milioane. Totalul de 510 300 din 1934 crescuse la 2,5 milioane la moartea lui Stalin, creșterea explozivă datorându-se măsurilor luate după război împotriva naționalităților suspecte.[189] Mai mult, proporția prizonierilor condamnați la peste trei ani a crescut abrupt. Deși în 1939 sentințele lungi le depășeau de departe ca număr pe cele la mai puțin de trei ani (79 față de 21 la sută), în 1945 cele din urmă erau cu puțin mai multe (49 față de 51 la sută), reflectând creșterea numărului prizonierilor folosiți în fabricile și șantierele de construcții obișnuite. Totuși, în 1953 raportul era de 70 la 30 la sută, indicând nu doar înmulțirea sentințelor pe termen lung, ci și faptul că o parte mai mare a muncii se desfășura în lagărele de concentrare.[190] În plus, numărul celor exilați a crescut. Ca urmare a opoziției față de colectivizare, populația de coloniști trimiși la muncă a atins cifra de 1,3 milioane în 1932 și 1 milion în 1936. A scăzut treptat, întrucât exilații au fost mobilizați pentru serviciul militar, fiind doar de 653 000 în decembrie 1944. O dată cu instaurarea păcii, totuși, tendința s-a inversat. În 1949, coloniștii ajunseseră la 2,3 milioane, un record al tuturor timpurilor.[191] Aceasta însemna că totalul celor supuși la muncă forțată în 1949 era de 3,5 milioane, cifră care depășea maximul precedent – atins în 1939 – cu peste 900 000.[192]

Servitutea penală nu a luat sfârșit o dată cu moartea lui Stalin, deși apa-

rent amnistia din 1956 a redus populația lagărelor de deținuți cu două treimi. Lagărele au supraviețuit până la sfârșitul anilor '80, chiar dacă folosite mult sub capacitate.[193] Această continuare a utilizării muncii forțate în anii de după război s-a datorat în parte incapacității statului sovietic de a stabili raporturi adecvate cu societatea rusească – statul țarist suferise de aceeași problemă – dar era și o consecință a altor factori: teama că puterile capitaliste complotau pentru răsturnarea regimului comunist și aprecierea mâinii de lucru a deținuților ca un instrument economic indispensabil pentru exploatarea resurselor naturale ale regiunilor întinse stăpânite de crivăț și de țânțari.

Concluzie: semnificația servituții moderne

Servitutea este, fără îndoială, o poveste îngrozitoare despre comportamentul inuman al oamenilor. Cele mai multe crime împotriva umanității au constat în torturi, mutilări, crime și jafuri comise în situații de război. Ceea ce justifica, sau cel puțin scuza aceste crime era credința că dușmanul comisese, sau era pe cale să comită atrocități similare. Dar o excepție proeminentă de la această echivalare a lipsei de umanitate cu războiul este reprezentată de practicarea servituții. E adevărat, unele forme ale sale, în special sclavia și servitutea penală, au avut legături cu armata: de exemplu, cei înrobiți erau adesea prizonieri de război și, în secolul al XX-lea, deținuții politici, definiți ca dușmani din interior ai statului, au fost supuși unor munci grele pentru susținerea efortului de război. Filozoful John Locke privea sclavia ca fiind înrudită cu războiul deoarece, aflându-se ca și acesta în afara contractului social, relația dintre stăpân și sclav se baza pe o suspendare a societății normale. Dar, în cea mai mare parte, servitutea modernă avea prea puțin de a face cu războiul. De obicei, a fost impusă pe timp de pace. Majoritatea sclavilor erau cumpărați după ce fuseseră obținuți prin jaf sau furt. Impunerea ei în timpurile moderne a fost, în mod predominant, opera societăților civilizate care nu erau presate puternic să aservească femei, bărbați și copii și care adesea subscriau unor ideologii (capitalistă, democratică, creștină, comunistă) ce dezaprobau puternic această practică. Așadar, ca și o crimă de neiertat, servitutea modernă reprezintă unul dintre cele mai revoltătoare acte de ipocrizie colectivă comise vreodată.

Cu toate acestea, servitutea modernă nu era pur și simplu o expresie a răului. În dezvoltarea lumii moderne a avut o funcție practică de importanță vitală, prin care furniza mâna de lucru și delega autoritatea; cea dintâi a permis sistemului capitalist de producție să se dezvolte înainte de crearea unui proletariat, pe când cea de-a doua a îngăduit statelor să traverseze un proces de centralizare înainte de constituirea aparatului birocratic necesar. Astfel, în situații-cheie, servitutea a compensat deficiențele economiei capitaliste și ale statului modern. Mai mult, a continuat să acționeze în acest mod în secolul al XX-lea, furnizând mână de lucru pentru muncile grele în

regiuni inospitaliere și reprezentând un mijloc de forțare a supunerii față de regimurile totalitare.

Aservirea presupune, de obicei, victimizare. Dar a o privi doar în această lumină înseamnă a trece cu vederea o trăsătură esențială: capacitatea celor aserviți de a stabili bariere de protecție pe care seniorii, stăpânii și patronii trebuiau să le respecte. De asemenea, se trece cu vederea varietatea formelor pe care le putea lua servitutea, ca și diversitatea condițiilor din cadrul fiecărei categorii. Folosirea sclaviei ca metaforă pentru întreaga gamă de servitute invită la ignorarea câștigurilor pe care le puteau obține lucrătorii ca iobagi sau emigranți sub contract, și a avantajelor pe care le puteau obține condamnații de pe urma unei călătorii gratuite în America de Nord sau Australia. De asemenea, duce la subestimarea cumplitelor greutăți, fizice și mentale, pe care le-au suferit deținuții din lagărele de concentrare ale secolului al XX-lea. Mai mult, folosirea imaginii sclaviei de pe plantații pentru a cuprinde esența sclaviei duce la reprezentarea greșită a condițiilor în care trăiau de fapt numeroși sclavi.

Condamnarea servituții este un act de virtute, dar nu și o cale de înțelegere a subiectului. Ea trece cu vederea faptul că, înainte de ultima parte a secolului al XVIII-lea, societățile care îngăduiau sclavia nu vedeau nimic rău în ea. Făcând referire la autoritatea religioasă, puteau justifica ușor practica drept perfect etică. De asemenea, trece cu vederea faptul că, în loc să fie impusă cu forța, servitutea era adesea acceptată în mod voluntar, fie că e vorba de sclavia domestică din Africa, iobăgia din America Latină și Europa, sau emigrarea sub contract și aservirea datornicilor în Asia. Aceasta pentru că oamenii fie optau pentru protecție în defavoarea libertății, fie erau de acord să-și cedeze libertatea în schimbul unei călătorii gratuite în străinătate. Mai mult, milioanele de africani transportați împotriva voinței lor în America sau în Orientul Mijlociu proveneau din societăți care practicau sclavia. Ei nu ridicau obiecții împotriva principiului sclaviei, ci refuzau să fie victime în loc de beneficiari și, în cursul acestui proces, să fie exilați în mod obligatoriu și permanent într-o lume străină. Dar, suferind această soartă cumplită, sclavii din cele două Americi au început să modeleze sistemul în sensul propriilor interese, reușind în pofida avantajelor legale și economice de care se bucurau stăpânii. În consecință, ceea ce s-a instaurat în practică era foarte departe de așteptările proprietarilor, însă aceștia trebuiau să tolereze noile condiții pentru ca sistemul să funcționeze. Din acest punct de vedere, se ajungea adesea la un acord comun, datorită concesiilor făcute de stăpâni, și, ca urmare, sclavii au ajuns să accepte un regim care le fusese impus inițial cu forța, dar pe care apoi l-au modelat în mare măsură.

O mare parte a semnificației reale a servituții s-a pierdut atunci când lumea occidentală s-a întors împotriva ei la sfârșitul secolului al XVIII-lea și, încercând să obțină abolirea ei, a ridicat un edificiu monumental de condamnare. Problema constă în a privi servitutea independent de aboliționism, sarcină deosebit de dificilă. Aceasta pentru că o mare parte a dovezilor rămase în privința sclaviei, iobăgiei, emigrării sub contract și aservirii datornicilor au fost întocmite pentru a susține cauza emancipării.

Înțelegerea realistă a servituții este împiedicată de două concepte esențiale. Create inițial de aboliționism, ele au fost adoptate de cercetători dintr-o varietate de motive neacademice. Unul echivalează servitutea cu formele extreme de exploatare; celălalt o echivalează cu moartea socială. Totuși, servitutea și exploatarea nu au fost niciodată legate printr-o relație simplă. În comparație cu muncitorii liberi, cei aserviți erau adesea înstăriți, astfel că nu se deosebeau în mod esențial unii de ceilalți prin gradul de sărăcie, ci prin restricțiile legale. Nici statutul lipsirii de libertate nu îi scotea neapărat pe cei aserviți complet în afara societății. La urma urmelor, iobagii alcătuiau societatea; iobăgirea era adesea o modalitate de admitere într-o societate străină; servitutea penală era o stare de adormire, nu de moarte socială. Emigranții sub contract și datornicii aserviți erau excluși doar temporar. La expirarea termenului, fie se întorceau în societățile de baștină, fie intrau în societatea liberă a țării de adopție. Cât despre sclavii din Lumea Nouă, în ce măsură era ostracizarea lor socială o consecință a aservirii? În definitiv, în societățile predominant albe a continuat să existe și după abolire, sugerând că avea legătură mai degrabă cu rasismul. Rezultatul nu a fost moartea socială, ci crearea unor societăți închise ale negrilor, proces care a început în timpul sclaviei și s-a menținut după emancipare. În timpul sclaviei și ulterior, societatea negrilor a fost o parte la fel de valabilă a întregii societăți ca și aceea a albilor. Se deosebea doar prin faptul că era deconectată de la sistemul politic. Din acest punct de vedere, a permis prelungirea vieții vechiului regim în care, în mod tipic, națiunea politică reprezenta un fragment al populației, iar restul era exclus la nivel politic, dar nu suferea moartea socială.

Nu încape nici o îndoială că servitutea a fost forța determinantă în modelarea lumii moderne. Aceasta în mare parte din cauza rolului pe care l-a avut în răspândirea globală a agriculturii comerciale și a influenței exercitate de acest proces asupra fenomenului general de modernizare. Până în secolul al XIX-lea, agricultura comercială se realiza mai ales prin moduri de producție precapitaliste. Nu se baza pe o piață liberă a forței de muncă salarizate, ci pe sclavi sau țărani, în cel din urmă caz depinzând fie de iobagii

obligați să cultive domeniile seniorilor, fie de arendașii liberi. Mai mult, agricultura comercială bazată pe mâna de lucru aservită a condus la crearea câtorva elemente periferice ale producției primare, a căror funcție era de a furniza hrană și materii prime economiilor mai avansate. În același timp în perioada modernă s-a dezvoltat o periferie în Europa de Est și o alta în America, destinate să satisfacă nevoile urbane ale Europei occidentale. Apoi, în secolele al XIX-lea și al XX-lea, încă o periferie s-a dezvoltat în Lumea a Treia pentru a aproviziona cu materii prime societățile industrializate din America de Nord, Europa și Japonia. În cursul acestui proces, economiile primitive s-au modernizat dintr-o dată ca o consecință a faptului că, prin capacitatea lor de a produce plante industriale, erau conectate la piața mondială. În fiecare caz, transformarea s-a produs înaintea dezvoltării unor societăți indigene capabile să administreze și să asigure funcționarea noului regim economic. Această modernizare a devenit posibilă datorită importului masiv de forță de muncă, o parte constând din coloniști liberi, care au adus cu ei capitalismul, dar mare parte constând din persoane aservite, în majoritate obligate să-și părăsească societățile precapitaliste pentru a merge într-o lume capitalistă. Migrațiile mâinii de lucru aservite erau legate nu doar de sclavie, ci și de utilizarea formelor de servitute ante- și postsclavagiste: aservirea datornicilor, respectiv a condamnaților, sau emigrarea sub contract. Întregul proces și-a avut începuturile la sfârșitul secolului al XV-lea și s-a prelungit până în prima parte a secolului al XX-lea, datorită răspândirii agriculturii de plantație, mai întâi în cele două Americi și în cele din urmă în Asia și Africa.

Apariția și extinderea acestui sistem de agricultură comercială s-au bazat pe provizii suficiente de mână de lucru, asigurate în special de servitute. La rândul său, impactul servituții depindea de importanța dobândită de plantațiile de la periferia lumii moderne, deoarece exista o legătură între aceasta și alte fenomene majore, în principal urbanizarea și industrializarea. Înainte de apariția industrializării, în Europa s-a produs o dezvoltare urbană importantă, numărul marilor orașe – cu o populație de peste 100 000 de locuitori – crescând de la patru la șaptesprezece. Această creștere a fost promovată de rolul deținut de orașe în calitate de centre de guvernare și comerciale, dar s-a putut produce doar datorită grânarelor din Europa centrală și de Est, lucrate de iobagi, și proviziilor de grâne pe care le trimiteau în Europa occidentală prin Marea Baltică. La rândul ei, această etapă a urbanizării a stimulat agricultura comercială în preajma marilor orașe, pe măsură ce sistemul capitalist de cultivare, cu mână de lucru plătită, și arendarea terenurilor cu

plata rentei în natură s-au dezvoltat pentru a-i hrăni pe locuitori. Cât despre relația dintre servitute și industrializare, aceasta se baza pe avuția comercială generată în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea de negoțul transatlantic cu sclavi și de importanța anumitor materii prime produse cu ajutorul forței de muncă aservite. Inevitabil, legătura a fost inițiată de industria bumbacului. În plus, servitutea a influențat dezvoltarea globală a industrializării contribuind la crearea a două lumi: una centrată pe producția de bunuri prelucrate și servicii financiare, cealaltă axată pe producția de materii prime; una extrem de bogată, cealaltă marcată de sărăcie. Deși interconectate, cele două lumi nu erau complementare, iar relația lor nu era reciprocă, de vreme ce beneficiile se îndreptau într-un singur sens. Stăpânirea colonială și imperialismul economic nu au făcut decât să mențină această dihotomie. Însăși crearea ei s-a datorat plantației lucrate de sclavi; aceasta a constituit o societate care, pe plan intern, maximiza producția, dar minimiza cererea și asigura ca toată producția să fie destinată exportului.

La nivel social, servitutea modernă și-a lăsat amprenta sub cinci aspecte principale. În primul rând, conceptul de libertate personală, așa cum s-a dezvoltat el în Occident, a fost, fără îndoială, promovat de practica servituții. Dar și alți factori trebuie să fi avut un rol, mai ales ideile libertariene dobândite de englezi ca reacție la despotismul Stuarților și transmiterea lor în America împotriva despotismului casei de Hanovra: idei care au ajuns să se impună întregii lumi în virtutea puterii atinse de aceste două societăți datorită industrializării. În al doilea rând, din cauza sclaviei, servitutea a creat în cele două Americi noi societăți care nu erau guvernate doar pe criterii de clasă, chiar dacă averea era monopolizată de oamenii liberi. Acolo, elementul central era distincția făcută prin lege între cei liberi și cei lipsiți de libertate, însemnând că în rândul oamenilor liberi se afla o componentă numeroasă – albi săraci – al cărei sentiment al statutului nu avea practic nimic de-a face cu sărăcia. Așa cum le oferea un statut social albilor săraci din Lumea Nouă, servitutea le-a oferit săracilor din Lumea Veche gustul pentru lux, întrucât sclavia, emigrarea sub contract și aservirea datornicilor erau implicate masiv în producerea de bunuri neesențiale precum zahărul, tutunul, cafeaua, ciocolata și ceaiul. Prin democratizarea luxului, servitutea a participat la prima etapă de dezvoltare a consumerismului. În al patrulea rând, servitutea a fost o sursă majoră de mixare culturală, consecință a transportării a milioane de oameni în părți ale lumii unde nu aveau nici un fel de identitate culturală. În sfârșit, folosirea muncitorilor aserviți – mai întâi sclavi, apoi emigranți sub contract – pe plantațiile de trestie de zahăr

se datora disprețului nu doar față de mâna de lucru, ci și față de resursele naturale. Extinderea până la limită a producției monoculturilor, în care profitul depășea toate considerațiile legate de consecințele ecologice, și-a avut începuturile în servitutea modernă.

Pe plan politic, continuarea existenței servituții în secolul al XX-lea a scos la iveală problemele statului modern. În toate formele sale de bază – absolutism regal, stat democratic, stat colonial, totalitarism – a trebuit să se bizuie, cel puțin pentru o vreme, pe o formă de servitute, deși aproba unele principii care păreau să repudieze această practică. În pofida accentului pus pe guvernarea directă, centralizată prin intermediul instituțiilor publice, absolutismul regal din Europa centrală și de Est a depins de iobăgie, sistem de autoritate delegată, privatizată. În primul lor secol de existență, Statele Unite cele democratice s-au bazat pe bogăția generată de Sudul sclavagist, principiile lor constituționale de egalitate și libertate fiind golite de sens în practică, dacă nu erau privite ca referindu-se numai la o anumită rasă. Ca puteri coloniale în secolele al XIX-lea și al XX-lea, francezii și britanicii și-au compromis reputația de cruciați împotriva sclaviei, tolerându-i existența de dragul păstrării ordinii și prosperității imperiale. În ciuda faptului că erau fondate pe o filozofie menită să elibereze muncitorul de sub exploatare, regimurile comuniste s-au simțit obligate să aservească milioane de oameni. Și, în pofida faptului că era fondată pe o filozofie a purității rasiale, Germania nazistă a fost obligată să se bizuie în mare măsură pe munca forțată a slavilor importați, chiar dacă prezența lor pe teritoriul german crea pericolul metisajului. Așadar, având în vedere impactul său economic, social și politic, servitutea modernă trebuie să fie remarcată pentru importanța ei pe termen lung, în loc să fie pur și simplu deplânsă și respinsă ca o crimă.

Un eseu bibliografic

Intenția noastră nu e de a acoperi aici subiectul în întregime – o sarcină practic imposibilă – ci doar de a semnala contribuțiile esențiale și de a sugera lecturi suplimentare. Nu e nevoie să o spunem, este un exercițiu în mare parte arbitrar, bazat pe propriile impresii. Concentrându-se asupra formelor de bază ale servituții, eseul nu pune în legătură lecturile cu problemele dezvoltării, impactului și dispariției, dar remediul pentru acest neajuns constă în consultarea notelor de final.

Analiza comparativă a diferitelor forme de servitute este încă într-un stadiu incipient. Același lucru s-ar putea spune despre cercetarea comparativă a varietăților de aservire găsite în cadrul fiecărei forme. Pentru compararea formelor de servitute, următoarele lucrări sunt deosebit de utile: cartea lui Abbot E. Smith, *Colonists in Bondage: White Servitude and Convict Labour in America, 1607-1776* (Chapel Hill, 1947); W. Kloosterboer, *Involuntary Labour since the Abolition of Slavery* (Leiden, 1960); Bruno Lasker, *Human Bondage in Southeast Asia* (Chapel Hill, 1950); Claude Meillassoux, *The Anthropology of Slavery* (London, 1991), partea I, cap. 4 (pentru sclavie și iobăgie); Stanley Engerman, "Slavery, serfdon and other forms of coerced labour", *Serfdom and Slavery*, ed. M. L. Bush (London, 1996), cap. 2; Peter Kolchin, *Unfree Labour: American Slavery and Russian Serfdom* (London, 1987). Rodnică, prin caracterul său provocator, este și comparația neconvingătoare făcută de Stanley Elkin între sclavie și internarea în lagărele de concentrare în lucrarea sa *Slavery: a Problem in American Institutional and Intellectual Life* (Chicago, 1959).

Lucrarea cea mai importantă despre sclavia din Lumea Nouă este *The Overthrow of Colonial Slavery* de Robin Blackburn (London, 1988), precum și *The Making of New World Slavery* (London, 1997), deși este omisă – fapt necesar, din cauza structurii cărții – o examinare a sistemului sclavagist din Statele Unite în perioada sa de înflorire. Această analiză poate fi găsită în lucrarea lui Robert W. Fogel, *Without Consent or Contract* (New York, 1989) și cea a lui Peter Kolchin, *American Slavery* (London, 1993). Alte studii utile privind sclavia din America de Nord sunt Betty Wood, *Origins of American Slavery* (New York, 1997); Ira Berlin, *Many Thousands Gone: the First Two Centuries of Slavery in North America* (Cambridge, Massachusetts, 1998); Philip D. Morgan, *Slave Counterpoint: Black Culture*

in Eighteenth-Century Chesapeake and Lowcountry (University of North Carolina Press, 1998); Alan Kulikoff, *Tobacco and Slaves: the Development of Southern Cultures in the Chesapeake, 1680-1800* (Chapel Hill, 1986); Joe Gray Taylor, *Negro Slavery in Louisiana* (New York, 1963); D. C. Littlefield, *Rice and Slaves* (Baton Rouge, 1981); William Dusinberre, *Them Dark Days: Slavery in the American Rice Swamps* (Oxford, 1996). Extrem de importantă este lucrarea lui Michael Tadman, *Speculators and Slaves: Masters, Traders and Slaves in the Old South* (Wisconsin, 1989). Studiind comerțul intern cu sclavi, el aduce o nouă lumină asupra modului în care se exercita controlul asupra sclavilor în Statele Unite. Unele comparații utile între sclavia nord-americană și cea din alte părți ale Lumii Noi sunt oferite de Herbert S. Klein în *African Slavery in Latin America and the Caribbean* (Oxford, 1986) și *Slavery in the Americas: a Comparative Study of Virginia and Cuba* (Chicago, 1967); de Carl N. Degler în *Neither Black nor White: Slavery an Race Relations in Brazil and the United States* (New York, 1971) și de James Walvin, în *Questioning Slavery* (London, 1996). Pentru sclavia din America Latină, există cartea lui Colin A. Palmer, *Slaves of the White God: Blacks in Mexico, 1570-1650* (Cambridge, Massachusetts, 1976), ca și F. P. Bowser, *The African Slave in Colonial Peru, 1524-1650* (Stanford, 1974); Peter Blanchard, *Slavery and Abolition in Early Republican Peru* (Delaware, 1992); George R. Andrews, *The Afro-Argentinians of Buenos Aires, 1800-1900* (Wisconsin, 1980); William F. Sharp, *Slavery in the Spanish Frontier: the Colombian Choco, 1680-1810* (Oklahoma University Press, 1976); Stuart B. Schwartz, *Sugar Plantations in the Formation of Brazilian Society: Bahia, 1580-1835* (Cambridge, 1985); R. B. Martins, *Growing in Silence: the Slave Economy of Nineteenth-Century Minas Gerais, Brazil* (teză de doctorat, Vanderbilt University, 1980); Mary C. Kurasch, *Slave Life in Rio de Janeiro, 1808-1850* (Princeton, 1987); Robert Conrad, *World of Sorrow* (Baton Rouge, 1986). Pentru sclavia din Caraibe, există următoarele lucrări utile: Barbara Bush, *Slave Women in Caribbean Society, 1650-1838* (London, 1990); Hillary M. Beckles, *Natural Rebels: a Social History of Enslaved Black Women in Barbados* (New Brunswick, 1989); Elsa V. Goveia, *Slave Society in the British Leeward Islands at the End of the Eighteenth Century* (New Haven, 1965); Orlando Patterson, *The Sociology of Slavery: an Analysis of the Origins, Development and Structure of Negro Slave Society in Jamaica* (London, 1967); J. R. Ward, *British West Indian Slavery, 1750-1834* (Oxford, 1988); Richard S. Dunn, *Sugar and Slaves: the Rise of the Planter Class in the English West Indies* (London, 1973); Clarence J. Munford, *The Black Ordeal of Slavery and Slave Trading in the French West Indies* (New York, 1991),

volumele 2 și 3; F. W. Knight, *Slave Society in Cuba during the Nineteenth Century* (Madison, 1970); Rebecca J. Scott, *Slave Emancipation in Cuba* (Princeton, 1985).

Pentru sclavia africană și cea asiatică, vezi James L. Watson (ed.), *Asian and African Systems of Slavery* (Oxford, 1980); Martin A. Klein (ed.), *Breaking the Chains: Slavery, Bondage and Emancipation in Modern Africa* (Madison, 1993). Pentru o lectură suplimentară în privința Indiei, vezi Tanika Sarkar, "Bondage in the colonial context", *Chains of Servitude: Bondage and Slavery in India*, ed. Utsa Patnaik și Manjari Dingwaney (London, 1985), cap. 3. În privința Asiei de Sud-Est, vezi Anthony Reid, "Closed and open slave systems in pre-colonial Southeast Asia", *Slavery, Bondage and Dependency in Southeast Asia*, ed. Reid (St Lucia, Queensland, 1983), cap. 7. Pentru o lectură suplimentară în privința Africii, a se vedea relatarea excepțională a lui Claude Meillassoux din lucrarea sa *The Anthropology of Slavery* (London, 1991), precum și Paul E. Lovejoy, *Transformations in Slavery: a History of Slavery in Africa* (Cambridge, 1983); John Grace, *Domestic Slavery in West Africa* (New York, 1975); Allan G. B. Fisher și Humphrey J. Fisher, *Slavery and Muslim Society in Africa* (London, 1970); R. S. O'Fahey și J. L. Spaulding, *Kingdoms of the Sudan* (London, 1974); Richard L. Roberts, *Warriors, Merchants and Slaves* (Stanford, 1987).

Pentru alte studii despre sclavia islamică, vezi Murray Gordon, *Slavery in the Arab World* (New York, 1989); Daniel Pipes, *Slave Soldiers and Islam* (New Haven, 1981); Y. Hakan Edem, *Slavery in the Ottoman Empire and its Demise, 1800-1909* (London, 1996); Halil Inalcik, *The Ottoman Empire in the Classical Age, 1300-1600* (London, 1994); I. K. Kunt, *The Sultan's Servants: the Transformation of Ottoman Provincial Government, 1550-1650* (New York, 1983); Barnette Miller, *The Palace School of Muhammad the Conqueror* (Cambridge, Massachusetts, 1941); N. Itzkowitz, *The Ottoman Empire and Islamic Tradition* (New York, 1972); A. H. Lybyer, *The Government of the Ottoman Empire in the Time of Suleiman the Magnificent* (Cambridge, Massachusetts, 1913); Cornel H. Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire* (Princeton, 1986).

Pentru iobăgia din Europa modernă, a se vedea trecerea în revistă remarcabilă, deși cu unele puncte slabe a lui Jerome Blum, *The End of the Old Order in Rural Europe* (Princeton, 1978). O analiză utilă a Europei de Est este oferită într-un număr special al publicației *Slavic Review*, 34 (1975), cu articole de A. Kaminski, B. K. Kiraly, W. E. Wright și L. Makkai. O reinterpretare extrem de importantă a naturii iobăgiei a fost dată de Steven

L. Kich în *Serfdom and Social Control in Russia* (Chicago, 1986); de W. W. Hagen, atât în articolul “How mighty the Junkers? Peasant rents ans seigneurial profits in sixteenth-century Brandenburg“, *Past and Present*, 108 (1985), cât și în eseul “The Junkers’ faithless servants: peasant insubordination and the breakdown of serfdom in Brandenburg-Prussia, 1763-1811“, *The German Peasantry*, ed. R. J. Evans și W. R. Lee (London, 1986); apoi, de Edgar Melton în “The decline of Prussian Gutsherrschaft and the rise of the Junker as rural patron, 1750-1806“, *German History*, 12 (1994). Pentru iobăgia poloneză, vezi J. C. Miller, *The Nobility in Polish Renaissance Society, 1548-1571* (dizertație, Indiana University, 1977); J. Lukowski, *Liberty’s Folly: the Polish-Lithuanian Commonwealth in the Eighteenth Century* (London, 1991); W. Kula, *An Economic Theory of the Feudal System: towards a Model of the Polish Economy, 1500-1800* (London, 1976); W. W. Hagen, “Subject farmers in Brandenburg-Prussia and Poland“, in Bush (ed.), *Serfdom and Slavery*, cap. 15. Pentru iobăgia din Ungaria, vezi A. J. Janos, *The Politics of Backwardness: Hungary 1825-1945* (Princeton, 1982); B. K. Kiraly, *Hungary in the Late Eighteenth Century* (London, 1969). Pentru iobăgia din Boemia există lucrările lui William E. Wright, *Serf, Seigneur and Sovereign* (Minneapolis, 1966); A. Klima, “Agrarian class structure and economic development in pre-industrial Bohemia“, *Past and Present*, 85 (1979). Pentru iobăgia din Rusia, în afară de Hoch (vezi mai sus), mai există Edgar Melton, “The Russian peasantries, 1450-1860“, *The Peasantries of Europe*, ed. Tom Scott (London, 1998), cap. 8; Isabel de Madariaga, “Catherine II and the Serfs“, *Slavonic and East European Review*, 52 (1974); David Moon, “Reassessing Russian Serfdom“, *European History Quarterly*, 26 (1996).

Pentru emigrarea sub contract a mâinii de lucru din perioada anterioară secolului al XIX-lea, vezi David W. Galenson, *White Servitude in Colonial America* (Cambridge, 1981); Sharon V. Salinger, *To Serve Well and Faithfully: Labour and Indentured Service in Pennsylvania* (Cambridge, 1987); Hilary M. Beckles, *White Servitude and Black Slavery in Barbados, 1627-1715* (Knoxville, 1989). Pentru emigrarea sub contract din secolele al XIX-lea și al XX-lea există studiul remarcabil al lui David Northrup, *Indentured Labour in the Age of Imperialism, 1834-1922* (Cambridge, 1995); Watt Stewart, *Chinese Bondage in Peru: a History of the Chinese Coolies in Peru, 1849-1874* (Durham, North Carolina, 1951); Hugh Tinker, *A New System of Slavery: the Experience of Indian Labour Overseas, 1830-1920* (London, 1974); Kay Saunders, *Workers in Bondage: the Origins and Bases of Unfree*

Labour in Queensland, 1824-1916 (St Lucia, Queensland, 1982); Kay Saunders (ed.), *Indentured Labour in the British Empire, 1834-1920* (London, 1984); Doug Monro, "The Pacific Islands labour trade: approaches, methodologies, debates", *Slavery and Abolition*, 14 (1993); Stanley Engerman, "Contract labour in sugar and technology in the nineteenth century", *Journal of Economic History*, 43 (1983).

Pentru aservirea datornicilor există eseul lui Arnold J. Bauer, care dă o interpretare nouă, "Rural workers in Spanish America: problems of peonage and oppression", *Hispanic American History Review*, 59 (1979); și un altul al lui Alan Knight, "Debt bondage in Latin America", *Slavery and other Forms of Unfree Labour*, ed. Leonie Archer (London, 1988). Mai sunt și lucrările lui N. D. Kamble, *Bonded Labour in India* (New Delhi, 1981); Gyam Prakash, *Bonded Histories: Genealogies of Labour Servitude in Colonial India* (Cambridge, 1990); Bruno Lasker, *Human Bondage in Southeast Asia* (Chapel Hill, 1950), cap. 3; Toyin Falola și Paul E. Lovejoy (editori), *Pawnship in Africa: Debt Bondage in Historical Perspective* (Oxford, 1994); Gunther Barth, *Bitter Strength: a History of the Chinese in the United States, 1850-1870* (Cambridge, Massachusetts, 1964); Patricia Cloud și David W. Galenson, "Chinese migration and contract labour in the late nineteenth century", *Explorations in Economic History*, 24 (1987).

Pentru servitutea penală înaintea secolului al XX-lea, există lucrările lui A. R. Ekirch, *Bound for America: the Transportation of British Convicts to the Colonies, 1718-1775* (Oxford, 1990); J. B. Hirst, *Convict Society and its Enemies: an Early History of New South Wales* (London, 1983); Stephen Nicholas (ed.), *Convict Workers: Reinterpreting Australia's Past* (Cambridge, 1988); Ian Duffield și James Bradley (editori), *Representing Convicts* (London, 1997). Pentru munca forțată a condamnaților din Rusia, sunt lucrările lui David J. Dalin și Boris I. Nicolaevsky, *Forced Labour in Soviet Russia* (New York, 1974, reeditat); Edwin Bacon, *The Gulag at War* (London, 1994); Robert Conquest, *The Great Terror: a Reassessment* (London, 1968); Alexander Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago* (London, 1974). Pentru munca forțată în Germania nazistă, vezi studiul de pionierat al lui Edward L. Homze, *Foreign Labour in Nazi Germany* (Princeton, 1967); Ulrich Herbert, *Hitler's Foreign Workers: Enforced Foreign Labour in Germany under the Third Reich* (Cambridge, 1997); Daniel Goldhagen, *Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans and the Holocaust* (London, 1996); Albert Speer, *The Slave State: Heinrich Himmler's Master-Plan for SS Supremacy* (London, 1981).

Note

Partea I – **Formele aservirii legale**

1. Vezi Orlando Patterson, *Slavery and Social Death: a Comparative Study* (Cambridge, Mass., 1982); Robert W. Fogel și Stanley L. Engerman, *Tim on the Cross: the Economics of American Negro Slavery* (New York, 1974); Eugene D. Genovese, *Roll, Jordan, Roll : the World the Slaves Made* (New York, 1974); Joseph C. Miller, *Way of Death: Merchant Capitalism and the Angolan Slave Trade, 1730-1830* (London, 1988). Pentru un exemplu de discurs de tip „Războiul rece", vezi Peter Kolchin, *Unfree Labour: American Slavery and Russian Serfdom* (London, 1987), p. 149.
2. Potrivit lui Patterson, un sclav este, prin definiție, „o persoană moartă din punct de vedere social". Vezi lucrarea lui *Slavery and Social Death*, p. 5.
3. Ibid., p. 331.
4. Pentru cazul Indiei, vezi Lionel Caplan, "Power and status in South Asian slavery", *Asian and African Systems of Slavery*, ed. James L. Watson (Oxford, 1980), pp. 181-182. Pentru Asia de Sud-Est, vezi Anthony Reid (ed.), *Slavery, Bondage and Dependency in Southeast Asia* (St. Lucia, Queensland, 1983), p. 23. Pentru Africa, vezi D. C. Littlefield, *Rice and Slaves* (Baton Rouge, 1981), pp. 78-79, n. 11; A. G. B. Fisher și H. J. Fisher, *Slavery and Muslim Society in Africa* (London, 1970), pp. 111-113; Claude Meillassoux, *The Anthropology of Slavery* (London, 1991), partea I, cap. 6.
5. Vezi Patterson, *Slavery and Social Death*, pp. 2, 4, 331.
6. Vezi nota de mai jos, pp. 79-81 (Chocó), 89 (Minas Gerais).
7. Pentru demonstrarea faptului că aceștia nu erau, de fapt, sclavi, vezi Ehud R. Toledano, "Ottoman concepts of slavery in the period of reform, 1830s-1880s", *Breaking of the Chains*, ed. Martin A. Klein (Madison, 1993), pp. 39-40.
8. James L. Watson, "Slavery as an institution, open and closed systems" in Watson (ed.), *Asian and African Systems*, cap. 1; Klein (ed.), *Breaking the Chains*, pp. 14-15.
9. Vezi nota de mai jos, p. 73.
10. Patterson, *Slavery and Social Death*, pp. 43, 127.
11. Robert W. Fogel, *Without Consent or Contract* (New York, 1989), pp. 12-18.
12. Vezi Keith Hopkins, *Conquerors and Slaves* (Cambridge, 1978), p. 9. Pentru aplicațiile moderne ale distincției, vezi Philip D. Morgan, "British encounters with Africans and Africa in America, c. 1600-1780", *Strangers within the Realm*, ed. Bernard Bailyn și Philip D. Morgan (Chapel Hill, 1991), pp. 163-164; Ira Berlin, *Many Thousands Gone* (Cambridge, Mass., 1998), pp. 8-9, 17 și urm., 95 și urm.
13. Patterson, *Slavery and Social Death*, cap. 6.
14. Vezi Adam Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, ediția a șasea (London, 1791), II, p. 88.
15. Michael Bush, "Serfdom in medieval and modern Europe: a comparison", *Serfdom and Slavery: Studies in Legal Bondage*, ed. M. L. Bush (London, 1996), pp. 215-216.
16. Pentru iobagii autentici din America Latină, vezi Andrew Pearse, *The Latin American Peasant* (London, 1975), pp. 32-34. Pentru „iobagii" aserviți ca datornici în America Latină, vezi ibid., pp. 30-31 și mai jos, nota 61.

17. M. L. Bush, "Tenant right and the peasantries of Europe under the old regime", *Social Orders and Social Classes in Europe since 1500: Studies in Social Stratification*, ed. M. L. Bush (London, 1992), pp. 137-138; Bush, "Serfdom", pp. 206-207.
18. Ibid., pp. 215-216; Michael Bush, *Noble Privilege* (Manchester, 1983), pp. 165-169.
19. Bush, "Serfdom", pp. 200-206.
20. Ibid., p. 214.
21. Ibid., p. 207.
22. Bush, "Tenant right", p. 148.
23. De exemplu, studiul lui Steven Hoch, *Sefdom and Social Control in Russia: Petrovskoe, a Village in Tambov* (London, 1986).
24. Bush, "Serfdom", p. 209.
25. Vezi mai jos, pp. 135, 140-141.
26. Vezi mai jos, pp. 181-184.
27. Bush, "Serfdom", pp. 213-214, 217; Bush, *Noble Privilege*, pp. 147-148.
28. Jerome Blum, *The End of the Old Order in Rural Europe* (Princeton, 1978), p. 96.
29. Vezi mai jos, pp. 123-125.
30. Bush, "Tenant right", p. 144. În privința arendării, vezi și Immanuel Wallerstein, *The Modern World-System* (New York, 1974), cap. 2.
31. Bush, "Serfdom", p. 215.
32. Bush, "Tenant right", p.142; William W. Hagen, "Subject farmers in Brandenburg-Prussia and Poland" in Bush (ed.), *Serfdom and Slavery*, pp. 304-305, 308; Stephen L. Hoch, "The serf economy and the social order in Russia" in Bush (ed.), *Serfdom and Slavery*, pp. 316-317.
33. Vezi Blum, *End of the Old Order*, pp. 65-70.
34. Pentru o explorare a diferențelor dintre iobăgie și sclavie, vezi Kolchin, *Unfree Labour*, pp. 151-152. Cu toate acestea, el e de acord cu afirmația lui Jerome Blum că „iobagul rus se deosebea cu greu de un sclav", adăugând că iobăgia din Rusia „era o formă de sclavie", dar cu unele diferențe semnificative. Pentru opinia potrivit căreia iobagii ruși erau foarte diferiți de sclavi, vezi Hoch, *Serfdom and Social Control*, passim.
35. Pentru prima fază, vezi mai jos, cap. 7. Pentru cea de-a doua, vezi mai jos, cap. 12.
36. Pentru cifrele legate de „prima fază", vezi David W. Galenson, *Whte Servitude in Colonial America* (Cambridge, 1981), p. 17. Urmându-l pe Smith, el pretinde că 300-400 000 de migranți au plecat să muncească sub contract. Totuși, Smith includea și condamnații în cifrele sale (vezi Abbot E. Smith, *Colonists in Bondage* (Chapel Hill, 1947, p. 316) și, probabil, și migranții care plecau ca lucrători aserviți potrivit obiceiului țării (adică nu cu un contract anume). Aceasta ar sugera – dacă Smith are dreptate atunci când afirmă că jumătate sau două treimi dintre coloniștii albi au fost inițial aserviți – că numărul real al muncitorilor aflați sub contract ar fi mai aproape de 300 000 decât de 400 000. Pentru cifrele referitoare la „a doua fază", vezi David Northrup, *Indentured Labour in the Age of Imperialism, 1834-1922* (Cambridge, 1995), tabelul A1, care enumeră regiunile de recrutare și destinațiile recruților. Pentru faptul că în a doua fază au fost puțini emigranți sub contract albi, vezi ibid. Cifra totală a lui Northrup e o subestimare: vezi mai jos, cap. 12, nota 10.
37. Hugh Tinker, *A New System of Slavery: the Export of Indian Labour Overseas, 1830-1920* (London, 1974), pp. 217-219.
38. Pentru afirmație, vezi F. W. Knight, *Slave Society in Cuba during the Nineteenth Century* (Madison, 1970), p. 116. Pentru primul termen, vezi Ravindra K. Jain, *Indian Communities Abroad* (New Delhi, 1993), p. 7. Pentru cel de-al doilea, vezi titlul cărții lui Tinker

(mai sus, nota 37). Pentru o examinare a similarității dintre munca sub contract în străinătate din secolul al XVII-lea și sclavie, vezi Hilary M. Beckles, *White Servitude and Black Slavery in Barbados, 1627-1715* (Knoxville, 1989), cap. 3.
39. Vezi Sharon V. Salinger, *'To Serve Well and Faithfully': Labour and Indentured Servants* (Cambridge, 1987), p. 73. Pentru un raport similar în Barbados în secolul al XVII-lea, vezi Beckles, *Servitude and Black Slavery*, p. 117.
40. Vezi Galenson, *White Servitude*, p. 6.
41. Vezi ibid., pp. 6-8; Beckles, *Servitude and Black Slavery*, pp. 71-73.
42. Vezi mai jos, cap. 5.
43. Vezi Smith, *Colonists in Bondage*, pp. 20-22.
44. Pentru Peru, vezi Watt Stewart, *Chinese Bondage in Peru: a History of the Chinese Coolies in Peru, 1849-1874* (Durham, North Carolina, 1951), pp. 42-44. Pentru Cuba, vezi Knight, *Slave Society in Cuba*, p. 116; Rebecca J. Scott, *Slave Emancipation in Cuba: the Transition to Free Labour, 1860-1899* (Princeton, 1985), pp. 29-35.
45. Vezi mai jos, cap. 6.
46. Pentru rezistență, vezi Northrup, *Indentured Labour*, pp. 118-119, 127.
47. Tinker, *New System of Slavery*, cap. 7.
48. Northrup, *Indentured Labour*, pp. 143-144, 146-147.
49. Pentru rezultate, vezi Tinker, *New System of Slavery*, p. 232. Pentru transformarea în țărani, vezi Northrup, *Indentured Labour*, p. 151; Tinker, *New System of Slavery*, pp. 234-235.
50. Dar au existat și rezerve; vezi mai sus, nota 36.
51. Vezi Stanley Engerman, "Contract labour in sugar technology in the nineteenth century", *Journal of Economic History*, 43 (1983), pp. 652-653; Northrup, *Indentured Labour*, pp. 29-40.
52. Northrup, *Indentured Labour*, pp. 117-119.
53. Tinker, *New System of Slavery*, pp. 34, 234-235.
54. Northrup, *Indentured Labour*, pp. 64-67.
55. Termeni alternativi față de aservirea datornicilor sunt „zălogire", folosit în relație cu societățile africane tradiționale și „peonaj prin îndatorare", folosit în relație cu America spaniolă.
56. Bruno Lasker, *Human Bondage in Southeast Asia* (Chapel Hill, 1950), pp. 137, 146.
57. Pentru Africa, vezi Klein (ed.), *Breaking the Chains*, p. 5; Toyin Falola și Paul E. Lovejoy (editori), *Pawnship in Africa: Debt Bondage in Historical Perspective* (Oxford, 1994), cap. 1. Pentru China, vezi Watson (ed.), *Asian and African Systems*, p. 13. Pentru India, vezi Caplan, "Power and status", pp. 172-182; D. Kumar, "Colonialism, bondage and caste in Birtish India" in Klein (ed.), *Breaking the Chains*, p. 122. Pentru Filipine, vezi Lasker, *Human Bondage*, pp. 131, 135. Pentru Cambodgia, vezi ibid., p. 155. Pentru Thailanda, vezi Andrew Turton, "Thai institutions of slavery" in Watson (ed.), *Asian and African Systems*, pp. 263-265.
58. Lasker, *Human Bondage*, pp. 154-155, 159.
59. Vezi William Glade, *The Latin American Economy* (New York, 1969); p. 125; Lasker, *Human Bondage*, p. 131; Sarma Marla, *Bonded Labour in India* (New Delhi, 1981), p. 7.
60. Tinker, *New System of Slavery*, pp. 179-180; Northrup, *Indentured Labour*, pp. 11-12.
61. Vezi W. Kloosterboer, *Involuntary Labour since the Abolition of Slavery* (Leiden, 1960), pp. 98 și urm. Pentru legarea de haciende, vezi Glade, *Latin American Economy*, pp. 125-126; Alan Knight, "Debt bondage in Latin America", *Slavery and Other Forms of Unfree Labour*, ed. Leonie Archer (London, 1988), pp. 108-109. Pentru legarea de plantații, vezi

Glade, *Latin American Economy*, p. 240: Knight, “Debt bondage”, pp. 106-107. Pentru folosirea lor ca înlocuitori ai sclavilor, vezi mai jos, pp. 215-217.

62. Northrup, *Indentured Labour*, p. 11; P. C. Campbell, *Chinese Coolie Emigration to Countries within the British Empire* (London, 1923), p. xvii.
63. Pentru toate cele trei sisteme. Vezi Northrup, *Indentured Labour*, pp. 11-12. Pentru *kangani*, vezi Ravindra K. Jain, “South Indian Labour in Malaya, 1840-1920”, *Indentured Labour in the British Empire, 1834-1920*, ed. Kay Saunders (London, 1984), p. 171; Tinker, *New System of Slavery*, p. 179. Pentru *maistry*, vezi Lasker, *Human Bondage*, p. 147. Pentru creditarea biletelor de călătorie, vezi Campbell, *Chinese Coolie Emigration*, p. 147.
64. Arnold J. Bauer, “Rural workers in Spanish America: problems of peonage and oppression”, *Hispanic American Historical Review*, 59 (1979), pp. 37-38.
65. Patricia Cloud și David W. Galenson, “Chinese immigration and contract labour in the late nineteenth century”, *Explorations in Economic History*, 24 (1987), pp. 24-29, 39-40; Gunther Barth, *Bitter Strength: a History of the Chinese in the United States, 1850-1870* (Cambridge, Mass., 1964), cap. 3-5.
66. Pentru Java, vezi Lasker, *Human Bondage*, p. 127. Pentru America Latină, vezi Knight, “Debt bondage”, p. 111.
67. Pentru prima formulare vezi Knight, “Debt bondage”, p. 102. Pentru cea de-a doua, vezi Bauer, “Rural workers”, p. 36.
68. Vezi Knight, “Debt bondage”, p. 107.
69. Pentru comutarea în sclavie, vezi Lasker, *Human Bondage*, p. 154. Pentru adoptarea de către creditor, vezi ibid., p. 150; Falola și Lovejoy (editori), *Pawnship in Africa*, pp. 7-8, 11.
70. Lasker, *Human Bondage*, pp. 154-155.
71. Tinker, *New System of Slavery*, p. 179.
72. Vezi Knight, “Debt bondage”, pp. 111-114; Kloosterboer, *Involuntary Labour*, pp. 97-104.
73. Cloud și Galenson, “Chinese immigration”, pp. 24, 39-40; Northrup, *Indentured Labour*, p. 74.
74. Lasker, *Human Bondage*, pp. 122, 147, 159-160; Kloosterboer, *Involuntary Labour*, p. 104.
75. Vezi Edward L. Homze, *Foreign Labour in Nazi Germany* (Princeton, 1967), pp. 47-48, 237.
76. A. R. Ekirch, *Bond for America: the Transportation of British Convicts to the Colonies, 1718-1775* (Oxford, 1990), cap. 3, 4. Pentru termenele de aservire, vezi ibid., pp. 124-125, 155.
77. P. J. Byrne, *Criminal Law snd Colonial Subjects* (Cambridge, 1993), pp. 20-21; J. B. Hirst, *Convict Society and its Enemies: an Early History of New South Wales* (London, 1983), pp. 128-133; A. G. L. Shaw, *Convicts and the Colonies: a Study of Penal Transportation from Great Britain and Ireland to Australia and Other Arts of the British Empire* (London, 1966), pp. 92-94; Hamish Maxwell-Stewart, “Convict workers, «penal labour» and Sarah Island: life at Macquarie Harbour, 1822-1834”, *Representing Convicts*, ed. Ian Duffield și James Bradley (London, 1997), p. 146.
78. Pentru tratarea repartizării condamnaților ca sistem de sclavie, vezi Hirst, *Convict society*, p. 31; Shaw, *Convicts and the Colonies*, p. 270.
79. Edwin Bacon, *The Gulag at War* (London, 1994), p. 148; Albert Speer, *The Slave State: Himmler's Master-Plan* (London, 1981), p. 212.
80. Bacon, *Gulag at War*, pp. 66, 69; Daniel Goldhagen, *Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans and the Holocaust* (London, 1996), pp. 174-175; David J. Dalin and Boris I. Nicolaevsky, *Forced Labour in Soviet Russia*, reeditat (New York, 1974), pp. 100-103.

81. Hirst, *Convict Society*, cap. 2; Shaw, *Convicts and the Colonies*, p. 229.
82. Pentru America, vezi Ekirch, *Bound for America*, p. 150. Pentru Australia, vezi Shaw, *Convicts and the Colonies*, pp. 72-73, 203, 215.
83. Joy Damousi, "Headshaving and convict women in the female factories, 1820s-1840s", in Duffield și Bradley (editori), *Representing Convicts*, cap. 11.
84. Hirst, *Convict Society*, p. 58; Byrne, *Criminal Law*, p. 21.
85. Pentru pedepsire, vezi Shaw, *Convicts and the Colonies*, p. 228. Pentru biciuire, vezi ibid., p. 202; Hirst, *Convict Society*, pp. 108-109. Pentru personalitatea juridică, vezi Hirst, *Convict Society*, pp. 81-82.
86. Pentru Franța și Spania, vezi Stephen Nicholas (ed.), *Convict Workers: Reinterpreting Australia's Past* (Cambrige, 1988), pp. 34-35. Pentru Rusia, vezi ibid., pp. 36-37.
87. Patterson, *Slavery and Social Death*, p. 5.
88. Ekirch, *Bound for America*, pp. 52-53; Duffield și Bradley (editori), *Representing Convicts*, pp. 9-10.
89. Shaw, *Convicts in the Colonies*, pp. 153, 170-172, 178, 183.
90. Bacon, *Gulag at War*, p. 51; Albert Speer, *Inside the Third Reich: Memoirs* (London, 1970), p. 343; Speer, *Slave State*, p. 49. Pentru politicile naziste legate de folosirea evreilor ca forță de muncă, vezi Goldhagen, *Hitler's Willing Executioners*, pp. 290-292.
91. Gitta Sereny, *Albert Speer: His Battle with the Truth* (London, 1995), p. 332.
92. Ulrich Herbert, *Hitler's Foreign Workers: Enforced Foreign Labour in Germany under the Third Reich* (Cambridge, 1997; prima ediție 1985), p. 1; Speer, *Slave State*, p. 47; Bacon, *Gulag at War*, pp. 37, 126 și tabelul 2:1 (p. 24).
93. Pentru cifre, vezi Nicholas (ed.), *Convict Workers*, pp. 29-30. Francezii au transportat circa 36 000 în Guyana Franceză și Noua Caledonie. Pentru America de Nord, vezi Smith, *Colonists in Bondage*, pp. 95-96; Ekirch, *Bound for America*, p. 166.
94. Pentru America, vezi Ekirch, *Bound for America*, p. 166. Pentru Australia, vezi Nicholas (ed.), *Convict Workers*, tabelul 4.3 (p. 53).
95. Smith, *Colonists in Bondage*, cap. 8, 9; Shaw, *Convicts in the Colonies*, pp. 152-153, 183.
96. Smith, *Colonists in Bondage*, p. 92.
97. Byrne, *Criminal Law*, p. 51 și urm.
98. Robert Conquest, *The Great Terror: a Reassessment* (London, 1968), cap. 11; Bacon, *Gulag at War*, p. 72.
99. Bacon, *Gulag at War*, pp. 134-135.
100. Herbert, *Hitler's Foreign Workers*, p. 239; Speer, *The Slave State*, pp. 16-17, 34, 205-212; Speer, *Inside the Third Reich*, p. 370.
101. Shaw, *Convicts in the Colonies*, pp. 231-232.
102. Dalin și Nicolaevsky, *Forced Labour*, cap. 5.
103. Ekirch, *Bound for America*, p. 194 și cap. 7; Hirst, *Convict Society*, cap. 2.
104. Shaw, *Convicts in the Colonies*, p. 221.
105. Ekirch, *Bound for America*, pp. 122-124.
106. Pentru Rusia, vezi Bacon, *Gulag at War*, pp. 134, 143; Dalin și Nicolaevsky, *Forced Labour*, pp. 105-106. Pentru Germania, vezi Speer, *The Slave State*, pp. 36, 212.
107. Shaw, *Convicts in the Colonies*, p. 51.
108. Ekirch, *Bound for America*, p. 152.
109. Ibid., pp. 59-68.
110. Vezi Goldhagen, *Hitler's Willing Executioners*, pp. 174-175; Conquest, *The Great Terror*, cap. 11.

Partea a II-a – **Apariția și dezvoltarea**

Capitolul 7 **Servitutea albilor în cele două Americi**

1. Abbot E. Smith, *Colonists in Bondage: White Servitude and Convict Labour in America, 1607-1776* (Chapel Hill, 1947); Richard B. Morris, *Government and Labour in Early America* (New York, 1946); David W. Galenson, *White Servitude in Colonial America* (Cambridge, 1981); Sharon V. Salinger, *'To Serve Well and Faithfully': Labour and Indentured Servants in Pennsylvania* (Cambridge, 1987); Hillary M. Beckles, *White Servitude and Black Slavery in Barbados, 1627-1715* (Knoxville, 1989); A. R. Ekirch, *Bound for America: the Transportation of British Convicts to the Colonies, 1718-1775* (Oxford, 1990).
2. Herbert S. Klein, *African Slavery in Latin America and the Caribbean* (Oxford, 1986), p. 49; Robin Blackburn, *The Making of New World Slavery* (London, 1997), pp. 281-283.
3. Smith, *Colonists in Bondage*, pp. 236, 296-297; Beckles, *White Servitude and Black Slavery*, p. 39; Galenson, *White Servitude*, p. 17.
4. Smith, *Colonists in Bondage*, p. 4.
5. Galenson, *White Servitude*, pp. 13, 97-98; Morris, *Government and Labour*, pp. 390-392; Salinger, *Labour and Indentured Servants*, pp. 10-11; Smith, *Colonists in Bondage*, pp. 18-22, 227-229, 231, 244, E. I. McCormac, *White Servitude in Maryland* (Baltimore, 1904), pp. 37-38.
6. Pentru răpiri, vezi Morris, *Government and Labour*, pp. 337-345; Salinger, *Labour and Indentured Servants*, pp. 9-10; Beckles, *White Servitude and Black Slavery*, pp. 50-52. Pentru condamnații deportați, vezi Ekirch, *Bound for America*, passim; Beckles, *White Servitude and Black Slavery*, pp. 52-58.
7. Morris, *Government and Labour*, pp. 345-349, 354-361.
8. Beckles, *White Servitude and Black Slavery*, pp. 5-6; Salinger, *Labour and Indentured Servants*, tabelul 3.2 (p. 80); Galenson, *White Servitude*, pp. 102-103.
9. D. W. Galenson, "The rise and fall of indentured servitude in the Americas", *Journal of Economic History*, 44 (1984), p. 3; Smith, *Colonists in Bondage*, p. 16; Galenson, *White Servitude*, p. 4.
10. Galenson, *White Servitude*, anexa B; Salinger, *Labour and Indentured Servants*, p. 9.
11. Smith, *Colonists in Bondage*, pp. 20-22, 224, 240-241.
12. Galenson, *White Servitude*, pp. 86, 126, 139, 156.
13. Galenson, *White Servitude*, pp. 85-86. Vezi și tabelul 8.7 (p. 125). Totuși, aceste procentaje nu se referă la totalul sosirilor, ci doar la eșantionul redus studiat de Galenson. Vezi Anexa A din lucrarea citată.
14. Ibid., a se compara tabelele 8.2 (p. 120) și 8.7 (p. 125).
15. Ibid., pp. 117, 126-128, 139; Beckles, *White Servitude and Black Slavery*, pp. 125-130.
16. Galenson, *White Servitude*, p. 137; Richard S. Dunn, *Sugar and Slaves: the Rise of the Planter Class in the English West Indies* (London, 1973), pp. 49-69; Smith, *Colonists in Bondage*, p. 293; Beckles, *White Servitude and Black Slavery*, pp. 123-125, 135-139.
17. Smith, *Colonists in Bondage*, pp. 27, 35, 39; Galenson, *White Servitude*, pp. 151-152; Salinger, *Labour and Indentured Servants*, p. 2. Pentru prețurile relative ale muncitorilor sub contract și ale sclavilor, vezi Salinger, *Labour and Indentured Servants*, p. 73.
18. Galenson, "Rise and fall of indentured servitude", pp. 6-9; Galenson, *White Servitude*, pp. 98-99, 143-145; Salinger, *Labour and Indentured Servants*, p. 10; Smith, *Colonists in Bondage*, p. 236.

19. Smith, *Colonists in Bondage*, pp. 264-266; Galenson, *White Servitude*, pp. 7-8; Beckles, *White Servitude and Black Slavery*, p. 84.
20. Salinger, *Labour and Indentured Servants*, p. 6. Pentru transformarea sclavilor în muncitori sub contract, vezi ibid., pp. 3-4, 147.
21. Morris, *Government and Labour*, pp. 500-501.
22. Salinger, *Labour and Indentured Servants*, pp. 9-10.
23. Dunn, *Sugar and Slaves*, pp. 239-240.
24. Smith, *Colonists in Bondage*, pp. 233-236, 278-279; McCormac, *White Servitude in Maryland*, p. 30.
25. Salinger, *Labour and Indentured Servants*, p. 6.
26. Dunn, *Sugar and Slaves*, pp. 239-240.
27. Galenson, *White Servitude*, pp. 3, 171; Smith, *Colonists in Bondage*, pp. 234-235; Morris, *Government and Labour*, pp. 500-502.
28. Salinger, *Labour and Indentured Servants*, p. 73; Smith, *Colonists in Bondage*, pp. 233-234; Morris, *Government and Labour*, p. 412. Pentru tratamentul aplicat fugarilor, vezi Morris, *Government and Labour*, pp. 435-459; Smith, *Colonists in Bondage*, pp. 264-266; Galenson, *White Servitude*, pp. 8, 100, 171.
29. Smith, *Colonists in Bondage*, pp. 257-259; Galenson, *White Servitude*, pp. 117, 126-128, 159, 163, tabelul 6.6; Salinger, *Labour and Indentured Servants*, pp. 143-145; Beckles, *White Servitude and Black Slavery*, cap. 5.
30. Smith, *Colonists in Bondage*, pp. 238-241; Salinger, *Labour and Indentured Servants*, pp. 35-36. Pentru drepturile coloniștilor, vezi Morris, *Labour and Government*, pp. 397-398; Blackburn, *Making of New World Slavery*, pp. 227-228; E. S. Morgan, "Headrights and head counts", *Virginia Magazine*, 80 (1972), pp. 361-371.
31. Smith, *Colonists in Bondage*, pp. 238-241, 299; Beckles, *White Servitude and Black Slavery*, cap. 6. Pentru citatul din Virginia, vezi Morgan, "Headrights and head counts", pp. 370-371.
32. Galenson, *White Servitude*, p. 179; Morris, *Government and Labour*, p. 322; Salinger, *Labour and Indentured Servants*, pp. 15, 137-138.
33. Salinger, *Labour and Indentured Servants*, pp. 145, 152; McCormac, *White Servitude in Maryland*, pp. 109-110; Morris, *Government and Labour*, p. 322; Galenson, *White Servitude*, pp. 179-180; David Eltis, "Free and coerced transatlantic migration: some comparisons", *American Historical Review*, 88 (1983), pp. 255, 258, 272.
34. Smith, *Colonists in Bondage*, p. 27; Salinger, *Labour and Indentured Servants*, p. 73.
35. Galenson, *White Servitude*, pp. 82, 95, 117.
36. Mildred Campbell, "English emigration on the eve of the American Revolution", *American Historical Review*, 61 (1955), pp. 4-5.
37. Smith, *Colonists in Bondage*, pp. 3, 20; Salinger, *Labour and Indentured Servants*, pp. 3, 118.
38. Smith, *Colonists in Bondage*, pp. 48, 50-51; Salinger, *Labour and Indentured Servants*, pp. 54-56.
39. Smith, *Colonists in Bondage*, pp. 92-93; Morris, *Government and Labour*, p. 324. Pentru legea din 1662, vezi 13/14 Charles II, c. 12 (23).
40. Smith, *Colonists in Bondage*, pp. 92-103 și capitolele 8-9. Cifrele lui Smith trebuie să fie revizuite ținându-se cont de cei 4 000 de condamnați despre care se știe că au fost transportați în Barbados. Vezi Beckles, *White Servitude and Black Slavery*, p. 58.
41. Ekirch, *Bound for America*, pp. 134-140; Smith, *Colonists in Bondage*, p. 104.
42. Ekirch, *Bound for America*, pp. 23-27, 113-114; Smith, *Colonists in Bondage*, pp. 100-104, 117-119; Salinger, *Labour and Indentured Servants*, pp. 77-78.

43. Smith, *Colonists in Bondage*, pp. 110-113; Ekirch, *Bound for America*, pp. 17-18, 22, 118, 120.
44. Smith, *Colonists in Bondage*, pp. 131-132; Ekirch, *Bound for America*, p. 118.
45. Ekirch, *Bound for America*, pp. 150, 154. Pentru condamnații din colonii, vezi Morris, *Government and Labour*, pp. 345-348, 354-361.
46. Smith, *Colonists in Bondage*, p. 131; Ekirch, *Bound for America*, pp. 54, 155.
47. Ekirch, *Bound for America*, pp. 122-124, 141-142.
48. Ibid., pp. 150, 194-195, 206, 208.
49. Ibid., pp. 146, 152.
50. Morris, *Government and Labour*, p. 349.

Capitolul 8 **Sclavia din Lumea Nouă**

1. Orlando Patterson, *Slavery and Social Death* (Cambridge, Mass., 1982), pp. 84, 106-107, 191; Robert H. Ruby și John A. Brown, *Indian Slavery in the Pacific Northwest* (Washington, 1993), cap. 1.
2. D. Eltis, "Free and coerced transatlantic migration", *American Historical Review*, 88 (1983), p. 258.
3. Herbert S. Klein, *African Slavery in Latin America and the Caribbean* (Oxford, 1986), p. 60.
4. Ibid., p. 62.
5. Peter Kolchin, *American Slavery* (London, 1993), pp. 24-25. Pentru exporturile de bumbac, vezi William B. Dana, *Cotton from Seed to Loom* (New York, 1878), pp. 29, 35.
6. Kolchin, *American Slavery*, p. 22; Robert W. Fogel, *Without Consent or Contract* (London, 1989), p. 18. Pentru alte considerații asupra numărului celor care au părăsit Africa spre America și destinațiilor lor, vezi David Eltis și David Richardson, " 'The numbers game' and routes to slavery", *Routes to Slavery*, ed. Eltis și Richardson (London, 1997), pp. 1-2, 6. Diferențele dintre calcule par să se datoreze în mare parte perioadei luate în considerare și modului de estimare a mortalității în cursul traversării.
7. Paul E. Lovejoy, *Tranformations in Slavery: a History of Slavery in Africa* (Cambridge, 1983), p. 19.
8. Kolchin, *American Slavery*, pp. 96-98. De asemenea vezi mai jos, pp. 107-108.
9. Pentru Peru, vezi mai jos, nota 34 (Blanchard). Pentru Brazilia, vezi Robert Conrad, *World of Sorrow* (Baton Rouge, 1986), pp. 172-175.
10. Kolchin, *American Slavery*, p. 93.
11. Eltis, "Free and coerced transatlantic migration", p. 255.
12. Colin A. Palmer, *Slaves of the White God: Blacks in Mexico, 1570-1650* (Cambridge, Mass., 1976), pp. 2-3; F. P. Bowser, *The African Slave in Colonial Peru, 1524-1650* (Stanford, 1974), pp. 76-78.
13. Pentru Mexic, vezi Palmer, *Slaves of the White God*, p. 40; Klein, *African Slavery*, p. 36. Pentru Peru, vezi Bowser, *African Slave in Peru*, pp. 338, 341.
14. Pentru Brazilia, vezi mai jos, p. 82.
15. Palmer, *Slaves of the White God*, pp. 43, 60-73; Bowser, *African Slave in Peru*, pp. 100, 125-126; Klein, *African Slavery*, pp. 34-36; George R. Andrews, *The Afro-Argentines of Buenos Aires, 1800-1900* (Wisconsin, 1980), p. 32.
16. Bowser, *African Slave in Peru*, cap. 6.
17. Palmer, *Slaves of the White God*, pp. 44-45; Bowser, *African Slave in Peru*, p. 125.
18. Bowser, *African Slave in Peru*, pp. 125, 138-139.

19. Palmer, *Slaves of the White God*, p. 40; Bowser, *African Slave in Peru*, p. 75.
20. Bowser, *African Slave in Peru*, pp. 88-89; Andrews, *Afro-Argentines*, p. 38.
21. Palmer, *Slaves of the White God*, pp. 65-66; Bowser, *African Slave in Peru*, p. 19.
22. *The Cambridge World History of Human Diseases*, ed. Kenneth F. Kiple (Cambridge, 1993), p. 40.
23. Pentru interzicerea sclaviei indienilor, vezi Palmer, *Slaves of the White God*, p. 62; Bowser, *African Slave in Peru*, p. 12.
24. Palmer, *Slaves of the White God*, pp. 65-67.
25. Bowser, *African Slave in Peru*, pp. 90, 119-120.
26. Ibid., pp. 14, 19.
27. Ibid., p. 20.
28. Ibid., p. 90.
29. Klein, *African Slavery*, pp. 34-35.
30. Pentru 1570, vezi Palmer, *Slaves of the White God*, tabelul 13 (p. 76). Pentru 1597, vezi ibid., tabelul 14 (p. 80).
31. Klein, *African Slavery*, pp. 34-36; Palmer, *Slaves of the White God*, pp. 73, 82-83.
32. Klein, *African Slavery*, p. 36; Palmer, *Slaves of the White God*, pp. 187-188; Robin Blackburn, *The Making of New World Slavery* (London, 1997), p. 499.
33. Klein, *African Slavery*, p. 36; Peter Blanchard, *Slavery and Abolition in Early Republican Peru* (Delaware, 1992), p. 14.
34. Blackburn, *Making of New World Slavery*, p. 499; Blanchard, *Slavery and Abolition*, pp. 1, 3-4.
35. Vezi mai jos, p. 87.
36. Palmer, *Slaves of the White God*, pp. 86-87; Bowser, *African Slave in Peru*, pp. 222-223, 254.
37. Bowser, *African Slave in Peru*, p. 233; Palmer, *Slaves of the White God*, pp. 53, 56.
38. Bowser, *African Slave in Peru*, pp. 259, 261, 263-265.
39. Palmer, *Slaves of the White God*, p. 86.
40. Ibid., pp. 56-57; Bowser, *African Slave in Peru*, pp. 235, 255.
41. Palmer, *Slaves of the White God*, pp. 53-54; Bowser, *African Slave in Peru*, pp. 243, 256.
42. Palmer, *Slaves of the White God*, p. 44; Bowser, *African Slave in Peru*, p. 328.
43. Klein, *African Slavery*, pp. 34-5.
44. Bowser, *African Slave in Peru*, pp. 88-89.
45. Ibid., p. 88.
46. Blackburn, *Making of New World Slavery*, p. 497.
47. William F. Sharp, *Slavery on the Spanish Frontier: the Colombian Chocó, 1680-1810* (Oklahoma University Press, 1976), pp. 20, 22.
48. Ibid., pp. 134-135, 143-144.
49. De ex. pentru Lima, vezi Bowser, *African Slave in Peru*, p. 103; iar pentru Buenos Aires, vezi Andrews, *Afro-Argentines*, pp. 34-35.
50. Palmer, *Slaves of the White God*, cap. 6.
51. Ibid., p. 146.
52. Ibid., cap. 7; Bowser, *African Slave in Peru*, pp. 274, 278-281.
53. Palmer, *Slaves of the White God*, p. 178; Bowser, *African Slave in Peru*, p. 301.
54. Bowser, *African Slave in Peru*, pp. 282-283, 286, 298.
55. Pentru *coartación*, vezi Sharp, *Slavery on the Spanish Frontier*, pp. 143-144 și mai jos, pp. 101-102.
56. Palmer, *Slaves of the White God*, pp. 47-48.

57. Blackburn, *Making of New World Slavery*, pp. 143, 168, 230-231.
58. Palmer, *Slaves of the White God*, p. 3; Klein, *African Slavery*, p. 37.
59. Palmer, *Slaves of the White God*, pp. 187-188; Klein, *African Slavery*, p. 36-37.
60. Bowser, *African Slave in Peru*, p. 75; Blanchard, *Slavery and Abolition*, pp. 1, 14.
61. Bowser, *African Slave in Peru*, p. 124.
62. Blackburn, *Making of New World Slavery*, pp. 498-499.
63. Conrad, *World of Sorrow*, p. 1.
64. Blackburn, *Making of New World Slavery*, pp. 174, 485.
65. Klein, *African Slavery*, p. 37.
66. Stuart B. Schwartz, *Sugar Plantations in the Formation of Brazilian Society: Bahia, 1550-1835* (Cambridge, 1985), pp. 16, 19.
67. Blackburn, *Making of New World Slavery*, pp. 172, 485.
68. R. B. Martins, *Growing in Silence: the Slave Economy of Nineteenth-Century Minas Gerais, Brazil* (teză de doctorat, Vanderbilt University, 1980), pp. 23-29.
69. Ibid., pp. 97-98.
70. Schwartz, *Sugar Plantations*, pp. 29-30, 32, 35.
71. Ibid., p. 33.
72. Ibid., p. 43.
73. Ibid., pp. 33, 37.
74. Ibid., pp. 53, 70-71.
75. Ibid., pp. 43-45.
76. Ibid., pp. 39-43.
77. Klein, *African Slavery*, p. 23; Martins, *Growing in Silence*, p. 10.
78. Conrad, *World of Sorrow*, pp. 172-173; Martins, *Growing in Silence*, pp. 179-181.
79. Schwartz, *Sugar Plantations*, p. 6.
80. Blackburn, *Making of New World Slavery*, pp. 174-177.
81. Schwartz, *Sugar Plantations*, pp. 65-66.
82. Blackburn, *Making of New World Slavery*, p. 384.
83. Conrad, *World of Sorrow*, pp. 25, 34, 28-29, 31, 34.
84. Martins, *Growing in Silence*, p. 176.
85. Conrad, *World of Sorrow*, p. 22.
86. Robert Conrad, *The Destruction of Brazilian Slavery, 1850-1888* (Berkeley, 1972), p. xiii; Conrad, *World of Sorrow*, p. 22.
87. Conrad, *World of Sorrow*, pp. 9-10.
88. Pentru proporția dezechilibrată dintre sexe, vezi Schwartz, *Sugar Plantations*, p. 350. Pentru mortalitatea ridicată, vezi ibid., cap. 13; Mary C. Karasch, *Slave Life in Rio de Janeiro, 1808-1850* (Princeton, 1987), cap. 4, pp. 126 și urm., cap. 6.
89. Schwartz, *Sugar Plantations*, p. 369.
90. Ibid., pp. 157-158, 331-332; Blackburn, *Making of New World Slavery*, p. 492; Carl N. Degler, *Neither Black nor White: Slavery and Race Relations in Brazil and the United States* (New York, 1971), pp. 44, 71, 75-77.
91. Schwartz, *Sugar Plantations*, p. 350; Conrad, *World of Sorrow*, p. 14; Degler, *Neither Black nor White*, pp. 51-60, 92.
92. Schwartz, *Sugar Plantations*, p. 462; Conrad, *Destruction of Brazilian Slavery*, p. xiii. Pentru rolurile oamenilor liberi, vezi Degler, *Neither Black nor White*, p. 84.
93. Schwartz, *Sugar Plantations*, cap. 9, 10.
94. Ibid., pp. 450, 461.
95. Ibid., p. 305.
96. Ibid., p. 302.

97. Ibid., p. 453.
98. Ibid., p. 390.
99. Martins, *Growing in Silence*, p. 169; Blackburn, *Making of New World Slavery*, pp. 485-489.
100. Martins, *Growing in Silence*, tabelul 35 (p. 170).
101. Ibid., pp. 91, 148.
102. Ibid., pp. 248-249.
103. Ibid., pp. 286, 291, 302.
104. Ibid., pp. 315-316.
105. Ibid., pp. 248-253.
106. Ibid., tabelul 72 (p. 322).
107. Pentru fabricile de bumbac, vezi ibid., pp. 292-294. Pentru cele de prelucrare a fierului, vezi ibid., p. 312.
108. Ibid., tabelul 17 (p. 96); ibid., pp. 314-316.
109. Ibid, p. 314.
110. Pentru Rio, vezi Karasch, *Slave Life*, tabelul 3.6 (p. 66). Pentru Salvador, vezi Schwartz, *Sugar Plantations*, p. 87.
111. Karasch, *Slave Life*, p. xxii; Blackburn, *Making of New World Slavery*, p. 206.
112. Schwartz, *Sugar Plantations*, pp. 456-457; Conrad, *Destruction of Brazilian Slavery*, pp. 11-15; Blackburn, *Making of New World Slavery*, p. 493.
113. Schwartz, *Sugar Plantations*, p. 412; Karasch, *Slave Life*, pp. 116-117; Degler, *Neither Black nor White*, pp. 26-37.
114. Conrad, *World of Sorrow*, pp. 20-21; Karasch, *Slave Life*, pp. 311-315; Degler, *Neither Black nor White*, p. 51.
115. Schwartz, *Sugar Plantations*, pp. 158-159. Natura benignă a sclaviei braziliene a fost susținută cu însuflețire de către Gilberto Freyre în lucrarea sa clasică *The Masters and the Slaves: a Study in the Development of Brazilian Civilization* (New York, 1946), dar demonstrația se baza, în mod îndoielnic, pe paternalismul binevoitor al stăpânilor și pe intimitatea fizică ce exista între familia stăpânului și sclavi. A pus prea mult accentul pe sclavia domestică din Casa Mare și nu îndeajuns pe sclavia de pe plantații.
116. Ibid., p. 342; Karasch, *Slave Life*, cap. 8, pp. 261-263.
117. Schwartz, *Sugar Plantations*, p. 390.
118. Ibid., pp. 137, 157; Blackburn, *Making of New World Slavery*, p. 340.
119. Schwartz, *Sugar Plantations*, p. 157; Karasch, *Slave Life*, p. 89.
120. Karasch, *Slave Life*, pp. 89-90.
121. Ibid., pp. 206-207.
122. Schwartz, *Sugar Plantations*, p. 154; Martins, *Growing in Silence*, p. 118.
123. Schwartz, *Sugar Plantations*, p. 158; Karasch, *Slave Life*, pp. 210-211.
124. Blackburn, *Making of New World Slavery*, p. 206; Karasch, *Slave Life*, pp. 189, 199-200.
125. Schwartz, *Sugar Plantations*, pp. 331-332; Degler, *Neither Black nor White*, pp. 40-44.
126. Degler, *Neither Black nor White*, p. 83.
127. În privința ameliorării, vezi J. R. Ward, *British West Indian Slavery, 1750-1834* (Oxford, 1988), pp. 194-207.
128. Richard Sheridan *The Development of the Plantations to 1750* (Jamaica, 1970), p. 33; Ward, *British West Indian Slavery*, p. 8; Klein, *African Slavery*, pp. 45-49; Hilary M. Beckles, *A History of Barbados* (Cambridge, 1990), p. 20.
129. Ward, *British West Indian Slavery*, pp. 9-11.
130. Vezi Elsa V. Goveia, *Slave Society in the British Leeward Islands at the End of the Eighteenth Century* (New Haven, 1965), pp- 103-105; Richard S. Dunn, *Sugar and Slaves: the Rise of the Planter Class in the English West Indies* (London, 1973), p. 131.

131. Blackburn, *Making of New World Slavery*, p. 294; Dunn, *Sugar and Slaves*, p. 237.
132. Goveia, *Slave Society*, pp. 106-110; Orlando Patterson, *The Sociology of Slavery: an Analysis of the Origins, Development and Structure of Negro Slave Society in Jamaica* (London, 1967), p. 36.
133. Ward, *British West Indian Slavery*, pp. 23-24, 105; Goveia, *Slave Society*, p. 234; Hilary M. Beckles, *Natural Rebels: a Social History of Enslaved Black Women in Barbados* (New Brunswick, 1989), pp. 35, 45-47.
134. Pentru Jamaica, vezi Patterson, *Jamaica*, pp. 266 și urm. Pentru Saint Domingue, vezi David Geggus, *Slavery, War and Revolution* (Oxford, 1982), p. 27. Pentru Cuba, vezi Franklin W. Knight, *Slave Society in Cuba during the Nineteenth Century* (Madison, 1970), p. 80; Herbert S. Klein, *Slavery in the Americas: a Comparative Study of Virginia and Cuba* (Chicago, 1967), p. 72.
135. Blackburn, *Making of New World Slavery*, pp. 416-419; Beckles, *Barbados*, pp. 59-61; James Walvin, *Questioning Slavery* (London, 1996), cap. 8.
136. Blackburn, *Making of New World Slavery*, pp. 411-412.
137. Patterson, *Jamaica*, pp. 216-220, 224-226; Goveia, *Slave Society*, pp. 226-227; Barbara Bush, *Slave Women in Caribbean Society, 1650-1838* (London, 1990), pp. 46-50; Beckles, *Natural Rebels*, p. 81.
138. Ward, *British West Indian Slavery*, pp. 111-116.
139. Ibid., pp. 223-224.
140. Patterson, *Jamaica*, pp. 77-79, 84; Bush, *Slave Women*, p. 29; Ward, *British West Indian Slavery*, p. 167.
141. Ward, *British West Indian Slavery*, p. 38.
142. Ibid., pp. 85, 91.
143. Knight, *Slave Society in Cuba*, pp. 25-26; Rebecca J. Scott, *Slave Emancipation in Cuba* (Princeton, 1985), tabelele 1 și 3.
144. Pentru Caraibe, vezi Blackburn, *Making of New World Slavery*, p. 322. Pentru Brazilia, vezi mai sus, p. 82. Pentru coloniile nord-americane, cu 4 la sută din populație formată din sclavi în 1650 și 22 la sută în 1770, vezi Fogel, *Without Consent*, p. 30.
145. Kolchin, *American Slavery*, tabelul 3 din anexă.
146. Pentru insulele Leeward, vezi Goveia, *Slave Society*, p. 203. Pentru Jamaica, vezi Blackburn, *Making of New World Slavery*, pp. 403-404. Pentru Cuba, vezi Knight, *Slave Society in Cuba*, pp. 2, 180-181; Scott, *Slave Emancipation in Cuba*, pp. 6-7 (tabelul 1).
147. Blackburn, *Making of New World Slavery*, p. 229; Klein, *African Slavery*, p. 131; Walvin, *Questioning Slavery*, p. 2.
148. Vezi mai sus, p. 58.
149. Ward, *British West Indian Slavery*, pp. 9-11; Patterson, *Jamaica*, pp. 23-24; Goveia, *Slave Society*, pp. 82-83, 104-105, 147; Beckles, *Natural Rebels*, pp. 29, 37; David W. Galenson, *White Servitude in Colonial America* (Cambridge, 1981), pp. 132-133.
150. Beckles, *Barbados*, p. 23.
151. Vezi mai sus, pp. 80-81, 85, 95.
152. Pentru proporția negrilor liberi din Caraibe, vezi Goveia, *Slave Society*, p. 203; Blackburn, *Making of New World Slavery*, tabelul X.3 (p. 405). Pentru negrii liberi din Statele Unite, vezi Kolchin, *American Slavery*, tabelul 2 din anexă. Pentru coloniile franceze și spaniole din Caraibe, vezi mai jos, p. 100.
153. Blackburn, *Making of New World Slavery*, p. 260; Patterson, *Jamaica*, pp. 66-69.
154. Vezi mai sus, p. 86.
155. Ward, *British West Indian Slavery*, p. 23; Beckles, *Barbados*, pp. 47-48, 35; Goveia, *Slave Society*, p. 234.

156. Dunn, *Sugar and Slaves*, p. 229. De asemenea, vezi Eltis și Richardson, "The numbers game", p. 6.
157. Ward, *British West Indian Slavery*, pp. 121-122.
158. Kolchin, *American Slavery*, p. 93.
159. Vezi mai sus, pp. 77, 80-81.
160. Patterson, *Jamaica*, pp. 98-107; Ward, *British West Indian Slavery*, pp. 179-180; Blackburn, *Making of New World Slavery*, pp. 423-426; Geggus, *Slavery, War and Revolution*, p. 24.
161. Ward, *British West Indian Slavery*, pp. 121-122, 141, 148-155; Beckles, *Barbados*, pp. 75-77; Goveia, *Slave Society*, pp. 124-125.
162. Ward, *British West Indian Slavery*, pp. 179-180.
163. Pentru proporția africanilor, vezi ibid., pp. 210-211; Beckles, *Natural Rebels*, p. 21. Pentru infuzia de cultură africană, vezi Goveia, *Slave Society*, pp. 240-242.
164. Vezi Goveia, *Slave Society*, pp. 52-53; Patterson, *Jamaica*, pp. 70, 93.
165. Bush, *Slave Women*, pp. 27-28; Blackburn, *Making of New World Slavery*, p. 290; Knight, *Slave Society in Cuba*, p. 123.
166. Pentru dificultățile legate de aplicare, vezi Geggus, *Slavery, War and Revolution*, p. 24; Knight, *Slave Society in Cuba*, pp. 106-107.
167. Bush, *Slave Women*, p. 29; Patterson, *Jamaica*, p. 77; Blackburn, *Making of New World Slavery*, pp. 346-347.
168. Klein, *African Slavery*, p. 56; Geggus, *Slavery, War and Revolution*, p. 19; Blackburn, *Making of New World Slavery*, p. 439; Knight, *Slave Society in Cuba*, p. 86; Scott, *Slave Emancipation in Cuba*, tabelul 1 (p. 7).
169. Pentru micii plantatori, vezi Ward, *British West Indian Slavery*, pp. 210-211; Sheridan, *Development of Plantations*, pp. 36, 48; Blackburn, *Making of New World Slavery*, p. 439; Knight, *Slave Society in Cuba*, p. 86; Scott, *Slave Emancipation in Cuba*, p. 8. Pentru mulatri și manumisiune, vezi Geggus, *Slavery, War and Revolution*, pp. 19-20.
170. Pentru coloniile franceze, vezi Sheridan, *Development of Plantations*, pp. 35-38, 48. Pentru Cuba, vezi Knight, *Slave Society in Cuba*, pp. 63-67; Scott, *Slave Emancipation in Cuba*, p. 11.
171. Vezi Ward, *British West Indian Slavery*, pp. 210-211; Knight, *Slave Society in Cuba*, p. 134. După 1838, în Cuba s-a produs un transfer către plantațiile mari, în urma construirii sistemului de căi ferate, insula convertindu-se la economia bazată pe cultivarea plantelor industriale, în special a trestiei de zahăr (ibid., p. 39). Până atunci, micile plantații se susținuseră prin producția de cafea (ibid., pp. 65-66).
172. Pentru lucrările publice din Saint Domingue, vezi Sheridan, *Development of Plantations*, pp. 51-52. Pentru lucrările publice din Cuba, vezi Knight, *Slave Society in Cuba*, pp. 31-33, 38-39.
173. Knight, *Slave Society in Cuba*, pp. 4-6, 86, 132; Scott, *Slave Emancipation in Cuba*, tabelul 1 (p. 7).
174. Knight, *Slave Society in Cuba*, pp. 86, 130-132; Klein, *Virginia and Cuba*, partea a V-a, cap. 9. Pentru unele rezerve privind efectele eliberatoare ale *coartación*, vezi Scott, *Slave Emancipation in Cuba*, pp. 13-14.
175. Ward, *British Indian Slavery*, p. 7, nota 18.
176. Pentru cultivarea limitată a hranei, vezi Goveia, *Slave Society*, p. 148; Beckles, *Natural Rebels*, p. 48. Pentru densitatea populației, vezi Beckles, *Natural Rebels*, p. 41.
177. Hilary M. Beckles, *White Servitude and Black Slavery in Barbados, 1627-1715* (Knoxville, 1989), tabelul C1 (p. 173); Goveia, *Slave Society*, p. 203; Sheridan, *Development of Plantations*, p. 28; Patterson, *Jamaica*, p. 93.

178. Beckles, *Barbados*, pp. 21, 33, 51-52, 56; Blackburn, *Making of New World Slavery*, p. 344.
179. Beckles, *Barbados*, pp. 35-40, 55-56, 59-61.
180. Ibid., pp. 56, 59.
181. Patterson, *Jamaica*, pp. 266 și urm.
182. Vezi mai sus, pp. 99-100.
183. Beckles, *Barbados*, p. 34; Patterson, *Jamaica*, p. 84.
184. Beckles, *Barbados*, p. 60; Patterson, *Jamaica*, pp. 224-226.
185. Beckles, *Barbados*, p. 34.
186. Patterson, *Jamaica*, p. 80.
187. Ibid., pp. 77-78, 84.
188. Beckles, *Barbados*, pp. 57-58; Blackburn, *Making of New World Slavery*, pp. 416-419; Bush, *Slave Women*, pp. 151-160; Patterson, *Jamaica*, cap. 7, 8.
189. Pentru presiunile externe asupra plantatorilor, vezi Ward, *British West Indian Slavery*, p. 208. Pentru efectul de ameliorare a condiției sclavilor, vezi ibid., pp. 194, 198, 207.
190. Fogel, *Without Consent*, p. 29; Kolchin, *American Slavery*, tabelul 3 din anexă.
191. Vezi Joe Gray Taylor, *Negro Slavery in Louisiana* (New York, 1963), pp. 68-69.
192. Pentru tutun, vezi Philip D. Morgan, *Slave Counterpoint* (University of North Carolina, 1998), p. 7; Alan Kulikoff, *Tobacco and Slaves* (Chapel Hill, 1986), pp. 37-38; Ira Berlin, *Many Thousands Gone* (Cambridge, Mass., 1998), cap. 5. Pentru orez, vezi Peter H. Wood, *Black Majority* (New York, 1974), p. 36; D. C. Littlefield, *Rice and Slavs* (Baton Rouge, 1981), passim; Betty Wood, *The Origins of American Slavery* (New York, 1997), pp. 64-65; Berlin, *Many Thousands Gone*, cap. 6. Pentru bumbac, vezi Kolchin, *American Slavery*, pp. 95-96; Taylor, *Negro Slavery*, p. ix.
193. Herbert G. Gutman, *The Black Familiy in Slavery and Freedom, 1750-1925* (New York, 1976), p. 328; Eugene Genovese, *Roll, Jordan, Roll* (New York, 1974), p. 5.
194. Kulikoff, *Tobacco and Slaves*, p. 71; Blackburn, *Making of New World Slavery*, p. 461.
195. Kolchin, *American Slavery*, p. 23.
196. Littlefield, *Rice and Slaves*, p. 67.
197. Blackburn, *Making of New World Slavery*, pp. 470-471.
198. Kulikoff, *Tobacco and Slaves*, pp. 392-393; Peter Kolchin, *Unfree Labour* (Cambridge, Mass., 1987), pp. 135-137. Pentru Caraibe, vezi mai sus, p. 92.
199. Kulikoff, *Tobacco and Slaves*, p. 71; Morgan, *Slave Counterpoint*, pp. 81-95; ibid., tabelul 21 (p. 92).
200. Kolchin, *American Slavery*, p. 37; Morgan, *Slave Counterpoint*, tabelul 10 (p. 61).
201. Povestea este relatată în lucrarea lui Michael Tadman, *Speculators and Slaves* (Wisconsin, 1989).
202. Vezi Genovese, *Roll, Jordan*, p. 9; Kulikoff, *Tobacco and Slaves*, p. 359; Morgan, *Slave Counterpoint*, pp. 512-515, 521.
203. Kolchin, *American Slavery*, pp. 156-160; Genovese, *Roll, Jordan*, pp. 589-594; Walvin, *Questioning Slavery*, pp. 122-123.
204. Kolchin, *American Slavery*, pp. 151-156; Kulikoff, *Tobacco and Slaves*, p. 381; Genovese, *Roll, Jordan*, p. 48. Pentru factorul indian, vezi Morgan, *Slave Counterpoint*, pp. 477-485.
205. Kolchin, *American Slavery*, pp. 96-97. Statele exportatoare erau inițial Delaware, Virginia și Maryland. Prin 1820 li se alăturaseră Carolina de Nord și de Sud și Kentucky, iar pe la 1850 Tennessee, plus unele părți din Missouri, Georgia și Alabama. Începând cu 1820, principalele state importatoare erau Alabama, Mississippi, Louisiana, Texas, Arkansas și Florida. Vezi Tadman, *Speculators and Slaves*, pp. 6-7.

206. Tadman, *Speculators and Slaves*, p. 31.
207. Ibid., pp. 112, 147, 153.
208. Ibid., p. 112.
209. Ibid., p. 113.
210. Kulikoff, *Tobacco and Slaves*, pp. 430-432.
211. Kolchin, *American Slavery*, pp. 78-79.
212. Tadman, *Speculators and Slaves*, p. 113.
213. Kulikoff, *Tobacco and Slaves*, p. 292; Genovese, *Roll, Jordan*, pp. 535-540; Ira Berlin și Philip D. Morgan (editori), *The Slave Economy* (London, 1991), p. 6. În privința cailor, vezi Philip D. Morgan, "Work and culture", *William and Mary Quarterly*, seria a 3-a, 39 (1982), pp. 588-590. Excepțiile față de timpul liber extrem de limitat se puteau găsi în Carolina de Sud și Louisiana, în primul caz datorită sistemului de norme în care după-amiezele puteau rămâne libere, în cel de-al doilea întrucât sâmbetele și duminicile erau libere. Vezi Morgan, S*lave Counterpoint*, pp. 186-187 și Taylor, *Negro Slavery*, pp. 15-16.
214. Berlin și Morgan (editori), *The Slave Economy*, p. 12; Genovese, *Roll, Jordan*, pp. 535-537. Pentru comerțul practicat de sclavi, vezi Morgan, *Slave Counterpoint*, pp. 251-252, 371-372; Taylor, *Negro Slavery*, pp. 84-85; Kulikoff, *Tobacco and Slaves*, pp. 339-340. În privința sclavilor care le vindeau produse stăpânilor, vezi Morgan, *Slave Counterpoint*, pp. 359-364.
215. Genovese, *Roll, Jordan*, pp. 313-314.
216. Pentru dimensiunea plantațiilor, vezi Kolchin, *American Slavery*, tabelele 4 și 5 din anexă; Morgan, *Slave Counterpoint*, tabelele 1 și 2 (pp. 40-41); Genovese, *Roll, Jordan*, pp. 7-8. Pentru locul de rezidență al stăpânului, vezi Genovese, *Roll, Jordan*, pp. 11-12. Plantații extrem de mari, ai căror stăpâni locuiau în altă parte, asemănătoare celor din Caraibe se puteau găsi în câmpiile din Carolina de Sud, Alabama și în valea fluviului Mississippi. Vezi Genovese, *Roll, Jordan*, p. 31. Pentru neobișnuita autonomie culturală a sclavilor din câmpiile Carolinei de Sud, vezi Morgan, *Slave Counterpoint*, p. 23, tabelul 1 (p. 40). Tema este tratată pe tot parcursul cărții.
217. Edmund S. Morgan, *American Slavery, American Freedom* (New York, 1973), p. 329; Klein, *Virginia and Cuba*, p. 50.
218. Genovese, *Roll, Jordan*, pp. 184-193, 232-233, 235.
219. Pentru relația cu Africa, vezi ibid., pp. 197-201, 210-211.
220. Ibid., pp. 163, 207, 213, 245-246, 252.
221. Pentru congregațiile proprii, vezo ibid., pp. 236-237. Pentru predicatorii proprii, vezi ibid., pp. 255-279. Pentru serviciile funerare proprii, vezi ibid., pp. 197-199; Morgan, *Slave Counterpoint*, pp. 640-644. Pentru slujbele religioase proprii, vezi Genovese, *Roll, Jordan*, pp. 232-255.
222. Genovese, *Roll, Jordan*, pp. 189, 236-237. De asemenea, vezi Kolchin, *Unfree Labour*, pp. 220 și urm.
223. Gutman, *The Black Family*, pp. 270, 274-276; Morgan, *Slave Counterpoint*, pp. 104-108.
224. Pentru căsătoria sclavilor, vezi Gutman, *Black Family*, cap. 1-4, 7.
225. În privința partenerilor locuind pe moșii diferite, vezi mai jos, nota 233. Închirierea în afara plantației a afectat 5-10 la sută dintre sclavi în orice moment de la mijlocul secolului al XIX-lea. Vezi Genovese, *Roll, Jordan*, pp. 390-392. De asemenea, vezi Morgan, *Slave Counterpoint*, pp. 515-516.
226. Vezi mai jos, notele 227, 231.
227. În privința intimității locuințelor, vezi Kolchin, *American Slavery*, pp. 149-150; Morgan, *Slave Counterpoint*, pp. 113, 120-124. Pentru măști, vezi Bertram Wyatt-Brown, "The

mask of obedience: male slave psychology in the Old South", *American Historical Review*, 93 (1988), pp. 1228-1252. Pentru numele de familie, vezi Morgan, *Slave Counterpoint*, pp. 556-557; Gutman, *Black Family*, cap. 6. De asemenea, vezi Genovese, *Roll, Jordan*, p. 93.

228. Genovese, *Roll, Jordan*, pp. 539-540, 567, 573; Taylor, *Negro Slavery in Louisiana*, pp. 127-128; Morgan, *Slave Counterpoint*, p. 185.
229. Pentru necooperare, vezi Kolchin, *American Slavery*, pp. 157-159; Genovese, *Roll, Jordan*, pp. 620-621, 648-656. Pentru plângerile formale înaintate de sclavi, vezi Morgan, *Slave Counterpoint*, pp. 192, 327-329, 332. Pentru relația „negociată", vezi Berlin, *Many Thousands Gone*, pp. 2-3.
230. Genovese, *Roll, Jordan*, p. 567.
231. Pentru obiceiurile legate de moștenire, vezi Morgan, "Work and culture", *William and Mary Quarterly*, seria a 3-a, 39 (1982), pp. 592-593; Genovese, *Roll, Jordan*, pp. 537-538.
232. Genovese, *Roll, Jordan*, pp. 486-487; Taylor, *Negro Slavery*, pp. 108, 126; Morgan, *Slave Counterpoint*, pp. 138-139.
233. În privința vizitării, vezi Kulikoff, *Tobacco and Slaves*, p. 11; Morgan, *Slave Counterpoint*, pp. 524-530, 508-509.
234. Pentru munca normată, vezi Kolchin, *American Slavery*, pp. 31-32; Morgan, "Work and culture", p. 564. Pentru munca în echipă, vezi Kulikoff, *Tobacco and Slaves*, pp. 381-410. Pentru stabilirea unor limite cutumiare asupra cantității de muncă, vezi Morgan, *Slave Counterpoint*, p. 192. Pentru vinderea propriei forțe de muncă, vezi Taylor, *Negro Slavery*, pp. 15-16; Genovese, *Roll, Jordan*, pp. 313-314; Kulikoff, *Tobacco and Slaves*, pp. 396-398, 414, 416; Morgan, *Slave Counterpoint*, pp. 351-352.
235. De ex. Taylor, *Negro Slavery*, pp. 128-131. De asemenea, vezi Walvin, *Questioning Slavery*, pp. 142-143.
236. Littlefield, *Rice and Slaves*, p. 2, nota 3.
237. De ex. Klein, *Virginia and Cuba*, pp. 50, 55-56.
238. Morgan, *Slave Counterpoint*, pp. 257-300. De asemenea, vezi ibid., cap. 6 și 7.
239. Genovese, *Roll, Jordan*, pp. 430-431.
240. Pentru negrii liberi din Louisiana, vezi Kolchin, *American Slavery*, tabelul 2 din anexă. Pentru restricțiile impuse asupra manumisiunii după trecerea Louisianei la Statele Unite, vezi Taylor, *Negro Slavery*, cap. 7.
241. Morgan, *American Slavery, American Freedom*, p. 337.
242. Klein, *Virginia and Cuba*, pp. 183, 187; Kulikoff, *Tobacco and Slaves*, p. 432.
243. Kolchin, *American Slavery*, tabelul 2 din anexă.
244. Blackburn, *Making of New World Slavery*, pp. 482-483.
245. Kulikoff, *Tobacco and Slaves*, pp. 418-419, 432.
246. Genovese, *Roll, Jordan*, p. 408.
247. Kolchin, *American Slavery*, tabelul 2 din anexă.
248. Ibid.
249. Ibid. Sudul Superior cuprinde statele Delaware, Districtul Columbia, Maryland, Virginia, Carolina de Nord, Kentucky, Missouri, Tennessee. Sudul Profund cuprinde Carolina de Sud, Georgia, Florida, Arkansas, Alabama, Louisiana, Mississippi, Texas.
250. Berlin, *Many Thousands Gone*, tabelul 1 (pp. 370-371).
251. Kolchin, *American Slavery*, tabelul 1 din anexă.
252. Pentru 1770, vezi ibid. Pentru 1860, vezi ibid., tabelul 3. Pentru coloniile din nord de la jumătatea secolului al XVIII-lea, vezi Berlin, *Many Thousands Gone*, tabelul 1 (p. 370).
253. Blackburn, *Making of New World Slavery*, pp. 476-477. Pentru o imagine cuprinzătoare a sclaviei din nord, vezi Berlin, *Many Thousands Gone*, cap. 2, 7, 9.

254. Kolchin, *American Slavery*, pp. 26-27, 30; Blackburn, *Making of New World Slavery*, pp. 239, 476-477; Betty Wood, *Origins*, cap. 5; Philip D. Morgan, "British encounters with African and African-Americans, c. 1600-1780", *Strangers within the Realm*, ed. Bernard Bailyn și Philip D. Morgan (Chapel Hill, 1991), p. 167.
255. Walvin, *Questioning Slavery*, p. 123. Pentru procentajele din secolul al XVIII-lea din toate statele, vezi Berlin, *Many Thousands Gone*, tabelul 1 (pp. 370-371).
256. Pentru Virginia, vezi Kulikoff, *Tobacco and Slaves*, p. 340. Pentru ținutul de câmpie, vezi Morgan, *Slave Counterpoint*, p. 95. Pentru Carolina de Sud și Mississippi la 1860, vezi Kolchin, *American Slavery*, tabelul 3 din anexă și p. 73.
257. Kolchin, *American Slavery*, tabelele 1 și 3 din anexă.
258. Vezi mai sus, p. 86.
259. Vezi mai sus, pp. 84-85, 90.

Capitolul 9 **Iobăgia din Europa**

1. Pentru asemănări și deosebiri, vezi Michael Bush, "Serfdom in medieval and modern Europe: a comparison", *Serfdom and Slavery*, ed. M. L. Bush (Harlow, 1996), cap. 11.
2. Ibid., pp. 200-206. De asemenea, vezi mai sus, cap. 3.
3. M. L. Bush, *Noble Privilege* (Manchester, 1983), pp. 147-148, 165, 168-169; Bush, "Serfdom", pp. 219-220.
4. Pentru răsărit, vezi Isabel de Madariaga, "Catherine II and the serfs: a reconsideration of some problems", *Slavonic and East European Review*, 52 (1974), pp. 32, 36-37; Jerome Blum, *Te End of the Old Order in Rural Europe* (Princeton, 1978), pp. 30-33. Pentru Occident, vezi P. L. Fossier, *Peasant Life in the Medieval West* (Oxford, 1988), p. 157.
5. Bush, "Serfdom", pp. 203-206.
6. Vezi Bush, *Noble Privilege*, p. 165; mai jos, pp. 128, 139-140, 149, 153.
7. Vezi M. L. Bush, "Tenant right and the peasantries of Europe under the old regime", *Social Orders and Social Classes in Europe since 1500*, ed. M. L. Bush (Harlow, 1992), cap. 8. O dezbatere înverșunată asupra acestui subiect al dezvoltării diferențiate a opus factorul de depopulare celui al luptei de clasă; dar ambele tabere au pretins că acceptă o explicație multicauzală care consideră că demografia, structura socială și poziția socială joacă, toate, un rol interactiv. Vezi *The Brenner Debate*, ed. T. H. Anston și C. H. E. Philpin (Cambridge, 1985) și lucrarea lui Robert Brenner, "The rises and declines of serfdom in medieval and early modern Europe" in Bush (ed.), *Serfdom and Slavery*, cap. 13. Totuși, chiar și atunci când toți acești factori sunt incluși în ecuație, ei nu reușesc să explice direcțiile diferite în care au evoluat Europa răsăriteană și cea occidentală în raport cu iobăgia. Pentru a explica de ce una a adoptat iobăgia și cealaltă a respins-o, trebuie luată în considerare experiența istorică anterioară, plus faptul că iobăgia, atunci când a fost introdusă în est, a oferit avantaje atât seniorului, cât și țăranului. Mai mult, faptul că în vest s-a recurs la arendare le-a dat seniorilor un instrument mai avantajos decât câștigurile pe care le-ar fi obținut încercând să reînvie iobăgia.
8. Blum, *End of the Old Order*, p. 96; Hartmut Harnisch, "Peasants and markets", in *The German Peasantry*, ed. R. J. Evans și W. R. Lee (London, 1986), p. 46.
9. Bush, *Noble Privilege*, pp. 158-160.
10. Ibid., p. 165.
11. Blum, *End of the Old Order*, cap. 10, 11.
12. Bush, "Serfdom", p. 205.

13. Ibid., p. 201. Pentru sclavii transformați în iobagi pentru stoparea evadărilor, vezi Pierre Bonnassie, *From Slavery to Feudalism in South-West Europe* (Cambridge, 1991), pp. 47-48.
14. Bush, "Serfdom", p. 201.
15. Ibid., pp. 219-220 și nota de subsol 66.
16. Werner Rosener, *Peasants in the Middle Ages* (Oxford, 1985), p. 268; David W. Sabean, *Power in the Blood* (Cambridge, 1984), pp. 4-5; Blum, *End of the Old Order*, p. 37. Pentru procesul general de iobăgire din Occidentul de la sfârșitul Evului Mediu, vezi H. Wunder, "Serfdom in later medieval and early modern Germany", *Social Relations and Ideas*, ed. T. H. Aston et al. (Cambridge, 1983), pp. 251-252, 257-258; Peter Bickle, *The Revolution of 1525* (Baltimore, 1981), pp. 29-35; Thomas Robisheau, *Rural Society and the Search for Order in Early Modern Germany* (Cambridge, 1989), p. 35.
17. Bush, "Serfdom", pp. 204, 219; Georges Duby, *Rural Economy and Country Life in the Medieval West* (London, 1968), p. 250; W. C. Jordan, *From Servitude to Freedom* (Philadelphia, 1986), p. 98.
18. Jordan, *From Servitude*, pp. 28-29.
19. Theodore Evergates, *Feudal Society in the Bailliage of Troyes* (Baltimore, 1979), pp. 28-29, 144.
20. Marc Bloch, *French Rural History* (London, 1996), pp. 111-112; Bush, "Serfdom", p. 218; Richard N. Britnell, *The Commercialisation of English Society 1000-1500* (Manchester, 1996), cap. 9.
21. Rosener, *Peasants*, p. 218; Bush, "Tenant right", pp. 143-144.
22. P. Freedman, *The Origins of Penal Servitude in Medieval Catalonia* (Cambridge, 1991), cap. 7.
23. Blum, *End of the Old Order*, pp. 217-218, 228; T. C. W. Blanning, *Reformation and Revolution in Mainz, 1743-1803* (Cambridge, 1974), p. 89; David W. Sabean, *Property, Production and Family in Neckerhausen* (Cambridge, 1990), p. 47.
24. Pentru o privire generală, vezi Blum, *End of the Old Order*, p. 35. În Republica Olandeză: I. J. Brugmans, „La Fin de la féodalité aux Pays-Bas", *L'Abolition de la féodalité dans le monde occidental* (Paris, 1971), I, pp. 222-223. În Franța: Bloch, *French Rural History*, p. 111. În Germania: Wunder, "Serfdom in late medieval and early modern Germany", pp. 254-261; G. Benecke, *Society and Politics in Germany, 1500-1750* (London, 1974), pp. 76-81, 177-178; Blanning, *Reformation and Revolution*, pp. 88-89; Tom Scott, *Freiburg and the Breisgau* (Oxford, 1986), p. 79; Robisheau, *Rural Society and the Search*, p. 35; Sabean, *Property, Production and Family*, p. 47; Gregory W. Pedlow, *The Survival of Hessian Nobility, 1770-1870* (Princeton, 1988), p. 118.
25. Bush, "Tenant right", pp. 144-145; Sabean, *Power*, pp. 4-5.
26. Pentru impactul proto-industralizării, vezi Rudolf Vierhaus, *Germany in the Age of Absolutism* (Cambridge, 1988), pp. 48-50.
27. Pentru intruziunea statului, vezi Thomas Robisheau, "The peasantries of Western Germany, 1300-1750", *The Peasantries of Europe*, ed. Tom Scott (Harlow, 1998), pp. 133-137.
28. Bush, *Noble Privilege*, p. 152; Blum, *End of the Old Order*, pp. 36-37.
29. Bush, "Serfdom", pp. 221-222.
30. J. Lukowski, *Liberty's Folly: the Polish-Lithuanian Commonwealth in the Eighteenth Century* (London, 1991), p. 38; J. C. Miller, *The Nobility in Polish Renaissance Society, 1548-1571* (dizertație, Indiana University, 1977), pp. 206, 210; William W. Hagen, "Village Life in East-Elbian Germany and Poland, 1400-1800" in Scott (ed.), *The peasantries of Europe*, p. 158 (nota 14). În 1562-1563, minimul de clacă a fost adus la două zile pe

săptămână. Vezi Miller, *Nobility in Polish Renaissance Society*, pp. 233-234. Dar a revenit la o zi pe săptămână zece ani mai târziu. Vezi J. Topolski, "Sixteenth-century Poland and the turning point in European economic development", *A Republic of Nobles*, ed. J. K. Fedorowicz (Cambridge, 1982), p. 76.

31. Bush, "Serfdom", p. 205; Hagen, "Village life", p. 158. Pentru vânzări, vezi Miller, *Nobility in Polish Renaissance Society*, p. 246.
32. Bush, *Noble Privilege*, pp. 11-12.
33. Ibid., pp. 103-107.
34. Michael Bush, *Rich Noble, Poor Noble* (Manchester, 1988), pp. 44-45.
35. Ibid., p. 45.
36. Bush, *Noble Privilege*, p. 29.
37. Miller, *Nobility in Polish Renaissance Society*, pp. 210-212.
38. Ibid., p. 210.
39. Ibid., p. 209; A. Kaminski, "Neo-serfdom in Poland and Lithuania", *Slavic Review*, 34 (1975), p. 267.
40. Miller, *Nobility in Polish Renaissance Society*, p. 171.
41. Ibid., p. 210; Fedorowicz (ed.), *Republic of Nobles*, p. 71; Norman Davies, *God's Playground: a History of Poland* (Oxford, 1981), I, p. 281.
42. Miller, *Nobility in Polish Renaissance Society*, pp. 170-171; Hagen, "Village life", pp. 156, 172.
43. Pentru termenii arendei, vezi Miller, *Nobility in Polish Renaissance Society*, pp. 170-171. Pentru sclavie, vezi R. A. French, "The three-field system of sixteenth-century Lithuania", *Agricultural History Review*, 18 (1970), p. 111; G. V. Vernadsky, *Russia at the Dawn of the Modern Age* (New Haven, 1959), IV, p. 201.
44. Miller, *Nobility in Polish Renaissance Society*, pp. 170, 174; Hagen, "Village life", pp. 156, 160, 163-164.
45. Vezi mai sus, pp. 123-24.
46. Pentru legătura dintre iobăgia poloneză și comerțul cu grâne prin Marea Baltică spre Europa occidentală, vezi M. Malowist, "The economic and social development of the Baltic countries from the fifteenth to the seventeenth century", *Economic History Review*, seria a 2-a, 12 (1959), pp. 183-186; Hagen, "Village life", p. 164. Pentru accentuarea importanței cererii interne, în opoziție cu comerțul exterior, vezi Miller, *Nobility in Polish Renaissance Society*, pp. 173, 210-212; Topolski, "Sixteenth-Century Poland", p. 82; Robert I. Frost, "The nobility of Poland-Lithuania, 1569-1795", *The European Nobilities in the Seventeenth and Eighteenth Centuries*, ed. H. M Scott (London, 1995), II, p. 200.
47. În privința avantajului fiscal, vezi Miller, *Nobility in Polish Renaissance Society*, pp. 295-296.
48. Ibid., p. 218.
49. Hagen, "Village life", p. 170; Miller, *Nobility in Polish Renaissance Society*, pp. 223-224; Topolski, "Sixteenth-century Poland", p. 76. Pentru gama de servicii impusă, vezi Lukowski, *Liberty's Folly*, p. 41. Pentru o trecere în revistă pe termen lung, vezi Davies, *God's Playground*, I, p. 284.
50. Pentru drepturile arendașilor, vezi S. Kieniewicz, *The Emancipation of the Polish Peasantry* (Chicago, 1969), p. 15; Kaminski, "Neo-serfdom in Poland", p. 267; W. I. Thomas și F. Znanieki, *The Polish Peasant in Europe and America*, ediția a II-a (New York, 1958), I, pp. 158-159. Pentru drepturile de folosință comună, vezi ibid., p. 187. Pentru rente, vezi Hagen, "Village life", pp. 170, 178; Kaminski, "Neo-serfdom in Poland", p. 267.

51. Fedorowicz (ed.), *Republic of Nobles*, p. 71; Topolski, "Sixteenth-Century Poland", p. 76; Kaminski, "Neo-serfdom in Poland", p. 258.
52. Lukowski, *Liberty's Folly*, p. 38.
53. Kaminski, "Neo-serfdom in Poland", p. 267. Pentru o perspectivă mai largă asupra relației, vezi W. Kula, *An Economic Theory of the Feudal System: Towards a Model of the Polish Economy, 1500-1800* (London, 1976), pp. 64-65. Pentru înlocuirea rentelor cu servicii în muncă, vezi Hagen, "Village life", p. 178.
54. Lukowski, *Liberty's Folly*, p. 56; Miller, *Nobility in Polish Renaissance Society*, p. 194.
55. Kaminski, "Neo-serfdom in Poland", p. 262; Lukowski, *Liberty's Folly*, pp. 58-60. Pentru criza temporară a sistemului seniorial, vezi Hagen, "Village life", p. 172.
56. Hagen, "Village life", p. 158.
57. Vezi Miller, *Nobility in Polish Renaissance Society*, pp. 208, 211; Lukowski, *Liberty's Folly*, pp. 58-60; R. I. Frost, *After the Deluge: Poland-Lithuania and the Second Nothern War, 1655-1660* (Cambridge, 1993), pp. 7-8; Kieniewicz, *Emancipation*, p. 19 și cap. 9.
58. Sheldon J. Watts, *A Social History of Western Europe, 1450-1720* (London, 1984), p. 137; Topolski, "Sixteenth-century Poland", pp. 83-84; Davies, *God's Playground*, I, pp. 287-291.
59. Hagen, "Village life", pp. 171-172, 175.
60. Kaminski, "Neo-serfdom in Poland", pp. 262-263. Pentru mărirea zilelor de clacă, vezi Davies, *God's Playground*, I, p. 284.
61. Hagen, "Village life", pp. 175-176; Frost, "The nobility of Poland-Lithuania", p. 200.
62. Hagen, "Village life", p. 176.
63. Miller, *Nobility in Polish Renaissance Society*, p. 173.
64. Pentru impozite, vezi Lukowski, *Liberty's Folly*, p. 49. Pentru impactul împărțirii Poloniei, vezi B. Lesnodorski, „Le Processus de l'abolition du régime féodal dans les territoires polonais aux XVIIIe et XIXe siècles", *L'Abolition de la féodalité*, I, p. 463; P. S. Wandycz, *The Lands of Partitioned Poland, 1795-1918* (London, 1974), pp. 18-19.
65. Kaminski, "Neo-serfdom in Poland", pp. 257-258; Kieniewicz, *Emancipation*, pp. 9-12; Miller, *Nobility in Polish Renaissance Society*, p. 228; Frost, "Nobility of Poland-Lithuania", p. 200.
66. Madariaga, "Catherine II and the serfs", p. 36.
67. Bush, *Rich Noble, Poor Noble*, pp. 112-114.
68. Davies, *God's Playground*, II, p. 206.
69. Lukowski, *Liberty's Folly*, pp. 48-49.
70. Hagen, "Village life", p. 176; Lukowski, *Liberty's Folly*, p. 49; Blum, *End of the Old Order*, p. 32.
71. Lukowski, *Liberty's Folly*, pp. 46-48, 49; Kieniewicz, *Emancipation*, p. 16; M. M. Siekierski, *Landed Wealth in the Grand Duchy of Lithuania: the Economic Affairs of Prince Nicholas Christopher Radziwill (1549-1616)* (teză de doctorat, Berkeley, California, 1984), pp. 165-166; Miller, *Nobility in Polish Renaissance Society*, pp. 191-192.
72. Pentru dependența de mâna de lucru plătită, vezi A. Wyczanski, „En Pologne: l'économie du domaine nobiliaire moyen", *Annales*, 18 (1963), p. 84; Kaminski, "Neo-serfdom in Poland", p. 268; Lukowski, *Liberty's Folly*, p. 49; Frost, "Nobility of Poland-Lithuania", p. 200. Pentru efectul de iobăgire al rezidării anuale, vezi ibid., p. 49.
73. French, "Three-field system", p. 124; Kieniewicz, *Emancipation*, pp. 25-26, 49, 138; Lesnodorski, "Processus", pp. 463, 465, 469-470.
74. Pentru efectele populației, vezi Blum, *End of the Old Order*, pp. 106-107;Davies, *God's Playground*, II, p. 180. Pentru a fi apreciate corect ca factori determinanți ai unei pro-

bleme demografice, cifrele lui Davies pentru densitatea populației trebuie să fie plasate în contextul societății agrare, predominant țărănești din Polonia perioadei respective. Cu alte cuvinte, nu e nimic de câștigat din compararea cifrelor din Polonia cu acelea ale unei societăți industriale. Pentru emigrație, vezi Davies, *God's Playground*, II, pp. 276-277; O. Handlin, *The Uprooted* (Boston, 1951), pp. 25-28, 35-36.

75. Herman Rebel, "Peasantries under the Austrian Empire, 1300-1800" in Scott (ed.), *The Peasantries of Europe*, pp. 212-214.
76. Pentru problemele proprietarilor de pământuri și soluțiile găsite de aceștia, vezi Bush, "Tenant right", pp. 136 și urm.
77. Pentru impozitare, vezi C. A. Macartney, *The Habsburg Empire, 1790-1918* (London, 1968), pp. 28-32; P. G. M. Dickson, *Finance and Government under Maria Theresia, 1740-1780* (Oxford, 1987), II, cap. 6-8. Pentru recrutare, vezi Macartney, *Habsburg Empire*, pp. 15-18.
78. W. E. Wright, "Neo-serfdom in Bohemia", *Slavic Review*, 34 (1975), p. 240.
79. Jerome Blum, "The rise of serfdom in eastern Europe", *american Historical Review*, 62 (1957), pp. 812-813.
80. Bush, "Serfdom", p. 205.
81. Wright, "Neo-serfdom in Bohemia", pp. 240-241.
82. Bush, "Tenant right", pp. 140-141.
83. Richard C. Hoffmann, *Land, Liberties and Lordship in a Late Medieval Countryside* (Philadelphia, 1989), pp. 135, 274, 286, 322.
84. Bush, *Noble Privilege*, pp. 11, 108.
85. Ibid., pp. 95, 115.
86. Frederick G. Heymann, *George of Bohemia, King of Heretics* (Princeton, 1965), p. 589.
87. William E. Wright, *Serfdom, Seigneur and Sovereign* (Minneapolis, 1966), p. 13.
88. Wright, "Neo-serfdom in Bohemia", p. 240; Wright, *Serf, Seigneur*, p. 14.
89. R. J. W. Evans, *The Making of the Habsburg Monarchy, 1550-1700* (Oxford, 1979), pp. 197, 200-201; R. J. Kerner, *Bohemia in the Eighteenth Century* (New York, 1932), pp. 66-67; Macartney, *The Habsburg Empire*, pp. 53, 88-89; O. Odlozilik, "The nobility of Bohemia, 1620-1740", *East European Quarterly*, 7 (1973).
90. Wright, *Serf, Seigneur*, pp. 14, 22-23, 48-49; Kerner, *Bohemia*, pp. 24-25, 276-277; A. Klima, "Agrarian class structure and economic development in pre-industrial Bohemia", *Past and Present*, 85 (1979), p. 51; K. Mejdricka, „L'État du régime féodal à la veille de son abolition et les conditions de sa suppression en Bohème", *L'Abolition de la féodalité*, I, p. 397.
91. Derek Beales, *Joseph II* (Cambridge, 1987), I, pp. 342, 346 și urm.; Kerner, *Bohemia*, p. 39; Wright, *Serf, Seigneur*, pp. 53, 60.
92. Pentru politicile guvernamentale, vezi Kerner, *Bohemia*, pp. 27, 239. Pentru extinderea domeniilor senioriale, vezi Klima, "Agrarian class structure", pp. 50-53; Wright, "Neo-serfdom in Bohemia", p. 248.
93. Wright, *Serf, Seigneur*, pp. 22-23.
94. K. Bosl (ed.), *Handbuch der Geschichte der bömischen Länder* (Stuttgart, 1967), II, pp. 211-212, 216-218; Wright, "Neo-serfdom in Bohemia", p. 243.
95. Wright, "Neo-serfdom in Bohemia", pp. 246-247.
96. Ibid., p. 243; Klima, "Agrarian class structure", pp. 50-53; Mejdricka, „L'État du régime féodal", pp. 393-397.
97. Ibid., pp. 393-396; Wright, "Neo-serfdom in Bohemia", pp. 246-247.
98. Kerner, *Bohemia*, pp. 276-277; Mejdricka, „L'État du régime féodal", p. 397.

99. Ibid., p. 396; Wright, *Serf, Seigneur*, p. 51.
100. Klima, "Agrarian class structure", pp. 50-54.
101. Ibid., pp. 54-55, 62; Wright, "Neo-serfdom in Bohemia", p. 250.
102. Klima, "Agrarian class structure", p. 64; Bush, *Rich Noble, Poor Noble*, pp. 134-135.
103. Mejdricka, „L'État du régime féodal", p. 403.
104. Macartney, *Habsburg Empire*, p. 72; Bush, *Noble Privilege*, p. 72; Wright, *Serf, Seigneur*, pp. 15-16; Mejdricka, „L'État du régime féodal", p. 398.
105. Klima, "Agrarian class structure", p. 54.
106. Wright, *Serf, Seigneur*, pp. 14, 17, 141; Wright, "Neo-serfdom in Bohemia", p. 247; Macartney, *Habsburg Empire*, pp. 21-22; Kerner, *Bohemia*, p. 274.
107. Beales, *Joseph II*, p. 339.
108. Ibid., pp. 342, 347, 349.
109. Kerner, *Bohemia*, pp. 276-277; Wright, *Serf, Seigneur*, pp. 23-24.
110. Beales, *Joseph II*, pp. 339, 342, 346.
111. Mejdricka, „L'État du régime féodal", p. 397.
112. Klima, "Agrarian class structure", p. 59.
113. K. J. Dillon, *Kings and Estates in the Bohemian Lands, 1526-1564*, studii prezentate în fața Comisiei Internaționale pentru Istoria Instituțiilor Reprezentative și Parlamentare, 57 (Bruxelles, 1976), p. 13.
114. Wright, "Neo-serfdom in Bohemia", p. 247.
115. Kerner, *Bohemia*, p. 278; Mejdricka, „L'État du régime féodal", p. 402.
116. Blum, "Rise of serfdom", pp. 812-813.
117. H. Marczali, *Hungary in the Eighteenth Century* (Cambridge, 1916), p. 171.
118. B. K. Kiraly, *Hungary in the late Eighteenth Century* (London, 1969), p. 51, nota 1.
119. Z. P. Pach, *Die Ungarische Agrarentwicklung im 16-17. Jahrhundert* (Budapest, 1964), p. 27; Marczali, *Hungary in the Eighteenth Century*, p. 172.
120. B. K. Kiraly, "Neo-serfdom in Hungary", *Slavic Review*, 34 (1975), p. 269; Evans, *Making of the Habsburg Monarchy*, p. 88; Kiraly, *Hungary*, p. 56.
121. Peter Schimert, "The Hungarian nobility in the seventeenth and eighteenth centuries" in H. M. Scott (ed.), *The European Nobilities*, II, p. 172.
122. Kiraly, *Hungary*, p. 5.
123. Ibid., p. 10.
124. Orest Subtelny, *Domination of Eastern Europe: Native Nobilities and Foreign Absolutism, 1500-1715* (London, 1986), p. 10; Evans, *Making of the Habsburg Monarchy*, p. 87.
125. Kiraly, *Hungary*, pp. 52-53.
126. A. J. Janos, *The Politics of Backwardness in Hungary, 1825-1945* (Princeton, 1982), p. 27.
127. Bush, *Rich Noble, Poor Noble*, p. 139.
128. E. Niederhauser, „L'Émancipation des serfs en Hongrie et en Europe orientale", *L'Abolition de la féodalité*, I, p. 420.
129. Janos, *Politics of Backwardness*, p. 30.
130. Kiraly, "Neo-serfdom in Hungary", pp. 274-277.
131. Ungaria a fost transformată parțial în 1687, când monarhia a devenit ereditară în linia masculină a Habsburgilor, și complet în 1723, când a devenit transmisibilă și pe linie femeiască. Vezi Marczali, *Hungary in the Eighteenth Century*, p. 308.
132. N. von Preradovich, „Der Adel in den Herrschaftsgebieten der deutschen Linie des Hauses Habsburg", *Deutscher Adel, 1555-1740*, ed. H. Rossler (Darmstadt, 1965), pp. 211-212.
133. Bush, *Rich Noble, Poor Noble*, pp. 49-50.

134. Kiraly, *Hungary*, p. 238. Pentru citat, vezi ibid., p. 8.
135. Janos, *Politics of Backwardness*, pp. 27-28; Kiraly, *Hungary*, p. 57.
136. Kiraly, *Hungary*, p. 52.
137. Marczali, *Hungary in the Eighteenth Century*, pp. 174-175.
138. Vezi mai jos, pp. 150-151.
139. Kiraly, *Hungary*, pp. 214-218.
140. Bush, *Rich Noble, Poor Noble*, p. 14; Janos, *Politics of Backwardness*, pp. 21-22.
141. J. Kovacsics, "The population of Hungary in the eighteenth century", *Third International Conference of Economic History* (München, 1965), IV, p. 139. În afară de cei desemnați drept iobagi, mai existau și argații, dintre care mulți trebuie să fi avut statut de iobag, reprezentând încă 12,9 la sută dintre plătitorii de impozite (vezi ibid.) De asemenea, vezi K. Benda, „Le Régime féodal en Hongrie à la fin du XVIIIe siècle", *L'Abolition de la féodalité*, I, p. 414.
142. Kiraly, *Hungary*, pp. 43, 46.
143. Bush, *Rich Noble, Poor Noble*, pp. 10-11, 114-115.
144. Vezi mai sus, nota 140.
145. Janos, *Politics of Backwardness*, p. 21.
146. Kiraly, *Hungary*, p. 51, nota 1.
147. Kiraly, "Neo-serfdom in Hungary", p. 273; Benda, „Le Régime féodal", p. 417; Kiraly, *Hungary*, pp. 59-60, 69.
148. Kiraly, *Hungary*, p. 60.
149. Marczali, *Hungary in the Eighteenth Century*, p. 175; Janos, *Politics of Backwardness*, p. 27.
150. Marczali, *Hungary in the Eighteenth Century*, p. 173; Benda, „Le Régime féodal", p. 415; Kiraly, *Hungary*, pp. 64-65.
151. Kiraly, *Hungary*, pp. 65-66; Blum, *End of the Old Order*, p. 64.
152. Kiraly, *Hungary*, pp. 65-67; Marczali, *Hungary in the Eighteenth Century*, p. 173; Benda, „Le Régime féodal", p. 415.
153. Marczali, *Hungary in the Eighteenth Century*, p. 193; Janos, *Politics of Backwardness*, p. 28. Pentru numărul de zile de clacă, vezi Pach, *Die ungarische Agrarentwicklung*, p. 27.
154. Kiraly, *Hungary*, p. 63.
155. Ibid., p. 62.
156. Ibid.
157. Ibid., p. 61.
158. Janos, *Politics of Backwardness*, p. 27.
159. Ibid., p. 27; Kiraly, *Hungary*, pp. 57-58.
160. Kiraly, *Hungary*, pp. 63-64.
161. Bush, *Rich Noble, Poor Noble*, p. 139.
162. Kiraly, *Hungary*, pp. 65-66; Pach, *Die ungarische Agrarentwicklung*, pp. 18-23.
163. Schimert, "Hungarian nobility", pp. 172-173; Marczali, *Hungary in the Eighteenth Century*, p. 47; Macartney, *Habsburg Empire*, pp. 72-73; Bush, *Noble Privilege*, p. 148.
164. Kiraly, *Hungary*, p. 55, nota 21.
165. Pentru serviciile de cărăușie, vezi ibid., p. 67. Pentru întreținerea castelului, vezi Marczali, *Hungary in the Eighteenth Century*, p. 173.
166. Macartney, *Habsburg Empire*, pp. 32, 130-131, 172, 175-176, 184-185; Kiraly, *Hungary*, p. 106.
167. Pentru 1767, vezi Marczali, *Hungary in the Eighteenth Century*, pp. 192-193. Pentru 1785, vezi Macartney, *Habsburg Empire*, pp. 127-128.

168. Marczali, *Hungary in the Eighteenth Century*, pp. 192-193; Kiraly, *Hungary*, p. 65.
169. T. C. W. Blanning, *Joseph II* (London, 1994), pp. 115-116.
170. Ibid., p. 116.
171. Kiraly, *Hungary*, p. 233.
172. Ibid., p. 60; Jerome Blum, *Noble Landowners and Agriculture in Austria, 1815-1848*, Johns Hopkins University Studies in Historical and Political Science, 65 (1948), p. 81.
173. Kiraly, "Neo-serfdom in Hungary", p. 272.
174. Niederhauser, „L'Émancipation des serfs", pp. 421-423; Blum, *End of the Old Order*, pp. 387-388.
175. Richard Hellie, *Enserfment and Military Change in Moscovy* (Chicago, 1971), partea a II-a.
176. Ibid., p. 78; Edgar Melton, "The Russian peasantries, 1450-1860" in Scott (ed.), *The Peasantries of Europe*, pp. 234-236; Peter Kolchin, *Unfree Labour* (Cambridge, Mass., 1987), pp. 6-9.
177. Melton, "Russian peasantries", pp. 236, 238-239, 246-248, 254; David Moon, *Russian Peasants and Tsarist Legislation on the Eve of Reform, 1825-1855* (London, 1992), pp. 24-25, 55.
178. Steven L. Hoch, *Serfdom and Social Control in Russia* (Chicago, 1986), p. 15; Kolchin, *Unfree Labour*, p. 10; Melton, "Russian peasantries", p. 238.
179. Madariaga, "Catherine II and the serfs", p. 38.
180. Citat de David Moon în lucrarea sa "Reassessing Russian Serfdom", *European History Quarterly*, 26 (1996), p. 502.
181. Melton, "Russian peasantries", p. 233; Hellie, *Enserfment and Military Change*, p. 33 și urm.
182. Melton, "Russian peasantries", p. 238.
183. Hoch, *Serfdom and Social Control*, pp. 15, 21.
184. Pentru vânzarea iobagilor, vezi Kolchin, *Unfree Labour*, p. 41. Pentru iobagii din industrie, vezi mai jos, p. 157.
185. Kolchin, *Unfree Labour*, p. 117; Melton, "Russian peasantries", p. 231.
186. Jerome Blum, în *Lord and Peasant in Russia* (Princeton, 1961), arăta că spre sfârșitul secolului al XVIII-lea, „iobagul rus cu greu se deosebea de un sclav". Kolchin era de aceeași părere; vezi cartea sa *Unfree Labour*, p. 43.
187. Melton, "Russian peasantries", pp. 233, 239; A. Kahan, *The Plow, the Hammer and the Knout* (Chicago, 1985), p. 78; Blum, *Lord and Peasant*, p. 225; Herman E. Melton, *Serfdom and the Peasant Economy in Russia, 1780-1861* (Teză de doctorat, Columbia University, 1984), pp. 66, 69-72, 189.
188. Melton, "Russian peasantries", pp. 254, 256-257.
189. Ibid., pp. 231, 262-263.
190. Blum, *Lord and Peasant*, p. 281.
191. Melton, "Russian peasantries", pp. 230, 254.
192. Kolchin, *Unfree Labour*, p. 39.
193. Pentru eliberarea prin fugă, vezi Melton, "Russian peasantries", pp. 248-249. Pentru eliberarea prin înrolarea în serviciul militar, vezi Moon, *Russian Peasants*, p. 114.
194. Moon, *Russian Peasants*, pp. 170-172.
195. Madariaga, "Catherine II and the serfs", pp. 35-36, 57.
196. Melton, "Russian peasantries", p. 253; Madariaga, "Catherine II and the serfs", p. 37; Melton, *Serfdom and the Peasant Economy*, p. 64; Blum, *Lord and Peasant*, p. 49.
197. Madariaga, "Catherine II and the serfs", pp. 36-37.

198. Moon, "Reassessing Russian serfdom", pp. 512-513; Hoch, *Serfdom and Social Control,* p. 2.
199. Daniel Field, *The End of Serfdom* (Cambridge, Mass., 1976), pp. 13-15.
200. Kolchin, *Unfree Labour,* pp. 52, 58-59.
201. Hoch, *Serfdom and Social Control,* pp. 10-11, 134; Moon, "Reassessing Russian serfdom", pp. 490-491, 497; Kolchin, *Unfree Labour,* p. 236.
202. Hoch, *Serfdom and Social Control,* pp. 10, 165.
203. Ibid., pp. 134-135, 149-150.
204. Melton, "Russian peasantries", p. 263-264; Kolchin, *Unfree Labour,* pp. 201-203; Hoch, *Serfdom and Social Control,* p. 134.
205. În privința biciuirii, vezi Hoch, *Serfdom and Social Control,* p. 162. Pentru neplata rentei, vezi Kolchin, *Unfree Labour,* p. 153.
206. R. Portal, „Le Régime féodal en Russie à la veille de son abolition", *L'Abolition de la féodalité*, I, p. 442; Madariaga, "Catherine II and the serfs", pp, 42, 49-50; Kolchin, *Unfree Labour,* pp. 2, 41-42.
207. Kolchin, *Unfree Labour,* pp. 142-147; David Saunders, *Russia in the Age of Reaction and Reform, 1807-1881* (London, 1992), pp. 133-135; Moon, "Reassessing Russian serfdom", p. 505; Blum, *Lord and Peasant,* pp. 428-429, 446; Field, *End of Serfdom,* pp. 14-15.
208. Kahan, *Plow, Hammer and Knout,* p. 68; Melton, *Serfdom and the Peasant Economy,* pp. 72-73.
209. Melton, *Serfdom and the Peasant Economy,* pp. 73-74.
210. Hoch, *Serfdom and Social Control,* cap. 4.
211. Melton, "Russian peasantries", p. 258; Hoch, *Serfdom and Social Control,* pp. 26-28.
212. H. E. Melton, "Proto-industrialization, serf agriculture and agrarian social structure: two estates in nineteenth-century Russia", *Past and Present,* 115 (1987), pp. 74-75, 81; Melton, "Russian peasantries", p. 260-261; Melton, *Serfdom and the Peasant Economy,* pp. 187, 189.
213. T. Esper, "The condition of the serf workers in Russia's metallurgical industry, 1800-1861", *Journal of Modern History,* 50 (1978), pp. 669-670, 672. Esper calculează că pe la mijlocul secolului al XIX-lea, în provincia Perm, centrul industriei metalurgice din Urali, 500 000 de persoane (un sfert din populație) „își câștigau existența din munca în industrie". Vezi lucrarea sa "The income of Russian serf ironworkers in the nineteenth century", *Past and Present,* 93 (1981), pp. 137-138.
214. Esper, "Condition of the serf workers", pp. 664, 666-669, 674-677.
215. Hoch, *Serfdom and Social Control,* pp. 51-52, 56; Kolchin, *Unfree Labour,* p. 152.
216. Moon, "Reassessing Russian serfdom", pp. 504-505.
217. În privința creșterii populației și a efectelor acesteia, vezi Blum, *Lord and Peasant,* pp. 280, 530-531; Kolchin, *Unfree Labour,* pp. 150-152.
218. Melton, *Serfdom and the Peasant Economy,* pp. 91-92.
219. Ibid., p. 90.
220. Pentru țăranii aflați în posesia statului, vezi Melton, "Russian peasantries", p. 255; Moon, *Russian Peasants,* p. 25. Pentru iobagi, vezi Melton, "Russian peasantries", p. 262; Kolchin, *Unfree Labour,* pp. 70-71; Moon, "Reassessing Russian serfdom", p. 510.
221. Melton, "Russian peasantries", pp. 255, 265.
222. Moon, *Russian Peasants,* pp. 169-173.
223. Ibid., p. 137.
224. Blum, *End of the Old Order,* pp. 229-230.
225. Ibid., pp. 231-232.

226. Moon, *Russian Peasants*, cap. 3; Portal, „Le Régime féodal en Russie”, pp. 442-443; Blum, *Lord and Peasant*, p. 419; Saunders, *Rusia in the Age of Reaction and Reform*, p. 139.
227. Moon, “Reassessing Russian serfdom”, p. 513.
228. Blum, *Lord and Peasant*, p. 408.
229. Terence Emmons,”The peasant end the Emancipation”, in *The Peasant in Nineteenth-Century Russia*, ed. W. S. Vucinich (Stanford, 1968), cap. 2.
230. Moon, *Russian Peasants*, pp. 67-68.

Capitolul 10 **Sclavia islamică**

1. Vezi Allan G. B. Fischer și Humphrey G. Fischer, *Slavery and Muslim Society in Africa* (London, 1970), pp. 111-113, 116-118; Paul E. Lovejoy, *Transformations in Slavery: a History of Slavery in Africa* (Cambridge, 1983), pp. 31-34; Y. Hakan Erdem, *Slavery in the Ottoman Empire and its Demise, 1800-1909* (London, 1996), pp. 15-17.
2. Murray Gordon, *Slavery in the Arab World* (New York, 1989), p. 36.
3. Ibid., p. 64.
4. Ibid., p. 27.
5. Ibid., pp. 49-53, 185-189; Lovejoy, *Transformations*, pp. 31-32; Richard L. Roberts, *Warriors, Merchants and Slaves* (Stanford, 1987), pp. 47-50.
6. Erdem, *Slavery in the Ottoman Empire*, pp. 11-14; Halil Inalcik, *The Ottoman Empire in the Classical Age, 1300-1600* (London, 1994), pp. 112-113; Fisher și Fisher, *Slavery and Muslim Society*, pp. 111-113; Gordon, *Slavery in the Arab World*, pp. 41, 54-56.
7. Daniel Pipes, *Slave Soldiers and Islam* (New Haven, 1981), pp. 39-44.
8. Gordon, *Slavery in the Arab World*, cap. 4.
9. Ibid., pp. 57-58.
10. Ibid., pp. 95-96. Pe de altă parte, sclavii-soldați sufereau de o rată ridicată a mortalității din cauza războiului, iar eunucii sufereau de o rată ridicată a mortalității din cauza castrării, doar unul din zece supraviețuind în urma operației.
11. Fisher și Fisher, *Slavery and Muslim Society*, pp. 43-52; Inalcik, *Ottoman Empire*, p. 87; Gordon, *Slavery in the Arab World*, pp. 42-44.
12. Gordon, *Slavery in the Arab World*, p. 62.
13. Ibid., pp. 161-167.
14. Ibid., p. 56; Fisher și Fisher, *Slavery and Muslim Society*, p. 82.
15. Gordon, *Slavery in the Arab World*, pp. 19, 37.
16. Ibid., p. 14.
17. Ibid., pp. 44-46, 223-229.
18. Pipes, *Slave Soldiers*, pp. xix, 45-46, 52.
19. I. M. Kunt, *The Sultan’s Servants: the Transformation of Ottoman Provincial Government, 1550-1650* (New York, 1983), p. 32.
20. Pipes, *Slave Soldiers*, pp. xix, 8-9.
21. Patricia Crone, *Slaves on Horseback* (Cambridge, 1980), pp. 78-80.
22. Pipes, *Slave Soldiers*, p. 7.
23. Pentru imperiul mughal, vezi J. F. Richards, *The Mughal Empire* (Cambridge, 1993), pp. 59-64; William Irvine, *The Army of the Indian Moghuls* (New Delhi, 1962), pp. 3-4, 11. Pentru Bornu, vezi Fisher și Fisher, *Slavery and Muslim Society*, p. 133.
24. Pipes, *Slave Soldiers*, pp. 44-50.
25. Ibid., p. 52; Gordon, *Slavery in the Arab World*, pp. 73-74; Fisher și Fisher, *Slavery and Muslim Society*, pp. 128-133, 140-141.

26. Pipes, *Slave Soldiers*, pp. 45, 53; Crone, *Slaves on Horseback*, p. 80.
27. Crone, *Slaves on Horseback*, pp. 75, 79, 87, 89; Pipes, *Slave Soldiers*, pp. 86-92.
28. Crone, *Slaves on Horseback*, pp. 79-80, 84.
29. *Cambridge History of Iran* (Cambridge, 1986), VI, pp. 262, 264-267, 344, 352-355, 357-367; *Encyclopedia of Islam* (London, 1965) [la intrarea Ghulam], p. 1083.
30. *Encyclopedia of Islam* [la intrarea Ghulam], pp. 1084-1085; și vezi mai sus, nota 23.
31. R. S. O'Fahey și J. L. Spaulding, *Kingdoms of the Sudan* (London, 1974), pp. 44-45, 47-50, 53-54, 56.
32. Ibid., pp. 151-158, 161.
33. Ibid., pp. 133-134.
34. Louis Brenner, *The Shehus of Kukawa* (Oxford, 1973), cap. 5, 6.
35. Pipes, *Slave Soldiers*, p. 97; Crone, *Slaves on Horseback*, p. 84.
36. H. A. R. Gibb și Harold Bowen, *Islamic Society and the West* (Oxford, 1950), partea I, p. 62.
37. Barnette Miller, *The Palace School of Muhammad the Conqueror* (Cambridge, Mass., 1941), p. 4.
38. N. Itzkowitz, *The Ottoman Empire and Islamic Tradition* (New York, 1972), pp. 53, 78.
39. Ibid., p. 42; Inalcik, *Ottoman Empire*, p. 80; Miller, *Palace School*, p. 6.
40. Itzkowitz, *Ottoman Empire and Islamic Tradition*, pp. 49-51; A. H. Lybyer, *The Government of the Ottoman Empire in the Time of Suleiman the Magnificent* (Cambridge, Mass., 1913), p. 79.
41. Erdem, *Slavery in the Ottoman Empire*, pp. 8-9; Inalcik, *Ottoman Empire*, p. 118.
42. Miller, *Palace School*, cap. 5; Itzkowitz, *Ottoman Empire and Islamic Tradition*, pp. 52-53; Kunt, *Sultan's Servants*, pp. 6-7.
43. Itzkowitz, *Ottoman Empire and Islamic Tradition*, pp. 40-41, 44, 53; Inalcik, *Ottoman Empire*, cap. 13.
44. Gibb și Bowen, *Islamic Society*, pp. 146-147. Pentru sugestia că *alak bey*-ii puteau fi și sclavi, vezi Lybyer, *Government of the Ottoman Empire*, p. 103.
45. Ibid., cap. 7; Itzkowitz, *Ottoman Empire and Islamic Tradition*, pp. 55-57.
46. Itzkowitz, *Ottoman Empire and Islamic Tradition*, pp. 55, 60.
47. Lybyer, *Government of the Ottoman Empire*, p. 186.
48. Kunt, *Sultan's Servants*, p. 52; Miller, *Palace School*, pp. 70-71.
49. Gibb și Bowen, *Islamic Society*, p. 158; Suraiya Foroqli, "Politics and socio-economic change in the Ottoman Empire of the late sixteenth century", *Suleyman the Magnificent and his Age*, ed. I. M. Kunt și Christine Woodhead (London, 1995), p. 105; Itzkowitz, *Ottoman Empire and Islamic Tradition*, pp. 31-34, 39-41.
50. Cornell H. Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire* (Princeton, 1986), pp. 5, 19, 212.
51. Gibb și Bowen, *Islamic Society*, pp. 159-171. De asemenea, vezi Lybyer, *Government of the Ottoman Empire*, pp. 28-32.
52. Itzkowitz, *Ottoman Empire and Islamic Tradition*, p. 91; Lybyer, *Government of the Ottoman Empire*, p. 69.
53. Gibb și Bowen, *Islamic Society*, p. 180; Miller, *Palace School*, p. 172; Lybyer, *Government of the Ottoman Empire*, p. 69, nota 3.
54. Kunt, *Sultan's Servants*, p. 76; Gibb și Bowen, *Islamic Society*, p. 181.
55. Itzkowitz, *Ottoman Empire and Islamic Tradition*, pp. 89-91; Kunt, *Sultan's Servants*, p. 80; Gibb și Bowen, *Islamic Society*, pp. 181-182.
56. Gibb și Bowen, *Islamic Society*, pp. 182, 192.

57. Ibid., p. 196; Kunt, *Sultan's Servants*, p. 97; Miller, *Palace School*, p. 173; Lybyer, *Government of the Ottoman Empire*, pp. 49-50.
58. Ehad R. Toledano, "Ottoman concepts of slavery in the period of reform, 1830s-1880s", *Breaking the Chains*, ed. Martin A. Klein (Madison, 1993), p. 39; Kunt, *Sultan's Servants*, pp. 40-41.
59. Lybyer, *Government of the Ottoman Empire*, pp. 49-50.
60. Toledano, "Ottoman concepts", pp. 53-55.
61. Miller, *Palace School*, pp. 173, 182.
62. Lybyer, *Government of the Ottoman Empire*, pp. 57-58.
63. Erdem, *Slavery in the Ottoman Empire*, p. 43.
64. Kunt, *Sultan's Servants*, p. 32.
65. Gibb și Bowen, *Islamic Society*, pp. 179-180.
66. Lybyer, *Government in the Ottoman Empire*, pp. 92-93; Gibb și Bowen, *Islamic Society*, p. 179.
67. Itzkowitz, *Ottoman Empire and Islamic Tradition*, p. 92; Gibb și Bowen, *Islamic Society*, pp. 179-180; Erdem, *Slavery in the Ottoman Empire*, p. 11; Kunt, *Sultan's Servants*, p. 80.
68. Erdem, *Slavery in the Ottoman Empire*, p. 11.
69. Itzkowitz, *Ottoman Empire and Islamic Tradition*, pp. 112-113; Eredm, *Slavery in the Ottoman Empire*, pp. 12-14.
70. Erdem, *Slavery in the Ottoman Empire*, p. 15.
71. Ibid., pp. 8, 15.
72. Pentru contractele de manumisiune, vezi ibid., p. 15.
73. Ibid., pp. 1, 186.
74. Toledano, "Ottoman concepts", p. 42.
75. Erdem, *Slavery in the Ottoman Empire*, pp. 9, 12-13, 19.
76. Ibid., pp. 19, 52-53.
77. Ibid., pp. xvii, xix.
78. Ibid., pp. 44-45; Inalcik, *Ottoman Empire*, p. 78; Miller, *Palace School*, p. 76.
79. Erdem, *Slavery in the Ottoman Empire*, pp. 21, 29-30.
80. Ibid., pp. 15, 45, 47-48; Miller, *Palace School*, pp. 75-76, 175.
81. Erdem, *Slavery in the Ottoman Empire*, pp. 54-55, 185; Miller, *Palace School*, p. 77.
82. Erdem, *Slavery in the Ottoman Empire*, p. 55. Toledano (vezi "Ottoman concepts", pp. 42-43) propune cifra de 11-13 000 în anii 1830; dar apoi sugerează că aprovizionarea cu sclavi a fost stopată pe la 1880 datorită presiunilor britanicilor.
83. Erdem, *Slavery in the Ottoman Empire*, pp. 186-187.
84. Ibid., pp. xix-xx, 35-37.
85. Ibid., pp. 52-53.

Partea a III-a – **Emanciparea și perioada ulterioară**

Capitolul 11 **Abolirea în Europa și cele două Americi**

1. Vezi David Turley, "Slave emancipations in modern history", *Serfdom and Slavery*, ed. M. L. Bush (Harlow, 1996), pp. 182-183; David Brion Davis, *The Problem of Slavery in Western Culture* (London, 1970), pp. 466-473; Jerome Blum, *The End of the Old Order in Rural Europe* (Princeton, 1978), pp. 305-310.
2. Turley, "Slave emancipations", pp. 190-191.
3. Pentru obiecțiile religioase la adresa sclaviei, vezi ibid., pp. 183-184. Pentru obiecțiile protestante la adresa iobăgiei, vezi E. Belfort Bax, *The Peasant's War in Germany*,

1525-1526 (London, 1899), p. 68; Anthony Fletcher, *Tudor Rebellions* (London, 1983), p. 122. În privința sectelor din Rusia, vezi G. T. Robinson, *Rural Russia under the Old Regime* (New York, 1932), pp. 45-46.

4. Pentru chestiunea declinului economic, vezi Stanley L. Engerman, "Economic adjustments to emancipation in the U. S. and British West Indies", *Journal of Interdisciplinary History*, 13 (1982), pp. 195-203, 208-209. În privința transformării sclavilor în țărani, vezi Robin Blackburn, *The Overthrow of Colonial Slavery* (London, 1988), pp. 257, 463; Rebecca J. Scott, *Slave Emancipation in Cuba* (Princeton, 1985), pp. 244 și urm.; Jay R. Mandle, *Not Slave, Not Free* (London, 1992), cap. 3; Sidney W. Mintz, "Slavery and the rise of peasantries", *Roots and Branches*, ed. Michael Craton (Oxford, 1979), cap. 7; Engerman, "Economic adjustments", pp. 199-200, 205, 212-217. Pentru lipsa de avantaje materiale, vezi Peter Kolchin, "Some controversial questions concerning nineteenth-century emancipation from slavery and serfdom" in Bush (ed.), *Serfdom and Slavery*, pp. 58 și urm.
5. Blum, *End of the Old Order*, cap. 16.
6. Ibid., p. 356. Pentru Savoia, vezi ibid., pp. 216-218. Pentru Baden, vezi ibid., p. 228. Pentru Austria și Boemia, vezi ibid., p. 224. Pentru Danemarca, vezi H. Arnold Barton, *Scandinavia in the Revolutionary Era, 1760-1815* (Minneapolis, 1986), cap. 7.
7. M. L. Bush, *Noble Privilege* (London, 1983), p. 166.
8. Ibid., pp. 173-174.
9. P. M. Jones, *The Peasantry in the French Revolution* (Cambridge, 1988), cap. 3-4. Pentru fiziocrați, vezi J. Q. C. Mackrell, *The Attack on 'Feudalism' in Eighteenth-century France* (London, 1973), pp. 139 și urm.
10. Bush, *Noble Privilege*, p. 174; Blum, *End of the Old Order*, pp. 368-370.
11. Blum, *End of the Old Order*, pp. 229-230.
12. Bush, *Noble Privilege*, pp. 177-178.
13. Blum, *End of the Old Order*, pp. 370-371.
14. Vezi mai sus.
15. Blum, *End of the Old Order*, p. 362.
16. Punctul acesta de vedere apare într-o lucrare nepublicată susținută de C. E. B. Brancovan la o conferință asupra iobăgiei și sclaviei ce a avut loc la Manchester în 1994.
17. Blum, *End of the Old Order*, p. 362.
18. Ibid., pp. 305-310.
19. Bush, *Noble Privilege*, pp. 175-176; Blum, *End of the Old Order*, pp. 361-362.
20. Bush, *Noble Privilege*, p. 176.
21. Pentru importurile de sclavi, vezi Paul E. Lovejoy, *Transformations in Slavery* (Cambridge, 1983), p. 19. Pentru comerțul intern cu sclavi, vezi Michael Tadman, *Speculators and Slaves* (Wisconsin, 1989), pp. 6-7 (Statele Unite); Robert Conrad, *World of Sorrow* (Baton Rouge, 1986), pp. 172-179 (Brazilia). Pentru prosperitatea plantațiilor lucrate de sclavi, vezi Blackburn, *Overthrow of Colonial Slavery*, p. 544; Robert W. Fogel, *Without Consent or Contract* (London, 1989); cap. 3; Turley, "Slave emancipations", pp. 185-186.
22. Blackburn, *Overthrow of Colonial Slavery*, pp. 47-54; Davis, *Problem of Slavery*, cap. 13, 14; M. de Secondat, Baron de Montesquieu, *The Spirit of Laws* (Edinburgh, 1762), I, pp. 257, 261, 263, 265.
23. De exemplu, vezi John Millar, *The Origin of the Distinction of Ranks* (Edinburgh, ediția din 1806), pp. 250-251, 255, 284.
24. Pentru profiturile sistemului de plantații cu sclavi, vezi mai sus, nota 21. În privința emancipărilor din Haiti și Jamaica, vezi Peter Kolchin, *American Slavery* (London, 1993), p. 191. Pentru sclavii salarizați, vezi ibid., p. 194.

25. Davis, *Problem of Slavery*, cap. 10, 12; Fogel, *Without Consent*, pp. 210-212; David Turley, *The Culture of English Antislavery, 1780-1860* (London, 1991), pp. 18-25, 28-29, 33-35.
26. *The Works of the Reverend John Wesley*, ediția a III-a (London, 1830), XI, p. 73.
27. Ibid., pp. 70-71.
28. Ibid., p. 79.
29. Ibid., p. 78.
30. Ibid., pp. 60, 65.
31. Ibid., pp. 75, 77.
32. Moncure Conway (ed.), *The Writings of Thomas Paine* (New York, 1894-1899), I, pp. 4-9.
33. John Keane, *Tom Paine* (London, 1996), pp. 99, 194. Pentru preambulul la legea de emancipare din 1780, vezi Conway (ed.), *Writings of Thomas Paine*, II, pp. 29-30.
34. Fogel, *Without Consent*, pp. 212, 217, 227, 231. Pentru numărul de petiții, vezi Turley, *Culture of English Antislavery*, pp. 63-67.
35. Turley, "Slave emancipations", pp. 186-187; Fogel, *Without Consent*, pp. 247 și urm.
36. Blackburn, *Overthrow of Colonial Slavery*, cap. 7; Ira Berlin, *Many Thousands Gone* (Cambridge, Mass., 1998); cap. 5-6.
37. David Geggus, *Slavery, War and Revolution* (Oxford, 1982), cap. 2; Blackburn, *Overthrow of Colonial Slavery*, cap. 5-6.
38. Fogel, *Without Consent*, p. 207. Pentru semnificație, vezi Engerman, "Economic adjustments", pp. 191-192.
39. Blackburn, *Overthrow of Colonial Slavery*, pp. 497-501, 507-508.
40. Ibid., pp. 322-323; Turley, *Culture of English Antislavery*, pp. 31-32.
41. Fogel, *Without Consent*, p. 217; Blackburn, *Overthrow of Colonial Slavery*, pp. 421-423; Turley, *Culture of English Antislavery*, pp. 40-43.
42. Fogel, *Without Consent*, pp. 227, 231.
43. Ibid., pp. 228, 230-231.
44. Blackburn, *Overthrow of Colonial Slavery*, pp. 428-433; Fogel, *Without Consent*, pp. 226-227.
45. Blackburn, *Overthrow of Colonial Slavery*, p. 428; Fogel, *Without Consent*, pp. 226, 227.
46. Populația de sclavi din Indiile de Vest britanice a scăzut cu 14 la sută între 1807 și 1834. Vezi Blackburn, *Overthrow of Colonial Slavery*, pp. 423-424. În Cuba a scăzut cu 46 la sută între 1862 și 1877. Vezi Scott, *Slave Emancipation in Cuba*, p. 86. În Brazilia a scăzut cu 40 la sută între 1851 și 1872, și cu 53 la sută între 1872 și 1887. Vezi Conrad, *World of Sorrow*, p. 22; Robert Conrad, *The Destruction of Brazilian Slavery, 1850-1888* (Berkeley, 1972), p. 26 și tabelul 3 (p. 285).
47. Pentru creșterea din Barbados, vezi Blackburn, *Overthrow of Colonial Slavery*, p. 424. Pentru perspectiva creșterii din Jamaica, vezi Ward, *British West Indian Slavery*, pp. 121-122, 185.
48. Fogel, *Without Consent*, p. 246.
49. Blackburn, *Overthrow of Colonial Slavery*, cap. 9.
50. Kolchin, *American Slavery*, cap. 6.
51. Fogel, *Without Consent*, pp. 302-309.
52. Ibid., p. 339.
53. Ibid., p. 381.
54. Ibid., p. 319.
55. Kolchin, *American Slavery*, p. 201; Fogel, *Without Consent*, pp. 386-387.
56. Fogel, *Without Consent*, pp. 326-328, 353.

57. Kolchin, *American Slavery*, pp. 203-207; Turley, "Slave emancipations", p. 190.
58. Pentru numărul sclavilor, vezi Scott, *Slave Emancipation in Cuba*, p. 86; Robert Conrad, *The Destruction of Brazilian Slavery*, tabelul 1 (p. 283). Pentru natura conflictului militar, vezi Scott, *Slave Emancipation in Cuba*, cap. 2.
59. Ibid., pp. 64-66, 68.
60. Ibid., pp. 45-48, 63.
61. Ibid., pp. 111-113.
62. Ibid., pp. 10, 89.
63. Ibid., pp. 73, 86, 96-97.
64. Ibid., pp. 6-7.
65. Ibid., pp. 29-35.
66. Ibid., pp. 114-118, 122.
67. Ibid., pp. 123-124. De asemenea, vezi Franklin W. Knight, *Slave Society in Cuba during the Nineteenth Century* (Madison, 1970), cap. 7.
68. Conrad, *Destruction of Brazilian Slavery*, pp. 27, 84-85, 140.
69. Ibid., cap. 2.
70. Ibid., pp. 72-80.
71. Ibid., pp. 87, 91.
72. Ibid., tabelele 1 (p. 283) și 3 (p. 285); Conrad, *World of Sorrow*, p. 22.
73. Conrad, *Destruction of Brazilian Slavery*, p. 122.
74. Ibid., p. 262.
75. Ibid., pp. 210, 219.
76. Ibid., pp. 156-159. Pentru scăderea prețului sclavilor, vezi ibid., pp. 189, 211.
77. Ibid., cap. 11-12, în special pp. 186-187, 189.
78. Ibid., pp. 199-200, 204-205.
79. Ibid., pp. 228-229, 240-242, 247-256. Pentru atitudinea armatei față de fugari, vezi ibid., p. 251.
80. Ibid., pp. 261, 267.
81. Pentru populația indigenă liberă, vezi ibid., tabelul 1 (p. 283). Pentru imigranții italieni, vezi ibid., p. 257.
82. Ibid., pp. 262, 271.

Capitolul 12 **Supraviețuirea servituții**

1. Stanley Engerman, "Contract labour in sugar and technology in the nineteenth century", *Journal of Economic History*, 43 (1983), pp. 637-638.
2. David Northrup, *Indentured Labour in the Age of Imperialism, 1834-1922* (Cambridge, 1995), pp. 8-9; Engerman, "Contract labour", pp. 635-637; David Eltis, "Free and coerced transatlantic migrations: some comparisons", *American Historical Review*, 88 (1983), pp. 258, 270, 272. Pentru îmbunătățirea generală a transportului, vezi Northrup, *Indentured Labour*, cap. 4.
3. Ibid., p. 9. Costul nu era suportat în întregime de către plantatori, ci era subvenționat în proporție de aproximativ 25 la sută din fondurile publice. De exemplu, pentru Guyana Britanică, vezi Alan H. Adamson, "The impact of indentured immigration on the political economy of British Guiana", *Indentured Labour in the British Empire, 1834-1920*, ed. Kay Saunders (London, 1984), p. 49.
4. Pentru Pennsylvania, vezi Robin Blackburn, *The Overthrow of Colonial Slavery* (London, 1988), pp. 117-118. Pentru Cuba, vezi Rebecca J. Scott, *Slave Emancipation in Cuba*

(Princeton, 1985), p. 68. Pentru Brazilia, vezi Robert Conrad, *The Destruction of Brazilian Slavery* (Berkeley, 1972), pp. 90-91.

5. În privința britanicilor, vezi Northrup, *Indentured Labour*, p. 19. Pentru portughezi, vezi ibid., p. 50. Pentru olandezi, vezi ibid., p. 28. Pentru spanioli, vezi Scott, *Slave Emancipation*, pp. 123-124. Pentru francezi, vezi Blackburn, *Overthrow of Colonial Slavery*, p. 505.
6. Vezi mai sus, p. 198.
7. Northrup, *Indentured Labour*, p. 19; Hugh Tinker, *A New System of Slavery* (Oxford, 1974), p. 2.
8. Tinker, *New System*, pp. 2, 10.
9. Northrup, *Indentured Labour*, pp. 19-20; W. A. Green, "The West Indies and indentured labour migration in the Jamaican experience" in Saunders (ed.), *Indentured Labour*, p. 6; M. D. North-Coombes, "From slavery to indenture: forced labour in the political economy of Mauritius, 1834-1867" in Saunders (ed.), *Indentured Labour*, pp. 80, 84.
10. Pentru numărul muncitorilor exportați, vezi Northrup, *Indentured Labour*, tabelul A1 (pp. 156-157). La totalul de 2 milioane indicat de el mai trebuie adăugați cei 80-100 000 de muncitori trimiși din Angola în São Tomé (vezi mai jos, nota 18); cei 200 000 de chinezi recrutați de britanici și francezi în timpul Primului Război Mondial pentru a lucra în Franța (Northrup, *Indentured Labour*, p. 59; Lynn Pan, *Sons of the Yellow Emperor* (London, 1990), pp. 78 și urm.); indienii care au lucrat sub contract pe plantațiile din Burma, Malaya și Ceylon (vezi Northrup, *Indentured Labour*, tabelul 5.3, p. 132); Tinker, *New System*, p. 264); chinezii și malaiezienii aduși să muncească sub contract pe plantațiile din Noua Guinee germană și din cea britanică (Pan, *Sons*, pp. 75-75).
11. Pentru plantațiile de zahăr, vezi Northrup, *Indentured Labour*, pp. 106, 108-112. Pentru construcția de căi ferate, vezi Tinker, *New System*, pp. 277-278; Watt Stewart, *Chinese Bondage in Peru* (Durham, North Carolina, 1951), pp. 16-26. Pentru minerit, vezi Northrup, *Indentured Labour*, pp. 35, 39; Tinker, *New System*, p. 168; Doug Munro, "The Pacific islands labour trade", *Slavery and Abolition*, 14 (1993), p. 97.
12. Vezi Northrup, *Indentured Labour*, p. 59 și tabelul A1 (p. 156), revizuit.
13. Vezi ibid., tabelul A1 (p. 156); ibid., p. 55; Pan, *Sons*, pp. 43-45, 51.
14. Pentru africani, vezi Monica Schuler, *'Alas, Alas, Kongo'* (Baltimore, 1980), p. 2; Northrup, *Indentured Labour*, p. 24. Pentru locuitorii insulelor din Pacific, vezi Northrup, *Indentured Labour*, tabelul A2 (p. 160); Munro, "Pacific islands", p. 87.
15. Northrup, *Indentured Labour*, p. 143, tabelul A1 (p. 157).
16. Ibid., tabelul A1 (p. 156) și p. 24.
17. Paul E. Lovejoy, *Transformations in Slavery: a History of Slavery in Africa* (Cambridge, 1983), p. 146; Northrup, *Indentured Labour*, tabelul A1 (pp. 156-157) și p. 59.
18. Northrup, *Indentured Labour*, p. 50; Lovejoy, *Transformations*, p. 146.
19. Northrup, *Indentured Labour*, tabelul A1 (pp. 156-157). De asemenea, vezi ibid., p. 28; Pan, *Sons*, pp. 75-76.
20. Northrup, *Indentured Labour*, p. 142.
21. Ibid., pp. 22-23, tabelul A1 (p. 156); Engerman, "Contract labour", p. 639.
22. Northrup, *Indentured Labour*, tabelul A2 (pp. 159-160).
23. Ibid., pp. 5, 17, 26, 29. Pentru Cuba, vezi Scott, *Slave Emancipation*, pp. 29-35. Pentru Peru, vezi Stewart, *Chinese Bondage*, pp. 12-16.
24. Ibid., pp 30-41; Engerman, "Contract labour", pp. 652-653.
25. Northrup, *Indentured Labour*, p. 111.
26. Engerman, "Contract labour", p. 644.

27. Northrup, *Indentured Labour*, pp. 19-20, 39; North-Coombes, "From slavery to indenture", pp. 80, 84; Tinker, *New System*, pp. 2, 219; Green, "West Indies and indentured labour migration", pp. 2, 6, 11-12.
28. Northrup, *Indentured Labour*, pp. 35-36, 39; Tinker, *New System*, p. 96; Munro, "Pacific islands", p. 87.
29. M. D. Ramesar, "Indentured labour in Trinidad, 1880-1917", in Saunders (ed.), *Indentured Labour*, pp. 58, 67; Adamson, "Impact of indentured immigration", pp. 46-47; Northrup, *Indentured Labour*, pp. 117, 119.
30. Northrup, *Indentured Labour*, tabelul 5.3 (p. 132). Pentru durata serviciului impusă pentru obținerea drumului de întoarcere gratuit, vezi ibid., pp. 4, 27-28, 63; Tinker, *New System*, pp. 64, 85, 99, 179.
31. Pentru concesiile făcute muncitorilor, vezi Northrup, *Indentured Labour*, pp. 131, 133-134; Ramesar, "Indentured labour in Trinidad", p. 57. Pentru evadări, vezi Northrup, *Indentured Labour*, p. 127. Pentru rata ridicată a mortalității, vezi ibid., pp. 121-122.
32. Engerman, "Contract labour", pp. 636, 645-646; Northrup, *Indentured Labour*, pp. 5-6. Pentru răpirile de muncitori chinezi, vezi Northrup, *Indentured Labour*, pp. 57-58.
33. Ibid., cap. 3; David W. Galenson, *White Servitude in Colonial America* (Cambridge, 1981), pp. 180-181; Tinker, *New System*, p. 116; Northrup, *Indentured Labour*, pp. 64-66. Pentru impozitarea colonială, vezi Munro, "Pacific islands", p. 98. Pentru răpirile ce aveau loc în comerțul cu sclavi din Africa și Pacific, vezi Northrup, *Indentured Labour*, pp. 50, 71. Nu toți aveau dreptul la călătoria de întoarcere gratuită, mai ales chinezii duși în Peru și Cuba.
34. Northrup, *Indentured Labour*, pp. 148-149. Pentru diferendele etnice, vezi Tinker, *New System*, pp. 217-219; Stewart, *Chinese Bondage*, p. 130.
35. Northrup, *Indentured Labour*, pp. 33-36, 39-41; Engerman, "Contract labour", pp. 649-650.
36. Northrup, *Indentured Labour*, pp. 106, 112; Brij V. Lal, "Labouring men and nothing more: some problems of Indian indenture in Fiji" in Saunders (ed.), *Indentured Labour*, pp. 133, 136.
37. Northrup, *Indentured Labour*, pp. 129-138, 154; Munro, "Pacific islands", pp. 100-101.
38. Northrup, *Indentured Labour*, pp. 143-147.
39. Pentru condițiile proaste de cazare, vezi ibid., p. 104; Lal, "Labouring men", p. 147. Pentru reținerea din salariu, vezi Tinker, *New System*, pp. 186-189. Pentru pedepsele severe, vezi ibid., pp. 191-192; Munro, "Pacific islands", p. 89; North-Coombes, "From slavery to indenture", p. 114; Lal, "Labouring men", p. 135. De asemenea, vezi Pan, *Sons*, pp. 49-50, 67-69; Stewart, *Chinese Bondage*, pp. 96-104; Kay Saunders, *Workers in Bondage* (St Lucia, 1982), cap. 4.
40. Pentru Statele Unite, vezi Stewart, *Chinese Bondage*, p. 56. Pentru japonezi, vezi Northrup, *Indentured Labour*, p. 109. Pentru chinezi, vezi ibid., pp. 56, 109, 143; P. C. Campbell, *Chinese Coolie Emigration to Countries within the British Empire* (London, 1923), pp. 158-159; Stewart, *Chinese Bondage*, p. 53. Pentru britanici, vezi Northrup, *Indentured Labour*, pp. 28, 56, 143-144. Pentru comisiile de anchetă și reglementările adoptate de britanici, vezi ibid., pp. 109, 111; Tinker, *New System*, cap. 7.
41. Pentru chinezi, vezi Northrup, *Indentured Labour*, p. 112. Pentru japonezi, vezi ibid., pp. 39-40.
42. Tinker, *New System*, cap. 8 și 9; Northrup, *Indentured Labour*, pp. 113, 144-145; Pan, *Sons*, pp. 66-67.
43. Northrup, *Indentured Labour*, pp. 142, 147; Pan, *Sons*, pp. 93-98.

44. Northrup, *Indentured Labour*, p. 146.
45. Kay Saunders, "Indentured labour in Queensland" in Saunders (ed.), *Indentured Labour*, p. 236. De asemenea, vezi cartea sa *Workers in Bondage*, cap. 7.
46. Northrup, *Indentured Labour*, p. 146.
47. Pentru 1906, vezi Campbell, *Chinese Coolie Emigration*, pp. 214-216; Pan, *Sons*, pp. 165-167. Pentru 1916, vezi Campbell, *Chinese Coolie emigration*, p. xviii.
48. Tinker, *New System*, pp. 34, 235; Engerman, "Contract labour", pp. 652-653; Adamson, "Impact of indentured immigration", p. 50; Lal, "Labouring men", p. 152; Saunders, "Indentured labour in Queensland", p. 232; Northrup, *Indentured Labour*, p. 153; North-Coombes, "From slavery to indenture", p. 116.
49. Northrup, *Indentured Labour*, pp. 64-67; Tinker, *New System*, p. 113; Engerman, "Contract labour", p. 647; Pan, *Sons*, p. 43. Proporțiile se bazează pe 1 400 000 emigranți indieni sub contract față de un total de 4 350 000 emigranți indieni, respectiv pe 400 000 de emigranți chinezi sub contract față de un total de 2 milioane de emigranți chinezi.
50. Pentru metodele indiene de aservire a datornicilor, vezi Ravindra K. Jain, *Indian Communities Abroad* (New Delhi, 1993), p. 11. Pentru sistemul de creditare a biletului de călătorie, vezi Patricia Cloud și David W. Galenson, "Chinese immigration and contract labour in the late nineteenth century", *Explorations in Economic History*, 24 (1987), pp. 26-29.
51. Northrup, *Indentured Labour*, pp. 11-12; Tinker, *New System*, pp. 179-180; Bruno Lasker, *Human Bondage in Southeast Asia* (Chapel Hill, 1950); Ravindra K. Jain, "South Indian labour in Malaya, 1840-1920" in Saunders (ed.), *Indentured Labour*, p. 171.
52. Cloud și Galenson, "Chinese immigration", p. 24; Northrup, *Indentured Labour*, p. 12; Gunther Barth, *Bitter Strength: a History of the Chinese in the United States* (Cambridge, Mass., 1964), cap. 4.
53. Pentru India, vezi Northrup, *Indentured Labour*, p. 142. Pentru Malaya, vezi Lasker, *Human Bondage*, p. 148. De asemenea, vezi mai jos, pp. 216-217.
54. Pentru legislația din 1860, vezi Stewart, *Chinese Bondage*, p. 56. Pentru legislația din anii 1880, vezi Pan, *Sons*, p. 96.
55. Pentru chinezi, vezi Northrup, *Indentured Labour*, p. 56. Pentru japonezi, vezi ibid., pp. 12, 74.
56. Andrew Pearse, *The Latin American Peasant* (London, 1975), cap. 1; Colin A. Palmer, *Slaves of the White God* (Cambridge, Mass., 1976), pp. 65-66; F. P. Bowser, *The African Slave in Colonial Peru* (Stanford, 1974), pp. 324-325. Pentru folosirea mâinii de lucru a condamnaților, vezi Alan Knight, "Debt bondage in Latin America", *Slavery and Other Forms of Unfree Labour*, ed. Leonie Archer (London, 1988), p. 102.
57. Pearse, *Latin American Peasant*, pp. 32-34.
58. John Tutino, *From Insurrection to Revolution in Mexico* (Princeton, 1986), pp. 223, 230, 234.
59. W. Kloosterboer, *Involuntary Labour since the Abolition of Slavery* (Leiden, 1960), pp. 108-109; William Glade, *The Latin American Economy* (New York, 1969), p. 126; Knight, "Debt bondage", pp. 108-109.
60. Knight, "Debt bondage", pp. 109-110.
61. Kloosterboer, *Involuntary Labour*, p. 107; Arnold J. Bauer, "Rural workers in Spanish America", *Hispanic American Historical Review*, 59 (1979), pp. 37-39; Knight, "Debt bondage", pp. 106-107.
62. Bauer, "Rural workers", p. 37; Knight, "Debt bondage", pp. 103, 107; Eric Wolf, *Peasant Wars in the Twentieth Century* (London, 1973), p. 41.

63. Knight, “Debt bondage”, p. 111.
64. Ibid. Pentru impactul economic și social al regimului lui Porfirio Diaz, vezi Wolf, *Peasant Wars*, cap. 1; Alan Knight, *The Mexican Revolution* (Cambridge, 1986), I, cap. 1, 3. Pentru extincția naturală a aservirii datornicilor, vezi Bauer, “Rural workers”, pp. 39, 57; Pearse, *Latin American Peasant*, p. 37.
65. Pearse, *Latin American Peasant*, pp. 96-97; Kloosterboer, *Involuntary Labour*, pp. 104-105.
66. Northrup, *Indentured Labour*, p. 142; Lasker, *Human Bondage*, pp. 163-164, 167.
67. Paul E. Lovejoy, *Transformations in Slavery: a History of Slavery in Africa* (Cambridge, 1983), p. 137.
68. Pentru impactul asupra comerțului transatlantic, vezi ibid., p. 140. Pentru impactul asupra comerțului din Mediterana și Oceanul Indian, vezi Murray Gordon, *Slavery in the Arab World* (New York, 1989), pp. 161-169.
69. Gordon, *Slavery in the Arab World*, p. 221.
70. Lovejoy, *Transformations*, pp. 9-11, 21-22, 142, 161, 171, 184-185, 224, 246; Martin A. Klein (ed.), *Breaking the Chains* (Madison, 1993), pp. 10-11; Klein, “Slavery and emancipation in French West Africa” in Klein (ed.), *Breaking the Chains*, p. 171; John Grace, *Domestic Slavery in West Africa* (New York, 1975), pp. 32-33, 169-171; Richard L. Roberts, *Warriors, Merchants and Slaves* (Stanford, 1987), p. 119.
71. Pentru plantațiile din Africa, vezi Lovejoy, *Transformations*, pp. 148-149, 171-174, 223-224. Pentru factorii care au afectat aprovizionarea cu sclavi, vezi Grace, *Domestic Slavery*, pp. 12, 32-33; Roberts, *Warriors*, pp. 118-119; Lovejoy, *Transformations*, pp. 256-257.
72. Lovejoy, *Transformations*, pp. 72-73, 124; Claude Meillassoux, *The Anthropology of Slavery* (London, 1991), partea a II-a, cap. 2 (2).
73. Vezi mai jos, p. 220.
74. Grace, *Domestic Slavery*, pp. 2-4; Lovejoy, *Transformations*, pp. 116, 122, 180, 236; Meillassoux, *Anthropology*, pp. 220-221, 245.
75. Grace, *Domestic Slavery*, pp. 2, 7, 13.
76. Ibid., pp. 6-8; Meillassoux, *Anthropology*, pp. 317-320.
77. Toyin Falola și Paul E. Lovejoy (editori), *Pawnship in Africa* (Boulder, Colorado), cap. 1.
78. Lionel Caplan, “Power and status in South Asian Slavery”, *Asian and African Systems of Slavery*, ed. James L. Watson (Oxford, 1980), p. 181.
79. Ibid., pp. 172, 181-182; Tanika Sarkar, “Bondage in the colonial context”, *Chains of Servitude: Bondage and Slavery in India*, ed. Utsa Patnaik și Manjari Dingwaney (London, 1985), pp. 99-103; Klein, (ed.), *Breaking the Chains*, p. 6.
80. Caplan, “Power and status”, pp. 178-179; Manjari Dingwaney, “Unredeemed promises: the law and servitude” in Patnaik și Dingwaney (editori), *Chains of Servitude*, pp. 285-286.
81. Sarkar, “Bondage”, pp. 103-106; D. Kumar, “Colonialism, bondage and cash in British India” in Klein (ed.), *Breaking the Chains*, p. 112.
82. Sakar, “Bondage”, p. 108.
83. Ibid., pp. 108-109; N. D. Kamble, *Bonded Labour in India* (New Delhi, 1982), pp. 5-6, 8; Sarma Marla, *Bonded Labour in India* (New Delhi, 1981), p. 7.
84. Gyan Prakash, *Bonded Histories: Genealogies of Labour Servitude in Colonial India* (Cambridge, 1990), pp. 222-223; Dingwaney, “Unredeemed promises”, pp. 312-313; Sarkar, “Bondage”, pp. 110-113.
85. Kumar, “Colonialism”, p. 121; Kamble, *Bonded Labour*, p. 9.
86. Sarkar, “Bondage”, pp. 115-116.
87. Kamble, *Bonded Labour*, pp. 9-11, 135; Marla, *Bonded Labour*, p. 17, tabelul 1 (p. 154).

88. Anthony Reid (ed.), *Bondage and Dependency in Southeast Asia* (St Lucia, Queensland, 1983), introducerea și cap. 7. Pentru atitudinea indigenilor față de munca salarizată, vezi ibid., pp. 34-35; Reid, "The decline of slavery in the nineteenth-century Indonesia" in Klein (ed.), *Breaking the Chains*, p. 67.
89. Lovejoy, *Transformations*, pp. 155-156; Gordon, *Slavery in the Arab World*, p. 214.
90. Lovejoy, *Transformations*, p. 261.
91. Grace, *Domestic Slavery*, pp. 51, 99.
92. Lovejoy, *Transformations*, pp. 247-248.
93. Roberts, *Warriors*, p. 175.
94. Ibid., p. 176.
95. Pentru atitudinea colonială, vezi ibid., pp. 181-182. Pentru opinia publică, vezi ibid., pp. 176-177.
96. Lovejoy, *Transformations*, p. 247.
97. Grace, *Domestic Slavery*, pp. 99, 179-180.
98. Lovejoy, *Transformations*, pp. 253-254, 258.
99. Grace, *Domestic Slavery*, p. 36.
100. Gordon, *Slavery in the Arab World*, pp. 218, 224.
101. Grace, *Domestic Slavery*, pp. 98-99.
102. Lovejoy, *Transformations*, pp. 264-265.
103. Grace, *Domestic slavery*, pp. 100, 251.
104. Ibid., pp. 251-252.
105. Gordon, *Slavery in the Arab World*, pp. 218, 224.
106. Lovejoy, *Transformations*, pp. 247, 252-253, 260, 266-268; Roberts, *Warriors*, pp. 184-197.
107. Lovejoy, *Transformations*, pp. 247, 166; Roberts, *Warriors*, p. 179; Grace, *Domestic Slavery*, pp. 184-185.
108. Grace, *Domestic Slavery*, p. 72; Lovejoy, *Transformations*, p. 262.
109. Lovejoy, *Transformations*, pp. 252, 263; Grace, *Domestic Slavery*, pp. 72-78.
110. Gordon, *Slavery in the Arab World*, pp. 210-212, 220-223, 235-236.
111. Ibid., p. 47.
112. Ibid., pp. 225-234.
113. Daniel Goldhagen, *Hitler's Willing Executioners* (London, 1996), pp. 290-292.
114. Pentru mâna de lucru recrutată cu forța, vezi Edward L. Homze, *Foreign Labour in Nazi Germany* (Princeton, 1967) și Ulrich Herbert, *Hitler's Foreign Workers* (Cambridge, 1997). Pentru chestiunea salariilor, vezi Herbert, *Hitler's Foreign Workers*, p. 90. Pentru fărădelegile din lagărele de concentrare, vezi Goldhagen, *Hitler's Willing Executioners*, pp. 170, 174; Edwin Bacon, *The Gulag at War* (London, 1994), p. 66.
115. Pentru Germania nazistă, vezi Herbert, *Hitler's Foreign Workers*, pp. 1, 181; Albert Speer, *The Slave State: Heinrich Himmler's Master-Plan for SS Supremacy* (London, 1981), p. 47. Pentru Uniunea Sovietică, vezi Bacon, *Gulag at War*, tabelele 2.1 (p. 24) și 2.3 (p. 30). De asemenea, trebuie să fie adăugați și prizonierii de război capturați de ruși și puși la muncă. Vezi ibid., pp. 119-120.
116. Herbert, *Hitler's Foreign Workers*, pp. 16-17.
117. Ibid., pp. 18-19.
118. Ibid., pp. 21-26.
119. Ibid., pp. 16-17, 19-22.
120. Goldhagen, *Hitler's Willing Executioners*, p. 170.
121. Ibid., p. 171.

122. Herbert, *Hitler's Foreign Workers*, p. 1.
123. Ibid., p. 45.
124. Speer, *Slave State*, p. 301.
125. Herbert, *Hitler's Foreign Workers*, p. 3.
126. Ibid., p. 28.
127. Ibid., pp. 1, 133.
128. Vezi mai jos, p. 225.
129. Pentru femeile germane, vezi Herbert, *Hitler's Foreign Workers*, pp. 39-42. Pentru bărbații germani mobilizați, vezi Homze, *Foreign Labour*, p. 231.
130. Herbert, *Hitler's Foreign Workers*, p. 58.
131. Gitta Sereny, *Albert Speer: His Battle with Truth* (London, 1995), p. 332; Homze, *Foreign Labour*, pp. 100-101, 214.
132. Goldhagen, *Hitler's Willing Executioners*, pp. 291-292.
133. Pentru polonezi, vezi Homze, *Foreign Labour*, p. 23. Pentru occidentali, vezi Herbert, *Hitler's Foreign Workers*, p. 95. Pentru ruși, vezi Homze, *Foreign Labour*, pp. 80, 83.
134. Ibid., p. 75-76.
135. Ibid., pp, 23-24, 46.
136. Ibid., pp. 80-81, 83.
137. Pentru cei din est, vezi ibid., pp. 154-155; pentru vestici, vezi ibid., p. 186.
138. Herbert, *Hitler's Foreign Workers*, p. 1.
139. Ibid., pp. 72-73.
140. Ibid., pp. 163-166 (pentru luna februarie); pp. 189-190 (pentru august).
141. Homze, *Foreign Labour*, p. 264; Herbert, *Hitler's Foreign Workers*, p. 190.
142. Herbert, *Hitler's Foreign Workers*, pp. 82-83; ibid., pp. 200-201.
143. Pentru polonezi, pp. 85-87. Pentru Rusia, vezi ibid., pp. 169-170. Vezi ibid., pp. 279-281 pentru deportările din 1943-1944. Pentru Franța, vezi Homze, *Foreign Labour*, pp. 186-188, 193-194; Herbert, *Hitler's Foreign Workers*, p. 274. Vezi Homze, *Foreign Labour*, pp. 195-196 pentru deportările din 1944.
144. Ibid., pp. 107, 152-153.
145. Pentru brutalitatea din fabrici, vezi Herbert, *Hitler's Foreign Workers*, pp. 237-238. Pentru efectul raidurilor de bombardament, vezi ibid., pp. 205, 217-218.
146. Ibid., p. 95; Homze, *Foreign Labour*, pp. 47-48.
147. Homze, *Foreign Labour*, pp. 119, 264, 267; Herbert, *Hitler's Foreign Workers*, pp. 163-164, 210.
148. Pentru lagărele de educare, vezi Herbert, *Hitler's Foreign Workers*, pp. 119-120, 123.
149. Pentru pedepsirea nesupunerii muncitorilor, vezi ibid., pp. 74, 190; Homze, *Foreign Labour*, pp. 122-123. Pentru proiectarea lagărelor de concentrare ca uzine industriale, vezi Speer, *Slave State*, pp. 16-17, 49; Herbert, *Hitler's Foreign Workers*, p. 11; Homze, *Foreign Labour*, pp. 254-256.
150. Speer, *Slave State*, p. 47.
151. Ibid., cap. 15 (mai ales pp. 210, 212).
152. Homze, *Foreign Labour*, pp. 123-124, 172; Herbert, *Hitler's Foreign Workers*, p. 324.
153. Herbert, *Hitler's Foreign Workers*, pp. 313-315; Homze, *Foreign Labour*, pp. 278-279, 284.
154. Herbert, *Hitler's Foreign Workers*, pp. 214-215, 315.
155. Ibid., pp. 322-323; Homze, *Foreign Labour*, pp. 267-268, 271.
156. Herbert, *Hitler's Foreign Workers*, pp. 237, 326, 329; Homze, *Foreign Labour*, pp. 253-254. Pentru productivitatea scăzută, vezi Homze, *Foreign Labour*, pp. 259-260; Herbert, *Hitler's Foreign Workers*, tabelul 21 (p. 224).

157. Herbert, *Hitler's Foreign Workers*, pp. 331, 335, 338.
158. Ibid., pp. 340-344.
159. Ibid., pp. 358, 370-376.
160. S. G. Wheatcroft și R. W. Davies, "Agriculture", *The Economic Transformation of the Soviet Union, 1913-1945*, ed. R. W. Davies, Mark Harrison și S. G. Wheatcroft (Cambridge, 1994), p. 117.
161. Bacon, *Gulag at War*, tabelul 2.1 (p. 24).
162. Ibid., pp. 60-62, 73, 83. Pentru sistemul gulagurilor, vezi ibid., cap. 4.
163. Ibid., tabelul 2.1 (p. 24); John Barber și Mark Harrison, *The Soviet Home Front, 1941-1945* (London, 1991), pp. 169-170.
164. Stephen Nicholas și Peter R. Shergold, "Transportation as global migration", *Convict Workers*, ed. Stephen Nicholas (Cambridge, 1988), pp. 36-37. De asemenea, vezi ibid., tabelul 3.1 (p. 30).
165. Bacon, *Gulag at War*, p. 43.
166. Ibid., pp. 44-45.
167. Ibid., pp. 46-47.
168. Ibid., pp. 39, 49, 73-76; Robert Conquest, *The Great Terror: a Reassessment* (London, 1990), pp. 330-333.
169. Pentru profitabilitate, vezi David J. Dalin și Boris I. Nicolaevsky, *Forced Labour in Soviet Russia* (1947; reeditată la New York, 1974), pp. 88-89. Pentru cote, vezi Bacon, *Gulag at War*, pp. 50, 52; Dalin și Nicolaevsky, *Forced Labour*, p. 104.
170. Pentru articolul 58, vezi Alexandr Soljenițîn, *The Gulag Archipelago* (London, 1974), pp. 60-68.
171. Bacon, *Gulag at War*, p. 51.
172. Ibid., pp. 51-52.
173. Barber și Harrison, *Soviet Home Front*, p. 12; Bacon, *Gulag at War*, pp. 49, 62; S. G. Wheatcroft și R. W. Davies, "Population" in Davies, Harrison și Wheatcroft (editori), *Economic Transformation*, pp. 68, 70.
174. Barber și Harrison, *Soviet Home Front*, p. 12; Wheatcroft și Davies, "Population", pp. 69-70.
175. Dalin și Nicolaevsky, *Forced Labour*, p. 104.
176. Ibid., pp. 88-89.
177. Ibid., pp. 89-92.
178. Bacon, *Gulag at War*, p. 67; Conquest, *The Great Terror*, p. 323.
179. Bacon, *Gulag at War*, pp. 67-68; Dalin și Nicolaevsky, *Forced Labour*, pp. 102-103.
180. Bacon, *Gulag at War*, p. 69.
181. Dalin și Nicolaevsky, *Forced Labour*, pp. 100-101; Conquest, *The Great Terror*, pp. 333-339.
182. Bacon, *Gulag at War*, p. 126.
183. Dalin și Nicolaevsky, *Forced Labour*, pp. 100-101; Bacon, *Gulag at War*, p. 78; Conquest, *The Great Terror*, p. 322.
184. Pentru mobilizarea trupelor și scăderea populației, vezi Barber și Harrison, *Soviet Home Front*, tabelul 3 (p. 130). Pentru munca la care erau puși condamnații în timpul războiului, vezi Bacon, *Gulag at War*, pp. 134 și urm.
185. Ibid., p. 148.
186. Dalin și Nicolaevsky, *Forced Labour*, p. 105; Barber și Harrison, *Soviet Home Front*, pp. 117-119; Bacon, *Gulag at War*, cap. 7.
187. Bacon, *Gulag at War*, pp. 101, 103; Barber și Harrison, *Soviet Home Front*, pp. 116-117.

188. Barber și Harrison, *Soviet Home Front*, p. 118.
189. Bacon, *Gulag at War*, tabelele 2.1 (p. 24) și 2.3 (p. 30).
190. Ibid., tabelul 2.1 (p. 24), p. 61; Barber și Harrison, *Soviet Home Front*, p. 118.
191. Bacon, *Gulag at War*, tabelul 2.3 (p. 30).
192. Ibid., tabelele 2.1 (p. 24) și 2.3 (p. 30).
193. Jean Pierre Vadon, "Last days of the Gulag", *National Geographic*, 177 (martie, 1990), pp. 40-49.